

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

M. TALHA ÇİÇEK

CEMAL PAŞA SURİYE'DE

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI
YILLARI

**CEMAL PAŞA SURİYE'DE
Birinci Dünya Savaşı Yılları**

—
M. TALHA ÇİÇEK

KRONİK KİTAP: 155
Ortadoğu Tarihi Dizisi: 7

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçul

ÇEVİRİ
Fatih Sel

EDİTÖR
Can Uyar

DÜZELTİ
Halid Yaşar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

KAPAK FOTOĞRAFI
Cemal Paşa ve İstanbul heyeti Ceriho'da
cephe ziyaretinde. (Tunca Örses Arşivi)

1. Baskı, Ağustos 2020, İstanbul

ISBN
978-605-7635-62-4

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. No8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

*Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 34569*

www.kronikkitap.com
   kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
© M. Talha Çiçek, "War and State Formation in
Syria: Cemal Pasha's Governorate During World
War I, 1914-1917", 2014, özgün adıyla Routledge
tarafından yayınlanan bu kitabın Türkiye'deki tüm
yayın hakları Kronik Kitap'a aittir. Tanıtım amacıyla
yapılacak alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez,
çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

M . T A L H A Ç İ Ç E K

CEMAL PAŞA SURIYE'DE

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI
YILLARI

M. TALHA ÇİÇEK

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümünde öğretim üyesidir. İnönü Üniversitesi'nde Kamu Yönetimi, Sakarya Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi okudu. Doktorasını Sabancı Üniversitesi'nde Tarih alanında tamamladı. Kuveyt Üniversitesi'nde (2005-2006) Arapça öğrendi. Freie Universität-Berlin'de (2009-2010) konuk araştırmacı olarak bulundu. Sabancı Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisi olarak görev yaptı (2007-2012). The British Academy'nin Post-Doktora bursuyla Londra Üniversitesi'ne bağlı School of Oriental and African Studies'de araştırmacı olarak Osmanlı Devleti ile Arap Aşiretleri arasındaki ilişkiler üzerine araştırmalar yaptı (2016-2018). Alexander von Humboldt Stiftung'un Deneyimli Araştırmacı bursuyla Leibniz-Zentrum Moderner Orient'te Osmanlı sonrası dönemde Arap devletlerinin inşası üzerine çalışmalar yaptı (2019-2020). Princeton, Harvard, LSE gibi dünyanın önde gelen üniversitelerinde araştırma alanlarıyla ilgili konferanslar verdi. Osmanlı, Cumhuriyet, Avusturya, Alman, İngiliz, Fransız ve Amerikan devlet arşivlerinde araştırmalarda bulundu. Çalışmalarında Osmanlı dönemi ve sonrası modern Ortadoğu tarihi üzerine odaklanmaktadır. Türkiye Bilimler Akademisi Üstün Başarılı Genç Bilim İnsanı Ödülü (GEBİP 2015) sahibidir. Akademik ilgi alanları geç Osmanlı tarihi ve tarih yazımı, Osmanlı dönemi ve sonrası Arap coğrafyasının sosyo-politik tarihi, Osmanlı yönetiminde ve sonrasında Arap aşiretleri tarihi, modern Türk tarihi, imparatorluk araştırmaları, küresel tarih ve dünya tarihi gibi araştırma konularını içermektedir. Makaleleri *War And Society*, *New Perspectives on Turkey*, *Middle Eastern Studies* ve *Die Welt des Islams*'da yayınlandı. *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I* (Routledge, 2014) kitabının yazarı ve *Syria in World War I: Politics, Economy and Society* (Routledge, 2015) ile *Birinci Dünya Savaşında Suriye* (Küre Yayınları, 2019) kitaplarının editörüdür. Çiçek, İngilizce, Arapça, Almanca ve Fransızca bilmektedir. Evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	11
TÜRKÇE BASKI İÇİN NOT	13
KISALTMA LİSTESİ	15

GİRİŞ

Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na Girişi ve Cemal Paşa'nın Suriye'ye Atanması	17
Suriye Öncesinde Cemal Paşa	22
Suriye'de Osmanlı Reformu'nun Tabiatı Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi	36
Devlet İnşası, İttihatçı İdeoloji ve Cemal Paşa'nın Suriye İdaresi'nin Tabiatı	44
Literatür ve Kaynak Değerlendirmesi ve Çalışmanın Ana Hatları	59

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAPÇI MUHALEFETİN TASFİYESİ: CEMAL PAŞA VE MİLLİYETÇİ HAREKET

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Jön Türkler ve Arapçı Organizasyonlar	77
Cemal Paşa'nın Arapçı Harekete Yaklaşımı	84
Arapçıların İdam ve Sürgün Edilmesi	91
Sürgün ve İdamların Amaç ve Sonuçları	99
Arapçı Muhalefete Karşı Osmanlı Hilafeti	107
Şerif Hüseyin İsyanı, İngiliz Harekâtı ve Arapçılık Politikasının Yumuşaması	114
Şerif Hüseyin ve Faysal ile Barış Müzakereleri	123

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET OTORİTESİNİN İKİNCİL, YEREL VE OTONOM YAPI VE GRUPLARA KABUL ETTİRİLMESİ: SİYONİZM, HRİSTİYAN TOPLULUKLAR VE CEBEL-İ LÜBNAN MUTASARRİFLİĞİ

Cemal Paşa, Yahudiler ve Siyonist Hareket	132
Cemal Paşa'nın Siyonizm'e Bakışı	136
Siyonist Harekete Karşı Girişilen İcraatlar	141
İtilaf Devletleri Vatandaşı Olan Yahudilerin Vatandaşlığa Kabulü ve Sınır Dışı Edilmeleri	143
Siyonist Liderlerin Kovuşturulması	146
Yafa'nın Tahliyesi ve Kudüs'ü Tahliye Girişimleri	151
Hristiyan Ruhban Üzerindeki Devlet Otoritesinin Güçlendirilmesi	157
"Uzun Barış"ın Sonu: Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın Merkezi Hükûmete Bağlanması	163

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

"ZARARLI KÜLLİYETLERDEN ZARARSIZ CÜZ'İYETLERE": CEMAL PAŞA VE ERMENİ TEHCİRİ

Ermeni Meselesine Dair Mevcut Çalışmaların Değerlendirilmesi	178
Cemal Paşa, Talat Paşa ve Ermeni Tehciri	184
Tehcir Süreci ve Cemal Paşa	192
Ermeni Sürgünlerin Dördüncü Ordu Bölgesinde İskânı	202
Cemal Paşa ve Ermenilerin Müslümanlaştırılması Meselesi	213
Ermenilere Yardım Amaçlı Kurulan Heyet-i Mahsusa	220
Sürgünler İçin Açılan Yetimhaneler	225

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

"TAM BAĞIMSIZLIK" İÇİN YABANCI NÜFUZUYLA MÜCADELE

Fransız Nüfuzuyla Mücadele	236
Fransız Nüfuzu Aktörlerinin Suriye'den Sürgün ve Sınır Dışı Edilmeleri	237
Fransız Kültür Kurumlarının Osmanlılaştırılması	245
Suriye'de Tarafsız ve Müttefik Nüfuzunun Kontrol Alırına Alınması	253
Suriye'deki Alman Faaliyetleri ve Türk ve Arap Tepkisi	253
Hükûmet Yetkililerinin İşlerine Yabancı Müdahalelerin Önlenmesi	259
Almanya ve Avusturya'nın Suriye'de Kültürel Propagandası ve Cemal Paşa	267

BEŞİNCİ BÖLÜM

“MAKBUL VATANDAŞ” VE “MAKBUL ŞEHİRLER” PEŞİNDE

“Vatandaş! Silah Başına”: Suriyelilerin Osmanlı Ordusuna Alınması	277
Mısır'ın Fethi İçin Seferberlik	278
Motivasyon Kaybı, Disiplin Yükü, Fırar ve Eşküyalık	288
Suriye'de Eğitimin Osmanlılaştırılması	299
Kudüs Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi	301
Cemal Paşa'nın Eğitim Danışmanı Olarak Halide Edib	306
Suriye'nin Modernleşmesi Yönündeki Diğer Eğitim Girişimleri	312
Kalkınma Karşılığında Sadakat: Cemal Paşa İdaresindeki Suriye'de Bayındırlık Faaliyetleri	318
Suriye Şehirlerinin Modernizasyonu	319
Tarihi Eserlerin Restorasyonu	324

ALTINCI BÖLÜM

CEMAL PAŞA REJİMİ, DÜRZİLER VE BEDEVİLER

Dürziler: Sadakate Karşılık Eylem Özgürlüğü	334
Bedeviler: Halife'nin Sancağı Altında İttifak	345
Şerif İsyanı'nın Başlamasına Kadar Bedevi Kabileleri ve Osmanlı Hükûmeti	345
Şerif İsyanı'ndan Sonra Kabile Politikasının Dönüşümü	357

YEDİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ, KİTLİK VE SALGIN HASTALIK

Kıtlığın Ardındaki Sebepler	374
Osmanlı İdaresinin Kıtlığa Karşı Aldığı Önlemler	386
Kıtlığın Suriye'deki Toplumsal Etkisi ve Halkın Tepkisi	393
Kıtlık, Salgın Hastalıklar ve Bunlarla Mücadele	399

SEKİZİNCİ BÖLÜM

CEMAL PAŞA'NIN SURİYE'DEKİ SONU

SONUÇ	421
KAYNAKÇA	433
İNDEKS	445

*Bana ilim öğrenmeyi sevdiren Babam,
Hamdi Çiçek'e*

TEŞEKKÜR

Bu kitap, 2012 yılında Sabancı Üniversitesi'nde tamamladığım doktora tezimin gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir. Tez danışmanım Y. Hakan Erdem'e rehberliği ve cesaretlendirmesi için minnettarım. Onun desteği ve yardımı olmasaydı bu çalışmanın ortaya çıkması mümkün olmazdı. Jüri üyeleri Selçuk Akşin Somel, Cemil Koçak, Halil Berktaş ve Mehmet Ö. Alkan'a da istifade ettiğim yorum ve eleştirileri için müteşekkirim. Çalışmanın son şeklini almasında yorumlarından fazlasıyla istifade ettiğimi belirtmeliyim.

Doktora dönemi boyunca burs sağlayarak bu çalışmanın ortaya çıkmasına büyük katkı sağlayan Sabancı Üniversitesi'ne de bhusus müteşekkirim. Çalışmamı okuyarak Osmanlı Suriyesi üzerine sahip olduğu zengin bilgi ve birikimi benimle paylaşan Hasan Kayalı'ya her zaman müteşekkiri olacağım. Engin Akarlı çalışmanın bazı kısımlarını okuyarak çok istifade ettiğim görüş ve yorumlarını benimle paylaştı. Yoğun mesaisi arasında bana bu ayrıcalığı tanıdığı için kendisine çok teşekkür ediyorum. Akademik hayatım boyunca giriştiğim akademik işlerde beni her zaman destekleyip cesaretlerinden kıymetli hocalarım M. Şükrü Hanioglu, Mahmut Karaman, Tufan Buzpınar ve Gökhan Çetinsaya'ya teşekkür borçluyum. Aynı şekilde, çalışmanın bazı kısımlarını okuyup kanaatlerini benimle paylaşan Salim Tamari, Abdulrahim Abu-Husayn, Ayhan Aktar, Ebubekir Ceylan, Abdulhamid

Kırmızı, Ertuğrul Zengin, M. Akif Kayapınar, Alim Arlı ve Faruk Yaslıçimen'e bilvesile teşekkürlerimi ifade etmeliyim. Çavdar ailesi yıllar boyu sevgi ve desteklerini sundular. Özlem ve Kurtuluş Öztürk sancılı tez yazım sürecine renk kattılar. Teşekkürlerimi ifade etmeliyim. Yıllarımı geçirdiğim İSAM'ın değerli personeli nezaketlerinden dolayı özel bir teşekkürü hak etmektedir. Aynı şekilde, bu kitabın yazım sürecinde kaynaklarından istifade ettiğim British Library, Staatsbibliothek zu Berlin ve Bibliothéque Nationale personeline de teşekkür ederim. Bir tarihçi için arşivler her zaman özel mekanlardır. Başta Başbakanlık Osmanlı Arşivleri olmak üzere, TTK, İngiliz Ulusal Arşivleri, Alman Dışişleri Bakanlığı ve Askeri Arşivleri, Fransız Dışişleri Bakanlığı ve Savunma Bakanlığı Arşivleri ve Avusturya Dışişleri Arşivleri'nde araştırmalar yaptım. Desteklerini ve rehberliklerini esirgemeyen kıymetli çalışanlarına minnettarım.

Kitabın Türkçeye tercümesini yapan Fatih Sel'e itinalı çalışması için teşekkür ederim. Kronik Kitap editörleri Adem Koçal, Halid Yaşar ve Can Uyar'a basım sürecindeki özenli çalışmaları ve her türlü destekleri için müteşekkirim.

Son olarak her an yanı başımda olmasıyla zorluklarımı kolaylaştırıp beni bu kitabı tamamlamaya motive eden, hayatımı varlığıyla anlamlı kılan, tebessümüyle ışıklandıran derin sevginin sahibine minnettarlığımı ifade etmeliyim. En büyük teşekkürü hayat arkadaşım, kıymetlim Öznil'e borçluyum.

Kitabın Türkçe tercümesinin çeşitli talihsizliklerle bir türlü basılamamasını Ayşe Serra ve Fatma Hale'nin isimlerinin burada zikredilmesi için bir şans olarak yorumladım. Dünyamızı teşrif eden hayatımın gül bahçesinin nadide çiçeklerine, hayatın en güzel renklerini temaşa etme mutluluğunu yaşattıkları için minnettarım.

TÜRKÇE BASKI İÇİN NOT

Bu kitap 2014 yılında *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I* başlığıyla İngilizce olarak yayınlanan kitabımın tercümesidir. Kitabın Türk okuyucusu tarafından daha kolay okunabilmesi için ve yeterince açık olmadığını düşündüğüm yerleri daha anlaşılır kılmak namına dipnot ve ana metin kısımlarına orijinal metinde olmayan bazı ekleme ve çıkarmalar yaptım. Türkçe tercümesi olan kitapların tercümelelerini de elimden geldiğince zikretmeye gayret ettim.

KISALTMA LİSTESİ

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.MTZ.CL.	: Mümtaze Kalemi, Cebel-i Lübnan
AA	: Auswaertiges Amtes
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi, Ankara.
BA-MA	: Bunderarchiv-Militararchiv
BEO	: Bab-ı Ali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
DH-İ.UM.	: Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Evrakı
DH. UMVM.	: Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti
DH.EUM	: Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü
DH.EUM.EMN	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Şubesi Emniyet Kalemi
DH.EUM.KLU	: Dahiliye Nezareti Kalem-i Umumi
DH.KMS	: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa Müdiriyesi
DH.ŞFR	: Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi
EP Koleksiyonu	: Enver Paşa Koleksiyonu
FO	: Foreign Office

HHStA	: Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Vienna
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasi Evrakı
İ.DUİT	: Dosya Usulü İrade Tasnifi
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
KO Koleksiyonu	: Kazım Orbay Koleksiyonu
MAE	: Ministère des Affaires Etrangères
MAEE	: Archives du Ministère des Affaires Etrangères et Europeennes.
MF.MKT	: Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi
NA	: United States National Archives
PA-AA	: Politisches Archiv des Auswaertiges Amtes, Berlin.
SHD	: Service Historique de la defense, Vincennes/ Paris.
TNA	: The National Archives, Kew/Londra.
TTK	: Türk Tarih Kurumu
WO	: War Office

GİRİŞ

Bizim yegâne gâyemiz bu harb-i umûmî sayesinde istiklâl-i dâhîlimize birer darbe teşkil eden ne kadar mukarrerât-ı düveliye var ise bunların kâffesinden kurtulmak ve ba'dema kendi memleketimizde şerâit-i mahalliye'nin icâb edeceği ıslahâtı bizzat kendimiz yaparak hür ve müstakil milletler gibi yaşamak idi.¹

Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na Girişi ve Cemal Paşa'nın Suriye'ye Atanması

Yukarıdaki alıntıda ifade edilen hedeflerin de bir sonucu olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Osmanlı siyasi hayatında kökten bir dönüşümü de beraberinde getirdi. Avrupa'da savaşın patlak vermesinden hemen sonra, Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi için devletin iç ve dış müdahaleden masuniyetine büyük önem atfeden İttihat ve Terakki hükûmeti, Kapitülasyonların kaldırıldığını ve yabancı devletlerin Osmanlı topraklarındaki ayrıcalıklarına son verildiğini ilan etti. Almanya da dâhil olmak üzere Avrupa'nın bütün Büyük Güçler'i bu kararı protesto ettiler.² Eş zamanlı olarak İttihatçı liderler, imparatorluğun savaş sonunda muhtemel bir paylaşımının önüne geçmek için savaşa girmeleri gerektiği düşüncesiyle Büyük Güçler'den biriyle ittifak arayışına

1 Cemal Paşa, *Hatırat*, (Dersaadet, 1922), s. 274.

2 Kapitülasyonların ilgasına dair yapılmış bir çalışma için bkz. Muhammet Emin Külünk, *Kapitülasyonların Kaldırılması*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011).

girdiler. İtilaf Devletleri'yle imparatorluğun bütünlüğünü garanti eden bir anlaşma yapmakta başarısız olunması,³ Osmanlı hükûmetini, Almanya ile bir ittifak arayışına yöneltti. Bu sürecin sonunda, Almanya ile, Osmanlı Devleti'ne müttefik olarak eşit statü veren bir anlaşma imzalandı.⁴ Almanya'nın yoğun baskıları sonucunda Osmanlı Devleti 10 Kasım 1914'te, İtilaf Devletleri ve müttefikleri Belçika, Karadağ ve Sırbistan'a savaş ilan etti.⁵

Savaşın ilanıyla birlikte bütün uluslararası baskılardan kurtulan Osmanlı devlet adamları, bunu imparatorluğu Büyük Güçler'in boyunduruğundan kurtulmak ve vatandaşlarının devlete olan sadakatini artırmak yönünde tedbirler almak için bir fırsat olarak gördü. Cemal Paşa'nın ifadesiyle, İTC liderlerinin amacı, "ya onurlu bir millet olarak yaşamak, ya da tarih sahnesinden şereflice çekilmek"ti.⁶ Bu hedeflere paralel olarak, Osmanlı İmparatorluğu, İttihatçı siyasal fikirler doğrultusunda devletin "tam bağımsızlığı" için yeni bir askerî ve siyasi seferberlik dönemine girdi. Bu planların önemli bir parçası, Almanya'nın da yönlendirmesiyle, İtilaf Devletleri'nin hâkimiyeti altında olan Müslümanların özgürleştirilmesi için propaganda faaliyetleri yürütmekti. Bu propagandanın temel amacı İttihâd-ı İslâm politikası doğrultusunda İtilaf Devletleri'nin sömürgelerinde bulunan Müslümanlar arasında isyan hareketlerinin teşvik edilmesiydi.⁷

3 Bu sürecin ayrıntılı tasviri için bkz. Kazım Karabekir, *I. Dünya Savaşı Anıları* (İstanbul: Yapı-Kredi Yayınları, 2011), ss. 52-57.

4 Osmanlı yetkililerinin Avrupa'daki ittifak arayışlarının detaylı bir analizi için bkz. Mustafa Aksakal, *Ottoman Road to War*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 93-118 [Türkçe tercümesi için bkz. Mustafa Aksakal, *Harb-i Umuminin Eşiğinde*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010)]; Osmanlı-Alman ittifakı ve Enver Paşa'nın rolü üzerine yapılmış bir başka çalışma için bkz. Mustafa Çolak, *Enver Paşa ve Osmanlı-Alman İttifakı*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008).

5 Aksakal, *Ottoman Road*, s. 183.

6 Aksakal, *a.g.e.*, s. 19.

7 Almanya'nın Cihad propagandasını kullanarak Mısır'da bir isyan çıkarmaya yönelik planları hususunda bir çalışma için bkz. Salvador Oberhaus, "Zum wilden Aufstande enflammen": Die deutsche Propagandastrategie für den Orient

Bu bağlamda Osmanlı ordusu, İmparatorluğa komşu olan ve doğrudan ya da dolaylı olarak İtilaf Devletleri'nin kontrolünde bulunan bölgelere karşı askerî operasyonlar organize etti. İttihatçılar, savaşla gelen hareket özgürlüğünü, imparatorluğun "iç düzeni"ni sağlamak ve Türk olmayan milliyetçi hareketlerin taleplerinden kaynaklanacak gelecekteki herhangi bir toprak kaybının önünü almak için bir fırsat olarak değerlendirdiler.

Savaş ilanının hemen akabinde, İttihat ve Terakki'nin en önemli liderlerinden Bahriye Nazırı Cemal Paşa, bu politikaları uygulamaya koymak maksadıyla, Suriye'ye Dördüncü Ordu Kumandanı olarak atandı. Suriye'de hem sivil hem de askerî bürokrasinin başı olarak görev yapacaktı. Dolayısıyla pratikte hem bir ordu kumandanı hem de geniş yetkileri olan bir genel valiydi. Özellikle Birinci Kanal Seferi'ni takip eden yıllarda idareci kimliği asker kimliğinin önüne geçecekti. Hatıratında, Suriye'de görev üstlenme amacını İngiliz askerlerini Mısır'da asker tutmaya mecbur etmek için Kanal'a bir askerî harekât düzenlemek⁸ ve "Suriye'de asayiş ve emniyet-i dâhiliyeyi te'min" olarak ifade etmektedir.⁹

Cemal Paşa'nın valiliği esnasında ulaşmak için büyük çaba sarf ettiği bir amaç olan "Suriye'de asayiş ve emniyet-i dâhiliyeyi te'min", Osmanlı modern devletinin, İttihatçı dünya görüşü doğrultusunda yeniden inşası yoluyla Suriye halkları üzerinde devletin doğrudan kontrolünü sağlayarak, Suriyelilerin gözünde zayıf olan Osmanlı Devleti'nin imajını güçlendirmektir. Buna paralel olarak, Suriyelileri, merkezîyetçi Osmanlı ittihâdı idealine daha sadık ve her türlü dış müdahaleye karşı daha bilinçli hale getirmek için gerekli olduğunu düşündüğü adımları atmak da Cemal'in planları

im Ersten Weltkrieg am Beispiel Agypten, Saarbrücken: VDM Verlag, 2007; İngiltere ve Almanya'nın Mısır politikalarının bir karşılaştırması için bkz. Donald M. McKale, *War by Revolution: Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I*, (Kent: The Kent State University Press, 1998).

8 Bu konuda yayınlanmış bir makale için bkz. M. Talha Çiçek, "The Holy War in Syria: Cemal Pasha and World War I plan to conquer Egypt", *War and Society* 35/1 (2016), ss. 39-53.

9 *Hatırat*, s. 112.

arasındaydı. Cemal Paşa'nın sahip olduğu otorite sıradan bir ordu kumandanının sahip olduğunun çok ötesindeydi. Hükmettiği coğrafya Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün ve Batı Arabistan'ı içine almaktaydı. Bütün sivil ve askerî bürokratlar güvenlik ve savunma ile ilgili konuların yanı sıra, siyasi konularda da, merkezi hükûmetten önce onun emirlerine öncelik vermek zorundaydı.

Atanmasından hemen sonra, Cemal, bu durumu netleştirmek namına, Enver Paşa'ya bir telgraf gönderip Suriye'deki askerî ve siyasi meselelere kendi rızası dışında hiçbir müdahaleyi istemediğinin bütün ilgililere bildirilmesini istedi. Bu Enver'le yaptığı anlaşmanın da ön şartıydı.¹⁰ Cemal Paşa'nın Suriye'deki otoritesi o kadar güçlüydü ki, İttihatçı *Tanin* gazetesi editörü Muhittin Birgen hatıratında Cemal Paşa'yı, Suriye'deki "Sultan naibi" olarak nitelemekteydi.¹¹ Alman Askerî ataşesi Humann da Cemal için aynı ifadeyi kullanmıştır [*vizeköni*].¹² Dördüncü Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuad Erden ise onu Suriye'nin "Taçsız Kralı" olarak adlandırmaktaydı.¹³

Yukarıda da ifade edildiği gibi Mısır Seferi'nin organizasyonunun yanında Cemal Suriye'de "emniyet-i dâhiliye" ve "asayiş" in sürdürülebilir olmasını sağlayacaktı. Hatıratında yer yer tekrar ettiği bu kavramlar, Cemal Paşa'nın Suriye'de kurduğu idarenin tabiatını anlamak ve Suriye'deki dinî, etnik, idari ve milliyetçi nitelikteki farklı gruplara karşı takındığı tavrın altındaki sebeplerin farkına varmak için büyük önem taşımaktadır. Cemal, Suriye'de nihai asayiş ve düzenin sağlanmasını savaştan sonra da sorunsuz bir şekilde işleyecek mutlak bir devlet otoritesinin kurulmasında görüyordu. Onun bakış açısına göre bu hedefe ulaşmaya engel

10 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Sina-Filistin Cephesi*, 4/1, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979), s. 135.

11 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), s. 223.

12 BA-MA, RM 5/2321, Humann'dan Deniz Kuvvetleri Kurmay Başkanlığı'na, "Eindrücke in Syrien", 30 Ocak 1917.

13 Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2006), s. 107.

olan yapılar ya yok edilmeliydi ya da tamamen kontrol altına alınmalıydı. Müteakip bölümlerde de detaylı olarak inceleneceği üzere, böyle bir düzenin kurulması için, devletin Suriye'ye derinlemesine nüfuzunu ve Suriyelilerin batılı devletlerin vatandaşları gibi aracısız bir şekilde devlet tarafından kontrolünü engelleyen sosyal ve dinî bütün ara kategorilerin ortadan kaldırılmasını bir gereklilik olarak görüyordu. Charles Tilly tarafından geliştirilmiş ve “belirli bir toprak parçasında”, “doğrudan” ve “yeknesak [uniform]” bir idare kurabilmiş “ulussuz” modern devletleri tanımlamak için kullanılan “pekiştirilmiş devlet [*consolidated state*]” kavramı, Cemal'in kafasındaki devlet modelini oldukça iyi açıklamaktadır.¹⁴ Arapçılar, Siyonistler, otonom Lübnan hükûmeti gibi bağımsızlığa meyilli olduklarını düşündüğü gruplar ve devlet denetiminden nispeten uzak olan Maruniler gibi dinî gruplar ile olan mücadelesi bu vizyonu gerçekleştirmek içindi. Kuşkusuz, bütün bu projeler İttihat ve Terakki'nin monolitik devlet ideali için oldukça uygundu.

Suriye, hem jeopolitik hem de dinî açıdan, mutlaka kontrol edilmesi gereken, oldukça önemli bir bölgeydi. Anadolu'yu Mısır ve Hicaz'a bağlamasının yanında, Müslümanların ilk kiblesi olan Kudüs'ün, Osmanlı Suriyesi'nin sınırlarına dâhil olması, Suriye vilayetlerini İttihatçılar için en az Anadolu kadar değerli yapmaktaydı. Dahası, İslâm tarihinde önemli rol oynamış olan Arap nüfusun büyük bir bölümü Suriye topraklarında yaşamaktaydı. Bütün bunlardan dolayı, İttihatçılar Suriye'de Osmanlı otoritesinin tahkim edilmesine –hem İttihâd-ı İslâm iddiasının meşruiyeti, hem de İslâm dünyasında Osmanlı nüfuzunun devamı için– büyük önem atfetmişlerdir.

Bu çalışmanın katkısını daha iyi tesbit edebilmek için literatürdeki mevcut araştırmaların değerlendirilmesine geçmeden önce, Cemal Paşa'nın Suriye'ye atanmadan önceki kariyerine göz atmak, Suriye'ye “otorite inşacısı” olarak neden atandığını da daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır.

14 Charles Tilly, “How Empires End”, in Karen Barkey and Mark von Hagen (eds.), *After Empire: Multi-Ethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, (Colorado: Westview Press, 1997), s. 3.

Suriye Öncesinde Cemal Paşa

Ahmed Cemal Paşa 6 Mayıs 1872'de Midilli'de doğdu. Babası Mehmed Nesib Bey, Osmanlı ordusunda eczacı olarak görev yapmaktaydı. Cemal, 1890 yılında Kuleli Askerî İdadisi'ni bitirdikten sonra, 1893'te Mekteb-i Harbiye-i Şahane'den mezun oldu. Daha sonra Erkan-ı Harbiye eğitimi tamamladı. 1895 yılında, Erkan-ı Harb Yüzbaşılığı'na terfi etti. 1898 yılına kadar Kırkkilise'deki İkinci Ordu İstihkam İnşaat Şubesi'nde görev yaptı. Bu tarihten itibaren, Selanik'te Üçüncü Ordu Kumandanlığı emrinde redif fırkası kurmay başkanı olarak çalıştı. 1905 yılında Binbaşılık rütbesine terfi etti.¹⁵

Her ne kadar faaliyetlerine başlangıçta aktif olarak katılmasa da, Selanik'e atandığında Cemal İTC'ye sempati duymaktaydı. Ekim 1906'da, İttihat ve Terakki fikirlerinden etkilenen bir grup genç subay ve bürokrat tarafından 5 Eylül 1906 tarihinde kurulmuş olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne üye oldu.¹⁶ Selanik'te, demiryolu yapım işlerini denetleyen askerî müfettiş olarak görev yapmaktaydı. Selanik civarında inşa edilen demiryollarının yapımını hızlandırmakla görevlendirilmişti¹⁷ ve bundan dolayı Abdülhamid'in hafiyelerinin dikkatini çekmeden Rumeli vilayetlerinde kolaylıkla seyahat edebiliyordu. Bu ayrıcalığı, Cemiyet'in Rumeli'deki örgütlenmesine dikkate değer katkılar yapmasını sağladı.¹⁸ Hürriyet Cemiyeti'nin Rumeli'de etkisinin artmasına yönelik gayretleri, Onu grubun en önemli şahsiyetlerinden biri haline getirdi. 26 Aralık 1906'da, Cemiyet tarafından, Manastır'da

15 M. Şükrü Hanioglu, "Cemal Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 7, 1993, s. 305; *Nevsal-i Milli*'deki biyografisinde doğum yeri yanlışlıkla İstanbul olarak yazılmıştır. Bkz. *Nevsal-i Milli*, "Miralay Cemal Bey", 1330 [1914], 1. Sene, s. 288.

16 Hanioglu, "Cemal Paşa", s. 305; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler I*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), ss. 53-54.

17 Nevzat Artuç, *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2008), s. 10.

18 Artuç, *a.g.e.*, s. 20.

İttihatçı fikirlere sempati duyan genç subaylarla görüşerek orada bir şube açmakla görevlendirildi. Bu ziyaretin bir sonucu olarak, 30 Aralık'ta Manastır'da Cemiyet'in ikinci bir merkezi açıldı.¹⁹ Cemal'in, birçok İttihatçı lider gibi, Veritas Mason Locası'nın bir üyesi olduğunu da zikretmek gerekir.²⁰

1908 Devrimi'ni²¹ müteakiben, Selanik'teki İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi tarafından hükûmetle görüşmeler yapmak üzere Talat, Hakkı, Necib, Rahmi, Hüseyin ve Cavid Bey'lerle birlikte İstanbul'a gönderildi.²² Akabinde, Doğu Anadolu'da yapılması muhtemel reformları araştırmak üzere kurulan Heyet-i Islahiye azalığına seçildi.²³ Fakat 31 Mart Hadisesi'nin patlak vermesi sebebiyle bu heyetin Doğu Anadolu'ya gönderilmesinden vazgeçildi.²⁴ Bu hadise esnasında İstanbul'a hâkim olan kargaşa ortamından dolayı Selanik'e kaçan Cemal, daha sonra Hareket Ordusu'yla birlikte İstanbul'a döndü.²⁵ Ordu İstanbul'a vardığında, Cemal asayiş ve düzeni sağlamak üzere kurulan Divan-ı Harb-i Örfî'ye üye olarak seçildi. Asayişin yeniden tesisini müteakip Cemal Bey, Üsküdar Mutasarrıflığı'na atandı. Bu makamda Cemal, "Batılılaşma" ve "toplumun kontrolü" yönünde adımlar olarak yorumlanabilecek uygulamalarla göze çarpmaktadır. Kamusal alana "çekidüzen vermek" adına sıkı tedbirler aldı.²⁶ Bunlardan en dikkat çeken Cumhuriyet

19 Kazım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), s. 88.

20 Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler III*, s. 412.

21 Bu konu üzerine yapılmış bazı çalışmalar için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, (Oxford: Oxford University Press, 2001); Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995); Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler III*.

22 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III, Kısım I, (Ankara: TTK Basımevi, 1991), s. 68-69.

23 Artuç, *Cemal Paşa*, ss. 53-54; Hanioglu, "Cemal Paşa", s. 305.

24 Artuç, *Cemal Paşa*, s. 54.

25 *Neval-i Milli*, s. 288.

26 *Neval-i Milli*, s. 288.

devrimleriyle de büyük benzerlik arz eden, sokakta entariyle dolaşmayı ve çorapsız takunya giymeyi yasaklamasıydı. Bu tedbirler, İstanbul halkının “laubaliliğine” bir son vermeyi amaçlamaktaydı. Cemal, bu yasakları hiçbir istisna gözetmeden büyük bir kararlılıkla uyguladı.²⁷ Meşhur şair Yahya Kemal’in ifadesine göre, o günlerde Cemal, yeni yeni yıldızı parlayan bir reformcu olarak görülmektedir.²⁸ Önde gelen Batıcı yazar Abdullah Cevdet ise bu uygulamaları 20. yüzyılda, Osmanlı başkentinde Orta Çağlara ait yaşam biçiminin sürdürülmesine bir müdahale olarak methetmektedir. Bütün bunlar Cemal’in ruhundaki “intizam” a ve medeni dünyanın adetlerine karşı olan temayülü görmek için yeterliydi.²⁹

Cemal Bey, 2 Ağustos 1909’da, Müslümanlar ile Ermeniler arasında Nisan 1909’da patlak veren çatışmalara bir son vermek ve şehirde asayişin temin etmek için Adana Valiliği’ne atandı.³⁰ Adana’daki faaliyetleri, hem Cemal’in kişiliğine hem de Osmanlı Devleti’nin problemlerine karşı siyasi tavrına dair önemli ipuçları vermektedir. İngiliz viskonsülü onu aşağıdaki ifadelerle tasvir etmektedir:

Cemal Bey bir İngiliz beyefendisi gibi giyinmişti ve oldukça kibar bir görünüşü vardı. Fransızcası oldukça iyiydi ve dikkate değer bir ince zekâyâ sahipti... Bitmek bilmez bir enerjisi olduğunu ve müdahaleye karşı tahammülü bulunmadığını ifade etmeliyim... oldukça başı dik olan karakteri kariyeri için ciddi bir tehlike olabilir.³¹

27 Ziya Şakir, *Paşalar: Enver Talat Cemal*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2010), s. 173; Abdullah Cevdet, “Nafia Nazırı Cemal Paşa Hazretleriyle Mülakat”, *İctihad*, 15 Şubat 1914 [28 Şubat 1914], No: 93, s. 2077.

28 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), s. 107.

29 Abdullah Cevdet, “Mülakat”, s. 2077.

30 BOA, DH.MKT. Dâhiliye Nezareti’nden Cemal’e, 22 Temmuz 1325 [4 Ağustos 1909].

31 TNA, FO 195/2307, Adana, 25 Ağustos 1909.

Bir başka raporunda viskonsül, Cemal'in, çoğu Jön Türk gibi çok fazla iyimser olduğunu yazmaktaydı.³²

Adana'ya vardktan hemen sonra, yerel ulema ve ayanları toplayarak şehirdeki düşmanlıkların sona erdirilmesi ve Ermenilerle Müslümanlar arasındaki bağların düzeltilmesi "tavsiyesinde" bulundu.³³ Aynı şekilde, Ermeni ve Asuri kiliselerinin liderlerine de hitap etti ve İngiliz viskonsülünün ifadesiyle, bütün dinleyicilerde olumlu bir intiba bıraktı.³⁴

Şehrin, 1909 Ermeni katliamları sırasında harabeye dönmüş olan kısımlarını yerel iş gücünü kullanmak suretiyle yeniden inşa ettirdi. Cemal, "geçici yardımlara güvenerek haylazlık ve tembellik yapanlara kesinlikle karşıydı ve aylakları taverna ve pazarlardan alarak inşaat faaliyetlerine katkı yapmalarını sağladı".³⁵ Atanma fermanı okunduktan sonra yapmış olduğu konuşmada, "katliamların müsebbip ve faillerini bin defa lanetleyerek [şehrin] yeniden inşasında bütün kesimlerin birlikte çalışmasının gerekliliğine işaret etti ve haylazlığı güçlü bir iradeyle ortadan kaldırma niyetini ilan etti". Cemal Bey, şehirde sulh ve asayişin yeniden inşası için, yabancı yardım kuruluşlarıyla da işbirliği içerisinde, kendi başkanlığı altında komisyonlar oluşturdu. Bu komisyonlardan birisi de "işsizler için iş bulma komitesi"di. Bir diğeri "şehrin yıkılan kısımlarının inşası için plan hazırlamakla görevliydi". Bir diğeri de "yetimhaneler kurulması için plan yapmak"tan sorumluydu.³⁶

Cemal Bey, mahpuslardan oluşturduğu işçi gruplarıyla bir ay içerisinde harabeye dönmüş evleri ve caddeleri temizlemeyi başardı. Şehri, "tramvay trafiğine uygun olacak şekilde caddeleri

32 TNA, FO 195/2307, Adana, 13 Ekim 1909.

33 BOA, DH.MKT. 2914/1, Cemal'den Dâhiliye Nezaret'i'ne, 11 Ağustos 1325 [24 Ağustos 1909].

34 TNA, FO 195/2307, Adana, 1 Eylül 1909.

35 TNA, FO 195/2307, Adana, 25 Ağustos 1909.

36 TNA, FO 195/2307, Adana, 25 Ağustos 1909 (paragraftaki bütün alıntılar bu kaynaktan yapılmıştır).

genişleterek ve belirli bir modele göre tasarlayarak” yeniden inşa etmeyi planladı.³⁷ Kış başlamadan Ermenilerin büyük çoğunluğu evlere yerleştirilmişti.³⁸ 11-15 Aralık tarihleri arasında, Ermeni katliamlarından dolayı sorumlu bulunan 25 Müslüman idam edildi.³⁹ 13 Aralık 1909’a gelindiğinde, bir İngiliz raporuna göre, Adana Valisi’nin büyük bir gayretle çalışması sonucu, Adana’da işler yoluna girmişti.⁴⁰ Şubat 1910’da, şehrin “yardım ve inşa işlerinde çok fazla ilerleme” sağlandığını rapor etmekteydi.⁴¹ 23 Şubat tarihli raporda ise, viskonsül Adana’da aşağıdaki işlerin başarıldığını yazmaktaydı:

“1. Şehrin ve şehirlilerin genel durumu memnuniyet vericidir ve geleceğe dair de iyi izlenimler vermektedir.

2. Genel güvenlik iyi [durumdadır].

3. Yerel ticaret canlanmaktadır ve işler düzelmektedir.

4. Yıkılmış evler peyderpey [yeniden] inşa edilmektedir.

5. Vali her konuyu büyük bir enerjiyle ele almakta ve toplumun her kesiminden övgü almaktadır.”⁴²

Cemal Bey’in, Adana Valiliği esnasında İngiliz viskonsülü ile ilişkileri çok iyiydi ve viskonsülün Cemal hakkındaki düşünceleri oldukça pozitif. İngiliz diplomatın Cemal ile yaptığı bir mülakat, Vali’nin siyasi fikirleri, genel Osmanlı politikasının dışı, İttihat ve Terakki’ye karşı muhalefet, bir yabancı güç ile ittifak yapmak hakkındaki kanaatlerine dair önemli detaylar vermektedir. Viskonsül tarafından rapor edilen aşağıdaki ifadeler, Cemal’in “otonom” yapıları ve imparatorlukta muhalefet organizasyonlarını kontrol etmek yoluyla Osmanlı Devleti’ne yeni bir düzen verme yönündeki fikirlerini anlamak açısından değerli bilgiler içermektedir:

37 TNA, FO 195/2307, Adana, 10 Kasım 1909.

38 TNA, FO 195/2307, Adana, 27 Ekim 1909.

39 TNA, FO 195/2307, Adana, 16 Aralık 1909.

40 TNA, FO 195/2307, Adana, 13 Aralık 1909.

41 TNA, FO 371/998, 7 Şubat 1909.

42 TNA, FO 371/998, 23 Şubat 1909.

Ülkenin genel durumuna temasla, onlar [İttihat ve Terakki Cemiyeti] çok sayıda düşmana sahip olduğu için, içinde bulunulan zaman diliminin oldukça kritik olduğunu ifade etti. Fakat mevcut siyasi çizgi beş yıl daha iktidarda kalırsa bütün muhalefetten kurtulacaklarını ve ülkeyi kurtaracaklarını savundu. Bu hedefe ulaşabilmek için genel bir silahsızlanma yapılmalıydı. Vali şöyle devam etti: Bunun için Arvanutluk'ta bir mazeret bulduk ve şimdi de Havran ve Suriye'yi silahtan arındıracağız; daha sonra aynısını Kürdistan için yapacağız; Yemen çok önemli değil ve bu tarz tedbirler orada henüz bir müddet gerekli olmayacak. Daha sonra daha genel politika üzerine yorumlarda bulunan ekselansları, kendi namına, şu anda Türkiye'yi⁴³ mevcut ittifaklardan herhangi birinin içinde görmek istemediğini ifade etti. Ülke o kadar zayıf ve fakirdi ki bu yüzden kesinlikle en kötü anlaşmayı yapacaktı.⁴⁴

Bu ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır ki Cemal'in kafasında monolitik ve toprakları üzerinde tam otorite sahibi bir devlet vardı ve muhalefetin yanı sıra, Havran ve Kürdistan'daki süregelen silahlı otonom yapıları Osmanlı İmparatorluğu'nun istikrarının önünde engel olarak görmekteydi. Yukarıdaki alıntı, Cemal'in, Suriye Valiliği esnasında, değişik dinî ve siyasi gruplara karşı izlediği baskı ve şiddet politikasını anlamak açısından da değerlidir.

Cemal Bey, Adana'da sükûnet ve asayişin yeniden temin edilmesinin ardından 26 Ağustos 1911 tarihinde Bağdat Valisi olarak atandı. Bağdat'a gönderilme amacı, bu vilayette ve hemcivar olduğu bölgelerde, yükselen İngiliz etkisiyle zayıflayan Osmanlı otoritesini yeniden güçlendirmek ve orada devlet kurumlarını yeniden organize etmektir.⁴⁵ 30 Ağustos'ta hükûmet konağı

43 Yabancı devlet belgelerinde Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başından itibaren çoğu zaman Türkiye olarak ifade edilmiştir.

44 TNA, FO 195/2337, Adana, 27 Ağustos 1910.

45 Artuç, *Cemal Paşa*, ss. 86-89.

önünde okunan atanma fermanında da ifade edildiği gibi Cemal “Mezopotamya nehirlerini gemicilik ve sulama için istifadeye açacaktı[?]”. Bu amaç için “yıllık en az 40.000 lira ayrılacaktı”. Bürokrasi üzerindeki yetkileri de oldukça genişti. Cemal’e “sıradan adli ve şer’i dairelerde çalışanlar dışında, bütün sivil bürokratları atama ve görevden alma yetkisi” verilmişti. Benzer şekilde, “Vali, polisi yeniden organize edecek ve mümkün olursa bir polis mektebi açacaktı”. Dahası, civar vilayetler üzerinde de kısmî bir otoritesi vardı. Atanma fermanında ifade edildiği üzere, “acil ve önemli iç meselelerin olması durumunda” Cemal Bey, “Basra Valisi’ni görüş alışverişinde bulunmak üzere davet edebilecekti”.⁴⁶ Artuç tarafından ortaya çıkarılan bazı dokümanlara göre, Cemal aynı zamanda Basra ve Musul’daki birçok önemli meseleyi çözmek üzere yetkilendirilmişti.⁴⁷ Son olarak, Bağdat vilayetinde devletin modernleştirilmesinin bir parçası olarak yorumlanabilecek şekilde, “mümkün olan en az gecikme ile aşiretlerin iskânı için bir plan hazırlayacaktı”.⁴⁸

Atanma fermanının hemen ardından Cemal Bey’in yaptığı konuşma, onun Bağdat Valisi olarak atanma nedenleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Cemal, Adana’da İngiliz Konsolosu’yla iyi ilişkiler kuran ve “Osmanlıcı” tutumunun tersine, Bağdat’ta “anti-emperyalist” ve “İslâmcı”ydı. Suriye Valiliği esnasındaki Fransız karşıtı politikalarına ve Osmanlı İmparatorluğu’nun varlığını sürdürebilmesi için vatandaşları üzerinde devletin sıkı bir kontrol sahibi olması gerektiği düşüncesine benzer şekilde, Cemal Irak’ta İngiliz etkisini azaltmayı ve Osmanlı varlığını güçlendirmeyi amaçladı. Bunun temel nedeni ise, tıpkı Fransızların Suriye üzerindeki hedeflerine benzer şekilde, İngilizlerin Irak’a dair bazı dizaynlarının olmasıydı. İngiltere Bağdat Konsolosu’nun raporuna göre, Cemal’in;

46 TNA, FO 195/2369, Bağdat, 26 Eylül 1911.

47 Artuç, *Cemal Paşa*, s. 90.

48 TNA, FO 195/2369, Bağdat, 26 Eylül 1911.

Konuşması dindarane ifadelerle süslenmişti ve kendilerine karşı Basra'da "demir bir kapı" inşası zorunlu olan, yabancı [devlet]lere karşı kinayeli ifadeler içeriyordu. "Demir kapı" ibaresi konuşma yazıya dönüştürülürken üretilmiş bir ifade değildir. "Güney'den [Basra'da artan İngiliz nüfuzu kastediliyor] uzanan elin de engellenmesi gerektiğini" belirttiği de söylenmektedir.⁴⁹

Buna ek olarak, Cemal, şehre modern bir görüntü verecek olan, şehrin ortasından geçecek ve elektrikli tramvay bulunan büyük bir caddenin yapılacağını da müjdeliyordu. Bağdat'taki ilk faaliyeti, Müslüman nüfusun kalplerini kazanmak yönünde bir çaba olarak değerlendirilebilecek, şehrin Hristiyan belediye başkanını görevden alarak yerine bir Müslüman'ı atamak oldu.⁵⁰

Bağdat Valisi olduğu süre boyunca, Cemal, toplantı ve ziyaretlerinde İttihâd-ı İslâm vurgusu yapan anti-emperyalist tutumunu her zaman sürdürdü. Valiliğinin ilk günlerinde Ebu Hanife'nin kabrinin bulunduğu Muazzam mevkii'ni ziyaret etti. İngiliz Konsolosu'na göre, Osmanlı hükûmeti o sıralarda, Birinci Dünya Savaşı esnasında Kudüs'te Cemal Paşa'nın kurduğu Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi benzeri bir okulu, Selçuklular dönemindeki ünlü Nizamiye Medreseleri model alınmak suretiyle kurmayı planlıyordu. Bu ziyaret esnasında Cemal, Bağdat'ta sadece bir Osmanlı okulunun olmasından dolayı hoşnutsuzluğunu da ifade etti.⁵¹

Bağdat Valiliği esnasında, Cemal'in anti-emperyalist üslubu her fırsatta kendini gösterdi. İngiliz Konsolosu'nun raporuna göre, Bağdat'ta yayın yapan bütün gazetelerin editörlerine verdiği yemekte, "Bağdat Demiryolu inşaatı için Almanlara verilen imtiyazın Türkiye'yi çürüteceğini" ifade etmişti. Bu konuşma'da Sultan Abdülhamid'i "yabancılar çok fazla yüz vermekle ve bunun sonucunda da onların kendilerini memleketin yöneticileri gibi görmelerine yol açmakla" suçlayacaktı. Yabancıların üstünlüğü o

49 TNA, FO 195/2369, Bağdat, 16 Ekim 1911.

50 TNA, FO 195/2369, Bağdat, 16 Ekim 1911.

51 TNA, FO 195/2369, Bağdat, 16 Ekim 1911.

dereceye varmıştı ki, “yabancı seyyahlar bile Türkiye’de [sic] valiymiş gibi davranmaktaydılar”. Buluştuğu gazetecilere Osmanlı hükûmetinin artık yabancılara geçit vermeyeceğinin ve “şu anda ikinci sınıf muamelesi gören Türk vatandaşlarının çıkarlarının yabancılardan önce düşünüleceğinin” sözünü verdi. Cemal, “gazetecilere bir araya geldikleri insanlara bu yönde konuşmalar yapmalarını ifade etti”. Aynı zamanda, Nazım Paşa’nın valiliği öncesinde hem Türkçe hem de Arapça olarak yayınlanan, Bağdat vilayet gazetesi *Zevra*’nın tekrardan her iki dilde yayınlanacağını sözünü verdi. Benzer şekilde, asker kulübündeki bir diğer toplantıda ise Avrupalıların, “Türklerin kendilerinden korktuklarını düşünmeye alışık oldukları, fakat artık durumun bu şekilde olmadığına Avrupalılar tarafından bilinmesi gerektiğini” ifade etti.⁵²

Cemal, Bağdat vilayetinde İngiliz faaliyetlerinin yayılmasının önünü almak için gerekli gördüğü her şeyi yaptı. Bu bağlamda iki örnek dikkate değerdir. Nisan 1912’de, İngiliz Konsolosu, Necef ve Kerbela’yı ziyaret edecek olan Hintli Şiilere rehberlik etmek üzere, resmi İngiliz kıyafetleriyle görev yapacak iki görevli atadı. Hindistanlılar Bağdat’a bu görevliler eşliğinde girdiler. Vali Cemal bu hareketi şiddetle protesto etti ve Osmanlı Dışişleri’ne gönderdiği raporda İngilizlerin gerçek hedeflerinin bu görevlileri Bağdat’ta istihdam etmek olduğunu ifade etti.⁵³ Cemal Paşa’ya göre, bu görevlilerin İngiliz resmi kıyafetleri içerisinde bu şekilde görev yapmalarına müsaade etmek, İngilizlerin pozisyonunu güçlendirip, Osmanlı valisini rencide edecekti.⁵⁴ Cemal’in başvurusu üzerine Osmanlı Dâhiliye Nezareti bu görevlilerin işlerine devam etmesini men etti.⁵⁵

52 TNA, FO 195/2369, Bağdat, 16 Ekim 1911.

53 Artuç, *Cemal Paşa*, s. 94.

54 BOA, HR.SYS. 91/4, Cemal’dan Hariciye’ye, 17 Nisan 1328 (30 Nisan 1912). Bkz. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, s. 94.

55 BOA, HR.SYS. 91/4, Cemal’dan Hariciye’ye, 7 Mayıs 1328 (20 Mayıs 1912). Bkz. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, s. 94.

İngiliz Konsolosu'yla yaşanan bir diğer sorun da, Kazımiye'de bir İngiliz mahkemesinin kurulması ve aynı kente Konsolos tarafından belirli mahallelere İngiliz muhtarların atanmasından kaynaklanmıştı. Muhtarlar, ikameti olmayan İngiliz vatandaşlarına ikamet vereceklerdi. Bu harekete büyük tepki gösteren Cemal Bey, Osmanlı Hariciye Nezareti'nden meseleye acilen müdahil olup mahkemeleri kapatıp muhtarları görevden almasını istedi. Dâhiliye Nezareti'ni de bu talebi yerine getirilmediği takdirde istifa edeceği yönünde uyardı. Sonuç olarak, İngiliz Konsolosu Cemal'i ziyaret etti ve mahkemeyi kapatıp muhtarların görevden alınması karşılığında uzlaşma sağlanmış oldu.⁵⁶

Suriye'de benimseyeceği tutuma benzer şekilde ve muhalefet partilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun birliği açısından tehdit oluşturduğu inancı doğrultusunda, Bağdat Valiliği esnasında da Osmanlı muhalefet partilerine karşı mücadele yürüttü. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı için yapılan 1912 seçimlerinde, Bağdat'ta İttihatçı adayların kazanması için ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adaylarının aleyhine olarak büyük çaba sarf etti.⁵⁷ Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi Muhammed Kamil Bey'e göre, Cemal, İTC adayları için çalışmak üzere makamını üç aylığına terk etmişti. Muhalefetin adaylarının faaliyetlerini engellemek için hâkimlerin kendisiyle işbirliği yapmaları için uğraşmıştı. Bağdat Valiliği'nin son günlerinde, 3 Ağustos 1912'de, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın şehirdeki şubesini kapatacağı.⁵⁸

Müslümanlara yönelik Avrupa tehdidini bertaraf etmek için mücadele etmenin lüzumuna vurgu yapmasının yanında ve muhalefetten kurtulmak için gösterdiği çabaya ek olarak, Cemal, konuşmalarında, Müslümanların geri kalmışlığının da altını çiziyordu ve güçlü bir İslâmcı tonlamayla, Müslümanların Avrupa

56 Artuç, *Cemal Paşa*, s. 95.

57 BOA, BEO 4015/301052, Sadaret'ten Dâhiliye'ye, 29 Şubat 1327 (13 Mart 1912).

58 BOA, DH.MTV. 18/47, Müftüzade Muhammed Kamil'den Dâhiliye'ye, 22 Temmuz 1327 (3 Ağustos 1912).

sömürgeciliğinden kurtulmak için ilerlemeye duydukları ihtiyaca vurgu yapıyordu. Bağdat'ın tanınmış ulemasına yaptığı konuşmalardan birinde, İslâm medeniyetinin şanlı geçmişine değinme biçimi, tanınmış İslâmcı entelektüeller olan Afgani ve Abduh'un görüşlerinden neredeyse farksızdı:

Saati icat ederek insanların zamanını düzenleyen, dünyanın yuvarlaklığını ispat edip meridyenleri tespit eden ve matematik bilimleri, edebiyat, felsefe, tıp ve astronomide abidevi eserler bırakan Bağdat'ın Müslüman âlimleri, aynen bu toprakların havasını soludular, aynen bu güneşle ısındılar, susuzluklarını aynen bu toprakların sularını içerek giderdiler...

Fakat yazık ki varisleri, onların kutlu yolunu takip etmek için gerekli çabayı göstermedi; Irak topraklarında doğan bilgi ve öğrenmenin parlak ışığı gittikçe loşlaştı; ve doğal olarak, bu durumda, zenginlik ve servet yok olup, cehalet, bedâvet, dağınıklık ve zayıflık halinde kaldılar. Bazıları, bu memleketin harabe halini 33 yıllık Abdülhamid rejimine bağlıyorlar, fakat bu görüş doğru değildir; Irak için düşüş beş ya da altı yüzyıl önce başladı ve Abdülhamid rejimi sadece onun aşırı bir noktaya ulaşmasının sebebidir.⁵⁹

Beşinci Bölüm'de de gösterileceği gibi, Cemal Bey, Suriye Valiliği zamanında tarihî eserlerin restorasyonuna büyük ilgi gösterdi. Bağdat Valiliği esnasında da benzer bir ilgiye sahip olduğu anlaşıyor. Bağdat'ta göreve başlamasının ikinci haftasında Cemal, Fırat Nehri'nin sol kıyısında bulunan ve tarihî Ktesiphon ve Seleuca harabelerine sahip Selman-ı Pak'ı ziyaret edecekti. İngiliz Konsolosu ziyaretin amacının bilinmediğini yazmaktadır. Fakat amacı, bu tarihî eserleri teftiş ederek İngilizler tarafından kaçırılmasını engellemek ve onları Osmanlı sınırları içerisinde tutmak olabilirdi.⁶⁰

59 TNA, FO 195/2369, Bağdat, 16 Ekim 1911.

60 TNA, FO 195/2369, Bağdat, 16 Ekim 1911.

1912 yılının ortasında siyasi dengenin İttihat ve Terakki aleyhine değişmesi, Bağdat'ta Cemal Bey döneminin de sona ermesi demekti. 12 Ağustos 1912'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın iktidara gelmesiyle birlikte, vazifesinden istifa ederek İstanbul'a döndü.⁶¹

Balkan Savaşları'nın başlamasıyla birlikte askerlik görevine geri döndü ve savaşta görev almak üzere orduya katıldı. Konya Redif Fırkası Kumandanı olarak atandı ve Cemal Bey'in kuvvetleri de diğer Osmanlı birlikleri gibi geri çekilmek zorunda kaldı. 14 Kasım 1912'de Kolera hastalığına yakalanması üzerine bu görevi bırakmak zorunda kaldı.⁶²

Birinci Balkan Savaşı'nı takiben, İTC Bab-ı Ali Baskını ile iktidarı ele geçirdi. Bundan kısa süre sonra 27 Ocak 1913'te "disiplinci" ve "organizasyoncu" karakteriyle tanınan Cemal Paşa, geniş yetkilerle, şehirde asayiş sağlamak üzere İstanbul Muhafızı olarak atandı.⁶³ Cemal'in kendi cümleleriyle ifade edecek olursak, bu olay kendisinin "memleketin siyaset-i umumiyesiyle doğrudan doğruya iştigalinin" başlangıcı olacaktı.⁶⁴ İstanbul'da kamusal düzeni kısa sürede yeniden sağlayıp İTC'ye karşı bir darbe girişimine mani olacaktı. İstanbul Muhafızlığı esnasında Cemal Bey tarafından başvuru alan iki tedbir onun perspektifinin ve karakterinin değişmediğini anlamada oldukça aydınlatıcıdır. İlki, Sultan Hamamı, Sirkeci, Mahmut Paşa ve Bayezid'deki bütün kaçakçılara karşı başvurduğu tedbirdir. Göreve geldikten kısa süre sonra bu şekilde kaçakçılık işlerine karışanlar tutuklanıp İstanbul'dan sürgün edileceklerdi. Cemal'e göre, bu şekilde açık açık kaçakçılık yapılması insanların gözünde devleti zayıf gösterecekti. Cemal Bey'in yazdığına göre, bu tedbirden sonra İstanbul'da kaçakçılık ortadan kalkmış ve İstanbul halkı mükemmel bir güvenliğin tadını çıkarmıştı.⁶⁵

61 Artuç, *Cemal Paşa*, s. 98.

62 Artuç, *a.g.e.*, ss. 99-103.

63 Artuç, *a.g.e.*, s. 110.

64 *Hatırat*, s. 1.

65 *Hatırat*, ss. 7-9.

İkinci tedbir, Cemal'in modernleşme vizyonunu göstermesi açısından daha fazla dikkate değerdir. "Erkeklerin vapurlarda, köprülerde, çarşılarında, sokakta ve mesirelerde tesadüf ettikleri İslâm kadınlarına bi edebane harf endazlık etmeleri" ciddi bir otorite problemi oluşturmaktaydı. Bunlara karşı sıkı önlemlere başvurup bu tarz insanları dâhil-i memlekete sürmekle tehdit edecekti. "Dört beşini teb'idden sonra kadınlarımız sokaklarda düçar-ı tecavüz olmaktan kamilen" kurtulacaklardı.⁶⁶

Cemal'in bu tedbire dair yorumları, bir memleketin "ilerleme" ve modernleşmesinde kadının rolüne atfettiği önem açısından dikkate değerdir:

Hürriyet-i nisvanın daha doğrusu kadının da cemiyet-i beşeriyede bir uzv-ı nafi' olduğu hakikatinin artık memleketimizde de anlaşılacak hidemat-ı umumiye-i memlekete kadınlarımızın da te'min-i iştiraki fikrinin en ateşli mürevviclerinden olduğumu İstanbul muhafızlığını esnasında tamamen gösterdim.⁶⁷

Bu ifadelerden, Mustafa Kemal tarafından erken Cumhuriyet döneminde kadının statüsüne dair yapılan reformların, Cemal Paşa tarafından da memleketin terakkisi için gerekli görüldüğü anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, Suriye Valiliği esnasında Halide Edib'in davet edilmesi suretiyle, Suriye'de, kadınların eğitim seviyesinin yükseltilmesi için bir inas mektebi kurulması için gösterdiği çaba bu inançtan ileri gelmektedir.

İstanbul Muhafızlığı'nın ilga edilmesinden sonra, 16 Aralık 1913'te, Cemal Bey Nafia Nazırı olarak atandı. Bazı demiryolu ve şose yollar projeleriyle sulama projeleri hazırlamış olmasına rağmen 85 gün sonra 11 Mart 1914'te Bahriye Nazırlığı görevine getirildi. Benzer şekilde Osmanlı donanması için de bazı reform projeleri hazırlamışken, 10 ay sonra, 42 yaşındayken, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte

66 *Hatırat*, ss. 8-9.

67 *Hatırat*, s. 9.

Suriye Genel Valisi ve Dördüncü Ordu Kumandanı olarak görevlendirilecekti.⁶⁸

Cemal'in Suriye Valiliği'nden önceki kariyeri ve kişiliği Suriye Valiliği görevine atanmasında dikkate değer bir rol oynadı. Takip eden bölümlerde de analiz edileceği gibi, en başından itibaren İTC'nin hedefi Osmanlı vatanının her yerinde devlet otoritesini eşit ölçüde tesis etmektir. Cemal'in, "disiplinci", "reformcu", "devletperest", "anti-emperyalist", "muhalefet karşıtı" ve "düzen kurucu" karakteri ve arka planı, Balkan vilayetlerinin kaybından sonra hayati önem kazanan Suriye vilayetlerinde Osmanlı devlet otoritesini yeniden inşa etmek için kendisini oldukça uygun bir aday yaptı. Adana'da, sert tedbirler almak suretiyle yok olan kamusal düzeni başarılı bir şekilde, Osmanlıcı bir söylemle yeniden inşa etmişti. Bağdat'ta hem muhalefetle hem de İngiliz nüfuzuna karşı mücadele etmişti. Kendi ifadelerine göre Bağdat tecrübesinden dolayı İTC içerisinde kendisine Arap uzmanı muamelesi yapılmaktaydı.⁶⁹ İstanbul Muhafızlığı esnasında muhalefetin bir karşı darbe yapmasını engellemiştir. Bütün bu birikimin neticesi olarak, Cemal Paşa İttihatçılar tarafından devlet otoritesinin zayıf görüldüğü Suriye için askerî ve sivil anlamda en üst otorite olarak en uygun adaylardan biriydi. Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin en merkezîyetçi formuyla yeniden inşası için olağanüstü yetkilerle Suriye'ye atandı. İttihat ve Terakki içerisindeki gruplardan hem Merkez-i Umumi kanadının, hem Askerî kanadın ve hem de Almanların Cemal'i İstanbul'da istememiş olmaları da bu atamada etkili olmuş görünüyor.⁷⁰

68 Ayrıntılar için bkz. Arıuç, *Cemal Paşa*, s. 95.

69 *Hatırat*, s. 46.

70 İttihat Terakki içerisindeki farklı gruplaşmalara dair bir makalem için bkz. M. Talha Çiçek, "Myth of the Unionist Triumvirate: the Formation of the CUP Factions and their Impact in Syria during the Great War", *Syria in World War I: Politics, Society and Economy*, M. Talha Çiçek (ed.), (London: Routledge, 2015), ss. 9-36.

Suriye’de Osmanlı Reformu’nun Tabiatı Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi

70’li yıllardan itibaren yapılan çok sayıda akademik çalışma, Arap vilayetlerinde Osmanlı modernleşmesinin tabiatının anlaşılmasına büyük katkı yaptı. Bu bağlamda öncü olarak zikredilebilecek çalışmalardan birisi, Moshe Ma’oz’un *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861* başlıklı kitabıdır. Bu çalışma, 1840-1861 yılları arasında Suriye vilayetlerinde yapılan Tanzimat reformlarını değerlendirmektedir. Kitap, bu reformların Osmanlı idaresinin yeniden etkin bir şekilde tesisine katkısının yanı sıra, sosyal ve ekonomik gelişmelere ve imparatorluğun gayrimüslim tebaasının konumuna etkisini konu almaktadır. Ma’oz, bu reformların “yüz-yıllardan beri süregelen karışıklık ve geri kalmışlığa son vererek yeni bir istikrar ve modernleşme getirdiğini” savunmaktadır. Yazarın ifadesine göre “bu dönemde, yerel güçler yok edilip bölgesel otonomiler yıkıldı ve Osmanlı’nın doğrudan yönetimi katı bir şekilde kuruldu”.⁷¹ Bütün reform yüzyılını değerlendiren Albert Hourani ise farklı bir sonuca varmakta ve “mantıksal sonucuna göre uygulanmış olsa, yerel elitlerin bütün gücünü yok etmiş olması beklenen” reformların, çıkarları merkezileşen Osmanlı idaresiyle çatışan yeni bir yerel seçkinler grubunu ortaya çıkardığını ifade etmektedir.⁷² Daha sonra Philip S. Khoury bu yaklaşımı, Şam seçkinleri üzerine yazdığı *Urban Notables and Arab Nationalism* başlıklı kitabında genişletmektedir.⁷³

Ma’oz, Hourani ve Khoury’nin bu çalışmaları modernleşme teorilerinin sosyal bilim çalışmalarını domine ettiği dönemde yaptığı

71 Moshe Ma’oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861*, (London: Oxford University Press, 1968), s. v.

72 Albert Hourani, “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, in Albert Hourani, Philip S. Khoury and Mary C. Wilson (eds.), *The Modern Middle East*, (Berkeley: University of California Press, 1993), ss. 94-95.

73 Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

unutulmamalıdır. Bu yüzden, hükûmetin merkezileşme çabalarını övdüler. Fakat takip eden çalışmalar, modernleşme çabalarını daha anlamlı bir bağlama oturtmak için yerel güçlerle işbirliği ve diyaloga odaklanmanın gereğine dikkat çektiler. Bu bağlamda, Tanzimat reformlarının tabiatı üzerine yapmış olduğu çalışmada, Jens Hassen bu dönemde yapılan Osmanlı reformlarının yerel elitleri nasıl etkilediğine dair şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

19. yüzyılın fırtınalı geçen orta dönemleri sırasında tekamül eden entegrasyon pratikleri imparatorluk, yerel çıkar grupları ve onların temsilcileri arasındaki çoklu müzakere süreçlerini yansıtmaktadır. Spesifik olarak, Arap vilayetlerindeki, teftiş seyahatleri, yerel arzuhaller ve meclisler ve model vilayetler gibi birtakım imparatorluk kriz yönetim stratejilerine odaklanırsak, Tanzimat reformlarının vilayetlerde uygulanışını belirleyen, hususi ve hemen göze çarpmayan mücadele türleriyle uyum ve işbirliği biçimlerinin ortaya çıktığı görülecektir. Dahası, iyi ya da kötü, tutarlı olarak devlet gücünün zorla kabul ettirilmesi olarak algılanıp yakından incelenen ve İstanbul'da imparatorluk kanunu olarak benimsenen şey, vilayetlerde sosyo-politik süreçlere ve temsilcilere göre değişiklik gösteren bir biçime dönüştü.⁷⁴

Leila Fawaz, Beyrut örneğinde Osmanlı devlet otoritelerinin yerel elitleri dikkate almak zorunda olmalarının bir başka veçhesine, yani Avrupalı güçler faktörüne dikkat çeker. Ona göre, 1840-1860 arası dönemde "Beyrut'ta, Osmanlı ve Avrupa etkisi düalitesi, modern zamanlarda şehrin karakteri olarak kalan bir

74 Jens Hassen, "Practices of Integration: Center-Periphery Relations in the Ottoman Empire", Jens Hassen, Thomas Philipp, and Stefan Weber (eds.), *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, (Beirut: Orient-Institute der DMG Beirut, 2002), s. 74; Şam vilayet danışma meclisinin, şehir siyasetindeki merkezî rolü üzerine yapılmış bir diğer çalışma için bkz. Elizabeth F. Thompson, "Ottoman Political Reform in the Provinces: Damascus Advisory Council in 1844-45", *IJMES*, Cilt 25, 1993, ss. 457-75.

çeşit sosyal ve siyasi açıklığın sigortası oldu”.⁷⁵ Bu rekabetin de bir sonucu olarak, yerel elitler Beyrut’un yerel siyasetinde kendilerine bir yer bulabildiler. Benzer şekilde, Abigail Jacobson, Kûdüs’te Osmanlı idaresinden İngiliz mandasına geçiş sürecini tartıştığı çalışmasında, yerel dinî cemaatlerin, Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına kadar şehrin yerel siyasetinde ne kadar etkili olduğunu ve Cemal Paşa’nın gelmesiyle birlikte bu etkileşimin nasıl ortadan kalktığını anlatmaktadır.⁷⁶ Abdülhamid dönemi üzerine yapılan çalışmalar da, Osmanlı ile Avrupa devletleri arasındaki rekabetin, Osmanlı Suriyesi’nde yerel siyasete şekil verdiğini göstermektedir. Adil Baktıaya bu rekabetin eğitim kurumları üzerinden nasıl devam ettiğine odaklanmaktadır. Kendi ifadelerine başvuracak olursak, “devletin 1860 sonrasındaki merkezileştirme siyaseti ve reform çabaları da Batı nüfuzunu geriletme amacını taşımaktaydı”.⁷⁷ Fakat, Baktıaya yerel elitlerin bu rekabetteki rolü üzerinde durmamaktadır.

Bu durum, II. Meşrutiyet döneminde de değişmemiştir. Hasan Kayalı’nın *Jön Türkler ve Araplar* adlı çalışması İTC’nin Arap politikasını ve 1908-1918 arası Arapların temel meselelerini incelemektedir. Bu bağlamda İslâmcı ideolojinin bu dönemde, Arap ve Türk milliyetçiliklerini önemli ölçüde gölgede bıraktığını ifade etmektedir. Öte taraftan, İTC liderlerinin Arap ileri gelenlerinin Arapların devlet dairelerinde daha çok temsil edilmesi ve Arapçanın Arapların çoğunlukta olduğu vilayetlerde daha

75 Leila Fawaz, “Foreign Presence and the Perception of the Ottoman Rule in Beirut” in Jens Hassen, Thomas Philip, Stefan Weber (eds), *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, (Berkeley: University of California Press, 1993), s. 93; Benzer argümanlarla Akka örneğinde Osmanlı-Avrupa etkileşimini tartışan başka bir çalışma için bkz. Thomas Philipp, “Acre, The First Instance of Changing Times”, Aynı Kitap, ss. 77-92.

76 Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, (Syracuse: Syracuse University Press, 2011), ss. 22-52.

77 Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın doğuşu*, (İstanbul: Bengi Kitabevi, 2009), s. 109.

geniş bir kullanıma sahip olması yönündeki taleplerini dikkate aldıklarını da vurgulamaktadır.⁷⁸

Jön Türk politikaları ayrımcı olarak algılanmıştı, çünkü İttihatçılar Abdülhamid'in kadrolarını üst mevkilerden tasfiye edince Abdülhamid dönemindeki önemli pozisyonlardaki çok sayıda Arap'ın görevine son vermişlerdi... Abdülhamid idaresinin bürokratik geleneklerden ayrılması bir yana bırakılacak olursa, Jön Türk döneminin Araplara görev verilmesi konusunda eski örneklere oranla daha Arap yanlısı olduğu söylenebilir. 1877-78 ile 1908 Parlamentolarının kıyaslanması Arapların temsil oranında göreceli bir azalma göstermez.⁷⁹

Kayalı'nın müphem bıraktığı nokta ise, Cemal Paşa'nın Suriye'ye atanmasıyla birlikte, İTC'nin Suriye politikasında meydana gelen değişimdir. Cemal Paşa, Dördüncü Ordu Kumandanı olarak atanmasından kısa bir süre sonra, yerel eşrafa yönelik olarak, bütün reform dönemi boyunca takip edilmiş olan uzlaşmacı ve müzakereci siyaset terk edilerek kontrolü ve etkisizleştirmeyi ön plana çıkaran bir siyaset benimsenmiştir. Benzer şekilde, bu çalışmanın Birinci Bölüm'ünde de gösterileceği gibi, İttihatçıların, savaş öncesi dönemde dahi bilinen Arapçı hareketi yok etmeye yönelik niyetleri Kayalı tarafından yeterince dikkate alınmamıştır. Dahası İTC, Arapçıları nadiren samimi olarak reform talep eden bir grup olarak gördü. Arapçılar, İttihatçılar tarafından daha ziyade samimiyetsiz "menfaatçiler" olarak görüldüler.

Cemal Paşa'nın valiliği üzerine bilgiler bulunan bir diğer çalışma da Nevzat Artuç'un *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı* başlıklı kitabıdır. Yazar, kitapta Cemal Paşa'nın kariyerinin Suriye kısmına 100 sayfadan fazla yer ayırmaktadır. Bunların yarısı

78 Hasan Kayalı, *Arabs and the Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire*, (Berkeley: UC Press, 1997), s. 210.

79 *A.g.e.*, s. 209.

Mısır Harekâtı için yapılan askerî hazırlıklar üzerinedir. Geri kalanı ise Cemal Paşa'nın siyasi bir kişilik olarak Suriye'de yapıp ettikleri üzerinedir. Yazar, kitapta zaman zaman bazı analizlere girişse de çalışmanın tamamını kuşatan tutarlı bir anlatının olduğunu iddia etmek oldukça zordur. Dahası, kitap Cemal Paşa'nın Suriye'de yaptıklarını Suriye'nin tarihsel bağlamına oturtarak analiz eden bir üsluptan ziyade, onun yapıp ettiklerini takdir eden ve hayranlık besleyen bir tonda konuşmaktadır. Bu dönem için hayati önem arz eden birçok konu birkaç sayfada toplanmıştır. Mesela, Birinci Dünya Savaşı döneminde Suriye toplumunu derinden sarsmış olan kıtlık meselesi, sebep ve sonuçlarına dokunmaksızın dört sayfada özetlenmektedir. Benzer şekilde, eğitim faaliyetleri için üç sayfa ayrılmaktadır. Mevcut literatün değerlendirilmesi de yanlış bilgiler üzerine inşa edilmektedir. Osmanlı arşivlerini kullanması bakımından öncü çalışmalardan olan Hasan Kayalı'nın çalışması şu ifadelerle değerlendirilmektedir: "Bu konuda ana kaynak durumundaki Türk arşivlerini göz ardı etmiş olan Kayalı, bunun yerine yabancı arşivler ve yabancı yazarların etkisi altında kalmıştır".⁸⁰

Son yıllarda Arap vilayetlerindeki Osmanlı modernleşmesinin karakteri üzerine bir başka tartışmadayı da Ussama Makdisi "Osmanlı Oryantalizmi" tezi ile başlatılmıştır. Makdisi, imparatorluğun Türk idarecilerinin oryantalist bir yaklaşım benimsediklerini iddia etmektedir. Ona göre "Batı'nın domine ettiği modernite çağında her ulus kendi doğusunu yarattı. 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu da bir istisna değildi".⁸¹ Makdisi'nin bakış açısına göre:

80 Artuç, *Cemal Paşa*, s. xli.

81 Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism", *American Historical Review*, Cilt 107, No. 3, Haziran 2002, s. 768; Benzer değerlendirmeler Selim Deringil'in Arap aşiretleri üzerine yazdığı makalesinde de bulunabilir: Selim Deringil, "'They live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 45, No. 2, Nisan 2003, ss. 311-342.

İmparatorluk tebaasını incelemek, disipline etmek ve geliştirmeye yönelik çabalarıyla, Osmanlı reformu, imparatorluk içerisinde, Avrupalı kolonyal idarecilerinin kendi kolonyal tebaalarına bakışlarına benzer bir modern öncesi nosyonu oluşturdu. Bu süreç, imparatorluğun varsayımsal olarak diğer durağan etnik ve ulusal gruplarına liderlik etmek zorunda olan bir modern Osmanlı Türk ulusunun dile getirilmesinde [*articulation*] zirveye ulaştı. Osmanlı reformunun bu paradoksu –yani, bütün vilayetleri ve insanları resmi bir Osmanlı milliyetçiliği içinde bütünleştirmeye çalıştığı ölçüde kapsayıcı; ama yanı sıra zamansal olarak ayrıştırıcı ve son kertede ırksal olarak farklılaştırıcı oluşu- belki başka hiçbir yerde, imparatorluğun Arap vilayetlerinde olduğundan daha açık bir şekilde görülemezdi.⁸²

Ek olarak, “medeniyetin ilerlemeci yolunda” Batı ilk sıradayken Osmanlılar, Araplar’ın önünde, Batıyı takip etmekteydiler. Makdisi, Osmanlı elitlerinin dünya görüşünde, Batılılardan Türklere ve akabinde de Araplara doğru uzanan bir hiyerarşinin olduğunu ifade etmektedir. Tıpkı Batılı sömürgeci devletler gibi, Osmanlılar da, Arap vilayetleri başta olmak üzere, gayrı Türk bölgelerdeki hâkimiyetlerini bir medenileştirme misyonu ile meşrulaştırdılar. Kısaca, Makdisi, Türklerin Osmanlı’nın diğer etnisiteleri üzerinde, Fransa’nın Afrika’da ve İngiltere’nin Hindistan’da yaptığına benzer şekilde bir kolonyal imparatorluk kurmaya çalıştıklarını ima etmektedir.

Osmanlı modernleştirme misyonunun en fazla tebarüz ettiği zaman dilimlerinden olan Cemal Paşa’nın Suriye Valiliği ve onun arka planı göz önünde bulundurulduğunda, Makdisi’nin yaklaşımı birkaç açıdan eleştirilebilir. İlk olarak, Osmanlıların, Batılı güçlerle Arap topraklarında nüfuz için yaptığı mücadeleyi ihmal etmektedir. Makdisi, Osmanlı yöneticilerini bölgede mutlak

82 Makdisi, “Ottoman Orientalism”, s. 769-770; Kısmen makalenin Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir. Türkçe tercüme için bkz. “Osmanlı Oryantalizmi”, *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*, Aytaç Yıldız (ed.), (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007), ss. 271-315.

otorite olarak kurgularken, Araplar, modernleşme sürecinde bir aktör olarak tamamen resmin dışında tutulmuşlardır. Oysaki Osmanlı Devleti, Arap vilayetlerinde, Arap vatandaşlarını, kendisinin de Batılı devletler kadar gelişmiş olduğuna ikna etmek ve onların Batı devletlerine sempati duymalarını engellemek için bu güçlerle rekabet halindeydi. Makdisi'nin iddiasının tersine, Osmanlı otoritelerinin kendi "medeniyetlerini" Batıdan üstün görme ve gösterme şansı yoktu. Zira Batı, eğitim ve misyonerlik faaliyetleri ile çeşitli Arap topluluklar üzerinde Osmanlı hükûmetinden daha fazla nüfuz sahibi idi. Fawaz ve Philipp tarafından da ifade edildiği gibi,⁸³ Osmanlı elitleri Batı'nın zaten eğitim ve misyonerlik kanalıyla başlatmış olduğu bir modernleşme sürecine dahil oldular ve vatandaşlarını Batı'nın sömürgeleştirme tehdidine karşı birleştirmeyi hedeflediler. İkinci olarak, Makdisi'nin metninde "devlet inşası" ile "kolonizasyon" arasındaki ayrım belirgin değildir. Mesela, modern Fransa'nın ortaya çıkışı ile İngiltere kolonisi olan Hindistan'da modernleşme yönünde atılan adımların veya Osmanlı Devleti'nin Araplara davranışı ile İngilizlerin Hintlilere ve Fransızların Afrikalılara olan muamelelerinin aynı ideal tip altında tasnif edilip edilemeyeceği hususunda bir netlik yoktur. Bu kitabın temel iddiası, Osmanlı yöneticilerinin, kolonyal topraklardaki sömürge pratiklerinden ziyade, bu devletlerin kendi anakaralarındaki uygulamaların Osmanlılar tarafından model olarak alındığıdır. Üçüncü olarak, Osmanlıların, Arap toplumunun bazı kesimlerini "geri kalmış" olarak gördüğü doğru bir iddiadır. Fakat bu Araplara has bir tutum değildir. Benzer şartlarda yaşayan Türkler için de benzer yorumlar, Osmanlı idarecileri tarafından yapılmaktaydı. Abdulhamit Kırmızı tarafından da gösterildiği gibi, modernliğin uzağında olarak görülen Türkler de aynı kategoride düşünülmekteydi.⁸⁴ Diğer

83 Fawaz, "Foreign Presence", s. 93; Philipp, "Acre", ss. 72-92.

84 Abdulhamit Kırmızı, "Going Round the Province for Progress and Prosperity: Inspection Tours and Reports of Late Ottoman Governors", *Studies in Travel Writing*, Cilt 6, No: 4, 2012, ss. 387-401.

tarafından, Cemal Paşa örneğinde, modern ve milliyetçi Arapçılara karşı oryantalist ifadeler nadiren rastlanmaktadır. Cemal Paşa'nın Arapçılara yönelik yürüttüğü sert mücadele de, bir bakıma farklı modernleştirme biçimlerinin rekabetinden kaynaklanmaktaydı: Cemal Paşa'nın Osmanlıcı vizyonu ile Arapçılarının adem-i merkezîyetçi vizyonunun çatışmasının bir neticesi. Türk idarecilerinin Arap nüfusa karşı göstermiş oldukları küçümseme de aslında modernist bir bakış açısının modern olmayan bir topluma yaklaşımının yansımasıydı. Dördüncü olarak, Makdisi'nin, imparatorluğun kendisini Türklerin domine ettiği bir yapıya dönüştürme çabası içerisinde olduğu iddiası en azından Cemal Paşa örneğinde tartışmalı bir iddiadır.⁸⁵ Cemal Paşa'nın Suriye bürokrasisini büyük oranda Türkleştirdiği doğrudur. Fakat bunu, Suriye'yi kolonyal bir misyonla "medenileştirmek" için yapmadı, daha ziyade, Makdisi'nin kurguladığı hiyerarşide daha üst bir seviyede olan Batı nüfuzunun yerine Osmanlı Devleti'nin etkisini ikame etmek için yaptı. Bu yüzden, Batı nüfuzuyla veya adem-i merkezîyetçi fikirlerle etkin mücadele edemeyeceği düşünülen Arap bürokratlar, Makdisi'nin imparatorluğun "birinci sınıf vatandaşları" olarak gördüğü Türk nüfus ile nüfuslanmış bölgeleri yönetmek üzere Anadolu'ya atandılar. Acaba bir Hintli, İngiltere'de herhangi bir kasabada kaymakamlık benzeri bir görev üstenebilir miydi sorusu bu tartışmalar bağlamında üzerinde düşünülmesi gereken bir sorudur. Benzer şekilde, Jacobson tarafından da ifade edildiği gibi "Osmanlı İmparatorluğu, vilayetlerdeki tebasını Osmanlı vatandaşlığını benimsemeleri hususunda cesaretlendirip onların yerel ve imparatorluk siyasetine katkı yapmaları konusunda teşvik edici" davranmıştır.⁸⁶ Beşinci olarak, öyle anlaşılmaktadır ki Makdisi'nin oryantalizm tanımı Edward Said'in tanımından farklıdır. Kayapınar'ın da ifade ettiği gibi, Araplara yönelik bir Türk

85 Makdisi, "Ottoman Orientalism", s. 795.

86 Jacobson, *From Empire to Empire*, s. 13.

oryantalizminin tarihî, kültürel, etnik, ya da coğrafi temeldeki ontolojik ve epistemolojik farklılıkları tanımlanmamaktadır. Başka bir ifadeyle, tıpkı Türk toplumunun bazı kesimleri olduğu gibi Arap toplumunun da bazı kesimleri Osmanlı idarecileri tarafından “geri kalmış” olarak görülmekteydi. Fakat bu “geri kalmış” kesimler de Osmanlı toplumunun bir parçasıydı. Dahası bu farklılık, Osmanlı elitlerinin gözünde, Türkler ve Araplar arasındaki bir farklılık değildi.⁸⁷

Devlet İnşası, İttihatçı İdeoloji ve Cemal Paşa'nın Suriye İdaresi'nin Tabiatı

Makdisi'nin tanımlamalarının tersine, Cemal Paşa'nın reformlarının amacı, ilk olarak Büyük Güçler'in etkisini ortadan kaldırmak, ikinci olarak da Arabizm, Siyonizm, Hristiyan ruhban sınıfı gibi yerel nüfuz sahibi olan kesimleri ortadan kaldırmaktı. Ona göre bunlar, yıllar boyunca bölgede devlet otoritesinin “düzgün” bir şekilde kurulmasına ve bir Osmanlılık duygusunun gelişmesine engel olmuşlardı. Kısaca Cemal'in Suriye'deki faaliyetleri, bir “kolonileştirme siyaseti”nden ziyade “modern bir devletin inşası” idi. Bu yüzden, Edward Said'in oryantalizm teorisinden ziyade, Foucault'nun “*governmentality*”⁸⁸ kavramsallaştırması, Cemal Paşa'nın Suriye'de kurduğu rejimin karakterini anlamak açısından daha işlevseldir.

87 M. Akif Kayapınar, “Ussama Makdisi ve Osmanlı Oryantalizmi”, *Divan*, 20/1, 2006, ss. 311-17.

88 Bu kavram Türkçeye “yönetimsellik” olarak tercüme edilmektedir. Fakat yönetimsellik, kavramın içerdiği “mentality”, yani zihniyet, anlamını içermektedir. Bunun için tarafımızdan bunun doğru bir tercüme olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı İngilizce orijinali metin boyunca muhafaza edilmiştir. Governmentality kavramının Foucault tarafından yapılmış bir analizi için bkz. Michel Foucault, “Governmentality”, in Graham Burchell, Colin Gordon, and Peter Miller (ed.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, (Chicago: University of Chicago Press, 1991), ss. 87-104. [Yazarın Notu.]

Modern devletlerin inşa sürecinde hükûmetlerin zihniyetini inceleyen Foucault, devletlerin bu süreçte idareleri altındaki nüfusların davranışlarına hükmedecek [*conduct of the conduct*] bir yapıya dönüştükleri sonucuna varmaktadır.⁸⁹ Bununla, hükûmetlerin amacı, birtakım özel “teknikler, bilgi biçimleri ve diğer araçlar”ı kullanarak idareleri altındaki nüfusun davranış, eylem ve hatta tavırlarını kontrol etmek, “yönlendirmek, rehberlik etmek ve [onlara] öncülük yapmak”tır.⁹⁰ Ulus-devletlerde ya da Charles Tilly’nin kavramsallaştırmasıyla pekiştirilmiş [*consolidated*] devletlerde, bu süreçler vatandaşların davranışlarına şekil vermek için kullanılır. Okullar, fabrikalar, ordu ve hapisane gibi bir dizi sosyal ve ekonomik kurumlar, modern devletin oluşum sürecinde merkezî bir konumda olarak bireylerin davranışlarını kontrol etmek, şekil vermek ve gözlemlemek üzere dizayn edildi.⁹¹ Reform süreçlerinde devletlerin tebalarının davranışlarına şekil vermek yönündeki faaliyetleri, çoğu zaman vatandaşların devlete vatansever duygularla bağlı öznellikler olarak yeniden inşa edilmesiyle neticelendi.⁹²

Batılı –özellikle Fransız– devlet modelinden etkilenmiş olan Osmanlı devlet adamları, imparatorluğun müessis-i sanisi olarak da bilinen II. Mahmud ile başlayarak, devletin vatandaşların davranışlarını kontrol etmesinin önünde bir engel olarak gördükleri yerel güç odaklarını ortadan kaldırmak için uğraştılar. Fakat daha önceden de ifade edildiği gibi bu merkezileştirme,

89 Michel Foucault, *Security, Territory, Population*, (London, Palgrave, 2007), ss. 192-193.

90 Mitchell Dean, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, (London: Sage, 2010), ss. 17-18.

91 Colin Gordon, “Governmental Rationality: An Introduction”, *The Foucault Effect*, ss. 3-4.

92 Ulrich Bröckling, Susanne Krasemann, and Thomas Lemke, “From Foucault’s Lecture at the Collège de France to Studies of Governmentality: An Introduction”, Ulrich Bröckling, Susanne Krasemann, and Thomas Lemke (ed.), *Governmentality: Current Issues and Future Challenges*, (New York: Routledge, 2011), s. 1.

Arap vilayetlerinde yeni bir yerel elit grubunun ortaya çıkması ile neticelendi -ya da eski grupları varlıklarını yeni formlarda devam ettirdi. Dahası, aşiret şeyhleri ve Hristiyan ruhban da Arap nüfus üzerinde etki sahibi olmaya devam etti. Bir taraftan Batılı Büyük Güçler'in müdahale ve nüfuzu Osmanlı Devleti'ni Arap vilayetlerinde vatandaşları üzerinde tam kontrol sahibi olmaktan alıkoyarken, öte taraftan, milliyetçi duyguların ortaya çıkışı imparatorluğun bütünlüğü için bir tehdit oluşturdu.

Bu meydan okumaların bir sonucu olarak, Cemal Paşa'nın da önde gelen bir üyesi olduğu Jön Türk hareketi, Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi anlamda güçlendirilmesine büyük önem atfetmiştir. Abdülhamid istibdadına karşı özgürlük talebiyle ortaya çıkmış bulunan hareketin kurucu babaları olan Ahmed Rıza ve Mizancı Murad gibi şahsiyetlerin dahi birincil kaygıları Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesini durdurarak onu batılı devletler kadar güçlü yapmaktır. Şerif Mardin tarafından da ifade edildiği gibi, Jön Türk liderlerinin özgürlük idealini benimsemelerindeki yegâne amaç imparatorluğun farklı unsurlarını bir arada tutmak ve onları imparatorluğa sadık hale getirmektir. Abdülhamid'in yaklaşımının tersine, bu gruplara daha fazla özgürlük sağlamanın onların Osmanlı'dan ayrılma arzularını ortadan kaldıracağını düşünüyorlardı.⁹³

Hem hareketin kurucu babaları hem de 1908 devriminin önderleri pozitivist bir dünya görüşüne sahip olduklarından insanların davranışlarını hasta-doktor ilişkisi analojisinden hareketle yönlendirebileceklerini düşünmekteydiler. Şayet toplum hastaysa yönetici onu tedavi etmeliydi. Kendilerine toplumun hastalıklarını iyileştirecek sosyal doktorlar rolü biçtiler.⁹⁴ Toplumun İTC ideallerine başlangıçta olan ilgisizliğinin de bir neticesi olarak, İttihatçı liderler devleti toplumsal dönüşümün motoru

93 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 305.

94 Mardin, *a.g.e.*, s. 20.

olarak gördüler.⁹⁵ Bu devlet merkezli yaklaşımla birlikte, Ahmet Rıza Bey ve diğer birçok Jön Türk, sosyal Darwinist bir tutum benimseyip toplumun imparatorluğa olan sadakatının eğitim yoluyla aşamalı olarak tesis edilebileceğine inandılar. Jön Türkler, “Darwin’in, nasıl yüzeceğini unutmuş olan Seylan ördekleri gibi, yurttaşlarının vatanlarına olan sadakatlerini unutmuş olduklarına inandılar”. Onların vatanseverliklerini canlandırmak için süregelen bir teşvike ihtiyaç vardı.⁹⁶ Cemal Paşa da sosyal Darwinist bir perspektife sahipti. İspanya Kudüs Konsolosu’nun günlüklerinde ifade ettiğine göre, Suriye Valiliği esnasında, Cemal, Darwinist teoriler üzerinden Türk kadınının durumu üzerine bir konferans vermişti.⁹⁷ Bu kitap boyunca da görüleceği üzere, Sosyal Darwinist arka plan Cemal Paşa’nın Suriye’de çeşitli gruplara yönelik politikalarında büyük oranda kendisini gösterecektir.

İttihat ve Terakki’nin kurucu babalarının ve daha sonraki liderlerinin bakış açısına göre, şayet Osmanlılar, kendilerini Osmanlı anavatanına bağlayacak bir “Osmanlılık” fikrini benimseyecek olurlarsa, Osmanlı Devleti’nin parçalanma riski ortadan kalkacak, Osmanlı hükûmeti, imparatorluk topraklarının yegâne hâkimi olacaktı.⁹⁸ Fakat halkın Jön Türklerin Abdülhamid’e karşı isyan çağrılarına duyarsız kalması onları devrim için ordu ile işbirliği yapmaya ve reformlar için daha elitist bir tavır almaya yöneltti. Sonuç olarak, 1908’e gelindiğinde, İttihat ve Terakki, devleti kurtarmak için bilimsel teorilere başvuran entelektüel bir hareketten, Balkan vilayetlerinde büyük ölçüde genç subaylar

95 Erik Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk’s Turkey*, (London: I.B. Tauris, 2010), s. 117.

96 Hanioglu, *Preparation*, s. 289.

97 Conde de Ballobar, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, Roberto Mazza and Eduardo Manzano Moreno (ed.), (London: I.B. Tauris), s. 66.

98 Tunalı Hilmi Bey’in hutbelerindeki Osmanlı kimliği tanımı Jön Türk Osmanlıcılığı için güzel bir örnektir. Tunalı Hilmi’nin Osmanlıcılık anlayışı üzerine bir çalışma için bkz. Sabri Ateş, *Tunalı Hilmi Bey: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Aydın*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), ss. 126-140.

tarafından desteklenen siyasal bir aktivizme doğru çoktan evrilmişti.⁹⁹ 1906 yılında, Ahmed Rıza, Osmanlı topraklarının toptan bir çöküşten ve Büyük Güçler tarafından paylaşılmaktan kurtarılması için orduyu “nizam” ve “asayiş”i sağlamak namına yönetime el koymaya davet edecekti.¹⁰⁰ Bütün bunların akabinde, İttihatçı fikirler ordudaki genç subaylar arasında hızla yayılmaya başladı. Bu genç subaylar, kısa zaman içinde, Cemal’in de aralarında bulunduğu 1908 devrimini yapan liderler olacaktı.

Cemal’in Suriye’deki Arapçı muhalefete ve diğer gruplara karşı muamelesini anlayabilmek için anlaşılması hayati önemde olan bir diğer husus da İttihatçı ideolojinin muhalefete bakışıdır. İktidara geldikten sonra, İttihatçılar muhalefete karşı oldukça toleranssız davrandılar. 1908 ile 1912 arasında imparatorluğun Balkan topraklarının büyük çoğunluğunun kaybedilmesi 1908 Devrimi’nin liderlerini muhalefete karşı daha da toleranssız yaptı ve her türlü yerel aidiyet duygusu devlet ile vatandaş arasında bir bariyer olarak görülüp imparatorluğun bütünlüğüne bir tehdit olarak algılandı. Osmanlı birliğinin devamı için vatandaş üzerindeki tek hâkimin devlet ve onu kontrol eden İTC olması gerektiğine inandıklarından, bütün muhalefeti “Osmanlı ana-vatanına ihanet” olarak gördüler.¹⁰¹ Benzer şekilde, muhalefeti asla kendi yaklaşımlarına alternatif öneren bir siyasi parti olarak düşünmediler¹⁰² ve İttihatçı olmayan bir siyasetçiyi vatanperver olarak tahayyül etmek hiç akıllarına gelmedi.¹⁰³ İttihatçı anlayışa göre vatandaşların tam olarak kontrol edilmesi imparatorluk içerisindeki Araplar, Ermeniler, Yahudi ve Hristiyanlar gibi çeşitli

99 Hanioglu, *Preparation*, s. 289.

100 Ahmed Rıza, *Vazife ve Me’suliyet İkinci Cüz: Asker*, (Mısır, 1322[1906]); Metnin transkripsiyonu için bkz. Mustafa Gündüz ve Musa Bardak, *Eğitimci Bir Jön Türk Lider: Ahmet Rıza Bey ve “Vazife ve Mesuliyet” Eserleri*, (İstanbul: Divan Kitap, 2011).

101 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler III*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989), s. 10.

102 Tunaya, *a.g.e.*, s. 35.

103 Tunaya, *a.g.e.*, s. 30.

din ve etnisitelerin de sempatilerini kendi devletlerine döndürecek ve onlara bir Osmanlı milli kimliği sağlayacaktı.¹⁰⁴ 1908 Devrimi'nin öncesi ve sonrasında İttihatçı liderler Türk olmayan etno-dinî organizasyonların temsilcilerinin, kendilerini her şeyden önce Osmanlı olarak tanımlayıp toptan bir Osmanlıcılığı kabul etmek konusunda istekleri olmadığını düşündüler.¹⁰⁵ Bu yüzden, bu milliyetçi muhalefet organizasyonları Osmanlı birliğine ve vatandaşların davranışını yönlendirmek ve onlara bir kimlik aşlamak hususlarında olması gereken devlet tekeline karşı bir tehdit olarak düşünüldüler. Cemal Paşa'nın Arapçılar ve diğer yerel milliyetçi ve dinî otonom gruplara karşı beslediği şüphe bu inançtan kaynaklanmaktadır.

Bütün bunlar bize, İttihatçıların –ve onların önderlerinden birisi olarak Cemal Paşa'nın- tasavvur ettiği ideal Osmanlı vatandaşının nitelikleri hakkında bir fikir vermektedir. Her şeyden önce “makbul vatandaş”, tıpkı Batı devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı vatani ve Osmanlı kimliğine bağlılık göstermeliydi. Benzer şekilde, ideal Osmanlılar güçlü bir vatanseverlik duygusuna sahip olmalıydılar. Onların Osmanlı'yla kurdukları aidiyet bağı yerel aidiyetlerine duydukları bağlılıktan daha güçlü olmalıydı. İdeal Osmanlılar aynı zamanda Büyük Güçler'in gerçekte imparatorluğun düşmanı olduğunun farkında olmalıydı ve bundan dolayı onlara karşı herhangi bir sempati beslememeliydi. Dahası, ideal Osmanlı vatandaşları, Osmanlı anavatanının işgal edilmiş parçaları olan Mısır, Arnavutluk, Trablusgarb ve Selanik gibi toprakları da kurtarmayı arzu etmeliydi.¹⁰⁶

104 Osmanlı ulusunun içeriğini tanımlayan bir İTC broşürü için bkz. Hanioglu, *Preparation*, ss. 301-302.

105 Hanioglu, *a.g.e.*, s. 301.

106 Osmanlı ders kitaplarından hareketle ideal Osmanlı vatandaşının II. Meşrutiyet dönemindeki bir tasviri için bkz. Mehmet Ö. Alkan, “II. Meşrutiyet'te Eğitim, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya 'Militer' Türk-İslam Sentezi”, Ferda Ergut (ed.), *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), ss. 57-85.

Bu çalışmanın takip eden bölümlerinde de detaylandırılacağı üzere, Cemal Paşa'nın bugünün Lübnan, Filistin ve Ürdün'ünü de içine alan Osmanlı Suriyesi'ndeki idareciliği, Suriyeli Osmanlı vatandaşlarının davranışlarını tam anlamıyla kontrol edebilen [*conduct of the conduct*] modern bir devlet oluşturmaya yönelik bir çabaydı. Cemal'in idaresi Osmanlı hükûmetinin, vatandaşlarını yönlendirmek, kontrol etmek ve onlara şekil vermek hususundaki gayretlerini engelleyen "bariyer"leri ortadan kaldırmaya yönelik bir mücadele olmanın yanı sıra okullar ve askerlik gibi müesseseleri kullanmak suretiyle ideal vatandaş üretmeye yönelik bir teşebbüstü.

Cemal, Suriye'de bu amaçların gerçekleştirilmesinin ancak bürokratik yapılanmada birtakım düzenlemeler yapılmasıyla mümkün olabileceğini düşünmekteydi. Bunun neticesi olarak, Suriye'de büyük oranda Türklerden oluşan özel bir bürokrasi kurdu. Cemal'in valiliği öncesindeki İTC'nin hâkim olduğu yıllarda, Suriye'de görev yapacak bürokratların büyük çoğunluğu Arapça bilen ve bölgenin şartlarına aşina olan kişilerden seçilmekteydi. Takip eden sayfalarda da tafsilat verileceği üzere, bu bürokratlar Suriyeli ayan ve diğer yerel liderlerle iyi ilişkiler geliştirmişlerdi. Cemal, bu yerellikleri devletin tam kontrolü sağlamasının önünde bir engel olarak gördüğü için, eski dönemin bürokratlarını, bölgeye dair tecrübelerine bakmaksızın, kendi rejimi için uygun olacak yenileriyle değiştirdi. Muhtemelen, yerel elitlerle kurdukları iyi ilişkilerden dolayı, eski bürokratlar da Cemal için Suriye'deki planlarını gerçekleştirmenin önünde engeldiler. Valiliği esnasında, Cemal Paşa, Suriye'de kendisiyle uyum içerisinde çalışacak güçlü bir bürokratlar takımı oluşturdu. Kendi bölgesine atanacak bürokratların özelliklerine dair merkeze gönderdiği telgrafların hiçbirinde, eski dönemlerde yapılanın tersine, bu bürokratların bölgeye dair bilgi ve tecrübe sahibi olması gibi bir gereklilik ifade edilmemiştir. Bununla birlikte dile getirilen gereklilikler yeni rejimin karakterine oldukça uygundu. Talat Bey'e gönderdiği ve Kerek'e tâbi Salt kazasına

atanacak kaymakamlarda aranması gereken şartları belirttiği bir telgraf, onun Suriye'de ihtiyaç duyduğu bürokratların özellikleri hakkında önemli ipuçları vermektedir:

Kerek'e tâbi Salt kazası bir senedir kaymakamsızdır. Suriye'de nüfuz-ı hükûmetin sağlam bir surette tesis etmeye uğraşıldığı bu zamanda bilhassa bu memursuzluk veya fena memur vürudunu esasından halletmek lazım olduğunu arz ederim. Şimdilik muktedir bir vekil gönderilmesini Suriye vilayetine yazdım. Asaleten muktedir bir memurunuzun Salt'a tayin buyrulmasını rica ederim.¹⁰⁷

Telgraftan da anlaşılacağı gibi Cemal, Suriye'de istihdam etmek istediği bürokratlarda iki özellik aramaktadır. Birincisi iktidar; ikincisi ise bu iktidarı tesis edebilecek kabiliyet. Kudüs için yeni bir mutasarrıfın atanmasını talep ettiği bir başka telgrafında ise, Cemal'in başka şartlarından haberdar oluyoruz:

Kudüs için bir ideal mutasarrıfın evsafı bendenizce ber-vech-i atidir. Türk olmak ve bozulması gayr-i mümkün bir ahlaka malik olmak, pek genç olmayacak ve evvelce muvaffakiyetle mutasarrıflık veya kaymakamlık etmiş veya herhangi bir memuriyet-i devlette bulunmuş olmak, hiss-i hukuka malik olmak; fakat bürokrat zayıf olmayıp cesur olmak, kavanin-i devlete riayet esas intizam-ı idareyi temin için çare-i yegâne olduğuna cidden kani olmak şartıyla İttihat ve Terakki fırkasına mensub olmak, az çok terbiye-i medeniyet sahibi olmak ve Fransızca bilmek.¹⁰⁸

Bu telgraftan da anlaşılacağı gibi, Cemal, kişisel kabiliyetlerin yanında üst düzey bürokratların etnik kökenine de dikkat etmektedir. Cemal Paşa'nın bakış açısına göre, üst düzey Arap

107 BOA, DH.ŞFR. 507/83, 19 Kanun-ı Sani 1331 [1 Şubat 1916].

108 BOA, DH.ŞFR. 536/71, 19 Teşrin-i Evvel 1332 [31 Ekim 1916]; Birüssebi'ye bir kaymakam tayin edilmesi hususundaki bir başka telgrafında da "Türk olmak" şartını, diğer şartlarla birlikte, tekrarlamaktadır: BOA, DH.ŞFR. 487/19, 25 Ağustos 1331 [7 Eylül 1915].

bürokratların çoğu ya Arabist partilerin üyesi ya da sempatizanı olduklarından veya Büyük Güçler'in etkisi altında olduklarından ve dolayısıyla adem-i merkeziyet savunucusu olup İTC'nin "Osmanlılık" vizyonunu benimsememiş olduklarından, Suriye'de devletin yeniden inşa sürecinde "güvenilmez" insanlardı. Yine bu bağlamda bir başka telgrafında Havran Mutasarrıfı'nın, hükûmetin Dürzilerle olan problemlerini çözmede başarısız olduğunu, bunun için Anadolu'da "sehlul-idare" bir yere atanmasını talep ediyordu. Bunun sebebi ise mutasarrıfın "her şeyden önce Arap" olmasıydı.¹⁰⁹ Aynı şekilde, Talat Paşa'dan, Suriye'deki Arap kaymakamların Anadolu kazalarına atanmasını talep etti.¹¹⁰ Cemal Paşa'nın bu yöndeki taleplerinin büyük çoğunluğu merkezî hükûmet tarafından Suriye'de devlet otoritesinin güçlendirilmesi namına kabul edildi.¹¹¹

Cemal Paşa'nın Türkçü eğilimlerine ve bürokrasiyi Türkleştirme yönündeki çabalarına rağmen, Suriye'yi bir bütün olarak Türkleştirmeye çalıştığı yönündeki argüman doğru değildir. Birinci ve Altıncı bölümlerde de detaylı olarak inceleneceği üzere, Cemal Paşa, Suriye'den Arap dilini ve kültürünü, hatta Araplarla özdeşleşmiş herhangi bir şeyi ortadan kaldırmaya veya dönüştürmeye yönelik sistemli bir çaba içerisinde olmamıştır. Daha ziyade, Batı nüfuzunun yerine Osmanlı nüfuzunu ikame etmeye ve devletin kontrol mekanizmasını kolaylaştırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Cemal Paşa'nın Türkçenin öğretilmesinde ısrar etmesinin temel nedeni ise Suriye'de devlet ile vatandaşlar arasında, modern devlet ve toplumlarda nüfusun koordinasyonu için zorunlu gördüğü, doğrudan iletişim kanalları kurmaktır.

Cemal'in Türkçü olarak yorumlanan icraatlarının arka planının daha iyi anlaşılabilmesi için, onun Araplık ve Türklük üzerine değerlendirmelerine bakmak gerekmektedir. Hatıralarında,

109 BOA, DH.ŞFR. 507/56, 17 Teşrin-i Sani 1331 [30 Kasım 1915].

110 BOA, DH.ŞFR. 506/8, 6 Kanun-ı Sani 1331 [18 Ocak 1916].

111 Bazı örnekler için bkz. BOA, DH.ŞFR. 487/11, 21 Ağustos 1331 [3 Eylül 1915]; DH.ŞFR. 488/13, 26 Ağustos 1331 [8 Eylül 1915]; DH.ŞFR. 479/21, 28 Temmuz 1331 [10 Ağustos 1915].

imparatorluk içerisinde Türklüğün ve Araplığın yerine dair şu ifadeler mevcuttur:

Ben kendi hesabıma her şeyden evvel Osmanlıyım, fakat Türk olduğumu asla unutmam ve bu unsurun Osmanlı İmparatorluğu'nun temel taşı olduğuna tamamıyla kani'im ve Osmanlı İmparatorluğu'nun irfanen, medeniyeten tealisi camia-yı Os-mânî'yi kuvvetleştirir ve Osmanlı İmparatorluğu'nu te'yid eder. Çünkü esasen Osmanlı İmparatorluğu Türk te'sisat-ı aliyesinde-dir. Buna misal aranırsa bugün ki elim vaziyetimizi irae edebilirim. İşte Araplar, istihsal-i istiklal emeliyle ihtilal ettiler, ne vaziyete düştüler? Bunu yukarıda izah ettim...

Buralarda Osmanlılıktan bahs eden var mı? Bilakis “elhamdü-lillah Osmanlılıktan kurtulduk” nidası bu devletin nan ve ni-metiyle perverde olmuş birçok hainlerin ağzından düşmüyor. Fakat Türk'ün mübarek yurdu olan Anadolu'dan yükselen Türk sedası yine Osmanlı İmparatorluğu teranesini teğanni ediyor. Türk'ün ufacık bir yuvası olan garbi Türkiye'nin necib evladı Osmanlı nam-ı mübeccelini harz-ı can ederek idare-i mevcudiyete çalışıyor.¹¹²

Bu ifadeler Makdisi tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklüğün ayrıcalığının ve “beyaz adamın yükü”ne benzer şekilde “devlet işlerinin idaresinde Türklerin yükü”nün isbatı olarak kullanılır.¹¹³ Fakat bu ayrıcalık, kategorik olarak bütün Türkleri içeren bir ayrıcalıktan ziyade, “siyasal olarak bilinçlenmiş” ve “devletçi” Türk elitini içermektedir. Bu Türklerin imparatorluk içindeki ayrıcalıklı konumu da Osmanlı birliği idealine olan sadakatinden ve onların imparatorluğu Büyük Güçler'e karşı koruma çabalarından ileri gelmektedir. Yukarıdaki metinde, Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'e yönelttiği eleştiriler gibi, Arap elitini Osmanlıcı ideali terk ettikleri için eleştirmektedir. “Arap” kelimesi, bütün Araplardan ziyade “istihsal-i ihtilal amacıyla isyan etmiş” olanları içermektedir. Bu,

112 *Hatırat*, s. 246.

113 Makdisi, “Ottoman Orientalism”, s. 794.

Arapçı aydınların Cemal tarafından idam edilmelerinin ve kötü muamele görmelerinin de temel sebebidir. Cemal Paşa'nın gözünde, bu aydınlanmış Araplar, Osmanlı birliği idealine tam olarak sadık değillerdi ve sıradan Arapların davranışlarını Cemal Paşa'nın planladığından başka biçimde yönlendirebilirlerdi. Bu yüzden, Türkler, Araplarla kıyaslandığında, Osmanlı devlet otoritesinin Suriye'de tahkim edilmesi bakımından daha fazla tercihe şayan idiler ve İttihat ve Terakki ideallerini benimsemiş, "aydınlanmış" ve "devletçi" Türkler, "güvenilmez Araplar"ın yerine istihdam edildiler. Suriye'de bürokraside yaptığı oynamalar bu bağlamda değerlendirilmelidir. Birisinin Osmanlı'ya sadakatini de Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası için yaptığı bu yöndeki mücadele ile ölçmekteydi. Her ne kadar Cemal kendisi için Türklüğün bir ayrıcalık olduğunu düşünüp Anadolu'yu da anavatan olarak görse de, Cemal Paşa'nın Suriye'deki politikası sömürgeci bir politika olmayıp, İTC idealleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyada yeniden inşasıdır. Bu aynı zamanda Arapların davranma biçimlerinin devlet tarafından yönetilip onları Osmanlı birliği idealine daha sadık yapmaya da yarayacaktı.¹¹⁴ Bu, Batılı ulus-devletlerin vatandaşlarında olan güçlü vatanseverlik duygusundan başka bir şey değildi ve Cemal'in Suriye'ye getirmeye çalıştığı şey de Batı tipi bir devletten başkası değildi. Hatıralarında Türkleştirme hususunda şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

Bizi 'Türk siyaseti' yapmış olmakla itham edenlere gayet kati bir lisanla beyan ederim ki, biz Türk siyaseti değil Camia-yı Osmaniye siyaseti yaptık. Eğer 'adem-i merkeziyet-i idare' prensibini kabul etse idik o zaman Türk siyaseti yapmaya mecbur olacak, ve bütün mahalli muhtariyetlere muzahhar olan aksam-ı memalik meyanında münhasıran Türklerin sakin olduğu vilayetlerde Türkler için muhtariyet-i mahalliye itasına kıyam edecektik.

114 Hem hatıratında hem de valiliği esnasında gönderdiği telgraflarda Cemal Anadolu için "Anavatan" ve "mader vatan" ifadelerini kullanmaktadır: BOA, DH.ŞFR. 538/11, 8 Teşrin-i Sani 1332 [21 Kasım 1916]; *Hatırat*, s. 118.

Binaen aleyh 'adem-i merkeziyet-i idare' taraftarınının Türk unsuruna mensub olanlarıdır ki, hakikatte Türk siyaseti takib edeceklerdi. Bizler ise camia-yı Osmaniye siyaseti takip ettiğimizden dolayı merkezin, yani imparatorluk hükûmetinin vilayetler üzerindeki nüfuzunu tenkis etmemekle beraber mahalli idarelerine mezuniyet-i vasia bahş etmeyi ve orduyu tefrikaya düşürmemeyi esas meslek ittihaz ettik...

Osmanlı İmparatorluğu'nun lisan-ı resmisinin Türkçe olmasını talep etmek anasırı Türkleştirmek istemek midir? Osmanlı İmparatorluğu'nda tedrisatın hükûmetin kontrolü tahtında cereyan ettiğini ve yeknesak olmasını arzu etmek anasır-ı saireyi Türk yapmak istemek midir?¹¹⁵

Özellikle ikinci paragraf Cemal'in "Türkleştirme" politikasının karakterini anlamak hususunda oldukça aydınlatıcıdır. O, Suriye'de bürokrasi ve eğitimin kısmen "Türkleştirilmesi" ile Arap kültürünü dönüştürmeyi amaçlamamıştır. Bu daha ziyade, Suriye'de benimsediği devletin yeniden inşası projesinin bir parçasıydı. Bu adımlar, Suriye'de, Arapçılar, Siyonistler, ruhban vs. gibi yerel ara kategorilerin ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetleriyle birlikte düşünüldüğünde, Türkçenin ve Türk bürokratların kısmî empozisinin sebebi daha açık bir şekilde anlaşılacaktır.

Türk olmanın, Cemal'in Suriyesi'nde bürokrasiye atanmada yeterli olmaması da, onun rejiminin, Türkleştirme üzerine değil, devlet-merkezcilik üzerine bina edilmiş olduğunun bir diğer göstergesidir. Yukarıda tanımlanan özelliklere sahip olmayanlar etnik kökenine bakılmaksızın Cemal tarafından görevden alındılar. Cemal'in yönetim biçimini benimsememiş olan kaymakamlar, mutasarrıflar ve valiler ya istifa ettiler ya da Cemal'in talimatıyla görevden alındılar. Suriye'deki ilk senesinde, neredeyse bütün üst rütbeli bürokratlar Cemal tarafından değiştirildiler. İlk yılın sonunda, Beyrut, Şam, Lübnan ve Halep vali ve mutasarrıflarının tamamı değiştirildi. Beyrut Valisi Bekir Sami Bey'i "irtikab"

115 *Hatırat*, s. 245.

ve “banka müdirleri ile bahis” oynamak suçlamalarıyla görevden aldırttı.¹¹⁶ Selim Ali Selam’ın hatıratından anlaşıldığına göre, Bekir Sami, Beyrut’taki Arapçı ayan ile yakın ilişkiler kurmuştu.¹¹⁷ Halep ve Şam valileri de Cemal Paşa’nın yönetme tarzına uyum sağlayamadıkları için görev yerleri değişmişti. *Tasvir-i Efkar* gazetesinin Suriye muhabiri olarak görev yapan Ahmed Rasim’in naklettiğine göre Cemal Paşa, Hulusi Bey’in, Arapçılara karşı olan tutumunu beğenmiyordu ve valiye itimadı yoktu. O kadar ki, 1915 Ocak’ında Mısır Harekâtı için Sina Çölü’ne doğru yola çıktığında idareyi Hulusi Bey’e terk etmek konusunda tereddütler yaşamıştı. Aynı şekilde, Hulusi de Cemal Paşa’nın Arabistlere karşı olan tutumunu onaylamıyordu.¹¹⁸ Avusturya’nın Şam Konsolosu Ranzi’nin raporuna göre de, Hulusi Bey, Cemal Paşa’nın sınırsız sertlik politikasını onaylamadığı için istifa etmişti.¹¹⁹ Kürd Ali’nin yazdığına göre Hulusi Bey, yerel elit ve halkla gayet iyi ilişkiler kurmuştu ve Arapçayı, Suriye’nin yerel lehçelerini bile konuşacak kadar iyi biliyordu.¹²⁰ Halep Valisi Celal Bey de aynı şekilde yerel eşrafla oldukça iyi ilişkilere sahipti.¹²¹ Kudüs Mutasarrıfı Macid Bey de benzer gerekçelerle görevden alınmıştı. İspanya Kudüs Konsolosu’nun günlüklerinde belirtildiğine göre, mutasarrıf, Cemal Paşa’ya yakın olan Yafa Kumandanı Hasan Bey ile yaşadığı bir çatışma dolayısıyla istifa etmişti.

116 BOA, DH. ŞFR. 483/63, 28 Temmuz 1331 [10 Ağustos 1915]; Bekir Sami Bey, Talat Paşa’ya bu iddiaların gerçek olmadığını yazmıştır: BOA, DH. ŞFR. 483/63, 7 Kanun-ı Sani 1330 [20 Ocak 1915].

117 Selim Ali Selam, *Müzekkiretu Selim Ali Selam (1868-1938)*, Hassan Ali Hallak (ed.), (Beyrut: ed-Daru’l-Cami’iyye, 1982), ss. 188-189; Kitabın Türkçe tercümesi için bkz. Selim Ali Selam, *Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005).

118 Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya*, (Ankara: MEB Yayınevi, 1969), ss. 116-121.

119 HHStA, PA 38/366, Şam, 21 Ekim 1915.

120 Muhammed Kürd Ali, *el-Müzekkiret, el-Cüz’u’l-Evvel*, (Dımaşk: Matbaa-tu’t-Terakki, 1948), s. 103; Türkçe tercüme için bkz. Muhammed Kürd Ali, *Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006).

121 HHStA, PA 38/366, Şam, 21 Ekim 1915.

Vali'nin istifa işaretleri vermesi şehirde bir paniğe yol açmış ve İspanya Konsolosu diğer konsolosları ziyaret ederek hep birlikte, İstanbul'a, Vali'nin istifasını istemedikleri yönünde telgraflar çekmişlerdir. Hatta Ermeni, Latin, Rum ve Kıpti patrikleri de benzer telgraflar göndermişlerdi.¹²² Konsolosun verdiği bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Macid Bey, Cemal Paşa'nın Osmanlı otoritesinin önünde engel olarak gördüğü iki "bariyer" ile, yani yerel dinî elitler ve yabancı devlet temsilcileriyle, gayet iyi ilişkiler içerisindeydi. Kudüs Kumandanı Zeki Bey'in durumu da çok farklı değildi. Jacobson, Zeki'nin görevinden "şehir halkı arasında iyi bir şöhrat ve popüleritesi olduğundan ve Cemal Paşa'nın Suriye, Lübnan ve Filistin'de uygulamaya başladığı ulusçu karşıtı politikalara karşı çıktığından" dolayı görevden alındığı sonucuna varmaktadır.¹²³ Üstüne üstlük, Zeki Bey'in Kudüs'teki konsoloslarla da arası oldukça iyiydi.¹²⁴ Kudüs Belediye Başkanı da, Kudüs'ün önde gelen ailelerinden olan Hüseyinî ailesinden olduğu gerekçesiyle Cemal tarafından görevden alınacaktı.¹²⁵

Merkezî hükûmet, kendi kriterlerine uymayan bir bürokrat atadığında, Cemal genellikle bu bürokrati görevden aldirmayı başarmıştı. Bunun en göze çarpan örneği, Hulusi Bey'in ardından Suriye Valiliği'ne yapılan atamaydı. Cemal, Hulusi'nin yerine, uzun zamandan beri tanıdığı ve arkadaşı olan Erzurum Valisi Tahsin Bey'in atanmasını talep etti.¹²⁶ Fakat merkezî hükûmet Azmi Bey'i (Beyrut Valisi olan Azmi Bey değil) Suriye Valisi olarak atamıştı. Cemal Paşa'nın, Azmi'nin Suriye'yi yönetmek için yeterince tecrübeli ve iktidar sahibi olmadığı yönünde şikâyetle bulunması üzerine, Vali görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı.¹²⁷ Daha sonra, Talat Paşa,

122 Conde de Ballobar, *Jerusalem*, s. 36.

123 Jacobson, *From Empire to Empire*, ss. 33-34.

124 Jacobson, *a.g.e.*, s. 31.

125 Jacobson, *a.g.e.*, s. 50.

126 BOA, DH.ŞFR. 493/61, 30 Eylül 1331 [13 Ekim 1915].

127 BOA, DH.ŞFR. 516/34, 3 Nisan 1332 [16 Nisan 1916]; Şekib Arslan hatıratında, merkezî hükûmetin Azmi Bey'i kendi rızası dışında atadığı için, Cemal'in

kendisine yakın olan Ahmet Faik Bey'i atamıştı. Fakat o da, benzer sebeplerle, İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştı.¹²⁸

Cemal Paşa'nın atanmalarını sağladığı üst düzey bürokratların özellikleri Cemal'in Suriye'de ne yapmaya çalıştığını da göstermektedir. Cemal'in isteği üzerine Beyrut Valisi olarak atanan Azmi Bey, savaş Suriyesi'nin tartışmasız hâkiminin ideal bürokratinin özelliklerini göstermektedir. Azmi Bey Haziran 1918'de görevinden istifa ettiğinde, Almanya'nın Beyrut Konsolosu onu, Osmanlı'nın müttefikleri de dâhil olmak üzere, yabancı devletlerin temsilcilerine karşı "aşırı derecede dik başlı", "insafsız" ve "şovenist" olarak tasvir etmektedir. Fakat aynı zamanda, valiliği esnasında bitmez bilmek bir enerjiyle çalıştığını da eklemektedir.¹²⁹

Cemal, Suriye'yi, yabancı nüfuzundan temizlenip devlete yeniden entegre edilmesi gereken, imparatorluğun –Batılı güçler tarafından– yarı kolonileştirilmiş bir parçası gibi görüyordu. Bürokraside yaptığı değişikliklerin –ve güçlü bürokratlar atama çabasının– önemli bir gayesi, Osmanlı hükûmetinin Suriyeliler gözünde zayıf olduğu imajını düzelterip, Suriye'nin modern anlamda kurucusu olarak bölgenin tarihine damga vurmaktır. Bu bağlamda yönettiği şehirlerde, kendi adını taşıyan okullar açıp sokaklar ve çeşmeler inşa ettirdi.¹³⁰ İnsanlar Paşa'ya olan sadakatlerini göstermek amacıyla evlerinin en görünür yerine onun imzalı fotoğraflarını asıyorlardı.¹³¹ Cuma namazına giderken, Sultan'a has Cuma selamlığı yapıyordu. Hz. Ömer gibi, namaz sonrası halkın şikâyetlerini dinliyordu. Şam, Kudüs, Halep gibi önemli Suriye şehirlerinin en göze çarpan binaları ona karargâh olarak

bu atamayı onaylamadığını iddia etmektedir: Şekib Arslan, *Siretu Zatiyye*, (Beyrut: Daru't-Tali'a, 1969), ss. 177-178; Türkçe tercümesi için bkz. Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005).

128 Nermidil Erner Binark, Şakir Paşa Köşkü: Ahmet Bey ve Şakirler, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), s. 47.

129 PA-AA, Türki 177, Bd. 17, Mutius'tan Hertling'e, 23 Haziran 1918.

130 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 89.

131 PA-AA, Türki 177, Bd. 17, Weber'den Hertling'e, İstanbul, 26 Ocak 1918.

ayrılmıştı.¹³² Bütün bunlarla, devletin güçlü olması gerektiğine inanmış bir İttihatçı olarak Cemal Paşa, Osmanlı hükûmetinin Suriye'deki zayıf imajını otoriteryen bir kişilikle güçlendirmeyi amaçlıyordu. İkinci olarak, Suriye'deki farklı otonom gruplara yönelik politikasıyla, Suriyeliler arasında –zayıf olduğunu düşündüğü- Osmanlılık duygusunu güçlendirmeyi hedefliyordu.

Literatür ve Kaynak Değerlendirmesi ve Çalışmanın Ana Hatları

Bu çalışma Cemal Paşa'nın Suriye Genel Valiliği ve Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na atanmasının amaçları üzerinedir. Cemal'in politikalarının Osmanlı Devleti'nin Suriye politikalarında yol açtığı yönetim zihniyeti dönüşümleri de çalışmada incelenecektir. Çalışma ikincil kaynakların yanında büyük oranda birincil kaynaklar üzerine bina edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden elde edilen dokümanlar incelenen konu bakımından birinci derecede öneme sahiptir. Bu arşivde Cemal ve ona tâbi bürokratlar tarafından gönderilen çok sayıda telgraf ve raporun varlığı, bu çalışmanın yazarının dönemin aktörlerinin neler yaptıklarını ve nasıl bir zihin dünyasına sahip olduklarını anlamasını kolaylaştırmıştır. Fakat bu telgraf ve raporların yazarları zaman zaman, kendi başarısızlıklarını gizlemek namına olayların altında yatan gerçek sebepleri gizlemek yoluna gitmişlerdir. Alman ve Avusturya arşivlerinden kullanılan belgeler, mukayese imkânı sunmuş ve bu problemi asgariye indirmiştir.

Osmanlı Harbiye Nezareti'nin ve dahi Cemal Paşa'nın kumandanı olduğu Dördüncü Ordu'nun belgelerinin bulunduğu ATASE Arşivi'nde bulunan belgeler de bu çalışma açısından kuşkusuz hayati önemi haizdir. Fakat maalesef bu arşivdeki belgeleri sağlıklı bir şekilde tarayıp kullanmak, Arşiv yöneticilerinin tarihçilik mesleği ile bağdaşmayacak kuralları yüzünden mümkün

132 Ziya Şakir, *Paşalar*, s. 180; Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 89.

olamadı. Belgelerin bulunduğu dosyaları doğrudan araştırmacının önüne koymak yerine, araştırma için başvuranlardan aldıkları bazı anahtar kelimelerle arşiv görevlilerinin sizin adınıza belgelere bakması ve sizin konunuzla ilgili olduğuna hükmettikleri belgeleri hizmetinize sunmaları bu arşivden hakkıyla faydalanılamaması sonucunu doğurmuştur. Bundan başka Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde bulunan Kazım Orbay ve Enver Paşa'ya ait belgelerde, Cemal ile Enver arasındaki yazışmaları ve Suriye'deki durumu içeren konu ile ilgili oldukça orijinal materyaller bulundu.

Avrupa devletlerinin arşivleri de Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği konusunda değerli bilgiler içermektedir. Çalışmanın konusu Birinci Dünya Savaşı dönemi olduğu için ve Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları da Osmanlı Devleti'nin mütefikleri oldukları için bu devletlerin arşivlerindeki belgeler konu açısından Avrupa arşivlerindeki en değerli belgelerdir. Bölgeyi yönetme sorumluluğu olan bürokratlar tarafından üretilmediklerinden, bu raporlar bazı durumlarda yerel şartları Osmanlı belgelerinden daha iyi resmedebiliyorlardı. Alman ve Avusturyalı görevliler ile Osmanlı memurları arasındaki yakın ilişkiler bazı durumlarda bu devletlerin belgelerinde olayların arka planına dair içeriklere ulaşmamızı sağlamıştır. Savaş durumundan dolayı Suriye topraklarında İngiliz ve Fransız temsilcilerin olamaması bu arşivleri konu açısından daha az önemli kılmaktadır. Bu arşivlerde konuyla ilgili istihbarat raporlarında çok sayıda yanlış bilgi vardır. Fakat özellikle Mısır'daki İngiliz ordusuna firar eden bazı Osmanlı askerleri, dönem ve bölge hakkında çalışanlar açısından oldukça faydalı bilgiler içermektedirler. Yukarıda bahsedilen probleminden dolayı bu devletlere ait belgeler, mümkün olduğunca Osmanlı, Avusturya ve Alman belgeleriyle karşılaştırılarak kullanılmıştır.

Bu dönem, Türkçe, Arapça, Almanca ve İngilizce hatırat ve günlükler açısından da oldukça zengindir. Bu bakımdan, Cemal Paşa'nın kendi hatıraları, yakın kurmaylarının bıraktığı kayıtlarla birlikte, en büyük önemi haizdir. Aynı zamanda İngilizce

ve Almanca olarak 1919'da yayınlanan hatıratında, Cemal, bu çalışmada konu edilen birçok meseleye değinip kendi tezlerini ortaya koymaktadır. Fakat hatıratın büyük oranda apolojetik olduğu ve yazıldığı dönemde Cemal'in ismini kirletecek olaylara dokunmaktan uzak durduğu söylenebilir. Mesela, o dönemde uluslararası nüfuzu olan Siyonistlerden herhangi bir tepki almamak namına hatıratında Siyonizm'le yaptığı mücadeleden hiç bahsetmemektedir. Açıktır ki, yeni Türkiye'nin gelecekteki liderinin kim olacağının henüz belli olmadığı bir dönemde, bu pozisyonu çok isteyen birisi olarak, Cemal Paşa'nın uluslararası alanla negatif bir imaja sahip olmaması gerekiyordu. Benzer şekilde, kendisine Türk kamuoyundan gelen eleştirilere bir cevap olabilme niteliğinden dolayı, Dürzilerle ilgili kısım sadece Türkçe hatıratıdır. Bu çalışma boyunca Cemal'in hatıraları eleştirel bir şekilde değerlendirilecektir.

Cemal Paşa'nın kendisinden başka, Suriye'deki yakın çalışma arkadaşları da elinizdeki kitabın konu edindiği olay ve politikalarla ilgili olarak oldukça değerli tanıklıklar bırakmışlardır. Bu anlamda ilk zikredilmesi gereken, şüphesiz Ali Fuad Erden'in hatıralarıdır. Erden, Cemal Paşa'nın Suriye'de yaptıkları konusunda oldukça objektiftir ve gerektiğinde kumandanını eleştirmekten çekinmez. Mesela, Arapçı ayan ve aydınların asılması meselesinde Cemal'i hukuku hiçe sayıp masum Arapları idam etmekle suçlayacaktır.¹³³ Benzer şekilde, Cemal Paşa'nın argümanlarının tersine, Birinci Kanal Harekâtı'nda Osmanlı ordusunun başarısız olduğunu samimi bir şekilde itiraf etmektedir.¹³⁴ Hatıratın bu harekâtın amaçları konusunda çelişkili olduğunu da ifade etmek gerekir. Hatıratının başında seferin amacını, İngiliz askerlerinin Kanal'da ve Mısır'da meşgul edilerek başka cephelere sevk edilmesini engellemek olarak ifade ederken,¹³⁵ ilerleyen sayfalarda, Cemal'in, Mısır'ı gerçekten

133 *A.g.e.*, ss. 273-274.

134 *A.g.e.*, s. 78.

135 *A.g.e.*, s. 2.

fethetmek için ne kadar istekli olduğunu gösteren çok sayıda belge yayınlamaktadır.¹³⁶ Bunların yanında, hatırat Cemal'in Suriye'deki imar ve iskân faaliyetleri,¹³⁷ salgın hastalıklarla mücadele¹³⁸ ve Ermeni meselesiyle¹³⁹ ilgili değerli bilgiler içermektedir.

Bir diğer dikkate değer hatırat ise, Cemal Paşa'nın Alman yakın çalışma arkadaşlarından olan von Kress tarafından yazılmıştır. Kitap, Birinci Kanal Harekâtı'ndan Filistin'in İngilizler tarafından zaptına kadar olan bütün askerî operasyonlar hakkında kıymetli bilgiler veren bir tanıklıktır. Dışarıdan bir göz olması hasebiyle, von Kress, savaş dönemi Suriyesi'nde günlük yaşamla ilgili olarak da önemli anekdotlar kaydetmektedir. Örneklemek gerekirse, halkı ve askerleri Mısır Harekâtı'na motive etmek için Filistin'e getirilen Hz. Peygamber'in Sancak-ı Şerif'inin Filistineliler arasında nasıl büyük bir heyecan yarattığı oldukça canlı bir şekilde tasvir edilmektedir.¹⁴⁰ Savaş dönemi Suriyesi'nde çekirge istilasının, kıtlığın, tahıl sıkıntısının ve salgın hastalıkların etkilerine dair içerdiği malumatla bu dönemde gündelik hayatın ne kadar zor olduğunu anlamamıza katkı sağlamaktadır.

Falih Rıfkı tarafından yazılan *Zeytindağı* kitabı da çalışmamızın girişinde değerlendirilmesi gereken bir diğer kaynaktır. Kitap Cumhuriyet döneminde yazılmış olduğundan Cumhuriyet eliti'nin Araplara karşı takındığı oryantalist ön yargıları içermektedir. Makdisi'nin makalesinde anlatıldığı gibi oryantalist bir tutum *Zeytindağı* kitabında mevcuttur. Her ne kadar bir edebiyat kitabı olup olayları ciddi anlamda çarpıtarak anlatmış olsa da, bu kitabın yaklaşımı bugün dahi Türklerin Araplara bakışını etkileyen Kemalist zihniyetin ürünüdür. Batıcı Cumhuriyet ideolojisinin de etkisiyle kitap Arapların Türklere yabancı olduğunu iddia

136 A.g.e., ss. 85-101, 157-161.

137 A.g.e., ss. 143-146.

138 A.g.e., ss. 141-143.

139 A.g.e., ss. 119-124.

140 Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal*, (Berlin: Verlag Otto Schgel, 1938), s. 78.

etmektedir. Falih Rıfkı'ya göre Beyrut, Dobruca'dan yüz kat daha Türklere yabancıydı.¹⁴¹

Suriye Valiliği esnasında Cemal Paşa'nın yakın çevresinde bulunmuş Araplar da hatıralarını yazmışlardır. Bu bağlamda, İlk olarak zikredilmesi gerekenler Cemal'e yakınlıklarından dolayı Şekib Arslan ve Muhammed Kürd Ali'nin bıraktığı tanıklıklardır. İnanmış bir İttihatçı olmasına rağmen, Şekib Arslan, Cemal Paşa'nın yaptığı idam ve sürgünlere hatıratında geniş yer ayırmakta ve bunları oldukça sert bir üslupla eleştirmektedir. Arapçı adem-i merkeziyet fikrine karşı çıkmış ve Osmanlı birliği fikrine gönülden bağlı bir İttihatçı olarak, Arslan, Cemal'i, Araplarla Türkler arasına ayrılık tohumları ekmekle suçlamaktadır.¹⁴² Arapçı temayülleri olmasına karşın, Kürd Ali'nin hatıraları Osmanlı sonrası dönemde üretilen Arap milliyetçisi söylemden kaçınmakta ve Cemal Paşa dönemini daha geniş bir perspektiften değerlendirmektedir. Bir gazeteci olarak Cemal Paşa'nın propaganda aktiviteleri ve Almanlarla olan rekabeti hakkında değerli bilgiler vermenin yanında,¹⁴³ Arapçılara yakın birisi olduğu için onların savaşın başındaki faaliyetlerini de detaylandırmaktadır.¹⁴⁴ Hatıratta, İTC ve Arapçılar arasındaki yakın ilişkilere de değinilmektedir. Mesela, Talat Paşa'nın, Cemal Paşa tarafından idam edilen Abdulvehhab el-İnglizi'nin Osmanlı Devleti'ne olan hizmetlerini ne kadar takdir ettiğini ve onu Cemal'in gazabından korumak için yurtdışına kaçmaya ikna etmeye çabaladığını yazmaktadır.¹⁴⁵ Buna ek olarak, Kürd Ali, Cemal Paşa'nın Suriye'de herhangi bir yabancı nüfuzuna karşı –özellikle Alman nüfuzuna karşı- ne kadar büyük bir hoşnutsuzluk duyduğunu da çarpıcı örnekler vermek suretiyle anlatmaktadır.¹⁴⁶

141 Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, (İstanbul: Ülkü Yayınevi, 1943), s. 43.

142 Bazı örnekler için bkz. Arslan, *Siretu Zariyye*, ss. 154-219.

143 Kürd Ali, *Müzekkirat*, ss. 107-111.

144 *A.g.e.*, ss. 111-114.

145 *A.g.e.*, ss. 152-153.

146 *A.g.e.*, ss. 148-152.

Bütün bunların yanında, önde gelen Arap milliyetçilerinin yazdığı ve Cemal Paşa'nın valiliği hakkında değerlendirmeler içeren hatıratlar da mevcuttur. Fakat bu kitaplar Osmanlı sonrası dönemin milliyetçi atmosferinden etkilenmiş olup Cemal'in Suriye'deki faaliyetlerini de bu bağlamda değerlendirmektedirler. Savaş sonrası dönemin milliyetçi anlatısına göre, Cemal Paşa'nın yaptığı idamlar, milliyetçilik duygusunun Araplar arasında ne kadar yaygın olduğunu ve bağımsızlık isteğinin ne kadar geliştiğini göstermektedir. Cemal'in gaddarane uygulamaları da süreci durduramadı ve Arap bağımsızlığının bir tezahürü olarak 1916 yılında "Arap İsyanı" patlak verdi.¹⁴⁷ Mesela, Faris el-Huri ve Emin Said'in hatıralarında iddia ettiklerine göre, Cemal'in milliyetçi önderleri idam etmesi üzerine Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal, Şam'dan kaçıp babasının öncülüğünde "Büyük Arap İsyanı"nın başlatılmasını sağladı.¹⁴⁸ Bu hatıratların, milliyetçi söylemi meşrulaştırmak üzere yazılmış olduğunun bir diğer göstergesi de savaş dönemi olaylarını anlatırken, kıtlık, muharebeler ve salgın hastalıklar gibi savaşın getirdiği diğer felaketlerden neredeyse hiç bahsetmiyor oluşlarıdır. Bu hatıratlar manda döneminin ürünleri olduğu için ve bu dönemin baskın ideolojisi de milliyetçilik olduğu için, zaten bu hareketin taşıyıcıları olan yazarlar, ideolojilerinin Osmanlı döneminde de ne kadar gelişmiş olduğunun altını çizme ihtiyacı hissetmişlerdir.

Çalışmanın kaynakları bağlamında son olarak zikredilmesi gereken anlatılar günlüklerdir. Kudüs'te Cemal Paşa'nın ordusunda sıradan bir asker olan İhsan Tercüman ile İspanya'nın Kudüs Konsolosu Conde de Ballobar tarafından yazılan günlükler

147 Bazı örnekler için bkz. Ahmed Kadri, *Müzekkirati an Sevetü'l-Arabiyyet'il-Kübra*, (Şam: Menşuratu Vizaret'i's-Sekafe, 1993), ss. 39-281; İzzet Derveze, *Müzekkirati Muhammed İzzet Derveze: el-Mucelledü'l-Evvel*, (Beyrut: Daru'l-Ğarbu'l-İslâmi, 1993), ss. 270-278; Türkçe tercümesi için bakınız: Muhammed İzzet Derveze, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007); Faris el-Huri, *Evraku Faris el-Huri*, (Şam: Talas, 1989), 134-142; Emin Said, *Es-Sevetü'l-Arabiyyet'il-Kübra*, (Kahire: Mektebetü'l-Medbuli, Tarihsiz), ss. 108-118.

148 El-Huri, *a.g.e.*, ss. 134-142; Said, *a.g.e.*, ss. 108-118.

Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği için dikkate değer tanıklıklardır. Tercüman'ın günlüğü sıradan halkın duyguları ve Cemal Paşa rejimi hakkında ne düşündüklerini anlamak açısından önemlidir. Osmanlı'nın savaşa girmesinin gündelik hayata yansımaları ve bunun halkın Osmanlı idaresine karşı tutumuna etkisi günlükler boyunca görülmektedir.¹⁴⁹ Arap milliyetçilerinin yazdığı hatıratlara kıyasla, çağdaş bir tanıklık olması dolayısıyla o dönemin toplumsal şartlarını yansıtmak noktasında daha başarılıdır. Ballobar'ın günlüklerinde de benzer bilgiler bulunabilir. Buna ek olarak, konsolosun günlükleri Osmanlı hükûmetinin yabancı devlet temsilcilerine olan muamelesindeki değişimi ve onların Osmanlı içişlerine müdahalesi konusunda ne kadar hassas olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Günlükler, Osmanlı bürokratlarının Cemal Paşa'nın kurduğu yeni rejime karşı gösterdiği direnci de göstermektedir.

* * *

Bu çalışmanın birinci bölümü, Cemal Paşa'nın Suriye'ye atanmasının birincil amacıyla ilgilidir: Kendi cümleleriyle ifade edecek olursak "Suriye'de asayiş ve emniyet-i dâhiliyeyi te'mini".¹⁵⁰ Cemal'in Arapçı-adem-i merkezîyetçi hareketi ortadan kaldırmak için verdiği mücadeleyi göz önünde bulundurarak "asayiş" ve "emniyet" kavramlarının anlamı sorgulanacaktır. Bu bağlamda, Cemal Paşa'nın atanmasıyla birlikte, Osmanlı politikasının Arapçılara karşı değişen ve radikalleşen temayülü incelenecektir. Cemal, Arapçı muhalefeti Suriyelilerin ideal Osmanlı vatandaşları

149 Sıradan halkın duyguları için bkz. Salim Tamari, *Year of the Locust*, (Berkeley: UC Press, 2011), s. 105; Osmanlı'nın savaşa girmesinden dolayı savaş başında Kudüs halkının duyduğu hoşnutsuzlukla ilgili olarak bkz. *a.g.e.*, s. 107; Salgın hastalıklar hakkındaki bazı değerlendirmeler için bkz. *a.g.e.*, s. 108; Cemal Paşa'nın halk arasındaki imajı için bkz. s. 110; Cemal'in imar faaliyetleri için bkz. *a.g.e.*, s. 124; Çekirge istilası için: *a.g.e.*, s. 125. Benzer konularla ilgili örnekler burada zikredilenlerden çok daha fazladır. Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Selim Temâri, *Çekirge Yılı*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013).

150 *Hatırat*, s. 112.

olmasını engelleyen bir bariyer olarak gördüğü için, bu hareketi yok etmek için bir terör idaresi kurdu. Arapçı hareketin yok edilmesiyle birlikte Suriyeliler de –özellikle Müslümanlar– Osmanlı Devleti tarafından yönlendirilip kontrol edilebileceklerdi. Yok etme politikasının yanında, İttihâd-ı İslâm politikası da Cemal tarafından Arapçılıkla savaş için kullanıldı. Şam'da çıkarılan *eş-Şark* gazetesinde çıkan makalelerde Arapçılar İttihâd'ın düşmanları olarak gösterildiler. Savaşın sonlarına doğru Osmanlı cephesinin Filistin'deki durumunun kötüleşmesiyle, merkezî yönetimin de baskısıyla, Cemal bu politikaları gevşetip daha ılımlı ve uzlaşmacı bir politika benimsemek zorunda kaldı. Şerif Hüseyin İsyanı'na son vermek için Cemal ile Faysal tarafından başlatılan müzakereler de bu yumuşama politikasının sonucudur. Bu politikayla, Cemal ve halefleri Suriyelilerin sempatilerinin Şerif'e kaymasının önüne geçmeyi hedeflediler. Mevcut literatürde bahsedilenin aksine, Şerif Hüseyin'le yapılan yazışmalar, Şerif'in uzlaşmayı samimi bir şekilde istediğini göstermektedir. Fakat Osmanlı hükûmeti zamana oynayıp bir anlaşma yapmaktan kaçındı. Suriye'de Osmanlı idaresinin beklenmeyen bir şekilde sona ermesi bu müzakere sürecini sona erdirdi. Bu bölümün temel argümanlarından birisi de, Cemal Paşa'nın Arapçıları yok etmek üzerine kurduğu bu politikanın askerî bir tehditten ziyade onun siyasi amaçlarının bir neticesi olduğudur.

Cemal'in, Suriye'de Osmanlı hükûmetinin kontrolünü sağlama projesinin bir diğer ayağı da Siyonistler, Lübnan hükûmeti ve Hristiyan ruhban gibi, Suriye'de çeşitli halklar arasında siyasi nüfuz sahibi otonom yapıları kontrol altına almaktı. İkinci Bölüm, Cemal Paşa'nın, hükûmet ile ilgili halklar arasında ara kategoriler olarak gördüğü bu oluşumlarla, kendi zaviyesinden hükûmet kontrolünü sağlamak için verdiği mücadeleye odaklanmaktadır. Bu politikanın bir parçası olarak, Siyonist hareketin Yahudiler üzerindeki etkisini sınırlandırmaya çalıştı. İlk olarak, Yahudiler üzerindeki hükûmet kontrolünü artırmak namına,

Osmanlı vatandaşı olmayan Yahudilerin Osmanlı vatandaşlığına geçmeleri zorunlu kılındı ve kabul etmeyenler sınır dışı edildi. Daha sonra Yahudi koloniler silahsızlandırılarak devletin silah kullanma tekeli sağlanmaya çalışıldı. İkinci olarak, Siyonist liderler Filistin'den sürülerek ya da sınır dışı edilerek Yahudilerin devletle olan entegrasyonunun güçlendirilmesi amaçlandı. Siyonizm'le olan mücadelesine ek olarak, yine aynı bağlamda, Cemal, Hristiyan ruhbanın ve Cebel-i Lübnan hükûmetinin otonomilerini hedef aldı. Cemal Paşa döneminde Osmanlı hükûmet otoritesinin bu yerel güçler üzerinde oldukça güçlendiğini ifade etmek abartı olmayacaktır. Maruni, Rum-Ortodoks ve Rum-Katolik ruhban Osmanlı Sultanı'nın otoritesi altına alındı. Benzer şekilde, Cebel-i Lübnan hükûmetinin bütün otonom kurumları ya kaldırıldı ya da, Cemal'in müdahalesiyle, Osmanlı hükûmetinin kontrolüne geçti. Ünlü İttihatçı Ali Münif Bey, Lübnan'ın ilk Müslüman mutasarrıfı olarak atandı.

Suriye Valiliği esnasında Cemal Paşa, Anadolu'dan tehcir edilen devasa rakamlarda Ermeni'nin iskânıyla ilgilenmek zorunda kaldı. Üçüncü Bölüm, Cemal'in Suriye'de Ermenileri iskân siyaseti üzerine olup bu siyaset, devletin yeniden inşası üzerine kurulmuş olan genel Suriye siyasetiyle ilişkilendirmektedir. Cemal'in Suriye'deki amacı ne Ermeni ırkı veya kültürünü yok etmek ne de Ermenileri Araplara karşı etnik dengeyi sağlamak üzere Suriye sathına dağıtmaktı. Ermenileri Suriye'nin muhtelif bölgelerine dağıtarak iskân etmesinin sebebi onları "zararlı külliyetlerden zararsız cüziyetlere"¹⁵¹ dönüştürmekti. Yok etmek maksatlı olmasa da bu yönüyle, Cemal'in Ermeni siyaseti içinde etnik mühendislik barındırmaktadır. Buna ek olarak, gerek tehcir esnasında gerekse sonrasında, Ermenileri korumak için elinden gelenin en iyisini yapmıştır. Ermenileri İttihat ve Terakkî'nin radikal kanadının gazabından

151 BOA, DH.ŞFR. 486/118, 30 Ağustos 1331 [12 Eylül 1915]; Bu ifadenin geçtiği bir ATASE Belgesi için bkz. Cemal'den Enver'e, 27 Eylül 1917, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII*, (Ankara: ATASE Yayınları, 2007), s. 698.

korumak için, onları din değiştirmeye ikna etti ve bu “mühtedi”-lerin iskânı için bir “hey’et-i mahsusa” kurdu. Bunun yanında, Ermeni yetimler için yetimhaneler açtı. Hem Konsolosluk raporları hem de tehcir edilen Ermenilerin tanıklıkları Cemal’in bu tedbirlerinin onları İTC’nin radikal kanadına karşı korumak üzere alındığını göstermektedir. Bütün bunlarla Cemal’in amacı Ermenileri gelecekte Osmanlı Devleti için potansiyel bir bölünme tehdidi olmaktan çıkarıp sadık vatandaşlara dönüştürmektir.

Cemal Paşa, Suriye’de devlet otoritesinin genişlemesi için “iç tehditler” kadar, bunu engelleyen yabancı devlet nüfuzu için de mücadele etti. Bu konuda Cemal’in baş hedefi, eğitsel ve dinî kurumlar aracılığıyla yıllardan beri Suriye’de büyük nüfuz kurmuş olan Fransız devletiydi. Bu nüfuz hem Osmanlı Devleti’ni Suriyeli vatandaşları gözünde zayıf göstermekte hem de Osmanlı’nın bu bölgede vatandaşları üzerinde kontrol ve nüfuz sahibi ve onların davranışlarını belirleyen bir otorite olmasını engellemek-
teydi. Bu konu Dördüncü Bölüm’de tartışılmaktadır. Bu bağlamda, Cemal ilk olarak, Fransız nüfuzunu yadıkları gerekçesiyle, Suriye’de nüfuz sahibi Fransız ve Fransız taraftarı eğitim ve din adamlarını sınır dışı etti. Akabinde bu kurumları ya kapattı ya da Osmanlılaştırdı. Buna paralel olarak, Fransa’nın boşluğunun Almanya ya da Avusturya veya bir başka devlet tarafından doldurulmasını da engelledi. Bu yüzden, yabancı devlet temsilcilerinin Osmanlı içişlerine müdahalesine oldukça sert tepki gösterip bu devletlerin kültürel propagandasını engellemenin yollarını aradı.

Devlet ve vatandaşları arasındaki iç ve dış “bariyer”leri kaldırmak için verdiği mücadelenin bir parçası olarak, Cemal Paşa, Suriyelilere yönelik, eğitim ve askerlik yoluyla onları “makbul vatandaş”a dönüştürecek stratejiler geliştirdi. Aynı minvalde, hem şehirlerin nüfuz edilebilirliğini artırmak hem de Osmanlı Devleti’nin Suriyeliler nezdindeki prestijini artırmak için şehirlerin modernleştirilmesine yönelik bir imar siyaseti takip etti. Beşinci Bölüm Cemal’in “makbul vatandaş” ve modern şehir arayışları

üzerinedir. Bu süreçte ilk olarak, savaş halinin bir gereği olarak çok sayıda Suriyeli silahaltına alındı. Bu, Suriyelilerin fiziksel ve zihinsel olarak disiplin altına alınması için önemli bir adımdı. Birinci Kanal Seferi başarısızlıkla sonuçlanıp Suriyelilerin Mısır'ı fethetme motivasyonunun zayıflamasıyla birlikte, askerlik onlar için savaş yılları boyunca sürecektir bir kâbusa dönüştü ve asker kaçaklarının sayısı hızla yükseldi. Projenin ikinci kısmı babında, Cemal'in anladığı anlamda Suriyelileri modern Osmanlılara dönüştürecek okullar açıldı. Suriye'nin mutlak hâkimi, şehirleri de devletin nüfuz etmesini kolaylaştıracak şekilde dönüştürmeyi ihmal etmedi. Bu projenin bir parçası olarak, Bizans, Osmanlı ve Emevî dönemlerine ait tarihî eserleri de restore ettirdi. Cemal'in bu restorasyon işlerinde Türkçü bir politika takip etmediğini, Osmanlı eserleri yanında Araplar tarafından yapılan tarihî eserleri de tamir ettirdiğini ifade etmek gerekir.

Altıncı Bölüm, Cemal Paşa'nın, Suriye Bedevileri politikası üzerinedir. Şehirli Suriyelilere karşı uyguladığı politikaların tersine, aşiretlere karşı geleneksel Osmanlı politikasını sürdürdü ve sadakatlerine karşılık Bedevilere geniş bir hareket özgürlüğü tanıdı. Bu politika seleflerinin, aşiretler üzerinde hükûmet kontrolünü artırmayı amaçlayan politikalarının tersine bir politikaydı. Osmanlı Devleti savaş halinde olduğu için, Cemal aşiretleri kızdıracak bir politikadan kaçındı ve onlara karşı bir denge politikası benimsedi. Bundan dolayı, Dürzilere geniş bir hareket serbestisi tanındı. Dürziler kadar olmasa da, Arap Bedevi gruplar da dikkate değer bir otonominin tadını çıkarıp devletin yayılma riskinden masun oldular. Bu tavır, Bedevilerin sadakati üzerine İngilizlerle verilen bir mücadeleden dolayıydı ve Cemal'in politikasının bir neticesi olarak aşiretler son ana kadar Osmanlı'ya sadık kaldılar. Özellikle Şerif Hüseyin'in isyanı ve kuzeye doğru ilerlemesi Dürzi ve Bedevi gruplar üzerindeki rekabeti daha da kızıştırdı. Fakat Dürzi grupların hiçbirisi Bedevilerin de büyük çoğunluğu Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar taraf değiştirmediler.

Savaş boyunca, hem askerî açıdan hem de tasarlanan “re-formların” uygulanması açısından, Cemal Paşa’nın Suriye’deki en büyük düşmanları kıtlık ve buna bağlı olarak ortaya çıkan musibetlerdi. Kıtlık ve sonuçlarıyla Cemal’in nasıl mücadele ettiği sorusunun cevabı Yedinci Bölüm’de verilmeye çalışılmıştır. Hem İngiliz hem de Osmanlı tarafının Suriye’de kıtlığın yayılmasında rolü olduğu ve Cemal Paşa’nın kıtlığın üstesinden gelmek için aldığı tedbirler Linda Schatkowski Schilcher tarafından ikna edici bir şekilde gösterilmişti.¹⁵² Genel olarak ifade edilecek olursa, tarım ürünlerine seferberlik gerekçesiyle el konulması ve tarım işçilerinin silahaltına alınması kıtlığa katkı yapan Osmanlı icraatlarıydı. İtilaf Devletleri’nin Suriye sahillerini abluka altında bulundurmaları da kıtlık çeken insanlara Amerika ve İspanya gibi tarafsız devletlerden yardım ulaşmasını engellemişti. Dahası Schilcher, kıtlığın sadece Lübnan’a has bir vaka olmadığını, bütün Suriye’nin kıtlıktan etkilenmiş olduğunu, dolayısıyla, Arap milliyetçilerinin sıklıkla dile getirdikleri, Fransa’ya olan sempa-tilerinden dolayı Lübnanlıların cezalandırılmış oldukları argü-manının geçerli olmadığını göstermektedir. Schilcher’in verdiği sonuçlara ek olarak bu çalışma kıtlığın sebep ve sonuçlarına dair Alman, Avusturya ve Osmanlı kaynaklarını kullanmak suretiyle daha fazla detay vermekte ve daha fazla neden ve sonuç ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, kıtlık Suriye toplumunda bugün bile hatıraları hafızalarda taze olan insani sonuçlara yol açmıştır. Ordunun yiyecek ihtiyacının artmasıyla orantılı olarak üretilen tahıl miktarının azalması köylüler üzerindeki devlet baskısının artması neticesini doğurmuştur. Bu tür baskılar hem tahıl üretimi azaltmış hem de halkın Osmanlı idaresine olan kızgınlığının artması sonucunu doğurmuştur. Kıtlık ile mücadele ederken yabancı devletlerin yardımı hakkında bazı bürokratların gönülsüz

152 Linda Schatkowski Schilcher, “The Famine of 1915-18 in Greater Syria”, John Spangolo (ed.), *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honor of Albert Hourani*, (Oxford: Ithaca Press, 1992).

davranması ve bunun Osmanlı Devleti'ni Suriyeliler gözünde zayıf göstereceğine inanmaları Osmanlı idaresinin savaşla birlikte değişen tutumuna dair temsil gücü yüksek bir örnektir.

Kendi bölgesi dışında olan Bağdat'ın İngilizler tarafından ele geçirilmesi Cemal Paşa için Suriye'de sonun başlangıcı olmuştur. Bunu müteakip Osmanlı ve Alman karargâhları Suriye ve Irak'taki orduların tek bir Alman komutanın emri altında birleştirilmesini kararlaştırdılar. Sekizinci Bölüm'de inceleneceği gibi bu iş için Alman General Falkenhayn görevlendirilip Cemal askerî olarak etkisiz bırakıldı. İngiliz ordusuna karşı kazanılan Birinci ve İkinci Gazze zaferlerinden sonra Osmanlı genelkurmayı Suriye'de kumandan değişikliği ile meşgul olurken İngilizler Kudüs'ün kapısı olarak addedilen Gazze'nin zapt edilmesi için gerekli hazırlıkları tamamlamışlardı. Sonuç olarak, Gazze'nin ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra 10 Aralık 1917'de Kudüs İngilizler tarafından zapt edildi. Bundan on gün sonra da Cemal Paşa, Falkenhayn'la anlaşamadığı için Suriye'deki görevinden istifa etti. Böylece Suriye tarihinde önemli bir dönem kapanmıştı.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAPÇI MUHALEFETİN TASFİYESİ:
CEMAL PAŞA VE
MİLLİYETÇİ HAREKET

Giriş Bölümü'nde de ifade edildiği gibi “Suriye’de asayiş ve emniyet-i umumiyeyi te’min” Cemal Paşa’nın en başat hedeflerinden biriydi. Cemal’in zihninde bu, idaresi altındaki insanları “ideal” vatandaşlara dönüştürmek için, devlet ile Suriye’nin farklı halkları arasındaki “bariyer”lerin ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. Bu niyetle, Suriye’ye atandıktan kısa süre sonra bu tarz “bariyer”leri yok etmek ya da kontrol altına almak için harekete geçti. Sosyal etkileri açısından da düşünüldüğünde, şüphesiz en şiddetli “tedbirler”, Arap vilayetleri için belirli bir otonomi talebinde bulunan Arapçılara karşı alındı.¹ Cemal, Suriye’ye ulaşmasından kısa bir süre sonra, Arapçı parti ve kulüplerin üyelerine karşı bir takibat süreci başlattı. Fransa’nın Şam ve Beyrut konsolosluklarına baskın yapılmak suretiyle ele geçirilen ve Fransa’nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu kullanarak hükûmeti Arap topraklarında reform yapmaya zorlaması üzerine Fransız yetkilileriyle Arapçı siyasiler arasındaki görüşmeleri ihtiva eden belgeler bu takibat sürecinin temel delilleriydi. Bu belgeler ışığında,

1 Her ne kadar Osmanlı sonrası dönemde bazı Araplar tarafından kaleme alınmış birtakım hatıratlar, bu hareketlerin amacının Osmanlı’dan bağımsızlık olduğunu yazmış olsalar da (örnek olarak bkz. Yusuf el-Hekim, *Beyrut ve Lübnan fî Ahdi’l-Osmani*, (Beyrut: Daru’n-Nehr li’n-Neşr, 1980), ss. 116-117), bir sonraki dipnotta zikredilen ve dönemin kaynaklarından istifade eden akademik çalışmalar bunun böyle olmadığını ve Arapçıların büyük çoğunluğunun son ana kadar Osmanlıcı olduklarını göstermiştir.

Arapçılar, Osmanlı İmparatorluğu'na ihanetten yargılanıp ağır bir şekilde cezalandırıldılar. Bazıları Şam ve Beyrut'un meydanlarında asılırken kalanlar Anadolu'ya sürgüne gönderildi. Bu icraatlarının neticesinde Cemal, Arapçılığın karşılaştığı en korkunç figürlerden birisi olarak bu hareketin tarihindeki yerini almıştır.

Arapçı hareketin mensuplarının büyük çoğunluğunun Osmanlı idaresinin devamından yana oldukları bugün bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı talep etmekten ziyade, Arapların hükûmete nüfuslarıyla orantılı katılımı ve Arap vilayetlerinde uygulanan hükûmet politikalarında Arap kültürüne daha fazla alan açılması hususlarında ısrar ediyorlardı. Arap milliyetçiliği ve tarihi hakkında yapılan akademik çalışmaların çokluğuna rağmen,² İttihatçıların amaçları ve Arapçıların politikalarını nasıl algıladıkları üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır.³ Bu

- 2 Arapçı hareketi Osmanlı'dan bağımsız olmaya çalışan bir hareket olarak değerlendiren bazı araştırmalar için bkz. George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, (Harbor: Simon Publications, 2001); Kadri Kal'acı, *Es-Sevretü'l-Arabiyyeti'l-Kübra*, (Beyrut: Şeriketu'l-Matbuat li't-Tevzi' ve'n-Neşr, 1994); Süleyman Musa, *Huseyin Ibn Ali ve's-Sevretü'l-Arabiyyeti'l-Kübra*, (Amman: Lecnetu Tarihu'l-Urdun, 1992); Arap milliyetçiliğinin tarihsel gelişimiyle ilgili –hareketin aslında Osmanlı'dan ayrılmayı savunmadığını ortaya koyan– bazı revizyonist çalışmalar için bkz. Ernst Dawn, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origin of the Arab Nationalism*, (Urbana: University of Illinois Press, 1973); Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeva S. Simon (ed.), *The Origins of the Arab Nationalism*, (New York: Columbia University Press, 1991); James Jankowski ve Israel Gershoni (ed.), *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, (New York: Columbia University Press, 1997); Derek Hopwood (ed.), *Arab Nation Arab Nationalism*, (London: Macmillan Press, 2000).
- 3 Bu konuda yapılmış üç çalışma vardır. Birincisi, İkinci Meşrutiyet döneminde Jön Türklerle Araplar arasındaki ilişkileri inceleyen daha önce değerlendirdiğimiz Hasan Kayalı'nın *Jön Türkler ve Araplar* isimli çalışmasıdır. Fakat bu çalışmada Cemal Paşa'nın siyasetine oldukça sınırlı olarak değinilmiştir. Bir diğer çalışma da, tek katkısı Osmanlı arşivlerinden yazarın bulabildiği belgeleri sınıflandırmak olan Şaban Ortak'ın *Osmanlı'nın Son Manevralarından Suriye ve Garbi Arabistan Tehciri*, (Ankara: Pegem Akademi, 2011) künyesiyle yayınlanan kitabıdır. Kitapta Cemal Paşa'nın yapıp ettiklerinin amaçları,

bölüm, Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği döneminde Arapçılara yönelik Osmanlı politikası üzerinedir. Arapçı hareketi bastırmak için başvurduğu acımasız icraatların analizine geçmeden önce savaş öncesi Jön Türklerin Arapçılara yönelik tutumuna bakmak, Cemal'in icraatlarının kökenini anlamak ve İTC politikalarındaki süreklilik ve değişimi görmek açısından faydalı olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Jön Türkler ve Arapçı Organizasyonlar

Hasan Kayalı "İttihatçıların Osmanlıcılık anlayışında etnik, dinî ve dilsel farklılıkların önemi olmadığını"⁴ vurgular. Buradan hareketle, İTC'nin amacının imparatorlukta merkezî bir idare kurmak olduğu sonucuna varır. İttihat ve Terakki'nin politikalarında imparatorluğun farklı etnisitelerine özel bir önem atfetmediği doğrudur. Fakat, özellikle altı çizilmesi gereken, etnisitenin bir muhalefet aracı olarak kullanılmasına karşı olduklarıdır –şayet muhalefetin varlığına tamamen karşı değillerse. Bundan dolayı etnisiteye bir şekilde önem atfeden muhalefet hareketlerini yok etmeye veya tamamen kontrol altına almaya yönelik planlar yaptılar. İmparatorluğun yeniden inşasında devlete atfettikleri merkezî önem, etnik –veya etnik olmayan- muhalefete politikada alan açmıyordu. Öte taraftan adem-i merkezîyetçi muhalefet, Osmanlı reformuna ve yeniden bir özne olarak şekillenen modern Osmanlı vatandaşına, imparatorluğun uluslarının kültürel farklılıklarının

etkileri ve sonuçlarına dair analizlere nadiren rastlanmaktadır. Nevzat Artuç da kitabında Cemal Paşa'nın Arapçı politikasına kısaca değinmektedir. İlgili bölüm, neredeyse tamamen, Cemal'in hatıratındaki iddiaların tekrarından ibarettir. Yazar, ilgili bölümü, Cemal Paşa'nın Arapçılara karşı uyguladığı sert tedbirleri savunmak için yazmış izlenimi vermektedir. Dahası kitapta dikkate değer maddi hatalar vardır. Örneğin, Cemal Paşa'nın, Arapçı hareket ile hiçbir irtibatı olmayan aşiret şeyhlerine ve Yemen'deki İmam Yahya'ya gönderdiği ve onları Osmanlı Devleti'yle işbirliğine davet eden mektupları Cemal'in Arapçılarla uzlaşma teşebbüsleri olarak zikredilmektedir (s. 300).

4 Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 85.

ihmal edilmediği ve altının çizildiği alternatif bir davranma tarzı öneriyordu. Bu yüzden İTC bütün muhalefet hareketlerini, neredeyse “Osmanlı vatanına ihanet” olarak görüp onlardan kurtulmayı hedefledi. Suriye örneğinde de olduğu gibi, İttihatçı liderler fırsatını bulduğunda bu hedefi gerçekleştirmekten geri durmadı.

Bu doğrultuda, 1913'te iktidarı tam olarak ele geçirmesinden itibaren İttihat ve Terakki'nin Arapçı muhalefeti çeşitli araçlarla saf dışı bırakmaya çalıştığını söylemek abartı olmayacaktır. Taleplerini ciddiye almak yerine, Arapçılara hükûmette bazı pozisyonlar vermek suretiyle -veya onları ikna ederek ya da cezalandırarak- taleplerinden vazgeçirmek istiyorlardı. Bu kişilere bazı ayrıcalıklar vermenin imparatorluğu “ayrılıkçı” bir hareketten kurtaracağını düşünüyorlardı. İmparatorluğun, muhalefet hareketlerini imparatorluk içinde bertaraf etmek için başvurduğu klasik metotlara başvurdular. Bununla birlikte, muhtemelen Arapçılar lehine herhangi bir yabancı müdahalesinden korktukları için İTC iktidarının ilk yıllarında el-Fetat, el-Lamerkeziyye ve el-Muntediyyu'l-Arabi gibi Arapçı örgütlere bazı reform sözleri vermek zorunda kaldılar. 18 ve 23 Haziran 1913 tarihleri arasında, bütün reformcu Arapçı partilerin katılımıyla Paris'te düzenlenen Arap Kongresi⁵ bu anlamda bir dönüm noktası olmuştur. Kongrenin akabinde önde gelen Arabistler Paris'teki Osmanlı Büyükelçiliği ve Fransız Dışişleri Bakanlığı'nı ziyaret ederek kararlarını bildirerek büyükelçi aracılığıyla Osmanlı hükûmetinden kararların uygulanmasını talep ettiler. Fransız hükûmetinden de kendilerini destekleyip Osmanlı hükûmetine reformların hayata geçirilmesi konusunda baskı yapmasını istediler. Fransız yetkililere kendilerinin imparatorluğa sadık olduklarını da ifade etmişlerdi. İTC, katib-i umumisi Midhat Şükrü Bey'i, hükûmetin taleplerini kabul ettiği ve reformların kısa süre içinde uygulamaya konulacağı hususunda Arapçı liderleri bilgilendirmesi için Paris'e

5 Kongre zabıtları aynı yıl Kahire'de basılmıştır: *El-Mu'temeru'l-Arabiyyeti'l-Evvel*, (Kahire: 1331-1913).

gönderdi.⁶ Arapçılar, İTC liderleriyle üzerinde anlaştıkları talepleri şunlardı: hükûmetin daha adem-i merkezîyetçi bir forma dönüştürülmesi; ilk ve orta okulların ders programlarının, bazı dersler Arapça olacak şekilde yeniden dizayn edilmesi; mahkeme kararlarının Türkçe yanında Arapça olarak da yazılması ve devlet yetkililerine Arapça dilekçe yazılmasına müsaade edilmesi.⁷ Şekib Arslan'ın ifade ettiğine göre, İTC bu kararları, kendilerine yakın bir Arap delegasyona da, aynı tarihlerde İstanbul'da bir toplantı yapmak suretiyle ifade etmişti.⁸

Arapçıların taleplerinden en önemlisi, Arap vilayetlerinde eğitim dilinin Arapça olmasıydı. Bu bağlamda, 11 Ağustos 1913'te [29 Temmuz 1329] Sadaret, Maarif Nezareti'ni, Arap vilayetlerindeki devlet okullarında Arapça eğitim için hazırlıklara başlamakla görevlendirdi.⁹ Darülfunun'da, görevi bu okullar için ders kitabı hazırlamak olan bir "Arapça Tedrisat Komisyonu" kuruldu. Komisyon Mısır'dan ve Beyrut'taki Misyoner okullarından örnek kitaplar talep etti.¹⁰ Mısır'dan gelen bazı ders kitapları kabul edilirken diğer bazıları Osmanlı ülkesi için uygun olmadıkları gerekçesiyle uygun bulunmadılar. Bu özellikle tarih ve coğrafya kitapları için söz konusuydu. 1913'ün Aralık ortalarına geldiğinde,

6 Bu sürecin detayları için bkz. Selam, *Müzekkiratu*, ss. 168-190; Daha sonra Arap milliyetçileri bu kongreyi bağımsızlık için ilk adım olarak gördüler: el-Hekim, *Beyrut ve Lübnan*, ss. 117-118.

7 Uzlaşma metni için bkz. *Mecelletü'l-Menar*, Cilt. 16, No. 8, 2 Ağustos 1913, ss. 638-640; Liselerde eğitim dili büyük ihtimalle Arapçaydı. Şam Mekteb-i Sultanisi'nin Mart 1916'ya kadar Arapça eğitim verdiğini biliyoruz: HHStA, PA 38/369, Şam, 21 Mart 1916.

8 Bu delegasyonda, Abdurrahman el-Yusuf, Şeyh Esad eş-Şukayri ve Şekib Arslan gibi İttihatçılara yakın Araplar vardı: Arslan, *Siretu Zatiyye*, s. 108; Selim Ali Selam'ın anlattığına göre İttihatçılar iki grubun da katıldığı ortak bir toplantı yapmayı planlamışlardı. Fakat planlanan tarih Arapçı heyetin İstanbul'dan ayrılma tarihine denk geldiği için bu toplantı yapılamamıştı: Selam, *Müzekkiratu*, ss. 184-85.

9 BOA, BEO 4223/316719, 6 Teşrin-i Evvel 1329 [19 Ekim 1913].

10 BOA, MFMKT 1190/74, 1 Teşrin-i Sani 1329 [14 Kasım 1913]; aynı dosyadaki 23 Teşrin-i Sani 1913 tarihli belge.

komisyon kitapların çoğunu belirlemişti.¹¹ Aynı doğrultuda, 7 Ekim 1913'te [24 Eylül 1329], Beyrut'ta Arapça eğitim verecek bir Sultani açıldı.¹² Hükûmet, Arapçılarının taleplerine bir cevap olarak, Arap vilayetlerinde Arapça konuşamayan memurları Arapça bilenlerle değiştirmeye başladı.¹³ Mesela, Yafa Gümrük Müdiriyet Kâtibi, Arapça bilmediği gerekçesiyle görevinden alındı.¹⁴ Kendisinin dil seviyesi hakkında yapılan şikâyet üzerine, merkezi otoriteler, eğer yeterli düzeyde Arapça konuşmıyorsa Nablus kadısının görevden alınması talimatını verdiler.¹⁵

İttihat ve Terakki bir taraftan reformcu Araplara bazı sözler verip bunların bir kısmını hayata geçirirken, öte taraftan Arapçı hareketin altını oyacak yöntemler arayışındaydı. Bunun temel sebebi İTC'nin muhalefet karşısındaki hoşgörüsüzlüğü ve Arapçıları iyi niyetli kişiler olarak görmemeleridir. İttihatçı liderlere göre Arapçılar, Arap vilayetlerini imparatorluktan ayırmayı düşünen "menfaatçiler"den başka bir şey değillerdi. Talat Bey ile Osmanlı'nın son Yemen Valisi ve aynı zamanda bir İttihatçı olan Mahmud Nedim Bey arasındaki bir diyalog İttihatçıların, Arapçılar hakkında ne düşündüğünü açıkça ortaya koymaktadır:

Talat Bey, bir gün beni bir kenara çekerek sormuştu:

– Ben, bunları pek iyi görmüyorum. Hoş onların ne maksatlar peşinde koştuklarını bilmeyecek kadar kör de değiliz. Asıl sinirime dokunan, saf ve samimi görünmeleri, bizi aldattıklarını zannederek, bıyık altından gülmeleridir. Ne dersiniz, asıl maksatlarını mufassalan ve teferruatı ile öğrenebildiniz mi? Bahusus aralarında tam bir ittifak-ı efkâr var mı?

Ben de,

– Şimdiki halde bunların arasında bir fikir ve emel ittifakı olduğunu zannetmem. Hemen hemen belli başlı bütün Araplar

11 BOA, ME. MKT 1190/74, 2 Kanun-ı Evvel 1329 [15 Aralık 1913].

12 BOA, ME.MKT 1190/59, 24 Eylül 1329 [7 Ekim 1913].

13 BOA, DH.MTV 60/19, 18 Mart 1330 [30 Mart 1914].

14 BOA, DH.MTV 49-2/43, 7 Kanun-ı Sani 1329 [20 Ocak 1914].

15 BOA, DH.İ.UM 67/23, 9 Teşrin-i Sani 1329 [22 Aralık 1913].

burada toplanmışlardır. Bunların arasında ne yapmak istediğini, ne için çalıştığını bilenler, bilakis oraya hatta ne için gittiğinin bile farkında olmayanlar gibi, ötekine berikine çatmak için devam edenler, sonra sırf Arap rüesası ile tanışmak ve bir dostluk tesis etmek için gidip oturanlar da var. Bugünkü hava içinde orada muzır bir iş görülmesi hemen hemen gayrikabildir. *Kanaatimce şahsi menfaat peşinde koşanlar ekseriyeti teşkil ettiklerinden* [vurgular bana ait] evvela onlar tatmin edilmelidirler. Tatmin edilmelidirler derken, şu aralık cebrü şiddetle susturulmak muvafık olamayacağını düşünerek beyan-ı fikir ettiğimi de ilave etmeliyim, demiştim.

Talat Bey,

– Ne kadar gülüryüz, ne kadar bize taraftar bir çehre gösterirlerse bunlar muhakkak bizim muhaliflerimizdir. İstediklerini inceden inceye tahlil ediniz, iyice tetkik ediniz; görürsünüz ki hep hâkimiyetimize tahammül edemeyerek ortaya sürülmüş iddia ve taleplerdir. Onları bizim kabul edebilmemiz imkân ve ihtimal haricindedir. Herhalde adem-i merkeziyete doğru gidiyorlar. Memurlar için istediklerini kısmen yapmakta böyle bir mahzur yok. Fakat bu onları tatmin edemeyecektir. Esasen bu talep teferruattan ibarettir. Asıl maksatları başkadır.

İşte İttihat ve Terakki bu fikirde idi. Fakat bu fikrini yüzlerine vuramıyordu. O sırada vurmaması da muvafıktı. Uzunca bir zaman aralarında müzakereler cereyan etti. Bu müzakerat bazan Arap rüesasına ümitler verir, fakat bu hal çok kısa sürerdi.¹⁶

Yukarıdaki uzun alıntının satır aralarından da kolayca anlaşılacağı gibi, diğer muhalefet hareketlerine karşı takındığı tutuma benzer şekilde, İttihat ve Terakki liderleri Arapçı muhalefeti çeşitli araçlarla saf dışı bırakmayı istiyorlardı. Özellikle Talat onları, “ayrılıkçı” ve Osmanlı idaresine karşı “tahammülsüz” ve bundan dolayı da Büyük Güçler’in Suriye’deki işbirlikçileri olarak görüyordu.

16 Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür*, Ali Birinci (ed.), (İstanbul: İSİS, 2001), ss. 177-178.

Takip eden başlıkta Cemal Paşa örneğinde de görüleceği gibi diğer İttihatçı liderler de Talar'tan farklı düşünmüyorlardı.

26 Mart 1914 tarihinde Beyrut'tan gönderilen ve büyük ihtimalle Arapçı muhalefetin mevcut durumunu incelemek ve saf dışı bırakmak için alınabilecek tedbirleri ortaya koymak üzere orada bulunan nüfuzlu bir İttihatçı tarafından kaleme alınan imzasız bir rapor da İttihatçıların, Arapçılara yaklaşımını göstermesi açısından dikkate değer bir örnektir. Yukarıda alıntılanan tartışmayla benzer şekilde, raporun başında yazar Arapçı muhalefet hakkındaki şüphelerini ortaya koymaktadır. Yazar Arabizm'i yabancı devletlerle irtibatlı –bu yüzden de Arap vilayetlerini Osmanlı Devleti'nden ayırmayı amaçlayan– bir hareket olarak tanımlar. Yabancılarla olan irtibatı dolayısıyla hareket ülke için zararlıydı. Bu yüzden hareket, üyeleri çeşitli metotlar kullanılmak suretiyle kazanılarak sahne dışına itilmeliydi. Bu bağlamda, yazar, hareketi Beyrut'ta etkisiz kılmak için, hükûmete, Cemal Paşa'nın savaş döneminde uyguladığı politikalarla da birtakım benzerlikler arz eden, bazı tavsiyelerde bulunmakta, başlıca üç yöntemin üzerinde durmaktadır: Bazı Arapçılar hükûmette mevki verilmek suretiyle ödüllendirilmeli, diğer bazılarıysa hafif cezalarla cezalandırılmalıydı. Geri kalanı ise ikna edilmeliydi.¹⁷

Refik el-Azm ve Muhtar Beyhum gibi bazı parti üyeleri prestijli pozisyonlara atanmalıydılar. Vicdaniyla hareket ettiği için *el-Müfid* gazetesi editörü Abdulgani el-Ureysi, hükûmetin iyi niyeti hakkında ikna edilmeliydi (ki el-Ureysi, Cemal Paşa tarafından idam edilecekti). Hükûmeti, Büyük Güçler karşısında zayıf gösterip halkın duygularını onun aleyhine çevirmeye çalışanlar ise cezalandırılmalıydı. Eğer hükûmet “cüzi bir şiddet isti'mal ederse bunların bütün satvetleri münkesir” olacaktı. “Çünkü ahali gayet

17 BOA, DH.EUM 4.Şb 10/18, 13 Mart 1330 [26 Mart 1914]; Bazı okuma yanlışları olmakla birlikte bu metnin bir transkripsiyonu Şaban Ortak'ın kitabında mevcuttur. Mesela “satvet”, “sukut” olarak okunmuştur. Bazı kelimeler de okunamamıştır. Ortak tarafından yayınlanan metin orijinal belgenin sayfa sırasıyla uyuşmamaktadır: Ortak, *Suriye*, ss. 241-245.

korkak ve son derece de iktisat adamları”ydılar. “Vaktiyle Beyrut’ta birisi idam edilmişti. İki sene Beyrut’ta cinayet vuku bulma”mıştı. Yazara göre “Beyrutlular asabidirler. Derhal mütehey-iç olurlar. Mülayemet gördükçe azarlar. Fakat şiddet görürlerse, siyasete fırkacılığa tövbe ederler”.¹⁸ Bu metnin yazarıyla Cemal Paşa arasındaki muhalefete tahammülsüzlük ve onu bastırmaya yönelik yaklaşımlar açısından benzerlik İTC’nin muhalefete yaklaşımının dikkate değer örnekleridir. Öyle veya böyle muhalefeti siyaset oyununun dışına itmek her ikisinin de ortak tarafıdır.

Bir başka imzasız rapor da Arapların, Arapçı harekete sempatiilerinin artmasının sebebini Osmanlı hükûmetinin adaletsiz uygulamalarına ve Arap bölgelerinin “az gelişmişliği”ne bağlamaktadır. Şayet Osmanlı hükûmeti Suriye’yi Mısır kadar gelişmiş yapıp onlara adaletle hükmetmeyi başarsaydı o zaman bütün Araplar Osmanlı hilafetine sadık olacaktı. Hükûmet karşıtı bir hareketin, Osmanlı polisinin bozuk durumu devam ettiği sürece sona ermesini beklemek anlamsızdı.¹⁹ Beşinci Bölüm’de inceleneceği üzere, Cemal Paşa da Suriye vilayetlerinin “Osmanlılaştırılması”nı onların maddî olarak geliştirilmesine bağlayacaktı.

İttihatçı *Tanin* gazetesi yazarı Ahmed Şerif 1910 yılında kaleme aldığı bir yazısında, Arapçılığa karşı Türkler arasında yukarıda anlatılanlara benzer yaklaşımların yaygın olduğunu ifade etmektedir. Aşağıdaki ifadeleri, Türk yönetici elitinin Arapçılık meselesine nasıl yaklaştığını göstermesi açısından dikkate değerdir:

Dediler ve diyorlar ki, Türk-Arab mes’alesi mevcûd değildir; bu, ancak, ba’zı kötü niyetli kimselerin, ba’zı çıkarıcıların ve işleri karanlık, birkaç, Arabca gazetenin ürününün ve tohumunun icadıdır. Birleşik Osmanlı unsurlarının arasına, bir ayrılık tohumu ekmek için, ba’zılarının takib ettiği evhâm ve hayâl dolu yollarının, beyinlere verdiği duygu ve görüş yanılmasıdır.²⁰

18 BOA, DH.EUM 4.Şb 10/18, 13 Mart 1330 [26 Mart 1914].

19 BOA, DH.EUM 4.Şb 23/4, 22 Temmuz 1330 [4 Ağustos 1914].

20 Ahmed Şerif, *Arnavudluk’da, Suriye’de, Trablusgarb’de Tanin*, (Ankara: TTK Basımevi, 1999), s. 126.

Ahmed Şerif tarafından da gözlemlendiği gibi İTC liderlerinin hiçbiri Arapçılarının reform talepleriyle ilgilenmiyordu. Arapçı liderleri kendi menfaatleri peşinde koşan kişiler olarak görüp reform taleplerini dikkate almadılar. Daima Araplar ve Arapçılar arasında bir ayırım yapmak yoluna gittiler. Bu değerlendirmelerin üç ortak noktasını tespit etmek Cemal'in, Arapçılara karşı yürüttüğü sertlik politikasını anlamak için önemlidir: birincisi, Arapçılarının kişisel menfaat peşinde koşan insanlar oldukları, bundan dolayı prestijli pozisyonlar karşılığında satın alınabilecekleri; ikincisi, Arapçılarının, Arap vilayetlerine yönelik dile getirdikleri reform taleplerinin hafife alınması; üçüncüsü; onların yabancı devletlerin ajanları olarak görülmesi ve cezalandırılmaları gerektiğinin düşünülmesi.

Cemal Paşa'nın Arapçı Harekete Yaklaşımı

Cemal'in Arapçı harekete yaklaşımı yukarıda özetlenen İTC yaklaşımından çok da farklı değildi. Gerek hatıratındaki gerekse döneme ait belgelerdeki ifadeler bu tarz muhalefete karşı hoşgörü-süzlüğünü ortaya koymaktadır. Fakat, savaş öncesi dönemde önerilen metotlarla kıyaslandığında, Cemal'in icraatları fazlasıyla sertti. İlk olarak, diğer birçok İttihatçı gibi, Cemal, Arapçıları samimi reformculardan ziyade kişisel menfaatini düşünenler olarak gördü (ki kişisel menfaatler ile reform talebi pekala birbiriyle bağdaştırılabilir ve birbirinin zıddı olmak zorunda değildir). Aşağıdaki ifadeler Cemal'in bakış açısını ortaya koyması açısından oldukça dikkate değerdir:

[Abdulkerim el-Halil] vasıtasıyla Arab ihtilalcilerinin en ateşlilerinden ...ekâbir-i ihtilaliyyunu etrafıma topladım. Bunlara hükûmetin nukat-ı nazarını ve bu harb-i umumiden zaferle çıkılacak olursa alem-i İslâm'ın esaret-i ecnebiyeden kamilen kurtulması imkânı istihsal olunacağını anlattım. Kâffesi bilâ itiraz ifadatımı tasdik ve nukat-ı nazarımı tasvib ettiler. Aynı zamanda

Abdulkerim el-Halil başta olmak üzere ... Arab ihtilalcileri vaziyet-i maliyelerinin pek bozuk olduğundan, paraya eşedd-i ihtiyaçlarından bahs etmeye başladılar. Gerek Abdulkerim el-Halil'e ve gerek Muhammed Kürd Ali ve Doktor Abdurrahman Şehbender ve bahusus Abdulgani el-Ureysi'ye oldukça mühim paralar verdim. Bundan sonra bu zevat benim en hakir bendeganımdan olduklarını ve benim te'min-i muvaffakiyetim için ellerinden ne gelirse bilâ ifâte-i vakt yapacaklarını söylemeye başladılar.²¹

Dahası, Cemal Paşa'nın o dönemde yazdığı telgraflar ve raporlar Arapçılara karşı hakaretlerle ve aşağılayıcı ifadelerle doludur. Arapçılar hedef alan takibat sürecini başlatmadan evvel, Talat'ın, Arapçıların cezalandırılmasının halk arasında hoşnutsuzluk yaratma ihtimali olduğu ve bir Arap meselesi ortaya çıkacağı yönündeki kaygılarını şu cümlelerle giderecekti: "Bence bu mel'unların kafaları kırılmakla burada hiçbir Arab meselesi hadis olamaz".²² Bir başka telgrafta ise, cezalandırmayı düşündüğü muhalefet üyelerini, "Suriye ve Filistin'de hıyanetleri malum ve esasen ahlaksız ve mesleksiz eşhas" olarak niteleyecekti.²³ Bununla birlikte, Cemal'in telgraflarında Arapçıların siyasi amaçları ve programı hakkında herhangi bir referans mevcut değildir.

Bu kanaatlerin bir neticesi olarak, Cemal, Arapçı hareketin yok edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Diğer taraftan, hatıratında Suriye'ye vardıktan hemen sonra Arapçılar karargâhına davet ederek seferberliğe katkı sağlamaları konusunda onlarla anlaşmaya vardığını da ifade etmektedir. Fakat daha sonra Sur ve Sayda'da, Abdulkerim el-Halil ve Rıza es-Sulh'un hükûmete karşı bir isyan tertiplemekte olduklarını haber alması üzerine Arapçılar cezalandırmaya karar vermişti.²⁴ Kendi anlatısına göre Cemal, Suriye'de bir isyan korkusundan dolayı Arapçılar

21 *Hatırat*, ss. 174-175.

22 BOA, DH.ŞFR 482/127, 25 Temmuz 1331 [7 Ağustos 1915].

23 BOA, DH.ŞFR 471/47, 3 Mayıs 1331 [16 Mayıs 1915].

24 *Hatırat*, 178.

cezalandırma noktasına gelmişti. Öte yandan hem o dönemde merkezî hükûmetle yaptığı yazışmalar hem de Cemal'e yakın insanların tanıklıkları bu cezalandırmaların önceden planlandığını göstermektedir. Sürecin başlangıcında Talat Bey'e gönderdiği bir telgrafta "ihanet"leri aşikâr olan Arapçıların cezalandırılması için uygun zamanın geldiğinden Fransız Konsolosluğu'ndan elde edilen belgelerin "divan-ı harb-i örflere tevdi ve bi'l-muhakeme lahik olacak hükmün tatbik ettirilmesi"ni istemektedir.²⁵ Bu ifadeler Cemal Paşa'nın bu isyan planını Arapçıları cezalandırmak için bir fırsat olarak kullandığını göstermektedir.

Cemal Paşa'nın 1913 Paris Arap Kongresi'nin başkanlığını yapmış olan ve o dönemde İstanbul'da olan Meclis-i Ayan üyesi Abdülhamid ez-Zehravi'nin²⁶ tutuklanıp Suriye'ye getirilmesi ve "işinin bitirilmesi" için sarf ettiği çaba da idamlar ve sürgünler için bir ön planlama olduğu izlenimini vermektedir. Fakat Talat Bey'in muhalefeti ez-Zehravi'nin ilk seferde asılan Arapçılar arasında olmasını engellemişti.²⁷ Avusturya'nın Beyrut Konsolosu'nun ifadesine göre Arapçıların büyük çoğunluğu savaş başladığında Mısır ile irtibatlarını kesmişlerdi ve bundan dolayı da hükûmetin cezalandırma ihtimaline karşı kendilerini güvende hissediyorlardı.²⁸ Ünlü Alman oryantalist ve savaş başladıktan sonra Alman ordusunda doğu uzmanı olarak istihdam edilen Martin Hartmann'ın belirttiğine göre de, Arapçılar hükûmete karşı bir isyan tertip edebilecek kadar güçlü değillerdi. İngiltere'yle işbirliği içerisinde olan Araplar daha ziyade Mısır'da yerleşmiş olan Suriyeli Arapçılardı.²⁹

25 BOA, DH.ŞFR 471/47, 3 Mayıs 1331 [16 Mayıs 1915].

26 Abdülhamid ez-Zehravi'nin siyasi ve dinî görüşleri üzerine yapılmış bir master tezi için bkz. Christoph Herzog, "Abd al-Hamid az-Zahrawi und das Problem des Osmanismus, 1908-1916", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg, Offenburg; Tarihsiz).

27 BOA, DH.ŞFR 483/75, 28 Temmuz 1331 [10 Ağustos 1915].

28 HHSa, PA 38/366, Beyrut, 25 Ağustos 1915.

29 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, 29 Ağustos 1915.

Cemal'in idam ve sürgün gibi hukuk tanımaz icraatlarına merkezî hükûmet düzeyinde de çok fazla itiraz edilmediğini ifade etmek gerekir. Suriye'de bir kargaşa çıkmasından endişe eden Talat Paşa, Abdülhamid ez-Zehravî'nin idamına başlangıçta karşı çıkmıştı.³⁰ *Tanin* editörü Muhittin Birgen'in hatıratında naklettiğine göre aynı nedenden dolayı Zehravî'nin yargılama (daha doğrusu idam) için Suriye'ye gönderilmesini birkaç kez engellemişti. Daha sonra Enver ve Cemal'in baskılarından dolayı Zehravî'yi Suriye'ye göndermek zorunda kalmıştı.³¹ Faliş Rıfkı'nın aktardığına göre Enver Paşa da Şefik el-Müeyyed'in idamını engellemek istemişti.³² Tanınmış Arap İttihatçılardan olan Şekib Arslan'ın ifadesine göre ise, Enver ve Talat, Suriye'de onu tamamen serbest bırakmak suretiyle Cemal'in yaptıklarına örtülü olarak destek vermişlerdi.³³ Faliş Rıfkı'nın ifadeleri de Arslan'ı doğrulamaktadır. Ona göre, Enver ve Talat'ın bazı Arapçıların bağışlanması için Cemal'e yaptıkları başvurular Cemal'in icraatlarını benimsemedikleri anlamına gelmemektedir. Temelde onlar da "hainlerin" cezalandırılması hususunda Cemal Paşa ile aynı fikirdeydiler. Fakat kişisel ilişkilerden dolayı bazı kişilerin affedilmesini talep etmişlerdi.³⁴ İttihat Terakki içerisindeki genel temayül de Cemal'in yaptıklarını onaylar nitelikteydi. Enver Paşa'nın gönderdiği bir telgrafta Cemal, Suriye'de terör estirmesine cemiyet içerisinde bir muhalefet olmadığı hususunda bilgilendiriliyordu.³⁵

Cemal'in yukarıda alıntılanan sözlerinden de anlaşılacağı üzere Arapçılar hakkındaki kanaatlerini bütün Arap nüfusa genellememekte ve hatıratında Suriyelilere olan itimadını ifade etmektedir.³⁶ Bu itimadın Suriyelilerin İttihâd-ı Osmânî fikrinin

30 BOA, DH.ŞFR 483/75, 28 Temmuz 1331.

31 Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, s. 272.

32 Atay, *Zeytindağı*, s. 50.

33 Arslan, *Siretu Zatiyye*, ss. 159-160.

34 Atay, *Zeytindağı*, s. 50.

35 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 10/5, 4 Kanun-ı Evvel 1332 [17 Aralık 1916].

36 *Hatırat*, s. 178.

sadık savunucuları olduklarını düşündüğünden kaynaklandığını düşünmek zordur. Daha ziyade onların apolitik durumlarından ileri gelmektedir.

Arapçılarının kültürel talepleri hususundaki Cemal Paşa'nın tavrına gelecek olursak, bu taleplere prensipte karşı olduğunu düşünmek için herhangi bir veriye sahip değiliz. Cemal'in problemi daha ziyade Arapçılarının kendileriyle ve onların temsil ettikleri siyasi pozisyonla ilgiliydi. Milliyetçi Arapların büyük çoğunluğu, daha sonra kaleme aldıkları hatıralarında Cemal'in Arap kültürünü yok edip Suriye'yi Türkleştirmeyi planladığını yazmaktadırlar. Onlara göre, Arapçılar da bu planın önünde bir engel olarak gördüğü için bu hareketin mensuplarını çok sert bir şekilde cezalandırmıştı.³⁷ Bununla birlikte Cemal'in, Arap ulusal bilincinin artmasına çok fazla kafa yordüğünü söylemek zordur. Suriye'de göreve başlamasından hemen sonra Abdülkerim el-Halil ve Abdurrahman Şehbender tarafından 1915'in Ocak başında organize edilen bir kutlamada yaptığı konuşmada açıkça Arap gençliğine, Arapların ulusal uyanışı için çalışmaları ve Halife'nin sancağı altında toplanmalarını tavsiye etmekteydi:

... Ben Arab ve Türk'ün, iki kavmin aynı Halife'ye tâbi müstakil millet halinde te'min-i vahdetini de muzır görenlerden değilim. Bu gayeye ulaşmak için çok çalışmak, aramızdaki hain-i din ve vatan, müraileri de tard ve def etmek ve düşman parasıyla hareket eden edaninin içimizde mevki bulamamasını temin eylemek icab eder... Türk genci, Arabın terakkisini, bütün hukuk-ı milliyesine sahip olmasını bütün canıyla ister. Türk gencinin bugünkü mesaisi, Türk milletinin hiss-i millisini uyandırdıktan sonra, Türk'ü okutmak, Türk'ü çalışkan yapmak, Türk'ü esaretten kurtarmak, Türk'ün sıhhatini iade etmek, Türk'ün nüfusunu tezyid eylemek, ma'muriyet ve refahını artırmak, hülâsa Türk'ü yirminci asırda yaşayan milletler arasında

37 Şekib Arslan, Cemal Paşa'nın Arapları neden sürgün ettiği ile ilgili değerlendirmelerinde temel argüman olarak bunu kullanmaktadır: Arslan, *Siretu Zatiyye*, s. 156.

hakk-ı hayata malik bir unsur-ı muhterem ve mübarek halinde inzar-ı aleme arz etmek nukat-ı mühimmesine matuftur...Siz ey Arab gençliğinin güzide mümessilleri, siz de aynı gayelerin te'mini için çalışınız. Arab illerinin hırs-ı istilasıyla her nev' fesad ve hileyi mübah gören, ecanibe satılmış olan mahlukların tezviratına inanmayınız. Gerek Türk, gerekse Arab gençliği söylediğim tarzda onar sene çalışınız. Ondan sonra etrafınıza bakınız. Yekdiğerinizin kucağına o zaman atılınız...³⁸

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Cemal için ulusal bilinçlenme, Osmanlı aidiyetinin altını oyacak bir yabancı devlet etkisine açık olmadığı sürece ve alternatif bir politik sistem kurup Arap topraklarının imparatorluğa entegrasyonunu engellemediği sürece tehlikeli değildi. Cemal'in odak noktası daha ziyade Suriyelilerin Osmanlı'ya sadakatini politik bir bilinçle tahkim etmektir. Cemal Paşa Arapçıları, Arap uyanışının öncülüğünü yaptıkları için değil, adem-i merkezîyet savunuculuğu yapıp Avrupalı devletlerle irtibatlı olduklarını düşündüğü için idam edip Anadolu'ya sürgüne göndermiştir. Özetle, Cemal'in gözünde makbul Osmanlı Arab'ı kültürel ve dilsel hassasiyetlerden ziyade imparatorluğa olan sadakatle tanımlanmıştı.

Paşa, Avrupa devletleriyle herhangi bir ilişki kurmadan sadece Araplar arasında kültürel bir Rönesans için çalışan Arapçıları hedef almamıştır. Bunun en göze çarpan örneği, *el-Muktebes* gazetesi sahibi Muhammed Kürd Ali'dir. Kürd Ali savaş öncesi yıllarda gazetesinde, Cemal Paşa'ya oldukça provokatif gözükebilecek makaleler kaleme almış, hatta Arapların "rehavetini" Osmanlı idaresine bağlamıştı. Arapları tembelliği bırakıp ulusal bir uyanışa davet etmişti. Buna ek olarak, Arapların kültürel uyanışlarını teşvik edecek akademik çalışmaları teşvik etmişti.³⁹ Fakat Fransız Konsolosluğu'ndan müsadere edilen evrak Cemal Paşa'yı, Kürd

38 *Hatırat*, s. 173; Bu konuşmanın muhtevası Emin Said tarafından da doğrulanmaktadır: Said, *es-Sevre*, s. 64.

39 Rainer Hermann, *Kulturkrise und konservative Erneuerung: Muhammad Kurd Ali (1876-1953) und das geistige Leben in Damaskus zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1989), ss. 113-124.

Ali'nin Avrupa devletleriyle herhangi bir irtibatı olmadığına ikna etmişti.⁴⁰ Dahası, Kürd Ali'nin Büyük Güçler'e olan güvensizliği ve konsolosların⁴¹ ve Alman diplomatların⁴² işbirliği tekliflerini sürekli olarak geri çevirmesi, onu, Suriye'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucularından olmasına rağmen, Cemal Paşa'nın en yakınındaki adamlardan birisi yaptı.⁴³ Aynı doğrultuda bir başka örnek de Selim Ali Selam'dır. Tutuklanıp Aliye Divan-ı Harb-i Örfisi'nde yargılanmasına rağmen, Cemal'in, onun Avrupa müdahalesine karşı olduğuna dair bilgilendirilmesinin bir neticesi olarak ne asıldı, ne de sürgüne gönderildi.⁴⁴ Cemal hatıratında der ki:

Beyrutlu bir Müslüman Fransız Hariciye Nazırı Mösyö Pichon'a şöyle söylüyordu: Biz gerçi Arap Kongresi'ni Paris'te akd ediyor isek de maksadımız yalnız Arabistan vilayetlerinde ıslahat icrasını hükûmet-i Osmaniye'den talep etmekten ibarettir. Fransa'nın Suriye'yi işgal ya da orasını taht-ı himayesine almasını katiyyen arzu etmeyiz.⁴⁵

Hatıratta bahsedilen kişi büyük ihtimalle Selim Ali Selam'dı. Muhtemelen Fransız Konsolosluğu'ndan müsadere edilen evraktan Cemal bu bilgileri öğrendi ve Selam'ı cezalandırmadı. Arapçıların Arapça ve Arap kültürüne yönelik hassasiyetleri Cemal Paşa için üstesinden gelinmesi hayati önem arz eden meseleler değildi. Asıl problem onların sözde "ayrılıkçılığıydı".

40 Kürd Ali, *Muzekkirat*, ss. 44-45.

41 Bir keresinde Abdurrahman Şehbender'in, Suriye'nin geleceği için Büyük Britanya ile pazarlık yapma teklifini reddetmişti: Kürd Ali, *a.g.e.*, s. 111; Daha sonra Alman Konsolosu'nun *el-Muktebes* için yardım teklifini reddetmişti: *a.g.e.*, s. 125. Kürd Ali bütün bunların Cemal Paşa'ya rapor edildiğini yazmaktadır.

42 Kürd Ali, Baron von Oppenheim'in işbirliği teklifini reddettiğinde, Oppenheim, Cemal Paşa'ya Kürd Ali'nin Fransız taraftarı olduğunu, dolayısıyla asılması gerektiğini söyleyecekti. Alman karşıtı birisi olarak Cemal Paşa, bunu Kürd Ali'nin sadakatine yoracaktı: *a.g.e.*, 149-150.

43 *A.g.e.*, s. 111.

44 Yargılama sürecinin detayları için bkz. Selam, *Müzekkiratı*, ss. 210-223.

45 *Hatırat*, s. 257.

Arapçıların İdam ve Sürgün Edilmesi

Yukarıda da ifade edildiği gibi Cemal, Suriye'de göreve başladığı ilk zamanlarda önde gelen Arapçılarla oldukça iyi ilişkiler kurdu. Arapçı elitin dostluğunu kazanmanın yollarını arayıp onlara oldukça lütufkar davrandı.⁴⁶ Tanınmış Arapçalardan olan Abdurrahman Şehbender'i özel doktoru olarak atadı.⁴⁷ Bununla birlikte Arapçı parti ve klüplerin üyeleri, Çanakkale savaşları başladığında imparatorluğun yıkılıp Suriye'nin de yabancı devletler tarafından işgal edileceğini düşündüler. Bundan dolayı, Arapçı liderler Suriye'nin geleceğinde daha etkin rol almak için organize olup İngiltere ile bir plan üzerinde müzakere yapmayı planladılar.⁴⁸ Rıza es-Sulh ve Abdulkерim el-Halil, Sur ve Sayda'da bir toplantı yapıp Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesi durumunda, İmparatorluğa karşı ayaklanmaya karar verdiler.⁴⁹ Bu Cemal Paşa için askerî olarak oldukça tehlikeli bir hareketti. Zira bu sahil bölgeleri Osmanlı Devleti'nin kolaylıkla kontrol edebildiği yerler değildi. Dahası, bir isyan durumunda İtilaf Devletleri donanmasından yardım alabilirlerdi.⁵⁰ Kısa süre sonra bu planlar Cemal Paşa tarafından ortaya çıkarıldı. Kürd Ali'nin yazdığına göre, toplantılarda tartışılan hususlar bile casuslar tarafından Cemal'e rapor edilmişti.⁵¹

Osmanlı arşivlerindeki belgelere göre, Cemal, Arapçılara karşı bir koğuşturma başlatıp onları cezalandırmayı 1915'in Mayıs ortalarında düşünmeye başlamıştı. Talar'a gönderdiği bir telgrafta asayişin muhafazası için Arapçıların cezalandırılması gerektiğinden bahsediyordu.⁵² Sonuç olarak Temmuz 1915'te Arapçı partilerin üyeleri tutuklanmaya başlandı. Arapçıların neden tutuklandığına dair telgrafında ifade ettiği detaylar Arapçıların planları hakkında oldukça iyi bilgi sahibi olduğunu göstermektedir:

46 TNA, FO 371/2781, 25 Eylül 1916.

47 Emin Said, *Es-Sevre*, s. 64.

48 Planın detayları için bkz. Kürd Ali, *Müzekkîrat*, ss. 111-112.

49 Selam, *Müzekkîratu*, ss. 204-205.

50 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 168.

51 Kürd Ali, *Müzekkîrat*, s. 111.

52 BOA, DH.ŞFR 471/47, 3 Mayıs 1331 [16 Mayıs 1915].

Bunların hakkındaki ithamat pek basittir. Bu efendiler bizden bu kadar lütuf gördükleri halde Arablığı Türklükten ayırmak suretiyle bir Arab hilafeti[ni] resmi programlarına dâhil etmişler, afv-ı umumiden sonra bununla meşgul olmuşlardır. Biz seferberlik ilan ettikten sonra da bütün şube-i merkeziyelerine gönderdikleri tahrirat-ı umumiye ile bunun tamamen zamanı gelmiş olduğunu ihtar ve tertibat-ı lâzımeyle tevessül etmişlerdir. Ahiren müttefiklerin Çanakkale'ye hücumu esnasında hükûmetin artık inkıraz anı yaklaşmış olduğuna hükm edip Abdülkerim el-Halil ile Rıza es-Sulh açıktan açığa Sur, Sayda, Merc-i Uyun[?] taraflarında propaganda yapmaya başlamışlar. İşte o zaman bunların omuzlarına ellerimi yapıştırdım. Tahkikatımı artık ikmal etmek üzereyim. Adetleri pek mahdud olan müteşebbisler hemen tamamen denilebilecek vechile ellerime geçtiler. Abdülhamid Zehravi'yi bu miyanda temizleyecektim. Fakat mademki siz razı olmuyorsunuz artık ondan bahse lüzum yok. Daha fazla izahata hacet varsa arz edeceğim. Her halde bu işin mesuliyetini tamamen deruhde ediyorum kardeşim.⁵³

Cemal Paşa'nın iddialarının aksine, Arapçılarının hatıratlarında Arap Hilafeti tesisine dair herhangi bir bilgi yoktur. Muhtemelen bununla Mısır'daki Suriyeli Arapçılarının programına referans yapmaktaydı. Abdülhamid ez-Zehravi'yi de "temizlemek"ten bahsetmesi, küçük bir grubun isyan planlarını bütün hareketi tamamen yok etmek için bir araç olarak kullandığının göstergesidir.

"Yargılama" sürecinin sonunda Divan-ı Harb, tutuklananlardan on birinin idamına karar verdi. Bu kararlar 21 Ağustos'ta Beyrut'ta uygulandı.⁵⁴ İdam edilenler arasında en meşhuru Arap Edebiyat Kulübü [*Munteđi el-Edebi*]⁵⁵ başkanı, Şiî kökenli bir

53 BOA, DH.ŞFR 483/75, 28 Temmuz 1331 [11 Ağustos 1915].

54 BOA, DH.ŞFR 485/8, 9 Ağustos 1331 [22 Ağustos 1915].

55 İstanbul'da Arap öğrenciler tarafından kurulmuş bir muhalefet hareketidir. Detaylı bilgi için bkz. Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, (London: Frank Cass, 1993), ss. 101-109.

Lübnanlı (Cebel-i Amil) olan Abdülkerim el-Halil'di.⁵⁶ Asılanların büyük çoğunluğu belediye başkanı, vergi memuru gibi devlet memurları ve gazetecilerdi.⁵⁷ Muhtemelen dönemin Suriyesi'nin genel havasından etkilenmiş olan Avusturya Konsolosu'nun raporuna göre asılanların hedefi bir Arap Hilafeti tesis etmekte.⁵⁸ Ünlü el-Cezairi ailesine mensup olan ve Ağustos 1915'te tutuklanan Emir Abdullah, savaş öncesinde Hilafet'in Türklerden Araplara transferini amaçlayan Cemiyet-i Muhammedi adlı bir dernek kurmuştu.⁵⁹ İdam cezalarının uygulanmasından sonra, Cemal Paşa, İstanbul'a Dördüncü Ordu Müftüsü Esad eş-Şukayri'nin başkanlığında ulema ve gazetecilerden bir heyet gönderdi. Heyetin amacı Suriye'de her şeyin yolunda olduğunu anlatıp Suriyelilerin Hilafet'e sadakatini ifade etmekte.⁶⁰ Heyet'te, Şam, Hama, Kudüs, Kerek ve Havran gibi Suriye'nin muhtelif şehirlerinden 33 kişi vardı. Üyelerin ikisi gazeteci geri kalan ise ilmiyedendi.⁶¹

Bu idamları müteakip, mevzubahis isyanla hiçbir ilgisi olmayıp sadece Arapçı partilerin üyesi oldukları için insanların tutuklanması, Cemal'in amacının sadece muhtemel bir isyan tehdidini yok etmek olmadığı, bilakis Suriye'de muhalefetin varlığını tamamen ortadan kaldırmayı hedeflediğini göstermektedir. Bu süreç, çalışmanın başında ifade edilen, İTC'nin muhalefete karşı

56 HHStA, PA 38/366, Şam, 20 Ağustos 1915; Tauber, *Emergence*, s. 101.

57 HHStA, PA 38/366, Şam, 26 Ağustos 1915.

58 HHStA, PA 38/366, Şam, 20 Ağustos 1915.

59 HHStA, PA 38/366, Şam, 6 Ağustos 1915.

60 PA-AA, Türki 177, Bd. 12, 29 Ağustos 1915; Heyet'e dair Cemal Paşa tarafından gönderilmiş bazı raporlar için bkz. BOA, DH.Ş FR 490/84, 30 Ağustos 1331 [11 Eylül 1915]; BOA, DH.ŞFR 491/18, 14 Eylül 1331 [27 Eylül 1915].

61 HHStA, PA 38/366, Şam, 1 Ekim 1915; Bu heyet hakkında yazılmış iki makale için bkz. Salim Tamari, "Muhammad Kurd Ali and the Syrian-Palestinian Intelligentsia in the Ottoman Campaign against Arab Separatism", ss. 37-60; Ayhan Aktar, "A Propaganda Tour Organized by Djemal Pasha: The Arab Literati's Visit to the Gallipoli Front, 18 - 23 October 1915", ss. 61-86, *Syria in World War I: Politics, Economy and Society*, M. Talha Çiçek (ed.), (London: Routledge, 2016. Bu kitabın Türkçe tercümesi için bkz. M. Talha Çiçek, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2019).

tahammülsüzlüğünün de temsil gücü yüksek bir numunesidir. İlk grubun idam edilmesinden sonra soruşturmaların çerçevesi bütün Arapçılar içine alacak şekilde genişletildi. Sadece Arapçı hareketin mensupları ve sempatizanları değil onların akrabaları ve hatta Arapçılıkla ilgisi olmayan bazı ayan dahi tutuklandı. Tutuklananlar arasında eski belediye başkanları, müftüler ve mebuslar da vardı.⁶² Hakkında tutuklama kararı çıkarılan Abdulgani el-Ureysi, Tevfik el-Bisat ve Arif Şihab gibi bazıları çöle kaçtılar. Fakat Cemal Paşa'nın aşiretlerle kurduğu iyi ilişkiler neticesinde Bedeviler tarafından hükûmete teslim edildiler.⁶³ Kürd Ali'nin yazdığına göre, Abdulvahhab el-İnglizi hakkında tutuklama kararı çıkarıldığında kendisi Suriye dışındaydı ve Talat Paşa ona yurtdışına kaçmayı teklif etmişti. Fakat kendisinden emin olan el-İnglizi, Suriye'ye gitmeyi tercih etti ve asıldı.⁶⁴

Bu sefer tutuklananlar hakkındaki suçlamalar çok daha muğlaktı. Fransız Konsolosluğu'ndan müsadere edilen belgeler delil olarak kullanılmak suretiyle, savaş başladıktan sonra aktif bir şekilde halkı hükûmete karşı kışkırtma suçu işleyip işlemediklerine bakılmaksızın bütün Arapçılar takibata uğradı. Tutuklananlar Arap topraklarını Osmanlı hükûmetinden ayırmaya çalışmakla ve dolayısıyla İslâm'ın en büyük düşmanlarıyla işbirliği yapmakla suçlanıyorlardı.⁶⁵ "Yargılamalar"ın sonunda, 6 Mayıs 1916'da yirmi bir Arapçı liderin idam edilmesine karar verildi. On dördü Beyrut'ta diğerleri de Şam'da darağacına gönderildiler.⁶⁶ Dikkate değer bir husus da Arapçıların idamını onaylayan fermanın 14 Haziran tarihli olmasıdır. Bu, Cemal Paşa'nın idamları Sultan'ın onayını beklemeden icra ettiğini göstermektedir.⁶⁷ Savaş başında, ordu kumandanlarına Divan-ı Harb kararlarını Sultan'ın onayından

62 HHSa, PA 38/366, Şam, 14 Kasım 1915.

63 BOA, DH.ŞFR 502/90, 13 Kanun-ı Evvel 1331 [26 Aralık 1915].

64 Kürd Ali, *Müzekkirat*, ss. 152-153.

65 PA-AA, Türki 177, Bd. 13, 29 Mayıs 1916.

66 PA-AA, Türki 177, Bd. 13, Şam, 8 Mayıs 1916.

67 BOA, İ.DUİT 171/60, 1 Haziran 1332 [14 Haziran 1916].

önce icra etme yetkisi veren özel bir kanun çıkarılmıştı. Sultan bu kararları daha sonra onaylamak zorundaydı.⁶⁸

Dördüncü Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuad Bey tarafından verilen bazı detaylar sürecin aslında hukukla pek de ilgisi olmadığını ortaya koymaktadır. Yargılama süreci başlamadan önce Aliye Divan-ı Harbi'nin bazı üyeleri değiştirilmişti. Yeni üyeler Şam'a ulaştıklarında yeni görevleri için talimat istemişlerdi. Bu üyeler neredeyse tamamen Cemal'e bağlı olmalarına karşın sadece üç ya da dört kişinin idamına karar vermişlerdi. Diğerleri kürek ve hapis cezalarına çarptırılmıştı. Fakat Cemal bu hükmü değiştirip tamamının idama mahkûm edilmesine karar verdi. Divan-ı Harb'in reisi Şükrü Bey'in bu karardan dolayı tarih karşısında sorumlu olacağı yönündeki uyarılarına verdiği cevap ise fazlasıyla dikkate değerdir: "Tarih kafanda paralansın".⁶⁹

Dahası, Fransız Konsolosluğu'ndan müsadere edilen belgeler incelendiğinde ve dönemin Osmanlı siyasetinin şartları dikkate alındığında, Arapçılar ihanetle suçlayacak delile neredeyse rastlanmamaktadır. İlk olarak, savaş öncesinde Osmanlı Devleti, toprakları üzerinde tam otorite sahibi bir devlet değildi. Hem kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklardan dolayı hem de Osmanlı siyasetindeki güç dengeleri neticesinde Avrupa devletleri Osmanlı iç siyasetine kolaylıkla müdahale edebiliyorlardı. Bundan dolayı Osmanlı hükûmetini Makedonya ve Doğu Anadolu'da reform yapmaya zorlayabilmişlerdi. Herhangi bir Avrupalı büyük gücün desteğine sahip olmak Osmanlı hükûmetini reforma zorlamanın en etkili yoluydu. Bu bağlamda 1903 yılında, Jön Türk hareketinin bir mensubu olarak, Cemal Paşa da Osmanlı İmparatorluğu'nda reform için bir İngiliz diplomatının desteğini aramıştı.⁷⁰ İttihatçıların iktidarı ele geçirmesini takiben Cemal, hükûmette Frankofon grubun başını çekmekteydi ve bir Türk-Fransız dostluk

68 Erden, *Suriye Hatıraları*, ss. 275-276.

69 *A.g.e.*, ss. 273-274.

70 Hanioglu, *Preparation*, s. 211.

cemiyeti kurmuştu.⁷¹ Arapçılarla Fransız diplomatlar arasındaki görüşmeler de Arap vilayetlerinde reform için Fransa desteğini aramaya yönelik bir faaliyet olarak düşünülmelidir. Büyük çoğunluğu Suriye’de bir yabancı yönetimi kurulmasına karşı olan Arabistler için, Suriye’deki en etkili Avrupa devleti olan Fransa’nın tutumunu ve gelecekteki plan ve projelerini bilmek önemliydi. Aslında ele geçirilen belgelerin büyük çoğunluğu, Arapçıların Fransa’nın gelecekteki planlarını öğrenmeye çalıştıklarını göstermektedir. Neredeyse tamamı Cemal Paşa tarafından idam ve sürgün edilen Suriye’nin Müslüman reformcuları, temel olarak, Osmanlı hükûmetine Arap toprakları için talep ettikleri reformlarda Fransa’nın garantörlüğünü talep ediyorlardı. Fransa’nın yanı sıra, İngiliz konsololarıyla da iyi ilişkilere sahiptiler. Fakat İngiliz konsololar savaş patlak verdiğinde, görev yerlerini terk etmeden ellerindeki dokümanları imha etmişlerdi.⁷² Dahası, Fransa’yla mevzubahis ilişkilere giren Arapçı sayısı oldukça sınırlıydı. Almanya’nın Şam Konsolosu’nun rapor ettiğine göre “bu ilginç belgelerde” ima edilen kişi sayısı sadece dörttü.⁷³ Bundan dolayı en ağır ceza olan idam kararı oldukça sınırlı delillerle alınmıştı.⁷⁴

Verilen kararlar o dönemin Osmanlı hukukuna göre de problemliydi. Aliye Divan-ı Harbi’nde karar alınırken delil olarak kullanılan belgelerin tamamının tarihi 1913 yılında ilan edilen genel aftan önceydi. Bu tarihten sonra Mısır’daki Arapçı partiler Osmanlı İmparatorluğu’na karşı faaliyetlerini gittikçe radikalleşen bir tonda sürdürürlerken Suriye’de bir yumuşama sürecine girildi. Ali Fuad Erden ve Avusturya’nın Beyrut Konsolosu’nun ifadelerine göre “yargılamalar” esnasında Arapçıların tamamı, Mısır’la bağlarını kestiklerini ve bu yüzden serbest bırakılmalarının

71 Karabekir, *I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 29.

72 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, 29 Mayıs 1915.

73 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, 8 Mayıs 1916.

74 Belgelerin orijinaleri için bkz. *Journal de Beyrouth*, 6 Mayıs 1916; Türkçe tercümeleri için bkz. *Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Tetkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat*, (Dersaadet: Tanin Matbaası, 1332 [1916]).

gerektiğini ifade ettiler.⁷⁵ Fakat Divan-ı Harb ne bu iddiaları kabul etti ne de Suriye Arapçıları ile Mısır Arapçılarının ilişki içerisinde olduğunu kanıtlayabildi. Başka bir deyişle, Suriye'deki Arapçılar, Mısır'dakilerin faaliyetleri dolayısıyla cezalandırıldılar.⁷⁶

İdamlara ek olarak, Cemal, Suriye vilayetlerinden çok sayıda tanınmış aileyi, büyük çoğunluğu Türk olan Anadolu şehirlerine sürgüne gönderdi. Bu aileler Anadolu'ya daimi olarak oraya yerleştirilmek üzere gönderilmişlerdi ve kendilerine Suriye'de sahip oldukları mallarla eşit değerde mal verilecekti. Cemal, sürgün edilen ailelerin Suriye'deki mallarının değerini belirleyecek bir de komisyon kurdurmuştu. Aileler, Anadolu'daki daimi ikametgahlarına "hükûmetin şanına yakışır bir şekilde" "konforlu" bir ortamda nakledileceklerdi. Sürgünlerin sefaletе düşmelerine izin verilmeyecek, bu emirleri ihlal eden memurlar ise Divan-ı Harb'e verileceklerdi.⁷⁷

Cemal Paşa'nın ifadesiyle Suriye'den sürgün edilmesine karar verilen aileler şunlardı:

Evvela Şam'dan maruf Arab İzzet Paşa'nın ailesi Abid familyası Abdülhamit'in hafiyeleri olup Şam'da büyük bir manevi nüfuzları bulunan merhum Şem'i Paşa'nın ailesi Şükrü el-Aseli'nin mensup olduğu Aseli ailesi ve Müeyyedzade ailelerinden en ziyade muzır olan eşhas-ı muhtelif aileleri mensub-ı İslâm ve Hristiyan müteferrik eşhas; saniyen Humus'tan maruf İzzet el-Cündi'nin mensub olduğu Cündi ailesi meşhur Atasi ailesinden en ziyade muzır olan aile; salisen Hama'dan bazı müteferrik aileler; rabian Baalbek'ten maruf Mutran ailesi, kamilen Said Süleyman Paşa ailesi, kamilen Haydar ailesi, kamilen bazı müteferrik Hristiyan aileleri. Bu tebid edilecek familyaların beherinde müteaddid hane halkları vardır. Mesela Abid ailesi 7,

75 HHSStA, PA 38/366, Beyrut, 25 Ağustos 1915; Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 276.

76 Erden, *a.g.e.*, ss. 273-274.

77 BOA, DH.ŞFR 504/65, 26 Kanun-ı Evvel 1331 [8 Ocak 1916]; BOA, DH.ŞFR 505/73, 2 Kanun-ı Sani 1331 [15 Ocak 1916].

Şem'izadeler 4, Aseliler 4, Müeyyedzadeler 4 ve yine Şam'dan müteferrikan sürgün edilecek aileler 48 hane halkı olduğu gibi Humus'tan tard olunacak Cündi ailesi 11, Atasi ailesi 9, Ham'a'dan müteferrikan tebid olacaklar 7, Baalbek'teki Matran ailesi 13, Said Süleyman Paşa ailesi 9, Haydar ailesi 24, müteferrikan Hristiyan aileleri 14 hane halkı olup bunların mecmu'u 154 hane halkından ibarettir.⁷⁸

Cemal, bu rakamların gelecekte değişebileceğini -yani yeni sürgünlerin eklenebileceğini- ifade etmiştir. Çağdaş bir Amerikan raporuna göre sürgün edilenlerin adedi 5.000 idi.⁷⁹ Bu arada 1915'te cereyan eden ilk "yargılamalarda" mahkum edilenlerin büyük çoğunluğu savaş esnasında veya öncesinde Mısır'a yerleşmişlerdi. Divan-ı Harb bunların yargılanmak üzere Suriye'ye gelmeleri için davet gönderilmesine, gelmedikleri takdirde Suriye'deki mülklerinin müsadere edilmesine karar verdi.⁸⁰ Öte taraftan, yukarıda zikredilmeyen fakat sürgün edilmelerine karar verilen bazı Hristiyanların, aileleriyle birlikte sürgün edilme nedeni siyasi olmaktan ziyade askerlere alkol satma yasağı gibi askerî düzenlemeleri ihlal etmeleriydi.⁸¹

Sürgün süreci aşağı yukarı Cemal Paşa'nın istediği şekilde cereyan etti ve aileler savaş şartları göz önünde bulundurulduğunda oldukça iyi şartlarda nakledildiler. Cemal, isteklerinin yerine getirilip getirilmediğini kontrol etmek amacıyla emirlerinin Anadolu şehirlerinde uygulanıp uygulanmadığını sıkı bir şekilde denetledi.⁸² Sürgün kararlarının değiştirilmesi yönündeki bütün talepleri sert bir şekilde reddetti. Suriyeli sürgünlerin Anadolu'ya kalıcı olarak gönderildiğini de merkezî hükûmet yetkililerine her

78 BOA, DH.ŞFR 504/65, 26 Kanun-ı Evvel 1331 [8 Ocak 1916].

79 Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 193.

80 HHStA, PA 38/366, Şam, 20 Ağustos 1915.

81 HHStA, PA 38/369, Şam, 24 Mayıs 1916.

82 Bu bağlamda birkaç telgraf için bkz. BOA, DH.EUM 4.Şb 9/29, 5 Kanun-ı Evvel 1332 [18 Aralık 1916]; BOA, DH.EUM 4.Şb 6/43, 25 Mayıs 1332 [7 Haziran 1916].

fırsatta hatırlattı.⁸³ Sürgünlerin yerlerinin değiştirildiğini haber aldığı anda merkezî hükûmet yetkililerini oldukça sert ifadelerle uyardı.⁸⁴ Bunun dışında, sürgünler Anadolu'da yerleştirildikleri şehirlerde savaş şartları düşünüldüğünde oldukça iyi koşullarda yaşıyorlardı. Cemal Paşa rejiminin Suriye'de zayıflamasından sonra merkezî hükûmet sürgünlerin "suçlarını" affedip memleketlerine geri dönmelerine karar verdiğinde bazıları, Suriye'de kıtlığın yol açtığı zor yaşam şartlarından dolayı Anadolu'daki ka-
 lış sürelerinin uzatılması için Şekib Arslan'a başvurmuştu.⁸⁵

Sürgün ve İdamların Amaç ve Sonuçları

Bu çalışma boyunca ifade edilmeye çalışıldığı gibi Cemal Paşa'nın Suriye'ye atanmasının en önemli sebebi, kafasındaki "makbul vatan-
 daş" modeline göre Suriyelileri dönüştürmek ve Suriye'ye buna göre bir "nizam" vermektir. Bu amacı gerçekleştirmek yolunda en büyük aşama, Suriye nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Müslüman Arap nüfusun "tarz-ı hareket"ini etkileme potansiyeli olan Arapçı düşmanların bertaraf edilmesi idi. Bundan dolayı Cemal'in, Arapçılara yönelik takip ettiği imha siyasetinin oluşturduğu siyasi ve sosyal etkilerin analizi onun Suriye'de yaptıklarının sonuçlarını anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Mevcut literatürde Cemal Paşa'nın Arapçılara karşı takip ettiği sertlik politikasının amaçlarına dair iki temel yaklaşım vardır. Birincisi Cemal Paşa'nın Suriye'yi Türkleştirmek istediğidir.⁸⁶

83 Bazı örnekler için bkz. BOA, DH.EUM 4.Şb 14/7, 21 Teşrin-i Evvel 1333 [21 Ekim 1917]; BOA, DH.EUM 4.Şb 9/10, 23 Kanun-ı Sani 1332 [5 Ocak 1917]; BOA, DH.EUM 4.Şb 7/26, 17 Temmuz 1332 [30 Temmuz 1916]; BOA, DH.EUM 4.Şb 14/44, 27 Teşrin-i Sani 1333 [10 Aralık 1917].

84 Bir örnek için bkz. TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 10/5, 4 Kanun-ı Evvel 1332 [17 Aralık 1916].

85 Arslan, *Siretu Zatiyye*, s. 197.

86 Arslan, *Siretu Zatiyye*, s. 185; Bazı Alman ve Avusturya memur, asker ve diplomatları da benzer görüşler ortaya koymuşlardır: BA-MA, RM 5/2321, 30 Ocak 1917; HHStA, PA 38/367, Kudüs, 7 Haziran 1915; HHStA, PA 38/369, Beyrut, 27 Mayıs 1916; HHStA, PA 38/369, Şam, 30 Mart 1916.

Hasan Kayalı tarafından dile getirilen ikinci yaklaşım ise Arapçıların askerî olarak risk oluşturabileceği yönünde Cemal Paşa'nın sahip olduğu algıyı temel sebep olarak göstermektedir.⁸⁷

Cemal Paşa'nın Suriye'deki politikaları incelendiğinde, Türkleştirme politikalarının, Osmanlı idaresinin görünürlüğüne artırma hamlesi olarak yorumlanabilecek, kamusal alanın kısmen Türkçeleştirilmesiyle sınırlı kaldığı görülecektir. Mesela, Cemal, ne kadar uygulayabildiğini bilmesek de hükûmet dairelerinde Arapça kullanımını yasaklamıştır.⁸⁸ Benzer şekilde, 1916 Mart'ından itibaren Şam Mekteb-i Sultanisi –Arapçayı öğretmeye devam etmekle birlikte- Türkçe eğitim vermeye başlamıştır. Diğer devlet okullarında eğitim dilinin değiştiğine dair herhangi bir delil yoktur.⁸⁹ Dükkân tabelalarında ve duyuru panolarında Türkçe kullanımı zorunlu hale getirildi.⁹⁰ Bütün bu uygulamalar “Osmanlıların kardeşliği” namına yürürlüğe kondu.⁹¹ Aynı minval üzere, bazı konsoloslara yazışmalarını sadece Türkçe yapmaları zorunluluğu getirildi. Kudüs'teki İspanya Konsolosu bunu “Türk hükûmeti hepimizi rencide etme politikasını sürdürüyor, şu andan itibaren yazışmalarda İspanyolca kullanılamayacağı emredildi” şeklinde

87 Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 194; Benzer ifadeler Alman ve Avusturya memur, asker ve diplomatları tarafından da kullanılmıştır: HHStA, PA 38/366, Şam, 26 Ağustos 1915; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Beyrut, 25 Ağustos 1915; Artuç da bu görüşe katılmaktadır: Artuç, *Cemal Paşa*, s. 298.

88 HHStA, PA 38/369, Beyrut, 27 Mayıs 1916.

89 HHStA, PA 38/369, Şam, 21 Mart 1916; Aslında bu devlet okullarının eğitim dili Osmanlı yasalarına göre zaten Türkçe olmalıydı. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi 1913 yılında girilen reformların temel amacı eğitim dilini Arapçaya dönüştürmektir. Burada ya Şam Mekteb-i Sultanisi'ne has özel bir durum söz konusudur. Ya da kanun ile uygulama birbirinden farklıdır.

90 HHStA, PA 38/369, Şam, 30 Mart 1916; Bu değişikliğin pratiğe ne kadar yansıdığını da bilmiyoruz. Zira bu konuya dair bilgimiz bir adet konsolos raporuna dayanmaktadır. İlerleyen dönemlerde bu yasağın uygulamaya konduğunu gösteren bir bilgi mevcut değildir. Haziran 1916'da Şerif Hüseyin'in isyan etmesi bu tür planların rafa kaldırılmasına sebep olmuş olabilir.

91 HHStA, PA 12/209, İstanbul, 15 Temmuz 1915.

yorumlayacaktı.⁹² Suriye'nin Türkleştirilmesinin sistematik yansımaları olmadıkları aşikâr olan ve ne kadar uygulandıkları da müphem olan bu tür teşebbüslerin amacı, büyük ihtimalle Suriye'de tek hâkimin Osmanlı hükûmeti olduğu ve Büyük Güçler'in artık orada etkili olmadığını göstermekti. Dahası Cemal, muhtemelen Osmanlı Devleti ile Suriyeliler arasındaki doğrudan iletişimi Türkçe ile daha da kolaylaştırmayı amaçlıyordu. Türkçenin kısmen empoze edilmesi yerel elitlerin devletle Suriyeliler arasında ara kategori olma pozisyonlarını ortadan kaldırmak amacına matuftu. Bu şekilde devlet, kendisini Arap vatandaşlarına anlatmak için herhangi bir aracıya ihtiyaç duymayacaktı. Sonuç olarak, Cemal Paşa Suriye'de Arap kültürünü toptan Türk kültürüyle ikame etmek gibi bir amaca sahip değildi. Beşinci Bölüm'de de inceleneceği gibi Arap usulünde inşa edilmiş tarihî eserleri restore ettirmek suretiyle Arap kültürünün korunmasına hizmet dahi etmiştir. Kudüs'te, Arapça eğitim veren Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi'nin açılması da Arapçaya mesafesi olmadığını göstermektedir.

Askerî tehdide gelince, Beşinci Bölüm'de Suriyelilerin askere alınmasıyla ilgili kısımda da detaylı olarak inceleneceği üzere, Arapçıların idamından önce kendilerinden şüphe edilen bir grup Arap subay diğer Osmanlı cephelerine gönderilmişlerdi. Ermeni örneğinde olduğu gibi idam yerine sürgün askerî tehdidin önüne geçmek için bir araç olarak kullanılabilirdi. Arapçı bir senatörün İstanbul'da tutuklanıp Suriye'ye getirtilmesinin manası askerî tehdidi bertaraf etme çabasından çok daha fazlasıdır. Bu icraatların anlamı ancak yerel elitlerin Osmanlı siyasi sistemi içerisindeki konumunun analiziyle anlaşılabilir.

II. Mahmud zamanından itibaren yerel elitler Osmanlı merkezî hükûmeti tarafından devlet kontrolünün önünde engel olarak görüldüler. Bu durum, Tanzimat reformlarında daha fazla kendini gösterdi. 1908 Devrimi sonrasında İTC bu merkezîleştirme ve bunun üzerinden devlet kontrolünü sağlama siyasetini kaldırdı

92 Ballobar, *Jerusalem*, s. 93.

yerden devam ettirdi. Suriye örneğinde, birçok yerel elit Arapçı muhalefetin üyesiydi ve İttihatçılarla, merkezîleştirme politikalarının Suriye'nin Arap ruhunu yok ettiği gerekçesiyle kültürel alanda bir mücadele yürütmekteydiler. Balkanlardaki milliyetçi hareketlerin tersine Arapçılar hiçbir zaman silaha sarılmamışlardı. Talepleri idari olarak adem-i merkezîyetçi, kültürel olarak Arap ve siyasi olarak Osmanlı'ya bağlı Arapçı bir politikanın uygulanmasıydı. Bunun tersine, İTC ve Cemal Paşa ise kültürel olarak Arap, siyasal olarak Osmanlı ve idari olarak merkezî bir Suriye vizyonuna sahiptiler. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Arapçılar –en azından bir kısmı- gerektiğinde bu amaçlar uğruna Büyük Güçlerle işbirliği yapmayı da bir seçenek olarak düşündüler. Tersine, Cemal Paşa'nın kafasındaki Suriye'de, Osmanlı hükûmeti içişlerinde tam bağımsızlığa sahip olmalı ve yabancı desteğine müracaat eden her türlü grup en azından kontrol edilebilir durumda olmalıydı. Bundan dolayı Cemal'in Suriye politikası, Siyonistler, Hristiyan ruhban, Ermeniler ve Cebel-i Lübnan politikasıyla birlikte bir bütünün parçaları olarak düşünülmelidir. Bu bağlamda, Almanya'nın Şam Konsolosu, Cemal Paşa'nın Suriye'de bulunma amacını Suriye'nin “yeniden fethedilmesi” olarak yorumlamaktadır. Mısır Harekâtı'nın başarısızlığa uğramasının ardından Cemal, Suriye'nin “yeniden fethi” projesini birincil vazifesi olarak tayin etti. Bu amaç doğrultusunda, karargâhını, savaş dönemi boyunca Mısır Harekâtı'nın hazırlıklarının yapıldığı yer olan Birussebi' yerine, Suriye'nin siyasi merkezi olan Şam'da kurmayı tercih etti.⁹³ Konsolos, “ihanet” içerisinde olup olmadıklarına bakmaksızın, bu “yargılamaların” bütün siyasi muhalefeti yok etmek için bir fırsat olarak kullanıldığını da ifade etmektedir.⁹⁴ Cemal “reformist” ve “ayrılıkçı” ayırt etmeksizin bütün Arapçı muhalefet üyelerine karşı “imha” politikası uygulamıştı.⁹⁵

93 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Şam, 18 Nisan 1916.

94 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Şam, 8 Mayıs 1916.

95 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Şam, 18 Nisan 1916.

1917 senesi sonlarına doğru Şerif Hüseyin ile İTC arasında bir barış yapmak amacıyla başlayan görüşmeler Cemal'in niyetleri konusunda dikkate değer ipuçları sunmaktadır. Savaş esnasında İttihatçı liderler ve Cemal Paşa, Arapçıların savaş bittikten sonra başlayacak olan barış görüşmeleri esnasında Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumuna dair birtakım taleplerde bulunacaklarından endişe etmekteydiler.⁹⁶ Muhtemelen savaş sonrasında Suriye muhalefetinden gelecek bir otonomi talebinin Büyük Güçler tarafından kabul edilmesinin, Osmanlı'dan bağımsızlığını elde eden diğer bölgelerde olduğu gibi, Suriye'nin bağımsızlığına gidecek yolu açacağından endişe duymaktaydılar. Bundan dolayı Cemal Paşa, savaş ortamının da verdiği hareket özgürlüğünden istifade ederek Arapçı hareketi mümkün olduğunca eritmeyi amaçladı.

Cemal, idam ve sürgünleri Arap meselesini çözmek için bir metot olarak kullanmıştır. Ona göre, Arapçıların “temizlenmesi” Arap meselesini de çözüme kavuşturacaktı. Talat'a gönderdiği bir telgrafta bu zihniyetini açıkça ortaya koymaktadır. Anadolu'ya sürülen Araplar arasında Şerif Hüseyin'e katılmak için firar edenlerin sayısının artması üzerine, bütün siyasi sürgünlerin Divan-ı Harb'e gönderilmesini teklif edecekti. Savaş şartlarında Divan-ı Harb'e gönderilmek büyük oranda bu insanların asılması anlamına geliyordu.⁹⁷ Benzer şekilde bir Alman raporu da Cemal'in, despotik tedbirleri Arap meselesini çözmenin bir yolu olarak gördüğünü ifade etmektedir.⁹⁸

Bu merhametsiz tedbirlerin sosyal etkilerine gelince, Cemal'in icraatları Suriyelileri “sadık Osmanlılar”a dönüştürmeyi hedefleyen sıradan halkın gözünde bile Osmanlı hükûmetinin imajına

96 Bu endişeden dolayı Şerif Hüseyin'in taleplerine yazılı güvence vermekten ısrarla kaçındılar. Bu bağlamda bazı yazışmalar için bkz. TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 1/70, 1 Şubat 1334 [1918]; TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 11/66, 21 Ağustos 1334.

97 Aynı telgrafta, bu sürgünlerin canlarını bir lütuf eseri olarak bağışladığını da ifade etmektedir: BOA, DH.ŞFR 559/31, 11 Temmuz 1333 [1917].

98 PA-AA, Türki 177, Bd. 17, 26 Haziran 1918.

büyük zarar verdi. Arapçılar cezalandırmakla, “Araplık’ı Türklük’ten ayırma”ya yönelik teşebbüsleri bu şekilde yok etmeyi amaçlıyordu.”⁹⁹ Fakat Suriyelilerin, Cemal’in icraatlarına dair tepkisini resmeden konsolos raporları Araplar ile Türkler arasındaki “ayrışma”ya en büyük katkıyı Cemal Paşa’nın yaptığını göstermektedir. Savaş başında gönderilen raporlarda Suriyelilerin Arapçı kulüp ve partilere desteğinin oldukça düşük olduğu ifade edilmektedir. Ekim 1914’te Avusturya’nın Şam Konsolosu’nun ifadesine göre, Avrupa’da savaşın patlak vermesiyle birlikte Şam’da Arapçı grupların popüleritesi oldukça azalmıştı. Halkın büyük çoğunluğu, Osmanlı hükûmetinin kendilerini Avrupa devletlerine karşı savunacağına inanmaktaydı.¹⁰⁰ Alman *Der Nahe Orient* dergisinin 1917 yılında yayınladığı bir rapora göre “geçmişin en kötü tahrikçileri” savaş başladıktan sonra “ultra-vatanseverlere” dönüşmüşlerdi.¹⁰¹ Askerlikle ilgili kısımda da detaylandırılacağı üzere, anti-emperyalist propagandanın da etkisiyle, savaş başında Suriye Müslümanları arasında çok kuvvetli bir Osmanlı yanlısı hava hâkimdi. İlk idamlar icra edildiğinde, Beyrut Alman Konsolosu zaten halk desteği olmayan bir hareketin cezalandırılmasından duyduğu rahatsızlığı ifade etmişti.¹⁰²

Arapçıların idam ve sürgün edilmesi bu havayı dramatik bir şekilde değiştirdi. Avusturya Beyrut Konsolosu’na göre Suriye toplumunun en Osmanlıcı üyeleri dahi Arapçılara yapılan muameleye tepki göstermişti. Bu durum savaşın başlamasıyla birlikte ortaya çıkan Türk-Arap dayanışmasına büyük zarar vermişti.¹⁰³ Bu tepki büyük oranda, idamlar ve sürgünler yoluyla Suriye toplumunda oluşturulan terör ortamından kaynaklanmaktaydı¹⁰⁴

99 BOA, DH.ŞFR Şam, 28 Temmuz 1331 [10 Ağustos 1915].

100 HHStA, PA 38/363, Şam, 9 Ekim 1914.

101 “Die Arabische Frage”, *Der Nahe Orient II*, 17 Ocak 1917; PA-AA, Türkiye 165, Bd. 41.

102 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Beyrut, 25 Ağustos 1915.

103 HHStA, PA 38/366, Beyrut, 25 Ağustos 1915.

104 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Şam, 10 Aralık 1915.

Sıradan insanlar bu cezalandırmaları adaletsiz ve keyfi bulmaktaydılar ve bir gün kendilerinin de benzer bir akıbete uğrama ihtimallerinden endişe etmekteydiler.¹⁰⁵ Avusturya Beyrut Konsolosu'na göre, idamlar ve sürgünlerden sonra Suriyeliler, Cemal Paşa'nın sadece İtilaf güçlerini mağlup etmek için değil, aynı zamanda Suriye'deki Arap unsurunu da yok etmek için çabaladığını düşünmeye başlamışlardı.¹⁰⁶ Cemal Paşa'nın Suriye'deki uygulamalarından şikâyet eden bir Avusturya diplomatına göre, Arap sorunu daha ılımlı metotlarla ele alınıp böylece Suriyelilerin Osmanlı İmparatorluğu'na sadakati daha da artırılabilirdi. Cemal Paşa'nın "düşüncesizce" hareket etmesinden dolayı, Arapların bütün sempatisi İngiltere ve Fransa'ya kaymış ve Arapçılarının popülaritesi artmıştı.¹⁰⁷ Her ne kadar abartılı bir yorum olsa da konsolos, şayet İngilizler Güney Suriye'yi işgal edecek olurlarsa Suriyeliler arasında Osmanlı hükûmetine destekçi bulmanın oldukça zorlaşacağını düşünmekteydi.¹⁰⁸ 1917 Nisan'ına gelindiğinde, neredeyse bütün Suriyeliler ellerini açmış İngilizleri karşılamaya hazırıldılar.¹⁰⁹ Bir Alman yetkilinin bazı Araplarla yaptığı mülakatlar, Cemal Paşa'nın politikalarının, hayatlarında asla devlet karşıtı bir hareket içinde bulunmamış kişilerin devlete düşman olup hükûmete yabancılaştıklarını ortaya koymaktaydı.¹¹⁰

Cemal Paşa'nın kurduğu despotik rejim Suriye'de Müslümanlarla Hristiyanların yakınlaşmasına da katkı sağladı. Bir İngiliz istihbarat raporuna göre iki gurup arasındaki ilişkiler, "her ikisi de savaş mağduru ve hükûmetin maddî taleplerinin kurbanları" oldukları için, mükemmeldi.¹¹¹ Yine bir Alman raporundaki ifadeler de bununla benzeşmektedir. Rapora göre Müslümanlarla Hristiyanlar

105 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Şam, 18 Nisan 1916.

106 HHStA, PA 38/370, Beyrut, 16 Mart 1917.

107 HHStA, PA 12/211, İstanbul, 14 Nisan 1917.

108 HHStA, PA 38/370, Beyrut, 16 Mart 1917.

109 HHStA, PA 12/211, İstanbul, 14 Nisan 1917.

110 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, 26 Haziran 1918.

111 TNA, FO 371/2777, Kahire, 20 Mayıs 1916.

arasında “daha önce örneği görülmemiş” bir dayanışma vardı: “Türk zalime karşı hissedilen nefret birleştirici bir etki yapmış ve Araplar arasındaki derin ve çeşitli anlaşmazlıklar geçici olarak bypass edilmişti”. Konsolosa göre bu, “Cemal’in, Araplara karşı diktatörce ve ezici bir şekilde davranmış olmasının sonucuydu”.¹¹²

Cemal’in Suriye’deki varlığı o kadar rahatsız ediciydi ki, 1916 yılı sonunda İstanbul’u ziyaret ettiğinde yerel seçkinler merkezi hükûmete telgraflar göndererek Cemal’in geri dönüşünün engellenmesini istediler.¹¹³ Yine bu politikaların bir neticesi olarak, Suriye toplumunun seçkinleri Osmanlı idaresine yabancılaşıp onun aleyhine döndüler.¹¹⁴ Bütün bu icraatların Suriyelilerin gözündeki Alman imajına da büyük zarar verdiğini belirtmek gerekir. Hem Hristiyan hem de Müslüman Araplar, Almanları bu “merhametsiz” idarenin destekçisi olarak gördüklerinden dolayı onlardan nefret ettiler.¹¹⁵

Suriye’deki Araplar’ın Osmanlı idaresine yabancılaşması neticesini doğursa da, Cemal’in Suriye’deki amaçları açısından düşünüldüğünde bu politikaların büyük oranda istenileni gerçekleştirdiği söylenebilir. İdamlar ve sürgünler vasıtasıyla, Suriye elitlerinin devletin artan kontrol araçlarına karşı direnci kırılmış oldu. Dahası Arapçı siyasi muhalefeti ortadan kaldırmak suretiyle, gelecekte otonomi veya bağımsızlık talep edebilecek bir Arapçı organizasyon ihtimalini ortadan kaldırmıştı. Tabii ki Cemal Paşa savaştan sonra Suriye’de Osmanlı idaresinin sona ereceğini hesaplamamıştı. Ona göre Osmanlı idaresi savaştan sonra da devam edecek ve hükûmetin doğrudan kontrolünün ziyadesiyle arttığı yeni bir Suriye inşa edilecekti. Bir süre Cemal ile Dördüncü Ordu Sıhhiye Müşaviri olarak çalışmış olan Alman Doktor Mühlens’in yazdığına göre Suriye’de, ailesinin bir veya birçok ferdi Cemal Paşa tarafından asılmamış ya da sürgüne gönderilmemiş önde

112 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, İstanbul, 26 Haziran 1918.

113 HHStA, PA 12/210, İstanbul, 30 Aralık 1916.

114 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, İstanbul, 24 Şubat 1917.

115 BA-MA, RM 5/2323, 26 Şubat 1918.

gelen bir aile bulmak neredeyse imkânsızdı.¹¹⁶ Suriye Valiliği'nin sonunda Enver Paşa'ya gönderdiği bir raporda bu siyasetin amaçlarını ve sonuçlarını şu cümlelerle özetlemektedir:

Doğrudan doğruya el-Lamerkeziyye Cem'iyeti'ne mensûb olmayıp da el-Lamerkeziyye a'zasıyla münasebette bulunan ve hükümetin hakimiyet-i siyasisi aleyhinde çalışdıkları makamat-ı mülkiyece şübhe olunan eşhas ile hükümetin ahali üzerindeki mevki-i haysiyetini ihlal edecek derecede tagallüb ve serkeşlik gösteren ba'zı eşhas Suriye'den Anadolu'ya teb'id edildiler. Hükümetin hakimiyetini aynı derecede belki daha fazla hâşim bir kuvvet olmak iddiasını ta'kid eden bir hakimiyet-i eşraf bu suretle izale edilmiş[tir].¹¹⁷

Özetle, tıpkı hedeflediği gibi, Suriye siyasetinde ve toplumunda önemli bir güç olan yerel seçkinler (eşraf) Cemal Paşa tarafından büyük oranda saf dışı bırakılmıştır. II. Mahmud ile imparatorluk sathında başlatılmış olan ayanların ortadan kaldırılması siyaseti Suriye'de, Cemal Paşa tarafından tamamlanmıştır. Cemal Paşa'nın, Suriye toplumunun bu siyasete tepki vereceğini ve Osmanlı idaresine karşı öfkeleneceklerini önceden bildiği muhakkaktır. Büyük ihtimalle bu siyasetin uzun dönemde olumlu neticeler vereceğini düşündü ve tabii ki, savaş sonrasında Suriye'nin Osmanlı hâkimiyetinden çıkacağı hiç hesapta yoktu.

Arapçı Muhalefete Karşı Osmanlı Hilafeti

Cemal'in Suriye'de kullandığı yegâne metod cezalandırma değildi. İdam ve sürgünler yanında, Pan-İslâmist argümanlar da Cemal Paşa tarafından Arapçılara karşı olan mücadelede kullanıldı. Cemal'in, İttihâd-ı İslâm propagandasına başvurması sadece icraatlarına kamuoyu nezdinde meşruiyet bulmak gerekçesiyle değil, Arapçılarının gelecekte bir Arap Hilafeti projesini

116 PA-AA, Türkei 177, Bd. 14, İstanbul, 24 Şubat 1917.

117 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII*, (Ankara: ATASE Yayınları, 2007), s. 697.

destekleyebilecekleri endişesinden de kaynaklanmaktaydı. Her ne kadar Arapçılarının temel gündemi Suriye vilayetlerinde reform olsa da ve her ne kadar birçoğu prensipte yabancı devletlerin fiili müdahalesine karşı olsa da, Cemal onların bir Arap Hilafeti tesis etmek emelinde olduklarını düşünmekteydi.¹¹⁸ Arap Hilafeti düşüncesini benimsemek suretiyle İngilizlerin Hilafet politikasıyla paralel bir siyaset takip edebilirlerdi. Dünya Müslümanları üzerinde sahip olduğunu iddia ettiği ruhani ve siyasi otoriteden dolayı Hilafet, 1880'lerden itibaren İngilizler tarafından kendi sömürge imparatorlukları için bir tehdit olarak görülmekteydi.¹¹⁹ Bu kaygının bir neticesi olarak Hilafetin Araplara iadesi yoluyla Müslümanların bölünmesi politikalarının en önemli amaçlarından birisi olmuştu.¹²⁰ Öte taraftan II. Abdülhamid'le birlikte Osmanlı Sultanları, Halife unvanlarını bütün emperyalist güçlere karşı bir siyasi silah olarak kullanmaya başladılar.¹²¹ Özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasında, İttihâd-ı İslâm siyaseti

118 BOA, DH. ŞFR 483/75, 28 Temmuz 1331 [11 Ağustos 1915].

119 İngilizlerin Osmanlı hilafetine yaklaşımının analizi için bkz. Tufan Buzpınar, "The Question of Caliphate under the Ottoman Sultans," *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, Itzhak Weismann and Fruma Zachs (ed.), (London: I.B. Tauris, 2005), ss. 17-36.

120 İngilizler Arap halifelinin destekçisi ve koruyucusu olarak görülmek istemediler. Onlara göre Arap halifeye dair öneriler İngilizlerden değil de Arapların kendilerinden gelmeliydi: TNA, FO 371/2480, Kahire, 3 Ocak 1915; İngiliz yetkililerinin Arap Hilafeti konusundaki tartışmaları için bkz. TNA, FO 371/2482, 14 Nisan 1915; FO 371/2480, 15 Ocak 1915. Fransızlar, Arap Hilafeti'nin Müslümanlar arasında güçlü bir dayanışma duygusu yaratmaması ve onların birleşme duygularını tahrik etmemesi konusundaki hassasiyetlerini ifade ettiler: MAEE, Guerre 1914-18, 868/Turquie, Syrie et Palestine, Kahire, 15 Mart 1915. Şerif Hüseyin'le Kemalistler arasında yapılan ve Hilafet'in geri alınmasını konu edinen görüşmeler üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Joshua Teitelbaum, "'Taking Back' the Caliphate: Sharif Husayn Ibn Ali, Mustafa Kemal and the Ottoman Caliphate," *Die Welt des Islams*, Cilt 40, No. 3, Kasım 2000, ss. 412-424.

121 Abdülhamid'in Hindistan Müslümanlarına yönelik İttihâd-ı İslâm politikasıyla ilgili olarak bkz. Azmi Özcan, *Panislamism: The Ottomans and Britain (1877-1924)*, (Leiden: Brill, 1997).

İttifak Devletleri'nin, sömürgelerinde önemli bir Müslüman nüfusa sahip olan İtilaf güçlerine karşı en önemli propaganda aracı oldu.¹²² Cemal'in iddiasına göre, Arapçıların Mısır'la birtakım bağlantıları vardı ve Araplık'ı Türklük'ten ayırabileceğini düşündüğü bir Arapçılık propagandası yapıyorlardı. Benzer şekilde Suriye'de patlak verecek bir isyan İttihâd-ı İslâm siyasetini tehlikeye sokabilirdi. Zira İslâm'ın en önemli unsurlarından biri olan Araplar Halife'ye karşı isyan etmiş olacaktı, ki bu Osmanlı propaganda stratejisinin bütünüyle çökmesi anlamına gelecekti. Bu argümanlar, hem Cemal Paşa'nın icraatlarını meşrulaştırmak maksadıyla kullanıldı, hem de Arapların, Arap Hilafeti hedefleyen İngiliz propagandasına meyletmelerinin engellenmesini amaçladı.¹²³ Bu şekilde Cemal, Suriyelilerin anti-emperyalist duygularını "Arap iftirakçılarına" karşı giriştiği yok etme ve saf dışı bırakma siyasetini meşrulaştırmak için kullandı.

Anti-emperyalist propaganda daha kolay bir metot olduğundan ve Arap coğrafyasına yönelik plan ve projelerinden dolayı Büyük Britanya, İttihâd-ı İslâm'ın önündeki en büyük engel olarak ifade edilmekteydi.¹²⁴ Bu şekilde, şayet Müslümanlar Osmanlı

122 Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlendirilmesi için Arap topraklarının önemini incelediği kitabında Max Roloff, Türklerin Birinci Dünya Savaşı'ndaki amaçlarının bir Hilafet devleti kurmak olduğunu, bunun için de Müslüman halkların milli duygularının ortak düşmana karşı harekete geçirilmeye çalışıldığını yazmaktadır: Max Roloff, *Arabien und Seine Bedeutung für die Erstarkung des Osmanenreiches*, (Leipzig: Veit, 1915), s. 6; Osmanlı Cihadi'nin Alman yapımı olduğunu iddia eden bir çalışma için bkz. Tilman Lüdke, *Jihad Made in Germany*, (Münster: LIT Verlag, 2005); Bu tezin eleştirildiği ve Osmanlıların Cihad ilanında karar verici bir aktör olduklarını ifade eden bir diğer çalışma için bkz. Mustafa Aksakal, "Holy War made in Germany? Ottoman Origins of the 1914 Jihad", *War in History*, Cilt 18, No. 2 (2011), ss. 184-199.

123 Suriye merkezli bir isyan İttihâd-ı İslâm politikasını tamamen sonlandıracaktı. Savaş başlarında kaleme alınmış bir Fransız raporu Pan-İslâmist tehlikeden kurtulmak için Suriye'de bir isyanın kışkırtılmasını tavsiye ediyordu: MAEE, *Guerre 1914-18*, 867/Turquie, Syrie et Palestine, İskenderiye, 31 Aralık 1914.

124 Bazı örnekler için bkz. Babanzade Ahmed Naim, *İslam'da Dava-yı Kavmiyet*, (İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 1332); Halil Halid Bey, *Türk ve Arap*, M.

Halifesi'nin sancağı altında birleşmeyip "ayrılıkçı" hareketleri desteklerlerse bütün Müslüman halklar için sömürgeci güçler tarafından işgal edilmek kaçınılmaz olacaktı. Bu bağlamda, savaş başında Suriyeli siyasetçiler İngiltere'nin Mısır'daki icaatlarını sert bir şekilde eleştiren konuşmalar yaptılar. Benzer şekilde, Suriye'de nüfusları hayli fazla olan Cezayirli göçmenlerin sömürge karşıtı duyguları güçlendirmek için kurulmuş olan Afrikalı Göçmenler Kulübü, muhataplarını savaşa motive etmek için benzer bir propagandaya başvurdu.¹²⁵ Suriye şehirlerinde, İngilizlerin idareleri altındaki Müslümanlara yaptıkları zulümleri anlatan broşürler dağıtıldı. Mesela, vilayet gazetesıyla birlikte dağıtılan ve Şekib Arslan tarafından hazırlanan bir propaganda broşüründe İngilizlerin, Mısır ve Yemen'deki Müslümanları birbirlerine düşürmek suretiyle buraları nasıl işgal ettikleri anlatılıyordu.¹²⁶ Bu tür broşürlerle verilen mesaj gayet açıktı: Şayet Suriyeliler Arapçılarını destekleyip onların amaçlarına ulaşmalarına yardım ederlerse, akıbetleri Mısır'dan farklı olmayacaktı. Avusturya Şam Konsolosu'na göre, bu tür faaliyetlerin etkisiyle henüz Osmanlı Devleti savaşa dahil olmamışken Büyük Britanya, Suriyelilerin gözündeki büyük bir düşmana dönmüştü.¹²⁷

Arapçılara yönelik bir faaliyet olmasa da, Şam'da Selahaddin-i Eyyubi türbesinin Alman imparatoru tarafından ışıktandırılması,

Ertuğrul Düzdağ (ed.), (İstanbul: Yeni Zamanlar Matbaası, 2005); Said Halim Paşa, *İslamlaşmak*, (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1337).

125 Bu klübün üyeleri için, İngiliz ve Fransız baskısından dolayı, savaş öncesinde faaliyet yapmak oldukça zordu. Savaşın başlamasıyla birlikte klüp üyeleri kendilerine özgür bir hareket alanı bulabildiler: HHStA, PA 38/363, Şam, 9 Ekim 1914.

126 HHStA, PA 38/363, Şam, 9 Ekim 1914; Bu argümanlara karşı İngilizler, kendilerinin Araplara herhangi bir düşmanlıkları, Almanya ve onun müttefiklerine karşı savaştıkları tezini geliştirdiler ve propaganda broşürlerinde işlediler: TNA, FO 371/2486, 19 Haziran 1915.

127 Savaş süresince dağıtılmış ve bu temaları işleyen bazı broşürler için bkz. Gottfried Hagen, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg*, (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1990), ss. 185, 198-199, 204-207, 210-213.

Suriyelilerin, İslâm'ın düşmanlarına karşı savaşış onların “uzantılarına” (yani Arapçılar) karşı olmalarını hedefleyen bir icraattır. Selahaddin, Haçlılara karşı zafer kazanmış en bilinen Müslüman komutandı ve İtilaf güçleri de modern haçlılardı. Müslümanların görevi de Halife'nin yanında saf tutmak suretiyle onlara karşı çıkmaktı.¹²⁸ Şehirlerde dağıtılan Pan-İslâmist broşürlerde İtilaf Devletleri sık sık Haçlılarla karşılaştırılmaktaydı. Şubat 1915 tarihli Abdulaziz Çaviş tarafından kaleme alınmış bir broşür İtilafçıları “Haç aşıkları” ve “Haçlıların torunları” olarak nitelemektedir. Bu ifadeler, Kudüs'te yerli Hristiyanlar arasında paniğe yol açacaktı.¹²⁹

Arapçılığa karşı İttihâd-ı İslâm propagandasının yapıldığı en etkili platform kuşkusuz gazetelerdi. Bu anlamda *eş-Şark* gazetesinin kurulması önemli bir adımdı. Bu fikir ünlü Alman oryantalist ve arkeolog Max von Oppenheim'a aitti ve gazete Almanlar tarafından desteklenecekti. Başlangıçta gazetenin adının *el-İslâm* olması planlanmıştı. Fakat Cemal gazetesinin sponsorunun Almanlar olmasını kabul etmedi ve gazetenin Osmanlı hükûmeti tarafından desteklenmesine karar verdi.¹³⁰ Suriye'de o dönemde bu isimle yayınlanmış herhangi bir gazete olmamasından dolayı büyük ihtimalle son anda gazetenin adının *eş-Şark* olarak değiştirilmesine karar verildi.¹³¹

Cemal Paşa *eş-Şark*'ın, “Suriye'nin en münteşir gazetesi” olmasını amaçlıyordu.¹³² Avusturya'nın Şam Konsolosu'nun belirttiğine

128 HHSStA, PA 38/366, Şam, 10 Ağustos 1915.

129 Ballobar, *Jerusalem*, s. 51.

130 Kürd Ali, *Müzekkirat*, s. 107.

131 Artuç, *Cemal Paşa*, ss. 290-291; Artuç Cemal Paşa tarafından iki gazete çıkarıldığını birisinin adının *el-İslâm*, diğerinin ise *eş-Şark* olduğunu iddia etmektedir. Gazetenin editörü Şekib Arslan ise sadece *eş-Şark*'tan bahsetmekte *el-İslâm*'ı hiçbir yerde zikretmemektedir: Arslan, *Siretu Zatiyye*, ss. 169-170; Benzer şekilde, gazetenin önde gelen yazarlarından olan Kürd Ali de *el-İslâm*'dan bahsetmemektedir: Kürd Ali, *Müzekkirat*, s. 149. Bütün bu ifadeler, gazetenin başlangıçta isminin *el-İslâm* olarak düşünüldüğünü, daha sonra bu ismin *eş-Şark* olarak değiştirildiğini göstermektedir.

132 BOA, DH.ŞFR 517/17, Şam, 9 Nisan 1332 [22 Nisan 1916].

göre gazete, Osmanlı topraklarındaki ve dışarıdaki Müslümanlar olmak üzere iki ana grup okuyucuyu hedeflemekteydi. Dış Müslümanlar için gazetenin amacı Osmanlı Hilafetinin destekçi sayısının artırılmasıydı. Osmanlı kamuoyu için ise amaç “Jön Türk devlet fikrinin Arapça olarak savunulmasıydı”. Konsolos gazetenin amacının Suriye’yi yabancı nüfuzundan kurtarıp siyasi ilişkilerini değiştirmek olduğunu rapor etmektedir. Böyle bir gazetenin kurulması, mevcut bütün gazetelerin az ya da çok Arapçıların etkisi altında olmasından kaynaklanmaktaydı. Daha-sı *eş-Şark*’ın Arapça olarak yayınlanmasıyla hükûmet, Araplık ve Arap diline karşı iyi niyetini de göstermek istemişti.¹³³ Gazetenin amaçları *el-İslâm* olarak yayınlanması düşünülürken hazırlanan programında şöyle sıralanmaktadır:

1. Gazetenin asıl maksadı, İslamlar arasında ittiḥad-ı mukarreret [sic] teminine çalışmaktır. Bu maksadın temini için Hükümet-i Osmaniye haricinde yaşayan Müslümanlara anasır-ı kavmiye ve hürriyet-i kadimelerini ihtar ederek, onlarda bir vicdan-ı milli uyandırmaya ve istiklal-i idarelerini kazanmaları için meydan-ı cidal ve faaliyete atılmalarını teşvike çalışılacaktır.

2. Düşmanlarımız bilhassa Suriye’de telkinat-ı fesadciyane icra ve birtakım bedhevahları bu alçakça tezvırata alet etmeye çalışıyorlardı. Gazete bütün kuvvetiyle bunların mahiyetini teşrii ve su-i tefhimatı izale edecektir.

3. Harb-i hazırda ve her ihtiyaç görüldüğü vakit bütün İslamları cihad-ı mukaddes için hazırlayacak ve kendilerini halife-i azamımızın irade buyurdıkları surette müştereken ifa-yı vazifeye davet edecektir.

4. Mısır’ın İngilizler elinden kurtularak tekrar muhtariyetini kazanması ve vatan-ı aslinin yine bir cüzü olması için bütün kuvvetiyle çalışacaktır.

5. Gazete sadece siyasetle iştiḡal etmeyecektir. Aynı zamanda Suriye kıt’asının terbiye-i maddiye ve maneviyesi için

133 HHSStA, PA 38/369, Şam, 1 Mayıs 1916.

sahifelerinin büyük bir kısmını ilmi, iktisadi ve ahlaki mübahase[ye] hasır edecektir. Ezcümle Suriye ahalisi ve gençliği nezdinde vatanperverliğin ikaz ve takviyesine çabalayacaktır ...İslamların büyük medeni mазisine ait tafsilat vererek onları kendi hususi hazlarını ve kendi zayı [sic] nefslerini unutmamaya davet edecektir. Maarif-i umumi namına ahalice veya hükümetçe yapılması icab eden işler hakkında daima münakaşat ve müdafaatta bulunacaktır...¹³⁴

Savaş şartlarında gazetenin Osmanlı sınırları dışında dağıtılması zor olduğundan birinci önceliğinin Osmanlı topraklarındaki Araplar olduğu söylenebilir.

Gazetenin bu amaçlara en azından kısmen ulaşmış ulaşmadığı hususuna gelince, Şekib Arslan'a göre, gazete ilk kurulduğunda kapsayıcı ve içerik bakımından yeterliydi. Fakat gazetenin yayına başlamasının ilk aylarından sonra hükümet yetkilileri gazeteye müdahale etmeye ve bazı makalelerin basılmasını yasaklamaya başlamışlardı. İkinci olarak, kâğıt kıtlığı gazetenin sayfa sayısının azalmasına yol açmıştı. Sonuç olarak gazete ilk basıldığında sahip olduğu kaliteyi kısa sürede kaybetmişti.¹³⁵ Gazetenin ilk sayıları bugün maalesef mevcut değildir. Fakat son sayıları Arslan'ın iddialarını doğrular niteliktedir. *Eş-Şark*'ın son sayıları bir propaganda broşürü gibidir ve odaklandığı konular da bunu doğrulamaktadır: "Şerif Hüseyin'in ihaneti",¹³⁶ Mısır'ın İngiliz idaresinden kurtarılması,¹³⁷ Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasındaki ilişkiler¹³⁸ ve Alman İmparatoru ve Almanya

134 Ömer Osman Umar, "Cemal Paşa'nın Suriye'de Arap Milliyetçilerine Karşı Neşrettiği El-İslam Gazetesi ve Programı," *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı 49, 2000, ss. 133-134.

135 Arslan, *Siretu Zatiyye*, s. 170.

136 *eş-Şark*, "eş-Şerif Hüseyin", 22 Eylül 1333, Issue No: 431, s. 1.

137 *eş-Şark*, "el-Hadifu'l-Kazib", 17 Teşrin-i Evvel 1333, No: 449, s. 1; *eş-Şark*, "Fezayih fi Mısır", 20 Teşrin-i Evvel 1333, No: 450, s. 1.

138 Bazı örnekler için bkz. *eş-Şark*, "Almaniya ve Osmaniyyun-I", 11 Teşrin-i Evvel 1333, No: 444, s. 1; *eş-Şark*, "Almaniya ve Osmaniyyun-II", 15 Teşrin-i

hakkında haberler.¹³⁹ Ayrıca Cemal Paşa'yı göklere çıkaran ve onu Suriye'nin lideri [*kâid*] olarak tasvir eden çok sayıda haber de mevcuttur.¹⁴⁰

Şerif Hüseyin İsyanı'nın başlamasından sonra Osmanlı hükûmeti Medine'de de *Hicaz* adında bir gazete çıkardı. Bu gazete de Cemal Paşa tarafından halkta bilinç (çok büyük ihtimalle İttihâd-ı İslâm ve Osmanlılık bilinci) oluşturmak amacıyla yapılmış bir teşebbüstü. Halep Mekteb-i Sultanisi'nden emekli ve uzun süre Mısır'da kalmış bir muallim gazetenin editörü olarak tayin edildi.¹⁴¹

Müslüman dayanışması fikrinin bu kadar propagandası yapılmasına rağmen Suriyeli Müslüman elitlerin cezalandırılması propagandanın etkisini azaltmıştır. Arapçı seçkinlerin cezalandırılması, Suriyelileri imparatorluk için bir ölüm kalım savaşı verildiğine ikna olmaktan ziyade, Suriye'deki Arap elementinin Cemal Paşa tarafından yok edildiğini düşünmeye meylettirdi.¹⁴² Arapçı muhalefete karşı kullanılan Pan-İslâmist propagandanın etkisi, Cemal Paşa'nın yukarıda anlatılan politikalarından dolayı azalmıştı.

Şerif Hüseyin İsyanı, İngiliz Harekâtı ve Arapçılık Politikasının Yumuşaması

10 Haziran 1916'da İttihat Terakki liderliği, Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in önderliğinde beklemediği bir isyan hareketiyle

Evvel 1333, No: 447, s. 1; *ef-Şark*, "Zifu'l-Hilafe", 17 Teşrin-i Evvel 1333, No: 450, s. 1; *ef-Şark*, "Almaniya ve Osmaniyyun-III", 21 Teşrin-i Evvel 1333, No: 452, s. 1.

139 Bazı örnekler için bkz. *ef-Şark*, "Sahafiyyun ve Almanya", 1 Teşrin-i Evvel 1333, Issue No: 436, s. 1.

140 Bazı örnekler için bkz. *ef-Şark*, "Tasrihatu Hazreti Cemal Paşa", 8 Teşrin-i Evvel 1333, No: 440, s. 1; *ef-Şark*, "Cevabu Sahibu'l-Haşmeti Ahidu'l-Almaniya ala Tahiiyyati Devleti Cemal Paşa", 22 Teşrin-i Evvel 1333, No: 453, s. 1; *ef-Şark*, "Bahriyyetuna ve Naziruha", 27 Teşrin-i Evvel 1333, No: 457, s. 1.

141 HHStA, PA 38/369, Şam, 11 Aralık 1916.

142 HHStA, PA 38/370, Beyrut, 16 Mart 1917.

sarsıldı.¹⁴³ Her ne kadar Şerif'in hem İngilizleri hem de Osmanlı idaresini memnun etmeye çalışan bir politikayla ikili oynamasından şüphelenseler de, Cemal Paşa ve diğer İTC liderleri Şerif Hüseyin'den Hilafet'e karşı bir isyan beklemiyorlardı.¹⁴⁴ Bu durumun da kısmî etkisiyle, Suriye'deki Arapçı hareketle herhangi bir bağlantısı olmamasına rağmen,¹⁴⁵ Şerif Hüseyin İsyanı, Cemal'in Suriye'deki icraatlarının bir neticesi olarak görüldü.¹⁴⁶

143 Şerif Hüseyin İsyanı üzerine bazı çalışmalar için bkz. Teitelbaum, "Taking Back th Caliphate", Aryeh Shumuelevitz ve Asher Susser (eds.), *Hashemites in the Modern Arab World*, (Londra: Routledge, 1996), Dawn, *From Ottomanism to Arabism*.

144 Şerif'in isyanına dair Cemal şunları söylemektedir: "Ben hiçbir zaman Şerif-i Mekke'nin hulus-i niyetine kani olmamakla beraber Hilafet-i İslâmiye'nin saadet veya felaket-i ebediyesinin mevzu-u sahne olduğu böyle bir harb-i umumi esnasında amal-i şahsiyesini tatmin için bütün alem-i İslâmı ribka-i esaretlerine almak isteyen devletlerle ittifak ederek Hilafet aleyhine isyan edeceğini ve memleketin her tarafından fitne ve fesad ateşleri ikad eyleyeceğini katiyyen ümid etmezdim", *Hatırat*, s. 188; Şam'daki Alman Konsolosu Ocak 1916'da Şerif'in isyan edeceği dedikodularına, bu tarz söylentiler Şerif Hüseyin ile Osmanlı Devleti arasında fitne tohumları ekmeyi amaçladığı gerekçesiyle ihtiyatla yaklaşılmasını tavsiye etmektedir: PA-AA, Türkiye 165, Bd. 38, Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e (Şam Konsolosu aktarıyor), İstanbul, 22 Ocak 1916; Yine Nisan 1915'te Avusturya Konsolosu'nun Almanlara yazdığı bir rapor Şerif'i hilafetin gerçek destekçisi olarak tasvir etmektedir: PA-AA, Türkiye 165, Bd. 37, Ranzî'den Burian'a, Şam, 10 Nisan 1915; Faysal'ı Şam'da rehine olarak tutmak Osmanlı hükûmetine Şerif'in tutumu konusunda bir güvence sağlamıştı: HHStA, PA 36/369, Ranzî'den Burian'a, Şam 11 Eylül 1916.

145 Aziz el-Azmeh'e göre iki hareket birbirinden o kadar farklıydı ki, Şerif'in isyanı "Arap milliyetçiliğinin kroniklerinden çıkarılmalıydı. O sadece dar etnolojik ve pre-milliyetçi anlamıyla Araptı". Bkz. Aziz el-Azmeh, "Nationalism and the Arabs" Hopwood, *Arab Nation*, s. 69; Aynı argümanın tafsilatlı olarak tartışıldığı bir çalışma için bkz. Dawn, *From Ottomanism to Arabism*.

146 Alman yetkilileriyle yaptığı bir sohbette Salih Şerif es-Senûsi isyanı Cemal Paşa'nın beceriksiz politikasının bir neticesi olarak yorumluyordu: PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Weber'den Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 7 Ağustos 1916. Eski Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa da Senûsi gibi düşünmekteydi. Viyana'da bir Alman yetkilisine, Şerif'in, Cemal Paşa'nın Araplara karşı muamelesinden dolayı isyan ettiğini ifade edecekti: PA-AA, Türkiye 165, Bd.

Bundan dolayı Şerif'in isyanı Cemal Paşa'nın takip ettiği sertlik politikasında bir dönüm noktasını işaret etti.

İsyan ilk patlak verdiğinde Cemal Paşa ilk olarak, Şam'da Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal ile yakın ilişkide olan ve onun şehirden kaçmasına yardım eden kişileri tutuklattı. Faysal'ı Şam'da misafir eden ve kaçmasına yardımcı olan el-Bekri ailesinin bütün üyeleri, Şükrü Paşa el-Eyyubi ve Şerif Hüseyin'le yakın ilişki içerisinde oldukları düşünülen bazı Arap seçkinleri tutuklandı.¹⁴⁷ Daha sonra, bir avukat olan Ömer Refi adında birisi ve kardeşi Abdulgani Refi ile Emevî Camii vaizi Abdulkadir Kivan da tutuklananlar listesine eklendi.¹⁴⁸

Tutuklananlar Suriye'de Şerif Hüseyin'in propagandasını yapmakla suçlanmaktaydılar. Abdulgani Refi'nin evinde yapılan bir aramada polis 1916 yılının başında Basra'dan gönderilmiş olan ve Suriye, Hicaz ve Irak'ın Şerif'in krallığı ve halifeliği altında birleştirilerek Cemal Paşa'nın asılmasını tavsiye ve teşvik eden bir beyanname buldu. Aynı metin Şükrü Paşa'nın evinde de bulunmuştu. Abdulkadir Kivan tarafından yazılmış olan bir methiye şiiri de beyannamenin sonuna eklenmişti. Yine Ömer

38, Tschirschky'den Jagow'a, Viyana, 6 Temmuz 1916; Almanların konuya yaklaşımı da çok farklı değildi. İstanbul'da görevli bir Alman diplomat isyanı aynı sebeplere bağlıyordu: PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Kühlmann'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 25 Nisan 1917; Mısır'ın eski Hidivi Abbas Hilmi'nin kanaatleri de benzerdi: PA-AA, Türkiye 165, Bd. 39, Jacoby'den Bethmann-Hollweg'e, Bern, 27 Temmuz 1916.

147 Tutuklanan diğer kişiler şunlardı: Şam Mebusu Faris el-Huri ve Eski Liva ve Arazi-i Sultaniye'den sorumlu eski bürokrat Abdülhamid Paşa: HHStA, PA 38/369, Ranzi'den Burian'a, Şam, 20 Aralık 1916.

148 HHStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 10 Nisan 1917. Bir Alman yetkili bu idam cezalarının uygulanmasının Suriyelilerin hükûmete karşı pasif direnişini artıracığı, kâğıt paranın değerini daha fazla düşüreceği, İtilaf kuvvetlerine ispiyonajı ve ordudan firar eden asker sayısını yükselteceği, Türkler ve Arapların bir arada yaşamasını daha da güçleştireceği ve Suriyelilerin Şerif'i bu tiranca idareye karşı bir kurtarıcı olarak görüp ona olan sempatilerini artıracığı tahminlerinde bulunmuştu: PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Zimmerman'dan Bethmann-Hollweg'e, Şam, 14 Şubat 1917.

Refi tarafından gönderilmiş olan ve Şükrü Paşa'nın evinde bulunan bir diğer mektupta tiranların idaresinin sonlandırılmasının gerekliliği vurgulanıyordu. Suriye Valisi Tahsin Bey, Cemal Paşa'nın bu kadar çok sayıda kişiyi tutuklamakla hata yaptığını ima etmektedir. Bu kişilere karşı yöneltilen suçlamalar, bir iki kişinin Şerif'i desteklemek maksadıyla kurmak istedikleri bir cemiyete diğerlerini de katma çabalarına dayandırılmaktaydı.¹⁴⁹

İtham edilen kişiler Şerif Hüseyin'in Suriye'de propaganda-sını yapacak gizli bir cemiyet kurmakla suçlanmaktaydı. Tama-mı suçlamaları reddetmelerine rağmen,¹⁵⁰ Şükrü Paşa, Refi kardeşler ve Abdulkadir ölüm cezasına çarptırıldı. Şerif Hüseyin'in oğulları Faysal ve Abdullah, Fevzi ve Nesib el-Bekri ile beraber giyablarında idam cezasına çarptırıldılar. Fakat süreç bu kez daha yavaş işledi ve idam cezaları, Şerif Hüseyin'in lehine olacak şekilde Osmanlı hükûmetine Arap nefretini artıracak endişesiyle uygulanmadı.¹⁵¹ Soruşturma bağlamında Şamlı yetmiş kişi tutuklanmasına rağmen Şam mebusu Faris el-Huri'nin de aralarında olduğu elli beş kişi beraat etti.¹⁵² Zaman zaman bu yumuşama politikasının tersine icraatlar da yapıldı. Gazze Müftüsü Arif, 1917 yılı başında Şerif ile yapılan mücadele kapsamında idam edildi. İspanya Konsolosu'nun günlüklerinde ifade edildiğine göre, bu olaya sosyal tepki "Müftünün Araplar -ve özellikle Bedeviler- arasında çok büyük bir nüfuzu olması dolayısıyla her türlü tasavvurun ötesindeydi".¹⁵³

Bu tutuklamaları bir kenara bırakacak olursak, aslında Şerif'in isyanı devletin Arabistlere ve Araplara yönelik politikasında dik-kate değer bir dönüşüme yol açtı. Her ne kadar Suriye'de Şerif'i

149 BOA, DH.ŞFR 534/1, Tahsin'den Talar'a, Şam, 18 Eylül 1332 (1 Ekim 1916).

150 PA-AA, Türki 177, Bd. 14, Zimmermann'dan Bethmann-Hollweg, Şam, 14 Şubat 1917.

151 HHStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 10 Nisan 1917.

152 PA-AA, Türki 177, Bd. 14, Zimmermann'dan Bethmann-Hollweg'e, Şam, 14 Şubat 1917.

153 Ballobar, *Jerusalem*, ss. 129-130.

destekleyen bir isyanın çıkma ihtimali yoksa da,¹⁵⁴ onun Arapları Cemal Paşa'nın tiranlığından kurtaracak bir kahraman statüsü elde etme riski Cemal'i -merkezî hükûmetin de baskısıyla- Arap politikasını yumuşatmaya ve Suriye'de Şerif'in taraftarlarıyla mücadelede daha ölçülü davranmaya mecbur etti.¹⁵⁵ Dahası, Şerif Hüseyin'in kendisini halife ilan etmesi ve Suriye'de bu duruma eşlik edecek iç karışıklıkların patlak vermesi ihtimali Osmanlı Devleti'nin, Halife'nin etrafında Müslümanların birleşmesi ve cihad fikri üzerine kurguladığı savaş politikasının toptan çökmesine yol açacaktı.¹⁵⁶

Bu bağlamda, Şerif'in isyanını kısa sürede bastırmanın mümkün olmadığı anlaşıncı, Cemal Paşa, Suriyelileri Şerif Hüseyin'in Osmanlı Halifesi'nin etrafında inşa edilen İttihâd-ı İslâm idealine ihanet eden bir asi olduğu fikrine ikna edecek faaliyetlere öncelik verdi. Bu yönde etkili bir adım olarak, İTC'nin Havran mebusu Vecih Bey Eyyubi'nin teklifiyle Cemal, Suriye'nin en önde gelen âlimlerinden Şerif'i Osmanlı Halifesi'ne karşı bir hain olarak deklare eden bir fetva talep etti. Eylül 1916'nın sonunda, bütün Suriye vilayetlerinden on dört müftü bütün Müslümanlara, Şerif'i Halife'ye itaate zorlamayı farz kılan bir fetva yayınladı. Fetvanın metni şu şekildeydi:

Soru: Şayet Müslümanlar bir halifeye biat etse, ve şayet onların arasından bir emir bu halifeye karşı bir hata yapsa, şayet bu emir halifeye karşı savaş sırasında halifenin düşmanlarıyla ittifak ederek isyan etse, Müslümanların bölünmesine ve yanlış yönlendirilmesine sebep olsa, bu emire karşı tövbe edinceye kadar savaşmak [Müslümanlara] farz mıdır?

154 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 40, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 12 Ekim 1916.

155 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Zimmermann'dan Bethmann-Hollweg'e, Şam, 14 Şubat 1917.

156 Avusturya Konsolosu'nun bir raporu Şerif'in Mısır'da adem-i merkeziyet partisinin üyeleriyle böyle bir ittifak kurmanın çok da uzağında olmadığını İttifak Devletleri'nce bilindiğini göstermektedir: HHStA, PA 38/369, Ranziden Burian'a, Şam, 11 Eylül 1916.

Cevap: Evet. Bu bir farzdır. Çünkü Allah kelamı [Kur'an] der ki:

Eğer müminlerden iki grup... ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah'ın emrine geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın (Hucurat 9).

Hep birlikte Allah'ın ipine sınıksız yapışın; bölünüp parçalanmayın. (Al-i İmran, 103.)¹⁵⁷

Suriye ve Filistin'deki devletle irtibatlı olmayan önde gelen ulema da benzer bir fetva yayınladı. Avusturya Şam Konsolosu'nun ifadesine göre, her ne kadar fetva hükûmetin baskısıyla yayınlanmış olsa da, Suriye Müslümanları arasında dikkate değer bir etkisi olmuştu.¹⁵⁸

Türk-Arap kardeşliği de eş zamanlı olarak altı daha fazla çizilen bir temaya dönüştü. Bu bağlamda, önde gelen fikir adamlarından oluşan bir delegasyon Cemal'in idam ve sürgünlerinin tahribatını düzeltmek maksadıyla İstanbul'dan Şam'a gönderildi. Bu grup 26 Ekim-24 Aralık 1916 tarihleri arasında Suriye'de kaldı.¹⁵⁹ Bu delegasyonun amacı Türk-Arap kardeşliğini göstermekti. Bunun yanında, Cemal de Suriye'de yaptığı çoğunlukla altyapıya yönelik olan yatırımları göstermek hevesindeydi.¹⁶⁰ Grup, Cebel-i

157 Fetva Suriye'nin çeşitli şehirlerinin müftüleri tarafından imzalandı. İmzası bulunanlar şu şekildeydi: 1. Kudüs Müftüsü: Kamil el-Hüseynî, 2. Kudüs Şafii Müftüsü: Tahir Ebu Suud, 3. Şam Müftüsü: Ebulşer Abidin, 4. Şam Eski Müftüsü: Süleyman Cuhadar, 5. Şam Maliki Müftüsü: Abdülbaki el-Hassani, 6. Eski Şam Müftüsü: Salih Katana, 7. Şam Şafii Müftüsü: Tevfik er-Razzi, 8. Şam Hanbeli Müftüsü: Tevfik Suyusi, 9. Halep Müftüsü: Muhammed el-Abisi, 10. Beyrut Müftüsü: Mustafa Neca, 11. Hama Müftüsü: Bedreddin el-Geylani, 12. Trablus Müftüsü: Abdülhamid Kiram, 13. Akkâ Müftüsü: Abdullah el-Cezzar, 14. Nablus Müftüsü: Menib Haşim. HHSTA, 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 29 Eylül 1916.

158 HHStA, 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 29 Eylül 1916.

159 BA-MA, RM 5/2321, Humann'dan Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na, 30 Ocak 1917.

160 Bir süreden beri Cemal, Suriye'deki faaliyetlerinin sonuçlarını İstanbul'da ikamet eden fikir adamlarına göstermek istiyordu. Bu bağlamda bir telgraf

Lübnan, Beyrut, Şam, Kudüs ve Sina Çölü'nde mevzilenmiş Osmanlı kuvvetlerini ziyaret etti.¹⁶¹ Delegasyona katılanlar, her iki halkın da aynı Sultan ve Halife'ye bağlı olduklarını vurgulamak suretiyle Araplar ve Türkler arasındaki dinî bağları güçlendirmeye gayret ettiler. Bu heyetin onuruna düzenlenen bütün toplantılarda bu temel ilke güçlü bir şekilde vurgulandı.¹⁶² Her ne kadar Cemal bu ziyaretin Suriye'de iyi bir etki uyandırdığını iddia etse de,¹⁶³ Avusturya Konsolosu bütün bu faaliyetlerin sadece hükûmet düzeyiyle sınırlı kaldığını ve sıradan insanların onlara tamamen kayıtsız kaldığını rapor etmekteydi.¹⁶⁴

Suriye'yi işgal amaçlı olarak Mısır merkez olmak üzere organize edilen İngiliz Harekâtı'nın Filistin'deki Osmanlı hâkimiyeti için gittikçe artan oranda bir risk haline gelmesi ve Suriyeliler arasında -Cemal Paşa'nın acımasız faaliyetlerinin neticesi olarak¹⁶⁵- Şerif'e karşı sempatinin gittikçe büyümesi, Osmanlı merkezî hükûmetini Suriyelilerin tutumu konusunda kaygılandırmaya başladı. Osmanlı hükûmeti Şerif ile uzlaşmanın yollarını aramaya başladı. Bu bağlamda, Şura-yı Devlet'in başkanı olan İbrahim Bey, 1916 yılının sonuna doğru, Şerif Hüseyin'le bir uzlaşmaya varmak maksadıyla gizlice Mekke'ye gönderildi. Alman büyükelçisine göre İbrahim, Şerif'in en yakın dostlarından biriydi.¹⁶⁶ İbrahim, Şerif'e Hicaz'da geniş bir otonomi ve babadan oğula geçen bir şeriflik makamı

için bkz. BOA, DH.ŞFR 515/16, Cemal'den Talat'a, Şam, 16 Mart 1332 (29 Mart 1916).

161 BOA, DH.ŞFR 538/11, Cemal'den Talat'a, Şam, 8 Teşrin-i Sani 1332 (21 Kasım 1916).

162 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 14 Kasım 1916.

163 BOA, DH.ŞFR 538/11, Cemal'den Talat'a, Şam, 8 Teşrin-i Sani 1332 (21 Kasım 1916).

164 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 14 Kasım 1916.

165 Cemal Paşa'nın gaddar politikalarının Suriyelilerin İngilizler ve Şerif'e karşı olan tavırlarında yol açtığı dönüşüm hakkında bir rapor için bkz. PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Kühlmann'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 25 Nisan 1917.

166 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 41, Kühlmann'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul 31 Ocak 1917.

önerdi. Şerif cevaben, şahsi menfaatleri için çaba göstermediğini, kabiliyetsiz ellere düşmüş olan İslâm'ın faydasına çalıştığını ifade edip İbrahim Bey'in İstanbul'a eli boş gönderdi.¹⁶⁷

Bu teşebbüsün başarısız olmasının ve Şerif'le anlaşmanın bu aşamada mümkün olmadığını anlaşılmasından hemen sonra Talat Paşa kabinesi Araplara yönelik politikasını -hükûmete olan kızgınlıklarını ortadan kaldıracağı ümidiyle- değiştirmeye başladı. Talat, Cemal Paşa'yı Suriye'den geri dönmeye ikna edecek metotlar üzerine düşünmeye başladı.¹⁶⁸ Zira onun adı orada şiddetle bütünleşmişti. Merkezî hükûmet, Bahriye Nezareti'nin Cemal'in bütün enerjisini oraya sarf etmesini gerektirecek durumda olduğunu gerekçe göstererek Paşa'yı Suriye'den geri çağırmayı düşündü.¹⁶⁹ Fakat, Alman subayların da dahil olduğu Suriye'deki askerî erkanın, böyle kritik bir zamanda ordu komutanının değişmesinin askerî riskleri olacağı yönündeki itirazı bu tarz bir adımın atılmasını engelledi.¹⁷⁰ Von Kress, Suriye ziyareti esnasında Cemal'i görevden almak gibi bir icraatta bulunulmamasını Enver Paşa'dan özellikle rica etmişti.¹⁷¹ Böylece, askerî saiklerle bu fikirden vazgeçilmiş oldu.

Merkezî hükûmet Cemal'in görevden alınması fikrinden vazgeçmiş olsa da, Arapların isteklerine eskisine nazaran daha fazla kulak verilmeye başlandı. Şekib Arslan'ın ifade ettiğine göre,

167 HHStA, PA 12/210, Trauttmansdorff'dan Czernin'e, İstanbul, 27 Ocak 1917; PA-AA, Türkiye 165, Bd. 41, Kühlmann'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 31 Ocak 1917. Cemal Paşa'nın hatıratına göre, 1916 senesinin başında Şerif, Osmanlı İmparatorluğu'ndan benzer ayrıcalıkları talep etmişti. Bkz. Cemal Paşa, *Hatırat* s. 215.

168 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Mühlens'ten Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 24 Şubat 1917.

169 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Kühlmann'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 20 Şubat 1917.

170 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 41, Kühlmann'dan Bethmann-Hollweg'e (aktaran von Kress), İstanbul, 23 Şubat 1917.

171 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 41, Kühlmann'dan Bethmann-Hollweg'e (aktaran von Kress), İstanbul, 4 Mart 1917.

Cemal popülaritesini kaybettikten sonra kabineden Anadolu'ya sürgün edilmiş olan Araplar lehine bir karar çıkarmak Arap mebuslar için çok daha kolaylaşmıştı.¹⁷² Bu bağlamda ilk olarak, Talat Paşa ile fikir birliği içerisinde hareket eden Şekib Arslan sürgündeki Arapların Suriye'deki mallarının Anadolu'da muadilleriyle değiştirilmesi planını engelledi. Arslan'a göre, sürgündeki Arapların geri gönderilmesi planı 1916 yılının sonunda hükûmetin gündemine alınmıştı. Fakat, Cemal Paşa Suriye'yi yönettiği sürece bunun imkânsız olduğuna karar verilmişti. Daha sonra, İkinci Gazze Muharebesi'nde Osmanlı ordusunun zafer kazanmasını müteakip, İttihat ve Terakki'nin katib-i umumisi Midhat Şükrü Bey, sürgünlerin geri dönüşü için Cemal Paşa'yı ikna etmek üzere Suriye'ye gönderildi. Fakat bu teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlandı.¹⁷³

Cemal Paşa'nın kuvvetleri Kudüs'te İngilizler tarafından mağlup edilip Paşa İstanbul'a döndükten sonra Anadolu'da sürgünde bulunan Arapların talihî dönmeye başladı. Muhtemelen İngilizlere yardım edebilecekleri korkusuyla ve Şerif Hüseyin'e sempati duyacakları kaygısıyla, Osmanlı hükûmeti Suriyelileri yatıştırma yönünde politikalara ağırlık vermeye başladı. Sonuç olarak, evvela 16 yaşından küçük ve 60 yaşından büyük olan sürgünlerin Şubat 1918'de memleketlerine geri dönüşüne müsaade edildi.¹⁷⁴ Mart 1918'e gelindiğinde, Suriye Valisi Tahsin Bey ve yeni ordu kumandanı Mersinli Cemal Paşa'nın isteği üzerine, Bab-ı Ali, düşman devletlerin dragomanları dışındaki sürgünlerin memleketlerine geri dönmelerine müsaade eden bir karar aldı.¹⁷⁵ Mayıs 1918'de ise bütün sürgünler için genel bir af çıkarılarak geri kalanların da memleketlerine dönmelerine müsaade edildi.¹⁷⁶

172 Arslan, *Siretu Zatiyye*, ss. 202-205.

173 Arslan, *a.g.e.*, ss. 190-197.

174 BOA, DH. EUM 4.Şb 19/11, 28 Şubat 1334 (28 Şubat 1918).

175 HHStA, PA 38/371, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 15 Mart 1918; Bazı örnekler için bkz. BOA, İ.DUİT 105/42, 4 Mayıs 1334 (4 Mayıs 1918); İ.DUİT 106/40-41-42-43-44-45-46-47-48.

176 BOA, DH.EUM 4.Şb 19/55, Talat'tan Tahsin'e, 12 Mayıs 1334 (12 Mayıs 1918).

Şerif Hüseyin ve Faysal ile Barış Müzakereleri

1917 yılının sonuna doğru, Osmanlı Devleti ve Şerif Hüseyin arasındaki düşmanlık durumunu sona erdirmek için ikinci bir girişim daha vuku buldu. Süreç Emir Abdulkadir el-Cezairi'nin (meşhur Abdulkadir'in torunu) Şerif Hüseyin'in tarafına firar etmesiyle başladı.¹⁷⁷ El-Cezairi, Cemal Paşa tarafından Bursa'ya sürgüne gönderilen Meclis-i Mebusan'ın reis-i sanisi Ali Paşa'nın oğluydu ve babası gibi İzmir'de sürgündeydi.¹⁷⁸ Bir süre sonra Abdulkadir, Cemal Paşa'ya bir mektup göndererek kendisinin artık Şerif'i desteklemediğini ve hayat garantisi verildiği takdirde Osmanlı İmparatorluğu'na iltica edip ona hizmet etmek istediğini bildirdi. Şartları derhal kabul edilen el-Cezairi Kasım 1917'de Şam'a ulaştı.¹⁷⁹ İngilizler tarafından Havran'da bir Dürzi isyanı tertib etmesi için kendisine verilen bol miktarda altını da beraberinde getirdi. Sürgündeki aile üyelerinin affedilmesi karşılığında Osmanlı hükûmetine hizmet etmek istediğini deklare etti. Babası ve yakın akrabası Tahir el-Cezairi'nin evlerine dönmelerine

177 Avusturya Konsolosu'nun raporunda adı Abdulkadir olarak zikredilmektedir: HHSStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 26 Kasım 1917; Enver Paşa'nın Şam'da bulunduğu esnada gönderdiği bir raporda isim Said el-Cezairi olarak verilmektedir: TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 1/7, Enver'den Talat'a, Şam, 16 Kasım 1917. Fakat Tahsin Bey, ismi Abdulkadir olarak bildirmektedir: BOA, DH.ŞFR 572/23, Tahsin'den Talat'a, Şam, 24 Teşrin-i Sani 1333 (24 Kasım 1917).

178 Şerif tarafına firar etmeden önce, Cemal Paşa'ya, kendisinin ve ailesinin Osmanlı'ya sadakati hakkında bazı mektuplar gönderdi: TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 9/141, Emir Said'den Cemal Paşa'ya, 6 Nisan 1332 (19 Nisan 1916); Cemal, Enver aracılığıyla Emir Said'e, bir lütuf göstergesi olarak canlarını bağışlayarak kendilerini Bursa'ya sürdüğü cevabını vermiştir. Şayet geri dönmek için teşebbüslerine devam ettikleri takdirde, kendilerini sürgün edildikleri yerde tutuklatıp Divan-ı Harb'de yargılattıktan sonra asacağı tehdidinde bulundu. Cemal, onların Suriye'yle olan ilişkilerinin ebediyen bittiğini ifade etmekteydi: TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 13/54, Cemal'den Enver'e, 27 Nisan 1333 (27 Nisan 1917).

179 Enver'in 16 Kasım 1917 tarihli raporu Emir Said'in vardığını not etmektedir: TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 1/7, Enver'den Talat'a, Şam, 16 Kasım 1917.

müsaade edildi. İngiliz altınını hükûmete vermeyi teklif ettiyse de bu altınlar ödül olarak kendisine verildi. Emir Abdulkadir'in tavsiyesini takiben Şerif'in tarafına geçmiş bütün firariler için, ilan edildikten sonra 35 gün içinde teslim olmak koşuluyla bir genel af çıkarıldı. Şükrü Paşa el-Eyyubi de bu kapsamda affedildi.¹⁸⁰

Vali Tahsin Bey'in Abdulkadir'in firarı hakkındaki ifadeleri sürgün edilen birçok Arapçının Osmanlı'ya sadakat hususundaki duygularını da yansıtır niteliktedir:

Abdülkadir ihtifa eylediği köyden bendenize mahrem bir vasıta ile haber gönderdi. Mülakat talep etti. Kendisine aman verdim. Ve müracaatını kabul ettim. Hissiyat-ı kalbiye ve diniyesini uzun uzadıya İslâm'dan müteallim olduğunu kendisine Şam ve havalisinde ika-i ihtilal ettiğinden para verildiği fakat vicdanının buna müsaade etmediği, bilakis hükûmet lehine teklif edilen her emri ifaya amade olduğunu ağlayarak söyledi. Mütেকaiden kumandan paşa hazretleriyle de görüştü. Müşarünileyh[in] de tensibleriyle cibale göndererek mektub ve şahıs takibatında bulundu. Tekevvül ettiğini görüyorum. Her halde bu adamdan her ne mikyasta olursa olsun bir fayda ve hizmet ümit ediyorum. Arz ettiğim şekil ve sebebler Abdülkadir elimizde ve takib-i setr lehimize hizmet ediyor. Ve yaptıklarını bittabi peyderpey arz ederim.¹⁸¹

Daha sonra Cemal Paşa, el-Cezairi ailesinin bir diğer üyesini, Emir Said el-Cezairi'yi Osmanlı hükûmeti namına Mekke'ye gidip Şerif'le müzakere etmek, kendisi ve destekçilerinin Osmanlı hükûmeti tarafından affedileceğinin garantisini vermekle görevlendirdi. Şerif Hüseyin, Faysal ve isyanın diğer liderlerine, İslâm'a daima saldıran ve saldırmaya da devam edecek olan Büyük

180 HHStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 26 Kasım 1917. Bu bilgilerin çoğu Cemal tarafından da ifade edilmiştir: TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 7/126, Cemal'den Enver'e, 20 Teşrin-i Sani 1333 (20 Kasım 1917).

181 BOA, DH.ŞFR 572/23, Tahsin'den Talat'a, Şam, 24 Teşrin-i Sani 1333 (24 Kasım 1917).

Britanya karşısında bütün Müslümanların birlik olması gerektiğini vurgulayan mektuplar kaleme aldı.¹⁸² Suriye'nin önde gelen âlimlerinden olan Şeyh Kettâni ve Şeyh Bedreddin el-Haseni de aynı şekilde Şerif Hüseyin'e mektuplar yazdılar.¹⁸³ Bunu müteakip Cemal, Suriye'deki görevinden istifa etti ve yazışmalar Suriye Valisi Tahsin Bey ve Mersinli Cemal Paşa tarafından sürdürüldü.

26 Ocak 1918 tarihinde Faysal tarafından Cemal'in mektuplarına cevap verildi. Bütün kartları açıkça masaya koyarak savaş öncesinde Arapçılar tarafından dile getirilen talepleri neredeyse yineledi. Faysal, liderleri Cemal Paşa tarafından yok edilmiş olan Arapçı hareketin temsilcisi gibi konuşuyordu. Mektup ilk olarak, Şerif'in temelde saltanat ve hilafete olan sadakatini ifade etmekteydi. Daha sonra Şerif'in, Cemal Paşa'nın icraatlarından dolayı devlete isyan etmek zorunda kaldığını ifade edip bir barış anlaşması için taleplerini dile getirdi. İlk şartı "her iki millet hukukunu bilsin. Hiçbirisi diğerrinin hukukuna ve umuruna müdahale etmesin. Her ikisi yek vücud olarak çalışsın. Bu suretle hakiki bir İttihâd-ı İslâm husule gelsin" şeklindeydi. Faysal, Arapların Türklerden korktuğunu ve onlara güvenmediğini de ifade ediyordu mektubunda. Yine mektupta ifade edildiği şekliyle şayet iki taraf arasında bir anlaşma olursa o zaman savaşın gidişatı değişecekti. İki millet arasındaki kan davası sona erecek ve Osmanlı İmparatorluğu Batı Afrika'dan Doğu Asya'ya kadar uzanan alanda hâkimiyet tesis edecekti.¹⁸⁴ Cemal Paşa'ya yazdığı notta, Tahsin Bey, Suriye kıtasını "heba etmemek" için müzakerelere devam etmek gereğini dile getirmekteydi.¹⁸⁵

182 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 1/7, Enver'den Talat'a, Şam, 16 Teşrin-i Sani 1333 (16 Kasım 1917).

183 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 7/126, Cemal'den Enver'e, 20 Teşrin-i Sani 1333 (20 Kasım 1917).

184 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 1/70, Faysal'dan Cemal'e, 26 Kanun-ı Sani 1334 (26 Ocak 1918).

185 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 1/70, Tahsin'den Cemal'e, 26 Kanun-ı Sani 1334 (26 Ocak 1918). İngiliz arşivlerinde mevcut olan materyallerden hareketle bu müzakereleri değerlendiren Eliezer Tauber, görüşmelerin Faysal tarafından

Tahsin'in talimat istemesi üzerine Talat Paşa herhangi bir taahhütte bulunmaksızın mektuplaşmayı sürdürmesi için kendisine izin verdi. Vali, bu süreçte en azından Faysal'ı kazanmayı ümid ediyordu.¹⁸⁶ Alman büyükelçiye göre Talat Araplara belli bir özerklik verilmesi konusunda istekliydi. Kaybedilmiş Arap topraklarını askerî yöntemlerle yeniden ele geçirmenin imkânsız olduğunu bildiğinden buraları diplomatik olarak yeniden elde etmeyi istiyordu. Fakat İTC içinde Cemal'in önderlik ettiği bir grup kuvvetlice ve makul olmayan bir şekilde bu projeye itiraz ederek en küçük bir imtiyazın dahi verilmesini engellediler.¹⁸⁷ Büyük ihtimalle bu muhalefetin bir sonucu olarak Talat, Tahsin Bey'e müzakerelere herhangi bir taahhüt altına girmeksizin devam etmesi emrini verdi.¹⁸⁸ Fakat savaşın sonuna doğru o da uzlaşmacı pozisyonu terk edip Cemal'in tavrını benimseyecekti.¹⁸⁹

"bizim aramızda arabulucu kılıçtır" denilerek kesildiğini yazmaktadır. 1916 yılının sonundan itibaren Osmanlı Arap politikasının değişen istikametini analiz etmeyi denememiştir: Tauber, *Emergence*, s. 154. Bununla birlikte, bu çalışmada kullanılan Osmanlı belgeleri Faysal'ın imparatorlukla ayrı bir barış yapmak konusunda istekli olduğunu göstermektedir. Büyük ihtimalle İngilizlere karşı elini güçlendirmeye çalışıyordu. Osmanlı belgelerinde açığa çıkan bir diğer durum da Faysal'ın İngilizleri müzakerelerden haberdar etmediğidir.

186 TTK Arşivi, KO Arşivi 1/70, Talat'tan Cemal'e, 1 Şubat 1334 (1 Şubat 1918).

187 Aynı telgrafta büyükelçi, Cemal'in toleranssızlığının bir göstergesi olarak, Talat'ın yokluğunda Dâhiliye Nezareti'ne vekalet ettiği esnada, onun Mısırlıların bir organizasyonunu engellemeye çalıştığını yazmaktadır. Mısırlılar, Hidiv Abbas Hilmi'nin tahta çıkışının yıldönümünü kutlamak istediler. Cemal onları bu programdan vazgeçirmeye çalıştıysa da organizatörler programı düzenlemekte ısrar ettiler. Dahası, Mısır'ın milli marşı olmadığı, sadece Osmanlı milli marşı olduğu gerekçesiyle Mısır milli marşının çalınmasını da yasakladı: PA-AA, Türkiye 165, Bd. 42, Bernstoff'tan AA'ya, İstanbul, 19 Ocak 1918.

188 Bu kez Faysal müzakereler hakkında İngilizleri bilgilendirmişti. Fakat, öyle gözüküyor ki, taleplerini onlara oldukça abartılı olarak aktardı. Tauber bu mektuplaşmaları, aynı sürecin devamı olarak görmek yerine farklı teşebbüsler olarak değerlendirmektedir. Faysal'ın gerçek niyetine ise Tauber'in araştırmasında değinilmemiştir. Tauber, *Emergence*, ss. 155-156.

189 Bu tutumun detayları için bkz. PA-AA, Türkiye 165, Bd. 43, Bernstoff'tan AA'ya, İstanbul, 30 Ağustos 1918.

1918'in Mayıs ayında, Tahsin Bey ve Mersinli Cemal Paşa, müzakerelere başlamak için bir yer tayin edilmesi talebiyle Şükür Paşa el-Eyyubi'yi Salt'ta bulunan Faysal'a gönderdiler. Faysal'la, bağımsızlık fikrinden vazgeçmesi koşuluyla tam yetkili olarak görüşeceklerdi.¹⁹⁰ Fakat, Beyrut Alman Konsolosu'nun ifade ettiğine göre, Şerif tarafı İTC liderlerinin sözlerine güvenmiyordu.¹⁹¹ Aslında, İstanbul'daki Osmanlı otoriteleri Şerif ile müzakere yapmak ve ona bazı imtiyazlar vermek konusunda oldukça gönülsüzdüler. Savaşın sonucu hakkında iyimser olduklarından dolayı er ya da geç Ali Haydar'ı Mekke emiri olarak atayacaklarına inanıyorlardı.¹⁹²

Bu karşılıklı güvensizliğe rağmen, mektuplaşmalar savaş sonuna kadar devam etti. Faysal Arabistan için Almanyadaki Bayern vilayetine benzer bir statü talep etmekteydi.¹⁹³ Almanlar İTC liderlerinin tutumuna itiraz edip, özellikle savaşın sonuna doğru, İran Cephesi'ne asker transfer edebilmek için sürekli olarak Şerif'le anlaşmanın lüzumunu ifade ettiler.¹⁹⁴ İttihat ve Terakî'nin önde gelen ideoloğu olan Ziya Gökalp de aynı doğrultuda Talat'a, Araplara otonomi verip imparatorluğu Avusturya-Macaristan modeline göre yeniden organize etmeyi tavsiye etmekteydi.¹⁹⁵ Bununla birlikte, İttihatçı liderler bağımsızlık imasında

190 Bunun aksine, Faysal bağımsızlık talebinde bulunmuyordu: TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 13/12, Tahsin'den Enver'e, Şam, 11 Mayıs 1334 (11 Mayıs 1918).

191 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 12, Bernstoff'tan Herling'e (aktaran Beyrut Konsolosu), İstanbul, 19 Temmuz 1918.

192 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 42, Oppenheim'den AA'ya, 28 Temmuz 1918. Bu tutumun oldukça tersine olarak Tauber, kitabında İTC liderlerinin Faysal ile anlaşma konusunda oldukça istekli olduklarını ima eder. Tauber, *Emergence*, s. 155.

193 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 43, von Seeckt'ten AA'ya, 4 Eylül 1918.

194 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 43, Hintze'den AA'ya, 13 Eylül 1918; PA-AA, Türkiye 165, Bd. 43, Berkheim'den AA'ya (aktaran Ludendorf), İstanbul, 1 Eylül 1918; PA-AA, Türkiye 165, Bd. 43, Berkheim'den AA'ya (aktaran Oppenheim), İstanbul, 22 Ağustos 1918; PA-AA, Türkiye 165, Bd. 43, Bernstoff'tan AA'ya, İstanbul, 30 Ağustos 1918; TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 6/91, Liman von Sanders'tan Enver'e, 1 Haziran 1918.

195 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 43, Bernstoff'tan AA'ya, İstanbul, 30 Ağustos 1918.

bulunacak herhangi bir taahhütte bulunmaktan kaçınmayı¹⁹⁶ ve Osmanlı kuvvetlerinin Suriye’de kesin olarak yenildiği ana kadar Şerif’i oyalamayı tercih ettiler. Altı çizilmesi gereken bir diğer husus da müzakerelerin ateşkes yapılmasından hemen sonra yeniden başlamış olduğudur.¹⁹⁷

Suriye’deki idaresi döneminde, Cemal’in Arabist harekete karşı benimsediği politika devletle vatandaş arasındaki ara bir kategorinin ortadan kaldırılması amacına matuftu. Cemal Paşa’nın zihninde bu ara kategorinin temsilcisi olan yerel eşraf hem “sadakatsiz” hem de gelecekte Osmanlı Devleti’nin Suriye’deki hâkimiyeti için Büyük Güçler tarafından kullanılmak suretiyle problem oluşturabilecek nitelikteydi. Bununla birlikte, Şerif Hüseyin İsyanı Cemal’in merhametsiz politikalarının bir neticesi olarak algılandığından dolayı, bu hadise Osmanlı Devleti’nin Arap politikasında bir dönüm noktası teşkil etti; onun politikaları merkezî hükûmet tarafından, Araplar ve Arapçılar lehine olarak, bloke edildi. Böylece, Cemal’in projeleri 1916 sonu itibarıyla Şerif Hüseyin İsyanı’nın bastırılmasının mümkün olmadığının anlaşılmasını müteakip aşamalı olarak terk edildi.

196 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 6/90, Enver’den Mersinli Cemal’e, 11 Ağustos 1334 (11 Ağustos 1918).

197 Ateşkesin yürürlüğe girmesinden itibaren yapılan müzakereler hakkında bir çalışma için bkz. M. Talha Çiçek, “Osmanlıcılık İdeolojisi ve Osmanlı Hâkimiyeti Sonrası Türk-Arap İlişkilerinde Değişim ve Süreklilik”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 17/33 (2012), ss. 173-192.

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET OTORİTESİNİN İKİNCİL,
YEREL VE OTONOM YAPI VE
GRUPLARA KABUL ETTİRİLMESİ:
SİYONİZM, HRİSTİYAN
TOPLULUKLAR VE CEBEL-İ
LÜBNAN MUTASARRIFLIĞI

Büyük Güçler'in, büyük oranda kapitülasyonlardan ve Osmanlı siyasetindeki güç dengelerinden kaynaklanan ve yüzyıllar içinde peyderpey elde ettikleri koruma hakları sebebiyle, Suriye'de Osmanlı toplumunun farklı bileşenleri fiili olarak bir dizi özerk cemaat olarak ortaya çıkmıştı. Batı etkisinin artmasından evvel, bu haklar Osmanlı millet sistemi tarafından sağlanmaktaydı.¹ Ancak modern dönemde, Batı müdahaleleri gayrimüslim toplulukların ayrıcalıklarının korunmasında önemli bir rol oynamıştır. Sonuç olarak da, bu topluluklar arasında, Avrupa güçlerine karşı belirli bir sempati ortaya çıkmış ve Osmanlı otoritesi, Yahudi ve Hristiyan cemaatlerinin bazı fraksiyonlarında olduğu üzere, özellikle gayrimüslimler üzerinde ciddi anlamda zayıflamıştır. Hristiyan din adamları ve Siyonist Yahudi organizasyonu, devlet denetimine karşı hatırı sayılır bir bağımsızlık ve kendi cemaatlerinin işlerini idare etme becerisi kazanmıştı. Bu sebeple, etkin bir idari kontrole dirençli olan bu tür yapıların varlığı, devlet ve tebası/vatandaşları arasında, devletin Suriye coğrafyasına etkin bir şekilde nüfuz etmesini engelleyen bir bariyer oluşturmuyordu. Savaşın patlak vermesiyle birlikte, Cemal'in bakış açısına göre, Filistin'deki Siyonist hareketin idari örgütlenmesi ve Maruni Hristiyanları başta olmak üzere Hristiyan din adamlarının Hristiyanlar arasındaki pozisyonu bu türden engellerdi.

1 Osmanlı Millet sistemine dair bir analiz için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004).

Dahası, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı da, idari olarak Osmanlı denetiminden hayli bağımsız işleyen bir başka özerk yapıydı. 1860 olaylarının ardından Büyük Güçler tarafından kurulmuş ve güvence altına alınmıştı.² İttihatçıların üniter devlet anlayışına oldukça zıt bir şekilde, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde kendi idari organlarına, jandarmasına ve vergi sistemine sahipti. Aşağıda görüleceği üzere, Cemal'in gözünde bunların hepsi Suriye'de düzgün bir devlet kontrolünün kurulması için, Arapçılık örneğine benzer şekilde, ortadan kaldırılması yahut el atılması gereken ara katmanlardı. Bu bölümde, Cemal Paşa'nın bu otonom yapıların otoritesini sınırlama ve Osmanlı hükûmetinin topraklarında yaşayan farklı halklar üzerindeki kontrolünü artırma amacıyla giriştiği ve bu yapıların ortadan kaldırılmasını -veya en azından sıkı kontrol altına alınmasını- ve bunların nüfuz alanına giren yurttaşların devlet tarafından kontrol edilmesini amaçlayan icraatlarının ne derece başarı sağladığı üzerinde durulacaktır.

Cemal Paşa, Yahudiler ve Siyonist Hareket

Cemal'in Siyonizm politikasının analizine başlamadan önce, mevcut literatürün değerlendirilmesi, konunun bir bağlama oturtulmasına yardımcı olacaktır. İsrail'in ortaya çıkışı ve Siyonizm üzerine tarihsel çalışmalar fazlasıyla hacimli bir yekûn tutmaktadır. Bu hareketin tarihçileri, hareketin tarihinin bütün ayrıntılarını oldukça detaylı bir şekilde çalışmışlardır. Bugün, Siyonistler ve Batılı Büyük Güçler arasındaki ilişkiler iyi bilinmektedir.³ Benzer

2 1860'ta Lübnan ve Şam'da yaşanan iç çatışmayı analiz eden bir çalışma için bkz. Fawaz, Leila Tarazi, *An Occasion for War*, (Berkeley: University of California Press, 1994); 1860 olaylarından sonra kurulan düzene dair bir çalışma için bkz. Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, (California: University of California Press, 1993).

3 Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere ve Siyonistler arasındaki ilişkiler ve Filistin'de bir anavatan kurulması için verilen mücadeleye dair bkz. Isaiah Friedmann, *The Question of Palestine, 1914-1918*, (Londra: Routledge, 1973);

şekilde, hareketin ortaya çıkışı, farklı devirlerde ve farklı devletlerdeki tarihsel gelişimi ile birlikte yine detaylı bir şekilde incelenmiştir.⁴ Ayrıca, Osmanlı yönetimi altındaki çeşitli Filistin toplulukları arasındaki ilişkiler de akademisyenler tarafından tetkik edilmiştir.⁵ Bununla birlikte, özellikle Osmanlı belgelerinden istifade etmek suretiyle, Osmanlı makamlarının Filistin'de bir Yahudi yurdu yaratmayı amaçlayan milliyetçi bir hareket olarak Siyonist faaliyetlere gösterdiği tepkiler hâlâ yeterince araştırılmış değildir. Bu anlamda, Fuat Dündar'ın İTC'nin iskân politikasıyla ilgili çalışması bir istisna teşkil eder. Ancak, aşağıda detaylı olarak anlatılacağı üzere, kendisinin konuya yaklaşımı, Cemal'in Siyonizm politikasını bir bağlama oturtmak ve Suriye'deki varlığının amaçlarını izah etmek konusunda yeterince tatmin edici değildir. Dahası, İTC

Almanya ve Siyonistler arasındaki ilişkiler için bkz. Isaiah Friedmann, *Germany, Turkey, Zionism, 1897-1918*, (Londra: Transaction Publishers, 1998).

- 4 Bazı örnekler için bkz. Israel Cohen, *A Short History of Zionism*, (Londra: Frederick Muller, 1956); Nahum Sokolow, *History of Zionism*, (Londra: Longmans, Green and Co., 1919); Nathan Rotenstreich, *Zionism: Past and Present*, (Albany: State University of New York Press, 2007); Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim (ed.), *Zionism and Arabism in Palestine and Israel*, (Londra: Frank Cass, 2005); Ariel L. Feldestein, Ben-Gurion, *Zionism and American Jewry, 1948-1963*, (New York: Routledge, 2006); John Rose, *The Myths of Zionism*, (Londra: Pluto Press, 2004); Ben Halpern ve Jehuda Reinhartz, *Zionism and the Creation of a New Society*, (New York: Oxford University Press, 1998); Chaim Gans, *A Just Zionism: On the Morality of the Jewish State*, (New York: Oxford University Press, 2008); Michael Makovsky, *Churchill's Promised Land: Zionism and Statecraft*, (New Haven: Yale University Press, 2007).
- 5 Örneğin, Abigail Jacobson, Yahudiler ile Kudüs'teki diğer topluluklar arasındaki ilişkileri ve bazı Siyonistlerin Osmanlı kimliğini incelemiştir: Jacobson, *From Empire to Empire*. Michelle U. Campos, Filistin'deki Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların karşılıklı bağlılıkları ve ortak Osmanlı emperyal kimliğine dair benzer bir çalışmaya sahiptir: Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*, (Stanford: Stanford University Press, 2011). Aynı bağlamda, Jön Türkler döneminde Osmanlı Filistini'ndeki çeşitli gruplarla ilgili yakın tarihli bir çalışma için bkz. Yuval Ben-Bassat ve Eyal Ginio (editörler), *Late Ottoman Palestine*, (Londra: I. B. Tauris, 2011).

liderlerinin Siyonizm meselesine karşı tutumlarındaki farklılıklara hiçbir önem atfetmiyor görünmektedir.⁶

Mevcut literatürdeki odak noktalarının aksine, bu bölüm, Filistin'deki en güçlü Osmanlı otoritesi olan Cemal Paşa'nın bölgedeki Siyonistlere nasıl tepki verdiğini anlatmayı amaçlamaktadır. Bunu yaparken, Birinci Dünya Savaşı sırasında imparatorluk bünyesindeki Suriye vilayetlerinde mevcut bütün ara toplumsal katmanları ortadan kaldırmak ya da kontrol etmek genel politikası bağlamı da gözetilecektir. Bölüm ilk olarak, eylemlerinin arka planının daha iyi anlaşılması için, Cemal'in Siyonist hareket hakkındaki görüşlerine yoğunlaşacaktır. Daha sonra Cemal Paşa ve bürokratlarının Siyonizm'e karşı giriştikleri ve Siyonizm'in kontrol ettiği ve yönlendirdiği Yahudi grupların imparatorluğa entegre edilmesini hedefleyen faaliyetlerinin detaylı bir analizine geçilecektir.

Siyonist hareket, Basel Kongresi'yle Theodor Herzl tarafından kuruluşundan itibaren, Filistin'de Yahudi halkı için bir yurt edinmeyi amaçlamıştır.⁷ Kuruluşundan kısa bir süre sonra, hareket Almanya, İngiltere ve Amerika'da şubeler açmış ve bu ülkelerdeki Yahudi cemaatlerinin ileri gelenlerinin sempatilerini kazanmıştır. Hareketin merkezi başlangıçta Viyana'dayken daha sonra 1911'de Berlin'e taşınmış, bu da savaş sırasında takip edilen Siyonist siyaseti için önemli bir rol oynamıştır.⁸ Eş zamanlı olarak, kuruluşundan itibaren Siyonist hareket, tüm dünyadaki Yahudi nüfusunun Filistin'e göçünü teşvik etmek ve örgütlemek üzere faaliyetlere başlamıştır. Bu amaçla, örgüt 1908'de Yahudi sosyolojisi üzerine uzmanlaşmış bir ekonomist olan Dr. Arthur Ruppin'in yönetiminde Yafa'da bir Filistin bürosu kurmuştur.⁹ Siyonistlerin yardımıyla Filistin'e göç eden Yahudi yerleşimciler özerk tarım kolonileri

6 Dündar'ın çalışmasının ilgili bölümü için bkz. Dündar; *Modern Türkiye'nin Şifresi*, ss. 358-399.

7 Hareketin kurucusu Theodor Herzl'in bir Yahudi devletine dair fikirleri için bkz. Theodor Herzl, *The Jewish State*, (Boston: Wildside Press, 2008).

8 Cohen, *A Short History*, ss. 57-62.

9 Cohen, *a.g.e.*, s. 62.

halinde örgütlenmiştir, ki bu durum Cemal Paşa için Siyonizm'e dair asıl problem alanıdır. Ünlü Aaronsohn ailesinden gelen, Filistin'in önemli Siyonist kolonicilerinden Alexander Aaronsohn tarafından anlatıldığı gibi, her koloninin kendi liderleri olup her biri kendi mahkemelerini¹⁰ ve kendi silahlı kuvvetlerini¹¹ kurmuştur. Filistin'deki Yahudi nüfusun artmasına paralel olarak, Siyonist liderler göçmenlerin entelektüel ve ekonomik seviyelerini yükseltmek için harekete geçmişler ve ortak bir kimlik oluşturmak için faaliyetlere başlamışlardır.¹² Bu bağlamda, İbranice'nin öğretilmesi ve Yahudi göçmenlerin modern teknikler kullanarak tarım yapmaları, Filistin'deki en önemli girişimlerdi.¹³

Siyonist hareket gelişirken, Osmanlı İmparatorluğu bölgenin her yerinde teb'ası üzerindeki otoritesini güçlendirmek için uzunca bir süredir çaba sarf etmekteydi. Dolayısıyla, hareket liderleri tarafından ifade edildiği üzere, amacı Yahudiler üzerinde nüfuz oluşturarak Filistin'de onlar için bir yurt kurmak olan ve bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin egemenliği açısından tehdit olarak görülen Siyonist faaliyetler derhal dikkat çekmiştir. Abdülhamid döneminden başlayarak, Osmanlı hükûmeti Filistin'e Yahudi göçüne karşı imkânları dahilindeki tüm yıldırıcı önlemleri almıştır.¹⁴ II. Abdülhamid'in ardından, Jön Türk liderleri de benzer şekilde, uluslararası güç dengeleri nispetinde yapabildikleri ölçüde, Siyonist faaliyetlere karşı düşmanca bir tavır takınmıştır. Ancak, göçmenlerin Büyük Güçlerce korunması nedeniyle, Osmanlı hükûmetinin Yahudi göçünü tamamen yasaklaması imkânsızdı.¹⁵

10 Alexander Aaronsohn, *With Turks in Palestine*, (Cambridge: The Riverside Press, 1916), s. 3.

11 Aaronsohn, *a.g.e.*, s. 34.

12 Bu sürece dair bir analiz için bkz. Halpern ve Reinharz, *Zionism*, ss. 49-90.

13 TNA, FO 371/2482, Kahire, 8 Ocak 1915; PA-AA, Türkiye 195, Bd. 8, Öttinger'den AA'ya, 20 Aralık 1915.

14 Abdülhamid'in Filistin'e Siyonist göçüne karşı mücadelesinin ayrıntılı bir analizi için bkz. Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, ss. 358-362.

15 Hartmann, Martin, *Reisebriefe aus Syrien*, (Berlin: Reimer Publication, 1913), s. 8; Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 368.

Kapitülasyonların kaldırılması ve Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, imparatorluk makamlarına Filistin'deki Siyonist hareketi sınırlandırmak için dikkate değer bir alan açmıştır. Böylece, Suriye coğrafyasının genel idarecisi olarak Suriye'de görev yapan Cemal Paşa, bu hareketi kontrol altına almak ve özerkliğini ortadan kaldırmak için önemli önlemler almıştır. Bu bölüm, Cemal'in Siyonizm konusundaki düşüncelerinden hareketle, bu hareketin otonomisini ortadan kaldırmaya yönelik eylemlerini açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır.¹⁶

Cemal Paşa'nın Siyonizm'e Bakışı

Cemal'in Suriye ve Filistin'deki amacı, bu araştırma boyunca sık sık belirtildiği üzere, savaş ortamında uluslararası baskı olmamasından yararlanmak suretiyle yerel ara katmanların ortadan kaldırılarak bu bölgelerin Osmanlı İmparatorluğu'na İttihatçı anlamıyla "tam entegrasyonunun" sağlanmasıydı. Bu bağlamda, Cemal bu amaca yönelik mevcut ve gelecekteki tüm tehditleri ortadan kaldırmaya veya kontrol edilebilir kılmaya çalışmıştır. Bu yüzden, Osmanlı İmparatorluğu'nu mümkün olduğunca merkezileştirmeye çalışan seleflerinin çoğu gibi, Siyonist amaçların güçlü bir muhalifi olmuştur. Suriye'nin başarılı bir şekilde merkezileştirilmesi için, son tahlilde Filistin'de bir Yahudi siyasi yapılanması oluşturmayı amaçlayan ve hükûmetten önemli derecede özerklik kazanmış bir hareket olarak Siyonizm'in de, bölgedeki diğer muhalefet hareketleri ve otonom yapılanmalar gibi tam kontrol altına alınması zaruriydi.

Fuat Dündar, modern Türkiye'nin oluşumuna dair eserinde, ağırlıklı olarak Osmanlı belgelerinden yararlanarak Cemal'in Siyonistlere yönelik tutumunun altında yatan amaçlara değinmektedir. Dündar, bu konu özelinde literatürde Osmanlı arşivlerini

16 Cemal Paşa, telgraflarında Siyonistlere karşı oldukça sert olsa da, anılarında "Zion", "Siyonizm" ve "Siyonist" kavramlarından hiçbir zaman bahsetmez. Benzer şekilde, Yahudilere karşı eylemleri hakkında hiçbir şey anlatmamaktadır.

kullanan ilk isimlerdendir. Ancak ilginç bir şekilde, Cemal'in Siyonistlere yönelik tutumunun, İTC'nin, Osmanlı topraklarının Türkleştirilmesini hedefleyen etnik mühendisliğinin bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Aşağıda belirtileceği gibi; Cemal, tüm Yahudileri sürgün etmek için herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Tek amacı, devlet ile Yahudiler arasındaki aracılığı ortadan kaldırmak olmuştur. Sürgünü, Osmanlı vatandaşlığını kabul etmeyenler ve Siyonist örgütlerin liderleri ile sınırlamıştır. Bunlardan ilk grup bölgedeki Osmanlı idaresinin üstünlüğüne karşı açık bir tehdit olarak görülürken, ikincisi -tıpkı Arapçı hareketin liderleri gibi- Yahudilerin Osmanlılaşmasına engel olarak görülmüştür. Dünder, bu durumu göz ardı etmekte ve Cemal'in Filistin'deki Osmanlı hâkimiyetini güçlendirme politikalarını sorgulamıyor görünmektedir. Yine bu bakımdan, Dünder, Siyonist hareketin hedeflerine ve merkezî hükûmetle yazışmalarında Cemal'in ağzından çıkmış Yahudi karşıtı bir söz bulmanın imkânsızlığına da değinmemektedir. Cemal'in tüm kaygısı, bir Yahudi devletinin kurulmasıyla Filistin'in, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılmasına dair Siyonist planlarını engellemektir. Cemal, Yahudilere karşı genel bir sürgün politikası izlememiştir. Bu çalışma, Cemal'in niyeti konusunda Dünder ile hemfikir olmamakla birlikte, yazarın ileri sürdüğü, Paşa'nın, valiliğinin başında Siyonist Yahudilerin Filistin'den atılmasını amaçladığı görüşüne katılmaktadır.¹⁷

Devletin, vatandaşları üzerinde tam otorite sahibi olması gerektiğine inanan bir İttihatçı olarak, Cemal'in Siyonizm'e muhalefeti, Filistin'de bir Yahudi devleti kurmayı amaçlayan milliyetçi bir harekete karşı çıkmaktan başka bir şey değildi. Kendisinin nokta-i nazarından bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin Suriye halkları üzerinde tam bir denetim sağlayabilmesi için, Siyonizm, hem yönetsel hem de ideolojik olarak Suriye ve Filistin'deki diğer muhalefet hareketleri gibi kontrol altına alınmalıydı. Bu

17 Kendisinin yaklaşımı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için: Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, ss. 358-399.

nedenle, Cemal Suriye'ye gelişinin hemen ardından hareketi so-
ruşturarak şu neticeye varmıştır:

... Bunlar arz-ı Filistin için ciddi bir afet. Yafa'da bunlar mis-
tik bir mahkeme tesis edecek kadar tevsi-i istiklal etmişler. Be-
nim fikrimce kemal-i isti'câl ile bir kânun yapmalı ve demeli ki
1] bademâ arz-ı Filistin'de tâbiiyet-i Osmaniye'yi kabul etseler
bile hiçbir Yahudi muhacir kabul olmayacaktır. 2] Münhasıran
Yahudilerle meskûn hiçbir yüksek kolonisi teşkil edilmeyecek.
El-yevm mevcut olanlar bademâ koloni namıyla yâd olunma-
yarak devletçe münâsib isimler verilmek şartıyla karye tesmiye
edilecektir. 3] Tâbiiyet-i ecnebiyede bulunan zevat ile anların
vekillerinin işbu karyelerin umuruna ve köylülerin muâmelât-ı
şahsiyelerine müdâhaleye salâhiyetleri olmayacaktır. 4] Arz-ı
Filistin'e yeniden Yahudi muhaciri celb etmek ve onları iskân
eylemek esası üzerine teşkil eden bilcümle siyasi ve ictimâî ve ik-
tisadi cemiyetler mülgâdır. Bunların azası meyanında bulunan
ecnebilerin arz-ı Filistin'de ikametlerine müsaade olunmayarak
ve hafıyyen cemiyet teşkiline cüret edecek ecnebler memalik-i
Osmaniye'den tard olunacaklardır. 5] Memalik-i Osmaniye'ye
Yahudi muhacir iskân etmek maksadıyla teşkil etmiş olan in-
saniyet-perver cemiyetler gerek Osmanlı olsun ve gerek ecnebi
bulunsun Filistin'de ne şu [?] ve ne de memurîn-i mahsûsa bu-
lundurmak salâhiyetini haiz değildirler. Hafıyyen elde edilecek
olanlar memalik-i Osmaniye'den tard olunacaklardır. 6] Mema-
lik-i Osmaniye'nin Filistin'den maâda aksâmına münferiden ve
müctemian hicret etmek isteyen Museviler ol babdaki kanun-ı
mahsûsasına tevfikân muamele ettikleri halde mazhar-ı teshi-
lat olunacaklardır. İşte şu mealde bir kanun-ı muvakkat neş-
redersek Siyonizm'e bir darbe indirmiş ve şimdiye kadar olan
tebeyyün şeyleri de biz sineye çekmiş oluruz. Siyonistlerin en
melunlarından otuz kırk kadar Rusyalı Yahudi tâbiiyet-i Os-
maniye'ye girmek için istida vermiş olmakla beraber istidalarını
ibtal ettirerek buradan def etmek fikrindeyim. Bu yazılırsa bâ-
ki kalan Yahudileri bütün nukât-ı nazarımıza tevfikân harekete

mecbur etmiş oluruz. Merkezin hilaf-ı mukarreratı icraatta yol bulunmuş olmak için istizan ederim.¹⁸

Bu pasajdan anlaşılacağı üzere, Cemal Paşa, Siyonist örgütlenmenin normalde devletin yerine getirmesi gereken işlevlere sahip olmasından rahatsız olmuştur. Dahası, koloniler bürokratik hiyerarşinin ve devletin kontrolünün dışındaydılar. Benzer hususları dikkate alarak, Yahudi kolonicilerin ellerindeki bütün silahların toplanmasını emretmiştir.¹⁹ Aynı telgrafta, en azılı Siyonist liderlerin bir kısmını, Osmanlı vatandaşlığı başvurularını reddederek sınır dışı edeceğini belirtmiştir. Bu liderler sınır dışı edilebildiği takdirde, kalan Yahudiler Osmanlı idaresinin bakış açısını kolayca kabullenecektir.²⁰ Cemal, Siyonizm'in tarif ettiği şekliyle kontrol altına alınması halinde, Yahudi cemaatini imparatorluğa entegre etmenin daha kolay olacağına inanmaktaydı.

Cemal'in Yahudi göçünü engelleme çabalarındaki tek gayesinin, Filistin'deki Osmanlı hâkimiyetinin koşulsuz tesisine engel olacak ve hatta Osmanlı idaresinin sonunu getirebilme potansiyeline sahip olma ihtimali olan bir milliyetçi hareketin, -yani Siyonizm'in- amaçlarını gerçekleştirmesini önlemek olduğu kanun tasarısında yeterince açıktır. Dünder'in yaklaşımında eksik olan, Siyonist hareketin hedefleriyle Cemal'in Yahudi tehciri politikasını birlikte ele alıp bağlamsallaştırmada başarısız olmasıdır. Yukarıda aktarılan metin, Cemal'in etnik mühendislikten ilham alan bir Filistin Türkleştirmesinden ziyade Siyonist faaliyetleri zapturapt altına almayı amaçladığını göstermektedir. Filistin'deki Yahudi varlığı, Osmanlı otoritesine sadık kaldıkları sürece Cemal için herhangi bir rahatsızlık kaynağı değildi. Her ne kadar Talat şahsen kabul etmiş görünse de, Cemal'in kanun tasarısı, uluslararası kamuoyunda Osmanlı karşıtı tepki oluşturacağı gerekçesiyle

18 BOA, DH. ŞFR 465/19, Cemal'den Talat'a, Kudüs, 2 Mart 1331 (15 Mart 1915).

19 Aaronsohn, *With Turks*, s. 34.

20 BOA, DH. ŞFR 465/19, Cemal'den Talat'a, Kudüs, 2 Mart 1331 (15 Mart 1915).

merkezî hükûmet tarafından onaylanmamıştır. Ancak, Talat, Cemal'e elinde mevcut olan araçları kullanarak Siyonist harekete karşı mücadele etmesi için tavsiyede bulunmuştur.²¹

Cemal Paşa, bundan üç ay sonra, 28 Mayıs 1915'te merkezî hükûmeti Siyonist tehdit hakkında tekrar uyarılmış ve ayrıntı vermeden bu sorunun kökünden çözülmesine ilişkin bir plan hazırlamış olduğunu ilan etmiştir. Planın uygulanması için Selanik baş hahamının Kudüs'te aynı pozisyona atanmasını talep etmiştir. Aynı telgrafta ayrıca, Siyonist harekete karşı girilen herhangi bir teşebbüsün, Siyonist propagandası ile tüm dünyaya, Yahudiliğe yapılan bir saldırı olarak yansıtıldığı konusundaki rahatsızlığını da ifade etmiştir.²² Yaklaşık bir yıl sonra teklifini tekrarlayacaktı. Temmuz 1916'da *Gazzete Levant Levedat* (?) gazetesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun, ABD Büyükelçisi Morgenthau ile, Filistin'de bir Yahudi cumhuriyeti kurulması için görüşmeler yaptığına dair bir yazı yayınlamıştı. Gazete, hükûmetin, böyle bir devletin kurulması fikrine meyilli olduğunu göstermiş olduğunu iddia etmekteydi. Cemal, gazetenin iddialarını şiddetle reddetmiş ve Osmanlı Devleti'nin Siyonizm'in karşısında olduğunu göstermek için, bir kez daha, Yahudi göçü ve Yahudilerin Filistin'de toprak satın alımını yasaklayan bir yasanın çıkarılmasını talep etti.²³ 27 Ocak 1917'de Siyonist faaliyetlere karşı yasa çıkarılması önerisini tekrarladı. Siyonist bağları olan yabancıların Osmanlı ülkesine girişlerinin yasaklanması ve şu anda Osmanlı topraklarında olan Siyonistlerin sınır dışı edilmelerini önerdi. Cemal'e göre "Siyonistlikle mücadeleye başlamak için onun zehirli semerelerinin muhit-i Osmaniye'de tamamıyla inkişaf etmesini intizar etmek muvafık olmayacağı kanaatinde" idi.²⁴ Fakat daha önce de

21 Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 373.

22 BOA, DH.SFR 475/9, Cemal'den Talat'a, Kudüs, 15 Mayıs 1331 (28 Mayıs 1915).

23 BOA, D H.SFR 529/69, Cemal'den Talat'a, Halep, Ağustos 1916 (24 Ağustos 1916).

24 BOA, DH.SFR 544/29, Cemal'den Talat'a, 14 Kanun-ı Sani 1332 (27 Ocak 1917).

ifade edildiği üzere, Yahudilere karşı bir kanun tasarısı hazırlanmasına dair taleplerinin tamamı, merkezî hükûmet tarafından uluslararası tepkiden çekinildiği için reddedilmiştir.

Teklif ettiği kanun tasarıları merkezî hükûmet tarafından reddedilmesine rağmen, Cemal, Siyonist harekete karşı mücadelesinden vazgeçmedi. Bunun yerine, Suriye'de hükûmet ettiği süre boyunca devletin Yahudi kolonileri üzerindeki otoritesini önemli ölçüde artırdı.

Siyonist Harekete Karşı Girişilen İcraatlar

Cemal, Siyonist hareketin gücünü sınırlama ve Filistin'deki Yahudilerin devlet kontrolü altına alınması yönünde bir adım olarak, Siyonist hareketin amansız düşmanı ve Yafa Kaymakamı Bahaeddin Bey'i Dördüncü Ordu İstihbarat Şubesi'ne ataşe olarak atadı. Cemal, Bahaeddin'e Siyonist harekete karşı mücadele emri vermişti. Bahaeddin, atanmasının hemen ardından, 25 Ocak 1915'te Yahudi gazetesi *Ha-herut*'ta, tüm Yahudileri Siyonist örgütten uzak durmaları konusunda uyararak bir ilan yayınladı. Ayrıca hükûmetin, Osmanlı Devleti topraklarında bir Yahudi devletin kurulmasını amaçlayan Siyonist hareketi yasaklamaya karar verdiğini ve bu örgütle gizli ilişkiler içinde bulunanların cezalandırılacağını ilan etti. Aynı açıklamada, bu idari eylemlerin sadece Siyonizm'e karşı olduğu ve devlete sadık kalan Yahudilere hiçbir şekilde zarar verilmeyeceği vurgulanmaktaydı.²⁵ Bununla birlikte, Bahaeddin tedbirlerini bütün Yahudi nüfusa teşmil etti ve uygulamaya koyduğu icraatların sertliği hem Alman hem de Amerikan büyükelçilerinin tepkilerini çekti. Bu diplomatların lobi faaliyetlerinin bir neticesi olarak, Şubat ayı başında Bahaeddin, kabine kararı ile İstanbul'a çağrılarak yeni bir göreve atandı.²⁶

25 PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 5, James Simon'dan Dışişleri'ne, Berlin, 17 Mart 1915.

26 PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 5, Warburg'dan Dışişleri'ne, 13 Şubat 1915. Bazı Siyonist raporlar, Bahaeddin'in Siyonist faaliyetleri izlemek üzere İstanbul'da

Ne var ki, Bahaeddin'in görevden alınması süreci sona erdirmeydi. Cemal, bazı Siyonist Yahudilerin Osmanlı otoritesine karşı bir tehdit oluşturacak şekilde gizli bir örgüt kurduklarından şüphelenmekteydi.²⁷ Bu nedenle, Dördüncü Ordu –yani Cemal'in ordusu– İstihbarat Şubesi, Yafa'daki Yahudi mahallesinde Siyonist faaliyetlere yönelik bir arama yapmış ve hukuk, posta, emniyet ve bazı belediye hizmetleri gibi, hükûmet organları tarafından gerçekleştirilmesi beklenen birçok hizmetin Yafa bölgesinin Yahudi cemaatlerinin iç örgütlenmesi tarafından yerine getirilmekte olduğunu gösteren belgeler elde etmişti. Ayrıca, kendi özel bayrakları da vardı. Kudüs Valisi, bu nedenle ordu komutanının, Siyonist liderlerin Osmanlı vatandaşlığına yaptıkları başvuruları reddedip onları sınır dışı etmeyi planladığını rapor etmekteydi. Aynı şekilde, Siyonist emeller güden Osmanlı tebaasının sınır dışı edilmesi de, kumandanın planları arasındaydı.²⁸ Bu telgraflar Cemal Paşa'nın planının, Osmanlı toplumunun yekpare bir bütün oluşturmasını engelleyen, Yahudi nüfus üzerindeki Siyonist kontrolü kaldırmak olduğunu göstermektedir.

Cemal'e ait tüm bu açıklamalar ve eylemler, Paşa'nın Filistin'deki Yahudilere karşı özel bir etnik mühendislik projesi bulunmadığı sonucuna varmaktadır. Kendisi yalnızca, Filistin'de Yahudiler için bir yurt kurulmasını amaçladığı için Osmanlı hâkimiyetine tehdit oluşturan Siyonizm'in yükselişine karşıdır. Bu amaçla, bu harekete karşı bir dizi önlem almıştır. İlk olarak, Osmanlı

oluşturulan yeni bir makama atandığını iddia eder. Bunun Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 8. Şube (Siyonist Şube) olma ihtimali hayli yüksektir. Bu iddialar hakkında daha fazla bilgi için bkz. PA-AA, Türki 1 95, Bd. 5, Ephraim Colm'dan Paul Nathan'a, Kudüs, 18 Şubat 1915.

27 Cemal'den Enver'e; Şam, 27 Eylül 1333 (27 Eylül 1917), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII*, s. 696.

28 BOA, D H.SFR 463/9, Midhat'tan (Kudüs Valisi) Talat'a, Kudüs'e, 4 Şubat 1330 (14 Şubat 1915); Cemal'den Enver'e, Şam, 27 Eylül 1333 (27 Eylül 1917), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII*, s. 669; Bu açıklamalar, Aaronsohn'un yukarıda geçen hatıratında teyit edilmektedir: Aaronsohn, *With Turks*, s. 3, 34.

vatandaşlığı edinemeyen Yahudileri ve ardından önde gelen Siyonistleri Filistin'den sürmüştür. Zira Osmanlı vatandaşı olmayan Yahudilerin büyük çoğunluğu Siyonist göç projesinin hayata geçmesinden sonra Filistin'e yine Siyonist imkânları kullanarak gelmiş kişilerdi ve Cemal Paşa'nın perspektifinden Osmanlı topraklarında bulunmaları sakıncalıydı. Bu bağlamda, aşağıda ayrıntılı olarak gösterileceği üzere, Cemal, Filistin'de Siyonizm'i kontrol altına almak için elinden gelen her şeyi yapmıştır.

İtilaf Devletleri Vatandaşı Olan Yahudilerin Vatandaşlığa Kabulü ve Sınır Dışı Edilmeleri

Dördüncü Bölüm'de görüleceği üzere, savaşın başlamasıyla birlikte tüm düşman devlet vatandaşları sınır dışı edilmeye başlandı. Bu sürecin bir parçası olarak, söz konusu devletlerin vatandaşları olan Yahudi göçmenler de sınır dışı edileceklerdi. Cemal Paşa, Siyonizm'i imparatorluğun bütünlüğü için tehdit olarak gördüğünden, savaşın başında, tehcir sürecini Yahudileri Filistin'den çıkarmak suretiyle Siyonist planları engellemek için kullanmıştır. Bunun sadece Yahudilerin sınır dışı edilmesi ile hazırlanmış hususi bir plan olmadığı, savaşın başlaması dolayısıyla bütün düşman devlet vatandaşlarının aynı muameleye tâbi olduğu hususunun altını çizmek gerekmektedir.²⁹

Dahası, Yahudilere diğer yabancı uyruklulara kıyasla ayrıcalıklı bir muamelede bulunularak Osmanlı vatandaşlığı edinme fırsatı verildi. Bu karar, Yahudileri Kudüs'ten çıkarma kararı tüm dünyadaki Siyonist çevrelerde büyük öfkeye neden olup bunun savaş propagandası açısından akıllıca bir strateji olmayacağı ortaya çıktığında alındı. Siyonistler, uluslararası kamuoyunu Osmanlı hükûmetine karşı yönlendirebilecek kayda değer bir küresel

29 BOA, DH. EUM 5.Şb 11/7, Beyrut Valisi'nden EUM'ye (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti), Beyrut, 18 Kanun-ı Evvel 1330 (31 Aralık 1914); HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 22 Haziran 1915.

ağa sahiptiler. Bu tür yaygın tepkilerden yorulmuş olan ve Alman ve Amerikan büyükelçileri ile Yahudi yanlısı İTC üyelerinin baskılarıyla karşı karşıya kalan Osmanlı hükûmeti, 1915 Ocak ayı başlarında tutumunu yumuşatarak Yahudi kökenli sakinlerin, başvuru ücreti olarak 40 frank ödemek suretiyle 10 gün içinde sürgün edilmekten muaf olup Osmanlı vatandaşlığı edinmeleri imkânını sağladı.³⁰ Osmanlı vatandaşlığını reddedenler ülkeyi terk etmek zorundaydılar.³¹ Yahudilerin Osmanlı vatandaşlığına geçmesi onların İmparatorluğa entegrasyonunu kolaylaştıracağından bu uygulamanın Yahudiler arasındaki hükûmet kontrolünü artırma amaçlı bir strateji olduğu varsayılabilir.

Osmanlı vatandaşlığını kabul etmeyenler, Aralık 1914 ile Ocak 1915 arasında Cemal tarafından sınır dışı edildiler. İtîlaf Devletleri'nden yaklaşık 2.700 Yahudi, İtalyan gemileriyle Mısır'a gönderildi.³² Kudüs Valisi Midhat Bey'in raporu, yerel hükûmetin Osmanlı olmayan Yahudiler için vatandaşlık edinme sürecini nasıl kolaylaştırdığını göstermektedir. Merkezî hükûmetin izniyle, Şubat ayının başında, vali son başvuru tarihini ikinci kez uzatmış ve Yahudi göçmenlerin vatandaşlığa alınma sürecini yumuşatmak için, alınacak başvuru ücretini de iptal etmişti. Vali, Talat'a, Şubat başı itibarıyla başvuru yapanların sayısının 3.000 civarında olduğu bilgisini vermektedir.³³

Siyonistler, Filistin'de gördükleri muameleyi Alman hükûmetine ve uluslararası kamuoyuna abartılı bir şekilde yansıttılar.

30 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 5, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 17 Ocak 1915; HHStA, PA 38/367, Burian'dan Kudüs Konsolosu'na, Kudüs, 7 Haziran 1915.

31 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 5, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 6 Şubat 1915.

32 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 5, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 18 Ocak 1915; PA-AA, Türkiye 195, Bd. 5, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 21 Ocak 1915.

33 BOA, DH.SFR 463/9, Midhat'tan (Kudüs Valisi) Talat'a, Kudüs, 4 Şubat 1330 (14 Şubat 1915).

Filistin'deki Osmanlı yetkililerinin sistematik bir şekilde Yahudi ev ve mallarını yok etmeye başladığını ve Arapları, Yahudilerin mallarına el koymaya davet ettiklerini iddia etmekteydiler.³⁴ Ancak gerçek, Siyonist liderlerin iddia ettiklerinin tam tersiydi ve İstanbul'daki Alman büyükelçisi ile Yafa ve Kudüs'teki Alman konsolosları, Siyonistlerin durumu abarttığını ve Yahudilere uygulanan Osmanlı politikalarının sadece onlara özel olmadığını, savaşın zorluklarından dolayı bölgedeki tüm insanlar için geçerli olduğunu mutabakatla rapor ettiler.³⁵

Haziran 1915'te, Osmanlı olmayan bazı Yahudilere vatandaşlık verildi. Başvuranların yaklaşık 970'i Osmanlı vatandaşı olarak sınır dışı edilmekten muaf tutuldu. Siyonist örgütün Filistin şubasının başında bulunan Dr. Ruppın'ın ifadesine göre, Yahudileri Filistin'den sınır dışı etmek artık mümkün değildi.³⁶ Eylül 1915'in sonunda Yahudiler için vatandaşlık süreci tamamlandı; 20 Eylül'de Osmanlı uyruğunu reddeden yahut başvuruları Osmanlı idaresince reddedilenler Filistin'den sürüldü. Sınır dışı edilenlerin sayısı 500 civarında olup genelde Siyonizm'le bağlantılıydılar. Bunlardan çoğu, Rus vatandaşıydı ve Mısır'a gönderildiler.³⁷

34 PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 5, Bernstoff'tan AA'ya (aktaran Licius), Stockholm, 1 Şubat 1915; PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 5, Warburg'dan Bethmann-Hollweg'e, Berlin, 10 Şubat 1915; PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 7, Lichtheim'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 22 Aralık 1915.

35 PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 5, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 8 Şubat 1915; PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 5, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e (aktaran Kudüs ve Yafa konsolosları), İstanbul, 10 Şubat 1915. 1917'de Alman büyükelçisi, yerel konsoloslara, Yahudilerin tasvirlerinin abartılı olabileceği konusunda uyarıda bulundu. Bu nedenle, Büyükelçi konsoloslardan Alman konsoloslukları tarafından gönderilen Yahudi telgraflarına kendi görüşlerini eklemelerini talep etti: PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 16. Bernstoff'tan AA'ya, İstanbul, 25 Ekim 1917.

36 PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 6, Wangenheim'dan Dışişleri'ne (aktaran Lichtheim), 18 Haziran 1915.

37 PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 5, Baumert'ten Dışişleri'ne, Yafa, 24 Eylül 1915; BOA, DH.SFR 485/22, Midhat'tan Talar'a, Kudüs, Eylül 1331 (24 Eylül 1915).

Hem İtilaf Devletleri'nin vatandaşı olan Yahudilerin sınır dışı edilme süreci hem de Cemal'in Siyonist hareket hakkındaki raporları göz önüne alındığında, Cemal Paşa'nın başlangıçta, Filistin'deki Osmanlı egemenliği için bir tehdit oluşturdukları düşüncesiyle, düşman devlet vatandaşlığı olan Yahudi nüfusunun tamamını sınır dışı etmek istediği sonucuna varılabilir. Hatta başlangıçta tüm Yahudileri Siyonist hareketin bir parçası olarak görmekteydi. Bununla birlikte, Kudüs'teki Alman Konsolosu'nun ifadesine göre, kısa bir süre sonra Siyonizm ile Yahudilik arasındaki farkı kavramış ve dikkatini Siyonistlere yöneltmişti. Ya da bütün Yahudileri politikalarının hedefi yapmanın imkânsızlığını anlayınca Siyonist hareketi karşısına almanın daha makul bir strateji olduğunu kavramıştı.³⁸ Son bir not olarak, Yahudilere karşı tüm eylemlerinin, Filistin'deki Yahudi varlığına son vermek değil, devlet idaresi ile Yahudiler arasındaki Siyonist bariyerin kaldırılmasını amaçladığının altını tekrardan çizmek gerekmektedir. Yahudilerin vatandaşlığa alınması, onları Osmanlı hukukunun kapsamı alanına sokmayı amaçlamaktaydı. Cemal'in Siyonist karşıtı politikasının benzer mülahazalar üzerine kurulu bir diğer yönü de bu hareketin liderlerini sürgün etmektir.

Siyonist Liderlerin Kovuşturulması

Cemal Paşa için, bir Siyonist lider olmak, ayrılıkçı olmak anlamına gelmekte ve dolayısıyla Suriye'de benimsediği devlet inşası politikası için engel ve tehdit ifade etmekteydi. Bu nedenle Cemal, Suriye'ye gelişinden hemen sonra Siyonist liderlerle mücadeleye

38 Kudüs Alman Konsolosu, bu değişimi, Osmanlı yetkililerinin Siyonizm ve Yahudilik arasındaki farkı kabul etmesi olarak yorumluyordu. Bu değerlendirmeye rağmen, en başından beri Osmanlı makamları bu farktan haberdardı. Bununla birlikte, Siyonistlerin emellerinin yalnızca Yahudi göçmenlerin Filistin'den atılmasıyla engellenebileceğine ikna olmuşlardı. Alman Konsolosu'nun söz konusu değişikliğe ilişkin değerlendirmeleri için bkz. PA-AA, Türkiye 195, Bd. 7, Brode'dan Bethmann-Hollweg'e, Yafa, 26 Ağustos 1915.

girişmiştir. Alman Yahudi Yardım Birliği (Hilfsverein) okullarının müdürü Ephraim Cohn'a göre, Cemal Paşa, Yahudilere sempati ile bakarken Siyonizm'i bir tehdit olarak görüyordu. Cemal, Mısır'a yapılan ilk taarruz öncesi Kudüs'teki kısa süreli misafirliğinde Siyonist harekete karşı sert bir konuşma yapmış ve kısa sürede Siyonist liderlerin 12'sini huzuru bozdukları gerekçesiyle Celile'ye (Kuzey Filistin) sürgün etmişti. Bunların arasında Antebi ve Grasowsky gibi önde gelen Siyonistler bulunuyordu.³⁹

Cemal'in Siyonist liderlere yönelik tavrı, Alman hükûmetinin İstanbul'daki lobi faaliyetleri neticesinde sıklıkla merkezî hükûmetin müdahalesine maruz kalmaktaydı. Çoğunlukla merkezî hükûmetin telkin ve zorlamasıyla, Siyonistlerin önemli ölçüde etkili olduğu uluslararası basının tepkisini çekmemek için, ya da bunların yayınlarının neticesinde, bazı kararlarından geri adım atmak zorunda kaldı. Bu nedenle, çoğu durumda, planlarını uygulamaya koymak için, farklı yöntemleri kullanması gerekti. Bu bağlamda, Cemal, Suriye'ye atanmasını müteakip, önde gelen kolonicilerin 49'unu sınır dışı etmeye karar verdi. Fakat Almanların araya girmesiyle, bu kararı geri çekmek ve tedrici ve kademeli olarak uygulamaya çalışmak zorunda kaldı. Bunların bir kısmı Şubat ayında sınır dışı edilirken başka bir grup Mart ayında Mısır ve Anadolu'ya gönderildi.⁴⁰ Aynı şekilde, Ağustos 1915 ortalarında Siyonist kolonilerin önde gelen liderleri Dr. Mossinsohn, Aronotiz, Rabbi Fishmann, Ridnik, Fein ve Yafa'daki Yahudi jimnazyumunun yöneticisi Dr. Bogratoschof Filistin'i terk etmek zorunda kaldı. Berlin'deki Siyonist temsilciye göre, bu sürgünlerle Cemal Paşa, İbranice eğitim ve Yahudi koloni sistemini ortadan kaldırmayı amaçlamakta ve bu

39 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 5, Ephraim Cohn'dan Dışişleri'ne, Kudüs, 20 Ocak 1915; PA-AA, Türkiye 195, Bd. 7, Warburg'dan Dışişleri'ne (aktaran Lichtheim), Berlin, 25 Ağustos 1915.

40 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 5, Wangenheim'dan AA'ya (aktaran Warburg), İstanbul, 8 Şubat 1915; PA-AA, Türkiye 195, Bd. 5, Wangenheim'dan Berthmann-Hollweg'e, İstanbul, 16 Mart 1915.

durum, Siyonizm'in tahayyül ettiği Yahudi toplumu için bir tehdit oluşturmaktaydı.⁴¹

Sürgüne gönderilen Siyonistlerden bazıları, Cemal Paşa'nın Suriye'deki entegrasyon ve kontrol politikalarına bir tehdit olarak algılanmaları nedeniyle Osmanlı vatandaşlığına başvuruları reddedilenlerden oluşuyordu. Bunlar İtalyan ve Amerikan gemileri ile Mısır'a gönderildiler.⁴² Diğerleri zaten Osmanlı vatandaşı oldukları için çoğunlukla tutuklanmış ve Divan-ı Harb'de yargılanmak üzere Şam'a götürülmüşlerdi. Bir kısmı serbest bırakılırken, bir kısmı da Filistin'den Anadolu'ya sürgüne gönderildiler.⁴³

Cemal Paşa'nın Siyonist liderlerle ilgili aldığı en önemli karar, Filistin'deki Siyonistlerin lideri Dr. Arthur Ruppın'ın sınır dışı edilmesi olmuştur. Ruppın, Alman vatandaşlığına sahip olup Amerika'daki Yahudi çevrelerinde de itibar sahibiydi. Dolayısıyla Filistin'deki varlığı, Siyonist örgütlenme için hayati önemi haizdi.⁴⁴ Cemal Paşa, Ruppın'ı ilk olarak Nisan 1915'te Filistin'den sınır dışı etmeye çalışmıştı. Şam Konsolosu aracılığıyla İstanbul'daki Alman büyükelçisinin Siyonist lideri geri çağırmasını talep etmiş,⁴⁵ ancak Ruppın'ın ayrılışı Alman hükûmeti tarafından engellenmişti.⁴⁶ Cemal Paşa, Ekim 1915'te talebini yineledi.

41 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 7, Warburg'dan AA'ya (aktaran Lichtheim), Berlin, 25 Ağustos 1915.

42 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 5, Wangenheim'dan Dışişleri'ne (aktaran Lichtheim), İstanbul, 22 Mart 1915; PA-AA, Türkiye 195, Bd. 5, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg, İstanbul, 16 Mart 1915.

43 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 6, Bernstoff'tan Bethmann-Hollweg'e (aktaran Lucius), 3 Nisan 1915; PA-AA, Türkiye 195, Bd. 8, Lichtheim'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 22 Aralık 1915.

44 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 9, Warburg ve Jacobson'dan Dışişleri'ne, Berlin, 4 Ekim 1916.

45 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 6, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 6 Nisan 1915.

46 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 9, Warburg ve Jacobson'dan Dışişleri'ne, Berlin, 4 Ekim 1916.

Ancak Alman büyükelçisi, Ruppin'in geri çağırılmasına yine karşı çıktı. Nihayetinde Cemal, Almanların itirazını kabul ederek, görevini bir Osmanlı vatandaşına devretmesi şartıyla Ruppin'in kalışına izin verdi. Bunun üzerine, Avusturya vatandaşlığına sahip bir başka Siyonist lider Dr. Thon, Osmanlı vatandaşlığına başvurmak ve Filistin'deki Siyonist şubenin başkanlığını devralmak zorunda kaldı.⁴⁷

1916 Temmuz'unun ortalarında, Fransız, İngiliz ve tarafsız ülke basınlarında çıkan bazı haberler, Cemal'in Siyonist karşıtı hislerini tekrardan harekete geçirdi. Söz konusu haberler, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Amerikan büyükelçisinin isteği üzerine Filistin'de Yahudilere toprak satmaya razı olduğunu iddia etmekteydi. Haberin kaynağı da, İstanbul'daki eski Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'ydu. Haberlere çok sinirlenen Cemal Paşa, iddialar Morgenthau tarafından yalanlansa da, haberi Ruppin'i Filistin'den kovmak için bir fırsat olarak kullandı.⁴⁸

Böylece 11 Eylül 1916'da Cemal Paşa Dr. Ruppin'i makamına çağırdı ve nazik fakat tavizsiz bir şekilde kendisinden Filistin'i on gün içinde terk etmesini istedi. Ruppin sınır dışı edilmesinin gerekçesini sorduğunda Cemal, Siyonizm'den bıktığını ve artık bu hareketle meşgul olmak istemediği cevabını verdi. Buna ek olarak, Ruppin'e, Cemal'in kararına karşı araya birilerini sokmaya çalışarak (Alman müdahalesini kastediyordu) zaman kaybetmemesi konusunda tavsiyede bulundu. Ruppin bu tehditten, Almanya'dan yardım istemesi halinde, Cemal'in, Alman koruması altındaki Siyonist kurumları sıkıştırma yolunu

47 PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 7, Neurath'tan Dışişleri'ne (aktaran Lichtheim), İstanbul, 14 Ekim 1915; PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 7, Lichtheim'dan Louis Brandeis'e, İstanbul, tarihsiz.

48 Bu röportaj ilk olarak 17 Temmuz 1915 tarihinde, Fransız hükûmetinin yarı resmi gazetesi *Gazette de Lausanne*'da "La Palestine Republique Juive" başlığı ile yayınlandı. Ayrıntılı bilgi için bkz. PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 9, Jacobson ve Hantke'den Dışişleri'ne, Berlin, 27 Temmuz 1916; PA-AA, Türkiye 1915, Bd. 9, Radovitz'ten AA'ya, 21 Eylül 1916.

seçeceği sonucunu çıkarmıştı. Bu nedenle Filistin'deki Siyonist teşkilatlanmaya zarar vermekten kaçınmak adına Cemal'in kararını itirazsız kabul etti ve bu karara karşı herhangi bir müdahaleyi reddetti. Ruppın, Cemal'in ofisini terk ederken, hiçbir zaman Osmanlı çıkarlarının aksine hareket etmediğini ve belki gelecekte tekrar bir araya gelebileceklerini, o zaman Cemal Paşa'ya konuyu izah edebileceğini söyleyince, Paşa "belki görüşürüz" dedi, "ama Almanya'da" diye ekledi.⁴⁹ Ancak Ruppın, Almanya'ya dönmek yerine İstanbul'da kalmayı ve faaliyetlerine burada devam etmeyi tercih etmiştir.

Ruppın'den kurtulduktan sonra Cemal, Ruppın'ın halefi Thon ve başkan yardımcısı Yellin'i Filistin'den göndermenin yollarını aradı. Bu ikili, Ruppın'den sonra Filistin'deki Siyonist faaliyetlerin organizasyonunun sorumluluğunu üstlenmişlerdi. 30 Ocak 1917'de Cemal, Yellin'i ailesiyle birlikte Şam'a çağırды ve daha sonra, 4 Şubat'ta Thon'a Şam'a gelmesi emrini verdi. Ancak Cemal bu kez, muhtemelen uluslararası kamuoyunun tepkisinden çekinerek, kararını geri çekerek bu iki liderin Filistin'den çıkarılması fikrinden vazgeçti.⁵⁰

Bu eylemler ile Cemal, Siyonist faaliyetleri bir dereceye kadar kontrol altına almayı başardı ve Siyonizm hakkındaki endişeleri, Filistin'e yönelik İngiliz askerî tehdidi baş gösterinceye kadar, yeni ve daha sakin bir sürece girdi. Gazze'deki Birinci Muharebe'den sonra, Gazze ve Yafa'yı boşaltmaya karar verecekti. Cemal'in Siyonizm politikasını anlamak için, bu kararın askerî gerekçelerle mi yoksa siyasi sebeplerle mi alındığı konusunun anlaşılması gerekmektedir.

49 PA-AA, Türkiye 195, Bd: 9, Ruppın'den AA'ya, İstanbul, 12 Ekim 1916; PA-AA, Türkiye 195, Bd. 9, Radowitz'den Dışişleri'ne (aktaran Lichtheim), İstanbul, 16 Ekim 1916.

50 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 11, Kühlmann'dan Dışişleri'ne, İstanbul, 16 Şubat 1917; PA-AA, Türkiye 195, Bd. 11, Warburg'dan Dışişleri'ne, Berlin, tarihsiz; PA-AA, Türkiye 195, Bd. 10, Kühlmann'dan Dışişleri'ne (aktaran Lichtheim), İstanbul, 9 Şubat 1917.

Yafa'nın Tahliyesi ve Kudüs'ü Tahliye Girişimleri

Filistin'in İngilizler tarafından işgal edilme tehlikesi, Cemal Paşa'yı, 28 Mart'taki Birinci Gazze Muharebesi'nden hemen sonra Yafa ve Gazze'nin sivil sakinlerini tahliye etmeye zorladı. Ayrıca Paşa aynı nedenle Kudüs'ü boşaltmaya karar vermekle birlikte bu planı uygulamadı. İlk olarak Gazze boşaltılmasına rağmen, ancak, Gazze'de az sayıda Yahudi bulunması sebebiyle, konu uluslararası gündeme taşınmamıştı. Bununla birlikte, Yafa ve Kudüs'ün boşaltılma kararı, bu şehirlerdeki yoğun Yahudi mevcudiyeti dolayısıyla, küresel Yahudi çevrelerinde büyük endişeye yol açmıştır. Bu tahliyelerin arkasındaki amaçlara dair yoğun Siyonist propaganda da zikredilen kaygıların artması neticesini doğurmuştur.⁵¹ Bu kısım, tahliyelerin amaçları ve uygulanma süreci üzerine odaklanacaktır.

Yafa'nın tahliyesi hadisesi üzerine yazan Fuat Dündar, Cemal'in bakış açısına göre, o sırada kent için herhangi bir askerî tehdit bulunmadığı sonucuna varır. Dündar'a göre, işgal tehdidini bir fırsat olarak gören Paşa, sadece Yafa ve Kudüs'ün Türkleştirilmesini amaçlamıştı ve Kudüs'ü, İslâm'ın ve Türklüğün merkezi yapmayı hayal etmekteydi. Dolayısıyla şehirleri boşaltmaya karar vermişti. Tahliye kararının, bazı siyasi yönleri bulunmakla birlikte, Filistin'i İngiliz saldırılarına karşı savunmak için bir önlem olarak ortaya çıktığını ihmal etmektedir. Konuyu savaşın koşullarından kaynaklanan spontane bir hadiseden ziyade, İTC liderleri tarafından uzun zamandan beri planlanan kasıtlı bir hareket olarak ele almaktadır. Kitabında, askerî tehdit gerçeğini göz önünde bulundurmamaktadır.⁵²

Geçtiğimiz sayfalarda da yer yer ifade edildiği gibi, Cemal Paşa, Siyonist hareketin kontrol altına alınmasına dair siyasi hedeflere

51 Bu tür raporların örnekleri için bkz. TNA, FO 371/3053, Dizengoff'tan FO'ya, 4 Mayıs 1917; TNA, FO 371/3055, Sykes'tan Graham'a, Kahire, 28 Nisan 1917; PA-AA, Türki 195, Bd. 12, Wedel'den Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 28 Nisan 1917.

52 Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, ss. 388-396.

sahip olsa da yaklaşmakta olan bir askerî tehdidin varlığı da göz ardı edilemez. Cemal'in Enver'e gönderdiği raporlardan, Birinci Gazze Muharebesi sonrasında büyük bir İngiliz seferi beklediği açıkça anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın Sekizinci Bölümü'nde, İngiliz saldırısından sonra Cemal Paşa'nın Filistin Cephesi'ndeki askerî durumu ne derece ciddiye aldığını açıklığa kavuşturacağız. Bu bağlamda, Yafa'nın tahliyesi, İtilaf Cephesi'nin olası bir deniz operasyonuna karşı bir önlem olarak planlanmıştı. İkinci bir husus ise, Cemal ile merkezî hükûmetin konuya yaklaşımıdır. Özellikle Talat'tan gelen bir talep ile Enver'in verdiği bir emir, Cemal'i Kudüs'ün boşaltılmasıyla ilgili planlarından vazgeçmek zorunda bırakmıştır.⁵³

O sırada nispeten tarafsız gözlem yapan kaynaklar, Cemal'in tahliye konusundaki siyasi hedeflerini kabul etmekle birlikte bir askerî tehlikenin varlığını da inkar etmemektedirler. Kudüs'teki Alman Konsolosu'nun raporuna göre, Birinci Gazze Muharebesi'nden sonra, tahliye işleminin askerî açıdan faydalı olacağı netleşmişti. Gazze tahliye edilmemiş olsaydı, ilk İngiliz kuşatması şehrin sakinleri arasında paniğe neden olacak ve bu durum Osmanlı birliklerine olumsuz bir etki yapacaktı. Dahası, Yafa'daki Yahudiler İngilizlere sempati duyuyorlardı. Bu nedenle, bir savaş halinde, şehrin yerel halkı tarafından "düşman" adına casusluk yapılması riski mevcuttu. Konsolos son olarak, İngiliz tehlikesinin, Cemal'in Filistin'deki Siyonist organizasyonu yıkma planlarını uygulaması için bir mazeret oluşturduğunu da raporunda belirtmektedir. Kudüs Alman Konsolosu, kendisinin Yahudi kökenli olmasına ve Siyonizm'e olan sempatisine rağmen, Cemal'in tahliye planının öncelikle askerî kaygılardan kaynaklandığını düşünürken,⁵⁴ onunla aynı fikirde olan Almanya'nın İstanbul'daki askerî temsilcisi, Cemal'in icraatının meşru askerî

53 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Kühlmann'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 27 Nisan 1917.

54 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 12 Brode'den Dışişleri'ne, Kudüs, 5 Nisan 1917.

gerekçelendirmeye sahip olduğunun altını çizmekteydi.⁵⁵ Benzer şekilde, bu eylemin siyasi yönünü kabul eden İspanyol Konsolosu, günlüğüne “geniş çaplı bir casusluk söz konusu olması gerektiği” kanaatini not düşmektedir.⁵⁶ Aynı şekilde Cemal’in askerî yetkilerini devralan Yıldırım Orduları komutanı General Falkenhayn da, Kudüs’e yaptığı ziyaretten sonra tahliye işleminin askerî nedenlerle yapıldığına ikna olmuştu. Kudüs Konsolosu ve Falkenhayn’ın aksine, İstanbul’daki Alman büyükelçisi askerî durumun Cemal Paşa’nın siyasi amaçlarına katkıda bulunduğu ve bu nedenle tahliye için birincil nedenin siyasi olduğu noktasında ısrarcıydı.⁵⁷ Bu noktada, Yafa’nın tahliyesinin askerî nedenlerini anlamak için Cemal ile İspanya Konsolosu arasındaki görüşmeye değinmekte yarar vardır:

Ekselansları’ndan [Cemal Paşa], İspanyolların olası riskleri kabul etmek suretiyle Yafa’da kalabilmeleri için bir izin kopartmaya çalıştım, ancak reddetti. Karşı çıktım: “Hükûmetin gayesinin, bir bombalama durumunda yabancıların can kaybını önlemek olduğunu düşünürsek, eğer hükûmete karşı haklarından feragat ederlerse...” Ancak sözümü kesti ve şunları söyledi: “Amacımız bu değil, Gazze’de yaptığımız gibi şehirde kendimizi savunmaktır. Kadın ve çocukların çılgınlıkları arasında kendimizi nasıl savunmamızı bekliyorsun?” İstemedim de olsa vazgeçmek zorunda kaldım.⁵⁸

Tahliye sürecine yakından bakıldığında, kararın arkasındaki nedenler daha da anlaşılır olacaktır. Sekizinci Bölüm’de anlatılacağı üzere, Cemal Paşa, Osmanlı havacıları tarafından yapılan keşif uçuşları neticesinde, İngilizlerin Filistin’e yönelik kapsamlı bir saldırı için hazırlık yapmakta olduklarını öğrenmişti. Bu nedenle,

55 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 13, Niemann’dan Prusya Savaş Bakanlığı’na, İstanbul, 22 Mayıs 1917.

56 Ballobar, *Jerusalem*, s. 148.

57 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 13, Kühlmann’dan AA’ya, İstanbul, 7 Haziran 1917.

58 Ballobar, *Jerusalem*, s. 147.

kendisinin askerî bir tehlike bulunduğunun farkında olduğunu inkâr etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, Yahudilere özgü bazı politikalar Cemal'in niyetlerini şüpheli kılıyordu: Sürecin başında, Cemal, Alman vatandaşlarının Yafa'da kalmasına izin vermiş, ancak Yahudileri bu ayrıcalıktan muaf tutmuştu. Buna ek olarak, çiftçilerin hasat mevsiminin sonuna kadar Yafa'da kalmalarına izin veriyordu. Aynı minvalde bir istisna olarak, başlangıçta Yahudi çiftçilerin kalmasına izin verilmemişti. Kudüs Alman Konsolosluğu'nun müdahalesiyle, bu muafiyet Yahudileri de kapsayacak şekilde genişletildi. Genel olarak bakıldığında, başta, siyasi amaçlar kısmî bir rol oynamış gözükse de tahliye savaş koşullarından bağımsız olarak İTC liderleri tarafından planlanan kasıtlı bir eylem olarak nitelendirilemez.⁵⁹

Yafa'nın tahliyesinden kısa bir süre sonra, İtilaf Cephesi ve tarafsız devletler basını, söz konusu politikayı Cemal Paşa ve Osmanlı hükûmetine karşı propaganda aracı olarak kullanmaya başladı. Fransız Ajans-Havas'ın haberleri bu anlamda Cemal için bardağı taşıran son damla oldu. Haberde, yalnızca Yahudilerin Yafa ve Gazze'den tahliye edildikleri, kendilerine ulaşım imkânı verilmediği ve evsiz bırakıldıkları iddia edilmekteydi. Ayrıca göçmenlerin mallarının ve Hristiyan ibadet yerlerinin yağmalanmış olduğu söyleniyordu.⁶⁰ Siyonist lider Thon dahi, Alman Dışişleri'ne gönderdiği bir raporda Ajans tarafından çizilen resmin abartılı ve suçlayıcı nitelikte olduğunu ifade etmekteydi.⁶¹

Bu haberlere tepki olarak Cemal, karşı propaganda çalışmalarına başladı. Önemli Siyonistlerin yanı sıra Hristiyan ve Yahudi

59 BOA, DH.ŞFR 551/68, Münir'den Talat'a, Kudüs, 15 Nisan 1333 (15 Nisan 1917); Yahudilere uygulanan muafiyetler için bkz. PA-AA, Türkiye 195, Bd. 12, Brode'den Dışişleri'ne, Kudüs, 5 Nisan 1917.

60 PA-AA, Türkiye 195, Lucius'tan Bethmann-Holwegg'e, Stockholm, 1 Haziran 1917; BOA, DH.ŞFR 555/30, Cemal'den Talat'a, Kudüs, 26 Mayıs 1333 (26 Mayıs 1917).

61 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 12, Brode'den Dışişleri'ne (aktaran Thon), Kudüs, 29 Mayıs 1917.

dinî liderlerini de makamına davet ederek onlardan Avrupa basınının iddialarını yalanlayan bildiriler yayınlamalarını talep etti. Bu hizmetlerin karşılığı olarak 1.000 Türk lirası ve göçmenlerin sorunlarını hafifletmek amacıyla 3.000 Türk lirası para yardımı yapmayı da teklif etti.⁶²

Toplantının hemen ardından, Siyonistlerin lideri Dr. Thon, 13 Siyonist gazeteye iddiaları reddeden telgraflar gönderdi.⁶³ Benzer şekilde, İstanbul Hahambaşısı, Frankfurter Zeitung'a röportaj vererek Osmanlı hükûmetinin mültecilere yardım için 100.000 lira ayırdığını ifade etti. Cemal'in karşı propagandasının tarafsız ülkelerde karşılık bulduğunun bir göstergesi olarak Kopenhag gazeteleri bu raporu ve Osmanlı hükûmetinin haberlere ilişkin itirazını yayınladılar.⁶⁴ Benzer şekilde Yahudi ve Hristiyan toplulukların dinî liderleri de Avrupa basınına telgraf gönderdi.⁶⁵

İtilaf basınından gelen haberler, tahliye edilen insanların içinde bulundukları koşullar hakkında abartı içermekteyse de, bu basın kampanyasına tepki olarak Cemal Paşa, göç ettirilen Yafalıları karşı tutumunu değiştirerek onlara daha iyi imkânlar sağladı.⁶⁶ Alman Büyükelçisi Kühlmann'ın aktardığına göre, Yafa'nın tahliyesi sırasında, savaş koşullarından kaynaklanan bazı küçük sorunlar hariç her şey rutin bir şekilde ilerleşmişti.⁶⁷ Kudüs Valisi Talat'a, 37 bekçi, 13 polis ve 33 jandarmanın,

62 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 12, Brode'den Dışişleri'ne (aktaran Thon), Kudüs, 29 Mayıs 1917; PA-AA, Türkiye 195, Bd. 12, Kühlmann'dan Dışişleri'ne, İstanbul, 16 Mayıs 1917.

63 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 12, Brode'den Dışişleri'ne (aktaran Thon), Kudüs, 29 Mayıs 1917.

64 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 13, Kopenhag Siyonist Bürosu'ndan Berlin Siyonist Bürosu'na, 1 Haziran 1917.

65 BOA, DH.ŞFR 558/76, Cemal'den Talat'a, Kudüs, 24 Mayıs 1333 (24 Mayıs 1917).

66 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Kühlmann'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 2 Haziran 1917.

67 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 12, Kühlmann'dan Dışişleri'ne, İstanbul, 16 Mayıs 1917.

tahliye edilenlerin eşyalarını korumak için Yafa'da bırakıldığını rapor etmekteydi.⁶⁸ Hepsinden öte, Cemal, ilk beyanının aksine, mültecilere kıyı şeridi dışında Filistin'in herhangi bir yerinde yerleşme imkânı verdi.⁶⁹ Kıyı boyunca Yahudi yerleşiminin yasaklanması ayrıca Cemal'in Yahudilere olan güvensizliğini de göstermektedir.

* * *

Siyonizm'e karşı yazdıkları ve yaptıklarından hareketle, Cemal'in bu hareketi, Filistin'deki Osmanlı hâkimiyeti ve Yahudi nüfusun imparatorluk sistemi içerisine entegrasyonu için bir tehdit olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Cemal, imparatorluğun birliğini tehdit ettiğini düşündüğü diğer hareketler gibi bu hareketi de kontrol altına almak ve etkisizleştirmek istemekteydi. İç ve dış politikanın ve Almanya'nın birtakım baskılarına maruz kalmasına rağmen, genelde planlarını uygulamada başarılı olmuştur. Yahudi kolonilerinin silahlı muhafızları⁷⁰ ve özel mahkemeleri⁷¹ savaşın henüz başında dağıtılmıştır. Ayrıca, kolonileri Osmanlı idaresinin hiyerarşisi içinde yeniden organize edilerek köylere dönüştürülmüş ve koloni şefleri, yeni oluşturulan Osmanlı-Yahudi köylerinde muhtar olmuştur.⁷² Son olarak, Cemal'in Siyonist hareketi, Filistin nüfusunu etnik çizgiler doğrultusunda yeniden şekillendirmek istediği için değil, sadece Filistin'de bağımsız bir Yahudi devletinin kuruluşuna dair emelleri ve Yahudi toplumu üzerindeki potansiyel ve pratik nüfuzu sebebiyle ortadan kaldırmak istediğini yinelemekte fayda vardır.

68 BOA, DH.ŞFR 558/2, İzzet'ten Talat'a, Kudüs, 26 Haziran 1333 (26 Haziran 1917).

69 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 13 Lucius'tan Bethmann-Hollweg'e, 1 Haziran 1917.

70 Aaronsohn, *With Turks*, s. 34.

71 Aaronsohn, *With Turks*, s. 3.

72 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 17, Ruppın'den Bernstoff'a, İstanbul, 9 Kasım 1917.

Hristiyan Ruhban Üzerindeki Devlet Otoritesinin Güçlendirilmesi

Cemal'in, devleti yapısal olarak bütünleştirmek ve dış güçlerin etkisini kontrol altına almak yönündeki baskı politikalarına maruz kalan bir başka grup da, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Büyük Güçler'e kapitülasyonlar tarafından sağlanan koruma şemsiyesi altında geniş bir otonomiye sahip olan Hristiyan mezheplerin din adamlarıydı.⁷³ Diğer otonom yapılarda olduğu gibi, bu korumanın Dünya Harbi'nin patlak vermesiyle kaldırılması, genelde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan liderliği, özelde ise Suriye'deki ruhban sınıfı için özerklik bakımından sonun başlangıcına işaret ediyordu. Savaş öncesi dönemde, Arap vilayetleri üzerindeki Osmanlı-Avrupa nüfuz rekabetinde Hristiyan gruplar çoğunlukla Avrupa devletlerine sempati besliyorlardı. Avrupa devletlerinin nüfuz siyasetinin yerel aktörleri, büyük ölçüde Hristiyan din adamlarıydı. Bu nedenle, Kudüs İspanyol Konsolosu'nun günlüklerinde belirttiğine göre, kapitülasyonların kaldırılması, Suriye şehirlerinde yaşayan ve kendilerine yönelik bir katliamın vuku bulmasından endişe eden Hristiyan nüfus arasında büyük paniğe yol açmıştı.⁷⁴

Cemal, Suriye'deki Hristiyan topluluklar üzerindeki Batı nüfuzunu ortadan kaldırmak için ruhban sınıfını Osmanlılaştırmaya ve böylece devletin gücünü Hristiyan nüfusa kabul ettirmeye çalışmıştır. Bu amaçla Cemal Paşa, Suriye'deki valiliği süresince, özerk din adamlarının Osmanlı imparatorluğu otoritesine boyun eğmesi meselesine büyük önem verdi ve çoğunlukla bu dinî cemaatlerin din adamları tarafından yayılan yabancı etkisini ortadan kaldırmak için ciddi bir çaba harcamıştı. Sonuç olarak, İtilaf

73 Suriye'deki Hristiyan toplulukların savaş öncesi dönemdeki durumlarına dair bazı makaleler için bkz. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. Volume II: The Arabic-Speaking Lands*, (New York: Holmes & Meier Publishers, 1982).

74 Ballobar, *Jerusalem*, s. 28.

Devletleri'nin, özellikle Fransa'nın etkisi altındaki topluluklar, Cemal tarafından baskı görmüş ve büyük ölçüde boyunduruk altına alınmıştır. Cemal muhtemelen, bir dereceye kadar Hristiyan toplulukların laikleşmesini, böylece devletin Hristiyan vatandaşları üzerindeki kontrolünün artmasını amaçlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Suriye'deki Hristiyan nüfusun büyük çoğunluğu, din adamlarının da etkisiyle Fransa'yı ve Rusya'yı destekliyor ve Osmanlı "boyunduruğundan" kurtulmalarının, ancak İtilaf güçlerinin savaştan zaferle çıkması durumunda mümkün olabileceğini düşünüyorlardı.⁷⁵ Avusturya Şam Konsolosu'na göre, Marunî Hristiyanların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu Lübnan, "Fransa'nın Doğu'daki uzantısı" gibiydi.⁷⁶ Fransız ve Rus nüfuzunun güçlü olduğu en önemli mezhepler, Rum Ortodokslar ve Katolik Marunilerdi. Cemal Paşa, üzerlerindeki Fransız ve Rus nüfuzunu kırmak ve cemaatlerine devletin gücünü göstermek için bu toplulukların din adamlarını hiyerarşik olarak Osmanlı Sultanı'na boyun eğdirmeye yöntemine başvurmuştur. Bu bakımdan, ilk olarak, diğer patriklerin aksine yaklaşık 100 yıldır Osmanlı Sultanı'nın fermanıyla atanmayan Maruni patriğinin fermanla atanması işine girişti. Marunilerin bu farklılığı, patrikhaneye önemli bir özerklik getirmişti. Maruni din adamlarının durumdan rahatsızlık duymasına rağmen, Suriye'ye atanmasının ikinci ayında Cemal patriği bir devlet görevlisine dönüştürmüş ve fermanla atanması talimatı vermişti.⁷⁷ Bu emirle birlikte, tüm ruhban birer devlet görevlisi haline geldi.⁷⁸ Avusturya'nın Beyrut Konsolosu'na göre, bu durum, o andan itibaren, patrikhanenin isteklerinin aksine olabilecek

75 HHStA, PA 38/363, Ranzi'den Berchtold'a, Şam, 3 Eylül 1914.

76 HHStA, PA 12/209, Ranzi'den Burian'a, Şam, 28 Ocak 1915.

77 BOA, BEO 4332/324896, Dâhiliye Nezareti'nden Adliye ve Mezahib Nezareti'ne, 5 Kanun-ı Sani 1330 (18 Ocak 1915). Ferman metni için bkz. *Düstur* II/7, s. 207.

78 Cemal Paşa'ya yazdığı dilekçesinde Kudüs Ermeni Katolikosu kendisine atıfta bulunuyordu: BOA, DH.ŞFR 529/3, Cemal'den Talar'a, 3 Ağustos 1332 (17 Ağustos 1916).

şekilde hükûmet tarafından tercih edilen adayların Maruni Patriği olarak atanabilecekleri anlamına gelmekteydi. Buna karşılık patrik, duruma müdahale etmesi için Avusturya Konsolosluğu'na başvurmuş, ancak teşebbüsü sonuçsuz kalmıştı.⁷⁹

Ruhban sınıfı, Lübnan'daki Maruniler arasında Fransız nüfuzunun yaygınlaştırılmasında hayati bir öneme sahipti. Fransızlara duydukları sempatileri göz önüne alındığında, denizden gelebilecek bir İtilaf saldırısı durumunda, Maruni ruhbanın düşman devletleri desteklemeleri olasıydı. Dahası, savaş başında, Maruni patriği, Fransız gazetesi *Le Matin*'e röportaj vermiş ve Beyrut'ta 6.000 Maruni'nin Fransız ordusuna katılmaya hazır olduğunu ilan etmişti.⁸⁰ Sonrasında Cemal Paşa, "istişare" amacıyla Kudüs ve Şam'a büyük bir Maruni din adamı grubunu çağırdı. Bunlardan, bir kıyı işgalinde Fransızları desteklemesi muhtemel olarak görülen bazıları Cemal tarafından alıkonularak rehin tutuldu. Aralarında en dikkat çekici olanlar, Kıbrıs piskoposu Bulos Auvad, Beyrut piskoposu Butros Şebli ve Maruni patriğinin yakın çevresindeki bazı rahiplerdir. İtilaf Cephesi'nden gelecek bir deniz harekâtı durumunda bunlar tutuklanacaklardı.⁸¹

Cemal Paşa, devlet otoritesini Suriyelilere ve özellikle Maruni cemaatine göstermek için, Osmanlı hâkimiyetinin Maruni patriğine bu şekilde kamusal bir gösteri şeklinde kabul ettirilmesinin zorunlu görüyordu. Bu sebeple, 27 Temmuz 1915'te patrik, Cemal'in zorunlu daveti üzerine, Paşa'nın Lübnan Sofar'daki karargâhına bir "ziyarette" bulundu. İlerlemiş yaşına rağmen patrik, Cemal Paşa'nın huzuruna çıkabilmek için yazlığından kalkıp uzun bir yolculuk yapmak zorunda kaldı. Beyrut Alman Konsolosu, bu olayı, "Maruni patriğinin artık Lübnan'ın efendisi olmadığıнын, Osmanlı hükûmetinin Lübnan'daki temsilcisine boyun

79 HHStA, PA 38/366, Nedwed'ten Burian'a, Beyrut, 15 Ocak 1915.

80 BOA, DH.EUM 7.ŞB 2/1, Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 7 Eylül 1914.

81 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 19 Haziran 1915.

eğdiğinin tüm dünyaya gösterilmesi” olarak yorumlamaktaydı. Benzer bir bağlamda, hükûmetin yarı resmî gazetesi *Journal de Beyrouth* da, bu olayı “derin Osmanlılık duygularının yeniden dirilişi” olarak haberleştirmektedir.⁸²

Patrik, savaş öncesinde Fransız nüfuzunun simge isimlerinden olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu’na bağlanmış olmasına rağmen, başından itibaren kendisine itimat edilmedi.⁸³ Kaderi Cemal Paşa tarafından koğuşturmaya maruz kalmış pek çok kişi ve grubunkine benzer oldu. Maruni patriği, savaşın başında Fransız Konsolosluğu’nda ele geçirilen belgeler arasında, Osmanlı Devleti aleyhinde Fransız Dışişleri Bakanlığı’na yazmış olduğu bir mektup sebebiyle, Arapçı gruplarinkine benzer bir kovuşturma süreci geçirerek Fransız taraftarı olduğu gerekçesiyle Adana’ya sürülecekti.⁸⁴

Cemal için, Osmanlı egemenliğinin Suriye’de inşası ve halka gösterilmesi için üzerinde hâkimiyet tesis edilmesi gerekli olan bir diğer özerk grup, Suriye’deki Fransız nüfuzunun bir diğer önemli unsuru olarak görülebilecek olan Rum Katolik mezhebidi. Cemal döneminin başında, Maruni patrikliği gibi, Rum Katolik patrikliğinin de kendi cemaati üzerindeki etkisini zayıflatacak icraatlara girişilerek yardımcı piskoposlarının çoğu ağır bir şekilde cezalandırıldı (on dört yardımcı piskopostan üçü sürgüne gönderilirken, biri idam cezasına çarptırılmış, iki tanesi de kendi piskoposluk bölgelerinden sürüldü). Akka Rum Katolik piskoposu da, savaş başladığında Fransa’da bulunuyordu. Halka hitap ettiği bir konuşmasında Suriyeli Hristiyanların Fransa’ya sadakatini vurgulamıştı. Bu konuşma Fransız basınında yayınlanmış olduğundan Osmanlı kabinesinin savaş ilanından sonra, piskopos bu konuşma nedeniyle idam cezasına çarptırıldı. Kararı son dakikada öğrenmiş olan piskopos, yolda rotasını Mısır’a gitmek

82 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Mutius’tan Bethmann-Hollweg’e, Beyrut, 28 Temmuz 1915.

83 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 15, Bernstoff’tan Dışişleri’ne, İstanbul, 26 Ekim 1917.

84 BOA, HR.SYS 2267/34, Talat’tan Hariciye Nezareti’ne, 9 Temmuz 1332 (22 Temmuz 1916).

üzere değiştirerek kendini idamdan kurtarabildi. Benzer şekilde, Baalbek piskoposu, Nahle Mutran Paşa'nın "ihamet" suçuna ortak olmaktan mahkûm edilerek Urfa'ya sürgüne gönderildi.⁸⁵ Trablus piskoposu Joseph Dumani, benzer koşullar altında Sivas'a sürüldü. Görevinin bir gereği olarak Suriye'de ve Mısır'da üçer yıl kalması gereken Rum Katolik patriği VII. Kyrill ise, savaşın başlangıcında Mısır'da yaşıyordu. Osmanlı hükûmeti Suriye'ye geri dönmesi yönünde kendisine çağrıda bulunmuştu. Kyrill dönmeyi reddettikten sonra, hükûmet Şam'daki piskoposları toplayarak bir piskopos vekili seçmelerini emretti. Toplantı sınırlı sayıda katılımcıyla gerçekleşmesine rağmen, talep yerine getirildi.⁸⁶

Rum Ortodoks başpiskoposu Jerasimos Messara'nın hikayesi de yukarıda sözü edilenlerden farklı değildi. Messara, Beyrut Askeri Alma Komisyonu başkanının talebi üzerine görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı. Başpiskopos komisyonun bir üyesi olup, başkan, kendisinden daha gayretli çalışmasını isteyince bu isteği geri çevirdi. Buna ek olarak, komisyon toplantısında, cemaatinin üyeleri için askerlik hizmetinin uzatılmasına karşı çıktığı için başkan tarafından toplantıdan atıldı. Başkan, Divan-ı Harb'e verileceğini söylemiş ancak daha sonra, hükûmet ve kilise arasında yapılan bir anlaşmayla başpiskopos emekli olmuş ve mesele çözülmüştü. Tüm başpiskopos adayları ya Rusya'da ya da Yunanistan'da eğitim gördükleri için emekli olan din adamının yerine uygun birini bulmak imkânsız hale gelmişti. Sonunda, Beyrut Rum Ortodoks cemaatinin parlamentodaki temsilcisi Michel İbrahim Sursock, kendisi din adamı olmamasına rağmen, yerel Rum-Ortodokslarının yöneticisi olarak atanmıştır.⁸⁷ Sekülerleşme, dinî otoritenin günlük yaşam ve toplumsal düzen üzerindeki gücünün kısıtlanması

85 Amerikan Başkonsolosu'na göre, Nahle Paşa Osmanlı yetkilileri tarafından Fransız Konsolosluğu ile belli başlı bazı yazışmalarda bulunduğu suçlamasıyla tutuklanmıştı: USNA, RG 59, 867.00/745, Amerikan Başkonsolosu'ndan Morgenthau'ya, Beyrut, 17 Şubat 1915.

86 HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam 20 Aralık 1915.

87 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12 Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 8 Mart 1916.

ve dünyevi egemenliğin güçlenmesi olarak anlaşıldığı takdirde, bu kararlar Suriye'deki Hristiyan cemaatlerin sekülerleştirilmesi yönündeki adımlar olarak görülebilir.

Dinî azınlık hiyerarşilerinin özerkliklerinin kaldırılması ve imparatorluk bünyesine ilhak edilmelerinin yanında, Cemal Paşa ayrıca kiliselere para vererek din adamlarının sadakatini elde etmeye çalıştı. Savaş koşulları patrikhanelerin bir kısmını zor durumda bırakmış, başka bir seçeneğin bulunmaması nedeniyle, Kudüs ve Şam Rum Ortodoks Kiliseleri ile Kudüs Ermeni Katolikosu, yardım için Cemal Paşa'ya başvurmak zorunda kalmıştı. Cemal, büyük ihtimalle bunu nüfuz siyasetinin bir gereği olarak gördüğü için, her seferinde bu tarz isteklere olumlu yanıt verdi. 1915'in sonundan itibaren görev süresi sona erinceye kadar, savaştan sonra geri ödenmesi koşuluyla her iki dinî makama, düzenli olarak borç verdi.⁸⁸ Kürd Ali, hatıratında, patriğin hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar arasında nüfuz sahibi olmasından dolayı, Şam Rum Ortodoks cemaatinin patronuna yardım etmenin, iki toplumun da mensupları arasında devlete karşı sempatiyi arttıracığı konusunda Cemal'i ikna ettiğini yazmaktadır.⁸⁹

Cemal, tüm bu yöntemlere Osmanlı İmparatorluğu'nun üniter yapısını tahkim etmek ve Suriye'de hükûmet ile Hristiyan tebaa arasındaki dinî aracılara kaldırarak Suriye Hristiyanlarının idari kontrolünü temin etmek için başvurdu. Üstelik Hristiyan toplulukların üzerinden din adamlarının otoritesini kaldırmak gerçekten de, devletin bu gruplar üzerindeki kontrolünü kolaylaştıran bir tür sekülerleşme olacaktı. Bununla birlikte, sonuç,

88 BOA, DH.ŞFR 507/112, Cemal'den Talat'a, 21 Teşrin-i Sani 1331 (4 Aralık 1915); BOA, DH.ŞFR 543/72, Cemal'den Talat'a, 5 Kanun-ı Sani 1332 (18 Ocak 1917); BOA, DH.ŞFR 577/94, Tahsin'den Cemal'e, 13 Şubat 1334 (13 Şubat 1918); BOA, DH.ŞFR 515/13, Cemal'den Talat'a, 15 Mart 1332 (28 Mart 1916); BOA, DH.ŞFR 529/3 Cemal'den Talat'a, 4 Ağustos 1332 (17 Ağustos 1917). Kendisi, Kudüs Rum Ortodoks Kilisesi'ne Dördüncü Ordu hesabına her ay 10.000 lira ödünç veriyordu: TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 10/17, Cemal'den Enver'e, 18 Haziran 1332 (1 Temmuz 1916).

89 Kürd Ali, *Müzekkirat*, s. 137.

yerel halkın hissiyatı bakımından Cemal'in arzu ettiği şekilde olmadı. Hristiyan topluluklar üzerindeki hükûmet kontrolü artmış olsa da, Suriye'nin mutlak hâkiminin takip ettiği politikalar yerel Hristiyanlar arasında Osmanlı yanlısı duygular oluşmasına bir katkıda bulunmayıp, aksine devlete daha da düşmanca bir tavır almalarına sebep oldu; daha önceleri hükûmete sıcak bakan çevreleri düşmanlaştırırken, İtilaf Devletleri'ne duydukları sempatinin de artmasına katkıda bulundu. Cemal Paşa'nın toplumun her kesimine yönelen ve devlet namına takip ettiği kontrol ve nüfuz siyaseti, savaş öncesi yıllarda farklı amaçlar peşinde olan Müslümanları ve Hristiyanları birbirlerine yakınlaştırdı.⁹⁰

Cemal yalnızca dinî kurumların ve Siyonist hareket gibi örgütlenmelerin Osmanlı vatandaşları üzerindeki otoritesini ortadan kaldırmak için çaba sarf etmekle yetinmedi. İdari anlamda özerk organlara da aynı şekilde muamele etti. Bunun tek örneği olarak, Lübnan'daki otonom idarenin kaldırılması hadisesi de, Suriye'deki Cemal Paşa rejiminin tabiatını daha iyi idrak edebilmek için tahlil edilmeye değerdir.

“Uzun Barış”ın Sonu: Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın Merkezi Hükûmete Bağlanması⁹¹

Birinci Dünya Savaşı arefesinde, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı modern bir yönetim aygıtının tüm temel kurumlarıyla donanmış

90 Suriye'deki Hristiyan toplulukların Osmanlı hükûmetine karşı tutumlarına ilişkin raporlar için bkz. HHStA, PA 12/209, Ranzî'den Burian'a, Şam, 28 Ocak 1915; HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 28 Ocak 1915; HHS-tA, PA 38/366, Burian'dan Dandini'ye, Halep; 24 Haziran 1915; HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 20 Aralık 1915; BA-MA, RM 40/678, Busse'den Donanma Şefi'ne, 7 Şubat 1916; PA-AA, Türki 177, Bd. 13, Mutius'dan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 26 Nisan 1916; TNA, FO 371/2777, McMahon'dan FO'ya (Suriye'den aktarılan istihbarat), Kahire, 20 Mayıs 1916; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Weber'den Hertling'e, İstanbul, 26 Haziran 1918.

91 “Uzun Barış” terimi, Engin Akarlı'nın aynı başlıklı [*The Long Peace*] kitabından ödünç alınmıştır.

durumdaydı. Otonom mutasarrıflık, icraatlarını anayasal düzenlemeler çerçevesinde yapıyordu ve hükûmet organlarının hareket biçimleri anayasayla belirlenmiş ve sınırlandırılmıştı. Buna ek olarak, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, kazalarda görev yapan belediye idarelerinin yanı sıra idari, mali ve yargı alanlarını da kendi denetiminde olmak üzere merkezileştirmişti. Akarlı'nın deyişiyle, "tüm sistem, yerel kaynaklardan toplanan gelirle finanse ediliyor ve deneyimli yerli personel tarafından yönlendiriliyordu."⁹²

Dinî cemaatler ve siyasi eğilimler, Lübnan'daki özerkliğin kurulmasında önemli bir rol oynamıştı: Maruniler, nüfusun büyük kısmını oluştururken, bunları Rum-Ortodokslar ve Dürziler takip ediyordu. Bunlardan ilki Fransız nüfuzu altındayken, Ortodokslar Rusya'ya sempati besliyordu. Dürzilerin durumu ise daha farklıydı: Beyrut Valisi'ne göre, Dürziler ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki dinî bağlar, ne kadar zayıf olursa olsun, onları içsel olarak Osmanlı yanlısı yapıyor, ancak dışa dönük olarak İngiliz yanlısı gibi görünüyorlardı.⁹³ Savaş dönemi boyunca gösterdikleri Osmanlı yanlısı tutum, valinin değerlendirmesini doğrulamaktadır.⁹⁴ Fransız konsolosları, Lübnan'ın önemli bir bölümünün Fransız sempatisinin yanında, Lübnan'daki meseleler üzerinde geniş bir yetkiye sahipti. Yusuf el-Hekim'in ifade ettiğine göre, Fransız Konsolosu Lübnan'da Osmanlı yönetiminin

92 Akarlı, *a.g.e.*, s. 184.

93 BOA, DHEUM 4.Şb 1/4, Bekir Sami'den Talat'a, 20 Ağustos 1330 (2 Eylül 1914); MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Suriye ve Filistin, Phoris'ten MAE'ye, Kahire, 27 Kasım 1914. Fransız albaya göre, Marunilerin sayısı 300.000, Rumların sayısı 47.000, Dürzilerin sayısı 40.000 idi. Daha fazla ayrıntı için bkz. MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Suriye ve Filistin, Albay Fuet'den MAE'ye, 23 Kasım 1914.

94 Valinin Dürzilerin görünürdeki tutumlarına ilişkin açıklamalarını destekler mahiyette, İngiltere Beyrut Konsolosu "Dürzilerin sadakatine dair Lübnan'ın her köşesinden" güvenceler aldığını bildiriyordu. Bu ifadeler de Dürzilerin görünürde İngiliz yanlısı olduklarını göstermektedir: TNA, FO 371/2143, Cumberbatch'ten Mallet'a, Beyrut, 15 Kasım 1914; Ancak Lübnan Havran Dürzilerinin, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş sonuna dek verdikleri destek, valinin haklı olduğunu kanıtlamaktadır.

onayı olmadan -ve muhtemelen mutasarrıflık idaresiyle işbirliği içerisinde- kaymakam düzeyindeki bürokratların atanmasında ve görevden alınmasında nüfuz sahibi olabiliyordu.⁹⁵

Cebel-i Lübnan hükûmeti ve halkının bu belirgin özelliklerinden dolayı, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi oradaki özerk yönetim için sonun yaklaştığını işaret ediyordu. Suriye'de seferberliğin başlamasından iki hafta sonra, bölgede görev yapan üst düzey bürokratlar, mevcut düzenin getirdiği tehlikelere ilişkin raporlar göndermeye başlayarak merkezî hükûmetin kontrolü ele alması tavsiyesinde bulundular. Beyrut Valisi Bekir Sami Bey, Talat'a, Cebel-i Lübnan hükûmetinin idari olarak Osmanlı İmparatorluğu'na eklenmesini ve Büyük Devletlerce teminat altına alınan protokollerinin kaldırılmasını önerdi. Bununla birlikte, vali Lübnanlıların -diğer Osmanlı vatandaşlarının sahip olmadığı- ayrıcalıklarının tamamının kaldırılmamasını tavsiye ediyordu. Aksine Osmanlı hükûmetinin de garantörleri arasında bulunduğu askerî hizmet, vergiler vs. gibi muafiyetlerinin devam etmesini önermekteydi.⁹⁶ Başka bir telgrafta ise, Beyrut Valisi, Fransız taraftarı idari yetkililerin görevden uzaklaştırılması konusunda Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı'na baskı yapılmasını tavsiye etmekteydi.⁹⁷ Bekaa Kaymakanı da aynı teklifleri tekrarlayarak Fransa lehine bir kamuoyu oluşturan Fransız yanlısı gazetelerin kapanması gerektiğini savunmaktaydı.⁹⁸ Sonraki tekliflerinde, Beyrut Valisi, İtilaf Devletleri güçlerine verilmiş olan statülerin kaldırılarak Cebel-i Lübnan'ın ayrıcalıklarının tanınmasının, Lübnanlıların, -kökenleri 1860 olaylarına kadar geri giden- Osmanlı hükûmetine yönelik itimsizliğine son vereceğini vurguladı.⁹⁹

95 El-Hekim, *Beyrut ve Lübnan*, ss. 124-125.

96 BOA, DH.EUM 4.Şb 1/4, Bekir Sami'den Talat'a, Beyrut, 2 Ağustos 1914 (15 Ağustos 1914).

97 BOA, DH.EUM 4.Şb 1/4, Bekir Sami'den Talat'a, 20 Ağustos 1330 (2 Eylül 1914).

98 BOA, DH.EUM 4.Şb 1/4, Zahle Kaymakamı'ndan Talat'a, 12 Ağustos 1330 (25 Ağustos 1914).

99 BOA, DH.EUM.KLM 5/11, Bekir Sami'den Talat'a, Beyrut, 12 Teşrin-i Sani, 1330 (25 Kasım 1915).

Söz konusu tavsiyeler, Suriye’de seferberlik ilanından kaynaklı sorunların ve Lübnan’ın imparatorluk bünyesine entegrasyonuna yönelik arzuların neticesiydi. Beyrut İngiliz Konsolosu’nun rapor ettiğine göre, mutasarrıflığın otonom ve Osmanlı müdahalesinden masun pozisyonu askerî olarak sorunlara yol açmaktaydı. Zira Lübnan hükûmeti asker kaçaklarına koruma sağlıyor ve ordunun kullanımına tahsis edilmek üzere müsadere edilmek istenen atlara ve katırlara -sahipleri tarafından mutasarrıflık hududundan geçirilmeleri maksadıyla- kapılarını açıyordu. Seferberlik başlangıcında, subayların komuta ettiği Osmanlı jandarmaları, kaçakları tutuklamak veya hayvanları müsadere etmek amacıyla defalarca Lübnan’a geçmeye teşebbüs etmişti. Biri dışında her seferde, Lübnan sınır muhafızları bu teşebbüslere karşı koymuştu. Bunun üzerine, Beyrut Valisi, asker firarilerini yakalamak ve Lübnan tarafına geçirilen hayvanlara el koymak üzere Lübnan’ın tamamının Osmanlı askerleri tarafından işgal edileceği tehdidinde bulundu ve iki taraf sonunda bir anlaşmaya varabildi.¹⁰⁰ Siyasi olarak, özerk bir idarenin varlığı, İttihatçıların üniter ve egemen devlet anlayışı ile de tabii ki çelişmekteydi.

Bu anlaşmadan birkaç gün sonra, 8. Kolordu komutanı, Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı’na Lübnanlıların silahsızlandırılması emrini verdi. Bununla birlikte, mutasarrıf, böyle bir harekete girişmeden önce sadrazamın bu yönde bir emir vermesini talep ederek kumandanın isteğini geri çevirdi.¹⁰¹ Mutasarrıfın bu şekilde bir cevaba cesaret edebilmesi, büyük ihtimalle Maruni patriğinin önceki bölümde tartışılan ve dindaşlarının Fransa’ya desteklerini belirten ve Almanya’ya karşı zafer kazanacaklarını öngören ifadeleri sebebiyledir.

Osmanlı Devleti’nin savaşa dahil olmasının kısa süre öncesinde, Osmanlı hükûmetinin Cebel-i Lübnan’ın özerk statüsünü kaldırma girişimleri, Lübnanlıların hükûmetlerini bir Osmanlı askerî harekâtına karşı korumak için silah ve cephane talebiyle haftalarca

100 TNA, FO 371/2143, Cumberbatch’ten Mallet’e, Beyrut, 15 Eylül 1914.

101 TNA, FO 371/2143, Mallet’den Gray’e (aktaran Beyrut Konsolosu), İstanbul, 2 Ekim 1914.

Fransız Konsolosluğu'na müraat etmelerine neden oldu. Ancak, İtilaf hükûmetlerinin Osmanlıların savaşa Almanya'nın müttefiki olarak katılmasını önleme çabaları, Lübnanlıların taleplerine olumlu cevap vermelerini engelledi.¹⁰² Eş zamanlı olarak, Mısır ve Sao Paolo'daki Lübnanlılar, Suriyeliler ve Lübnanlılar adına, Fransız hükûmetinin Lübnan'ı işgal etmek için asker göndermesi yönünde talepte bulunmuşlardır.¹⁰³ Bütün bu talepler, Mısır'daki İngiliz karargâhı saldırı ve işgal stratejisinden ziyade savunma üzerine bir politika götüğünden hayata geçirilememiştir.¹⁰⁴

Cemal Paşa askerî ve sivil idarenin başı olarak Suriye'ye atandığında, Cebel-i Lübnan hükûmetinin belli başlı idari organları şu şekildeydi: Lübnan'daki özerk yönetimin başkanı mutasarrıf idi. Bu görevde Ohannes Kuyumcuyan vardı. Kuyumcuyan, dinî yapıların temsilcilerinden oluşan İdare Meclisi'nin (Meclis-i Kebir) başkanıydı. Lübnan Mutasarrıflığı'nın bir diğer etkili ismi ise, İdare Meclisi'nin başkan vekiliydi. Bu makamda da Maruni cemaatinin önde gelen üyelerinden olan Habib Paşa Saad bulunuyordu. Beyrut Alman Başkonsolosu'nun değerlendirmesine göre, idarededeki gerçek güç, İdare Meclisi başkan vekilinin elinde toplanmıştı. Konsolos; Maruni patriği ve İdare Meclisi başkan vekili Habib Paşa Saad'ı, Lübnan'ın gerçek yöneticileri olarak tasvir etmekteydi. Başkan vekili, Lübnan'daki Fransız nüfuzunun temel taşıydı. Bu nedenle, Suriye Genel Valisi olarak atandıktan kısa bir süre sonra Cemal Paşa onu görevden almıştı.¹⁰⁵ Bir Lübnan heyetinin ziyareti

102 MAEE, Guerre 1914-1918, 867/ Turquie, Syrie et Palestine, Picot'dan Defrance'a, Kahire, 5 Kasım 1914.

103 MAEE, Guerre 1914-1918, 867/ Turquie, Syrie et Palestine, Defrance'tan Delcassé'e, Kahire, 9 Kasım 1914; MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Sao Paolo Lübnan Rönesans Merkezi'nden Delcassé'e, Sao Paolo, 30 Aralık 1914.

104 Planların ayrıntıları için bkz. MAEE, Guerre 1914-1918, 867/ Turquie, Syrie et Palestine, Reffye'den Defrance'a, Kahire, 31 Aralık 1914.

105 PA-AA, Türki 177, Bd. 11, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, 15 Mart 1915; MAEE, Guerre 1914-1918, 867/ Turquie, Syrie et Palestine, Cote'dan MAE'ye, Port Said, 9 Ocak 1915.

sırasında, Cemal, Lübnanlılara Büyük Güçlerle olan ilişkilerini kesmeleri hususunda uyarılarda bulunarak sadece Osmanlı padişahına bağlılık duymalarını ve Osmanlı hükûmetinden başka kimse-den koruma arayışında olmamalarını tavsiye etti.¹⁰⁶

Cemal Paşa, Suriye'ye gelişinden birkaç gün sonra, özerk yapılar üzerinde iktidar kazanma konusundaki genel politikasının bir parçası olarak Lübnanlılara, Lübnan'ın özerk yapısının imparatorluk sistemine entegrasyonu niyetini açık eden bir bildiri yayınladı. Bu deklarasyonda, seferberlik başladıktan sonra yürürlüğe giren örfî hukukun artık Lübnan'ı da kapsadığını ilan etmekteydi. Buna ek olarak, Lübnan'ın eski ayrıcalıklarının Osmanlı hükûmetinin koruması altında devam edeceğini bildirdi. Ayrıca Mirliya Rıza Bey'in komutasındaki bir taburun Cebel-i Lübnan'da kalması emrini verdi. Bu karar, herhangi bir direnişle karşılaşmadan icra edildi. Rıza Bey, Lübnan'daki müfrezenin komutanı olarak görevlendirilmiş ve Lübnan jandarma komutanı onun emrine bağlanmıştır. Cemal Paşa, Rıza Bey'e, askerler tarafından Lübnanlıların bireysel haklarına karşı vuku bulacak herhangi bir ihlalin mümkün olduğunca ağır bir şekilde cezalandırılması ve ordunun ihtiyaç duyduğu tüm mallar için ödeme yapılmak suretiyle satın alınması emri vermiştir. İtilaf Devletleri'ne ait tüm eğitim kurumlarına el konulacaktı. Bu kurumların binalarının bir kısmı birlikler tarafından kullanılacak, diğerleri Lübnan mutasarrıflığına devredilecekti. Cemal merkezî hükûmete, yeni bir aday bulur bulmaz mevcut valiyi değiştireceğini de bildirmişti.¹⁰⁷ Paşa, Suriye'deki görevinin sonuna doğru kaleme aldığı bir raporda, Lübnan'ın Osmanlı bürokratik hiyerarşisine yeniden entegre edilerek imparatorluk idaresinin yeniden tesisini,

106 BOA, DH.ŞFR 453/28, Cemal'den Talat'a, 29 Teşrin-i Sani 1330 (12 Aralık 1914).

107 BOA, DH.ŞFR 453/28, Cemal'den Talat'a, 29 Teşrin-i Sani 1330 (12 Aralık 1914). Lübnan'dan bir Fransız istihbarat raporu, insanlara saldırmış olan Osmanlı askerlerinin derhal cezalandırıldıklarını onaylıyordu; MAEE, Guerre 1914-1918, 867/ Turquie, Syrie et Palestine, Defrance'tan Delcassé'e, Kahire, 12 Nisan 1915.

Suriye ve Filistin'in birliğinin ve hükûmetin otorite tesisinin önünü tıkayan bir engelin ortadan kaldırılması olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁸

Cemal, Cebel-i Lübnan'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun sıradan bir vilâyeti haline getirmeyi veya Lübnanlıları tüm Osmanlı vatandaşlarına uygulanan düzenlemelere tâbi tutmayı planlamıyordu. Aksine, Lübnan'ın varolan imtiyazlarının devamından yana tavır aldı. Lübnan'ın statüsüyle ilgili olarak sunduğu kanun tasarısında, Lübnanlıların askerlik muafiyetinin devamını -ki seferberlik ortamında çok değerli bir ayrıcalıktı-, Lübnan jandarmasının yerel halk arasından seçilmesini ve mevcut vergi toplama yönteminin sürdürülmesini önerdi. Cemal Paşa'nın en önemli meselesi, Lübnan'da imtiyaz dağıtabilecek tek otoritenin Osmanlı hükûmeti olduğunu Lübnanlılara hissettirmektir.¹⁰⁹ Bununla birlikte, ayrıcalıkların sürdürülmesinin, Lübnan'da muhtemel bir isyanın önüne geçmeye yönelik taktiksel bir adım olup olmadığını tahmin etmek zordu.

Yine Cebel-i Lübnan mutasarrıflığını imparatorluk bünyesine entegre etme politikasının bir parçası olarak, Suriye'ye gelişinin dördüncü ayında, muhtemelen Fransız hayranı tutumundan dolayı Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ohannes Paşa'yı görevden alarak¹¹⁰ yerine geçici olarak muhasebeci Halil Bey'i atadı.¹¹¹ Mutasarrıfın görevden

108 Cemal'den Enver'e, 27 Eylül 1333 (27 Eylül 1917), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII*, ss. 697-698.

109 BOA, DH.ŞFR 453/28, Cemal'den Talar'a, 29 Teşrin-i Sani 1330 (12 Aralık 1914); BOA, DH.EUM 4.Şb 1/27; Cemal'den Talar'a, 17 Mart 1333 (30 Mart 1915). Ancak ilk Müslüman Lübnan Mutasarrıfı olan Ali Münif, anı-larında Cemal'in bu ayrıcalıkların kaldırılmasını istediğini fakat kendisinin Cemal'in bunu yapmasını önlediğini iddia eder: Taha Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, (İstanbul: İSİS Yayıncılık, 1996), s. 71; Henüz Ali Münif mutasarrıf olmamışken Cemal Paşa'nın bu ayrıcalıkların devamından yana tavır almış olduğu Osmanlı belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu durum mutasarrıfın olayı doğru hatırlamadığını göstermektedir.

110 PA-AA, Türki 177, Bd. 11, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 7 Nisan 1915.

111 PA-AA, Türki 177, Bd. 12, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 19 Haziran 1915.

alınmasının ardından, Cemal İdare Meclisi'ni feshetti. Bazı üyeleri görevden aldı, bazılarını da kendilerine “danışılacağı” gerekçesiyle Kudüs'teki genel karargâhına davet etti. İdare Meclisi üyelerini belirleme seçimleri yenilerek ve eski seçim yasasının kuralları uygulanarak Osmanlı yanlısı yeni üyeler seçildi. Bununla birlikte, tüm listeler hem sivil hem de askerî makamlar tarafından incelenmiş ve sadece aday olmasına müsaade edilenler seçime katılabiliyordu. Cemal, başkan vekilliği makamına da darbe indirdi. Bu, önceki sistemin en etkili pozisyonu olup, eski başkan vekili, Lübnan'daki Fransız nüfuzunun devam ettirilmesinde hayati bir rol oynamaktaydı. Bu pozisyon yeni kurulan yönetimde Cemal tarafından kaldırılarak Fransız ya da İngiliz konsoloslarıyla yakın ilişkileri olan tüm nüfuzlu kişiler idari görevlerden men edildi. Böylece, Lübnan'daki Fransız nüfuzunun en önemli kaleleri Osmanlılaşmış oldu.¹¹²

Cemal Paşa'nın Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı için uygun bir aday bulması uzun zaman almıştır. Sonunda, Dâhiliye Nezareti müsteşarı ve tanınmış bir İttihatçı olan Ali Münif Bey, 4 Ağustos 1915'te bu göreve atandı.¹¹³ Ali Münif bir Müslümandı ve atanması esasında Cebel-i Lübnan Nizamnamesi'ne uygun değildi, çünkü Nizamname'ye göre, mutasarrıfın Katolik bir Osmanlı olması gerekiyordu.¹¹⁴ Almanlar, bu hamlenin Lübnanlıların Osmanlı İmparatorluğu'na olan sadakatinden ziyade hoşnutsuzluğunu artıracığına inandıkları için bu göreve bir Müslümanın atanmasına itiraz etmişlerdi.¹¹⁵

Ali Münif, bu çalışmanın Giriş Bölümü'nde de bahsettiğimiz gibi, Cemal'in Suriye'de ihtiyaç duyduğu bürokrat tiplmesine oldukça uygundu. Yönetme ameliyesinde devletin konumu

112 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 14 Mayıs 1915.

113 BOA, MV 241/67, 22 Temmuz 1331 (4 Ağustos 1915).

114 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Hohenlohe-Langenhurg'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 29 Temmuz 1915.

115 Almanya'nın İstanbul büyükelçisi, Ali Bey Münif Bey'in atanmasından yaklaşık dört ay önce Alman politikasını rapor etmişti: PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 7 Nisan 1915.

hususunda Paşa ile hemfikir. Ali Münif Bey, görevine başlaması vesilesiyle yaptığı konuşmada, dış müdahale Osmanlı Devleti'nin Lübnan'a tamamen hâkim olduğunu ve Lübnanlılara yönelik dış müdahalenin tehlikelerini vurguluyordu:

Devlet-i metbûamız gerek mutasarrıfların sûret-i intihâb ve tayinine ve gerek mutasarrıflığın şekil ve tarz-ı idaresine müteallık protokoller ahkâmını filen fesh ile Kânun-ı Esasî'nin sair teb'a-yı Osmaniye'ye temin eylediği hukuk-ı menâfiden Lübnanlıların da istifadelerine mani olan esbab-ı zavâilî izâle etmiş bulunuyor. Artık devlet bu sancakta dâhili ve hârici her nev müdâhalât-ı ecnebîyeyi kat' etmiş olduğundan bademâ hak-ı hâkimiyeti iktizâsınca istiklâl-i tam üzere hareket edecektir. Fakat zannedilmesin ki devlet imtiyâzât-ı ecnebîyenin ilgâsını müteakip Cebel-i Lübnan'a ait protokolleri de fesh etmekle öteden beri Lübnanlılara bahşedilmiş olan müsâadat ve imtiyâzâtı dahi ref' etmiştir. Ve zannedilmesin ki bu müsâadat ve imtiyâzât ecnebîlerin Cebel umuruna müdahalesiyle husûle gelmiş ve onların murâkabesi tahtında mahfûz kalmıştır. Bilakis devlet hiçbir ecnebî müdahalesi ve tavassutu cârî olmayan pek kadîm zamanlardan beri Lübnanlıları bu müsâadâta lâıyk görmüş ve el-yevm dahi bu na'im ve ihsandan hiçbirini geri almak cihetini düşünmemiştir. Bilhassa doğrudan doğruya ahaliye ait olan imtiyâzât ve muâfiyâtı îfâ etmek ve mesela muayyen ve maktû' olan vergiyi tertib ve teâmülen cârî olan muâfiyet-i askerîyeyi ref' eylemek niyetiyle değildir.¹¹⁶

Ali Münif, Talat'a Lübnanlıların, yaptığı konuşmadan memnun olduğunu rapor etmişti. Bununla birlikte, mutasarrıfın iyimser raporunun tam aksine, Avusturya Beyrut Konsolosu, Ali Münif'in vaatlerinin, geçmişte sahip olduğu ayrıcalıkların çoğundan savaşın

116 Konuşmanın tamamı için bkz. BOA, DH.ŞFR 494/90, Ali Münif'ten Talat'a, Cebel-i Lübnan, 12 Teşrin-i Evvel 1331 (25 Ekim 1915); Benzer açıklamalar, Avusturya ve Almanya'nın Beyrut konsoloslarınca da rapor edilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: PA-AA, Türki 177, Bd. 12 Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 2 Ekim 1915; HHStA, PA 38/366, Nedwed'den Burian'a, Beyrut, 20 Ekim 1915.

başlamasıyla birlikte zaten yoksun bırakılmış olan Lübnanlılar için herhangi bir anlam ifade etmediğini bildirmekteydi. Konuşmayı yapan kişi de, Arapça bilgisinin eksikliği nedeniyle Ali Münif değildi. Bir anlamda, Lübnanlılara sadece bir metin okunmuştu.¹¹⁷

Alman Konsolosu'na göre, Ali Münif'in Müslüman bir mutasarrıf olarak Lübnan'ın güvenini kazanması zor görünüyordu. Maruni din adamları, atamayı Lübnan'daki nüfuzlarının ortadan kaldırılması yönünde bir tedbir olarak yorumluyorlardı. Sadece Dürziler yeni mutasarrıfa ön yargısız bir şekilde yaklaştı. Konsolosa göre, özel taleplerine kulak verdiği takdirde Dürziler, Ali Münif Bey'i destekleyeceklerdi. Avrupalı devletlerin azalan etkisinin bir göstergesi olarak, Lübnan'da ilk defa bir mutasarrıfın, görevine, yabancı devletlerin konsolosluklarına atamasını bildiren bir mesaj göndererek ya da bunlarla yakın ilişkiler kurmaya çalışarak başlamamış olması belirtmeye değer bir noktadır.¹¹⁸

Ali Münif, atanmasının hemen ardından Lübnan'ı, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer vilayetlerine benzetmek için çalışmalara başladı. İşe mahkemelerin yeniden organizasyonuyla başlayarak, istinaf, hukuk ve ceza mahkemelerinde görev yapan hâkimlerin sayısını azalttı. Bunu müteakip, Lübnan'ın dört büyük bölgesi olan Şuf, Metn, Kasravan ve Batrun için yargıçlar atadı. Her hukuk mahkemesi için bir soruşturma hâkimi ve savcı atayarak 24 yeni adalet dairesinin kurulmasını sağladı. Yeni makamlara atamalar yaparken, dinsel ve mezhepsel çeşitliliğin orantılı temsili ilkesine saygı göstererek on altı Maruni, üç Dürzi, iki Rum-Ortodoks, iki Rum-Katolik ve bir Mütevali –Lübnan'daki Şii Müslümanlar için kullanılan bir ifade– seçti. Mutasarrıf, yeni oluşturulan makamlar için, Lübnanlı olmayan birini atamadı.¹¹⁹

117 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Mutius'tan Bethmann Hollweg'e, Beyrut, 2 Ekim 1915; HHStA, PA 38/366, Nedwed'den Burian'a, Beyrut, 20 Ekim 1915.

118 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Mutius'tan Bethmann Hollweg'e, Beyrut, 2 Ekim 1915.

119 BOA, DH.ŞFR 494/90, Ali Münif'ten Talar'a, Cebel-i Lübnan, 12 Teşrin-i Evvel 1331 (25 Ekim 1915); PA-AA, Türkiye 177, Mutius'tan Bethmann Hollweg'e, Beyrut, 5 Kasım 1915.

Ali Münif, Lübnan'ın idari ve eğitim sistemlerinde de aynı şekilde reformlara girişti. Osmanlı idaresi adına okul açmaya ve bayındırlık işlerini ve tarımı geliştirmek için bazı adımlar atmaya çalıştı. Büyük köylerde erkek ve kız liseleri kurmayı planladı. Büyüklüklerine göre, bu okullara, bir yabancı dil öğretmeninin yanı sıra, Türkçe ve Arapça dillerinde ders verebilecek iki ilâ dört arasında öğretmen atanacaktı. Mutasarrıf, devlet tarafından tesis edilen bu eğitim kurumlarının sorunlarıyla ilgilenmek üzere bir denetim sistemi de oluşturmuştu.¹²⁰

Ali Münif'in reformlarının gayesi, savaş başlangıcında oldukça özerk bir yapısı olan Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nı genel Osmanlı düzenine entegre etmektir. Kendi ifadesiyle amacı, geride özerk yönetimden "eser bırakmamak" ve mutasarrıflığın idaresini yıl sonuna dek, bağımsız olarak faaliyet gösteren veya başka bir vilayete tâbi olan diğer gayr-ı mülhaka vilayetleri gibi şekillendirmektir.¹²¹ Gayrı mülhaka vilayetleri, yabancı işgal ya da nüfuz tehlikesine maruz kaldıkları ya da elde bulundurulmalarının Osmanlı İmparatorluğu politikaları için büyük önem arz etmesi sebebiyle doğrudan merkezî idareye ilhak edilmişti. Medine, Kudüs ve Bingazi, bunların en önemli örneklerindendi. Yeni teşkilatlanmada, kasaba ve köylerin sınırları eski rejimdeki gibi dinî gruplar temelinde tasarlanmamıştı. Yeni düzen, Mart 1917 tarihinden itibaren uygulamaya konulacaktı.¹²²

Mutasarrıflığın Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında temsil edilmesi, imparatorluğun egemenliğinin başka bir göstergesi olarak görülüyordu, ancak Lübnan, Ali Münif Bey atanana kadar parlamentoda temsil edilmemişti. Ali Münif, Lübnan'ın mecliste üç milletvekili – bir Maruni, bir Rum Ortodoks ve bir Dürzi– ile temsil edileceği bir

120 BOA, DH.ŞFR 494/90, Ali Münif'ten Talar'a, Cebel-i Lübnan, 12 Teşrin-i Evvel 1331 (25 Ekim 1916); PA-AA, Türki 177, Mutius'tan Bethmann Holweg'e, Beyrut, 5 Kasım 1915.

121 BOA, DH.ŞFR 494/90, Ali Münif'ten Talar'a, Cebel-i Lübnan, 12 Teşrin-i Evvel 1331 (25 Ekim 1915).

122 BOA, DH.ŞFR 54 1/49, Ali Münif'ten Talar'a, 13 Kanun-ı Evvel 1332 (26 Aralık 1916).

düzenleme teklifi ile merkezî hükûmete başvurdu. Hükûmet, Maruni aday olarak eski başkan yardımcısı Habib Paşa Saad'ı; Rum-Ortodoks adayı olarak İbrahim es-Suad Bey'i, Dürzi adayı olarak da Emin Arslan'ı destekliyordu.¹²³ Bununla birlikte, planlanan seçimler ancak dokuz ay sonra, 1916'nın sonunda, bazı adaylar değiştirilmek suretiyle gerçekleştirilebildi. İlk plandan farklı olarak adaylardan ikisi Maruni olan Reşid Rami ve Emir Haris Şebab iken, bir tanesi ünlü Dürzi ailesinden Adil Arslan oldu.¹²⁴

1917 yılı Şubat ayı sonuna doğru, Ali Münif Bey Nafia Nazırı olarak atandı ve Lübnan'ı terk ettiğinde mutasarrıflığı Osmanlı idari sistemine büyük ölçüde entegre etmeyi başarmış bulunuyordu.¹²⁵ Lübnan'ın Ali Münif'in reformlarına karşı tutumuna ve tepkisine gelince, Beyrut Alman Konsolosu genel tavrı tamamen kayıtsız olarak nitelendirmekteydi. Daha spesifik olmak gerekirse Maruniler, özellikle din adamları, Ali Münif'in tüm reformlarını, Osmanlı hükûmeti tarafından Lübnan'ın özel statüsünü yok etme amaçlı adımlar olarak görüyorlardı. Mutasarrıfın her fırsatta, görevinin Lübnan'ı imparatorluk bünyesine entegre etmek olduğunu ısrarla ifade etmesi, sadece kaygılarını arttırmıştı.¹²⁶ Bunun dışında, açlık, salgın hastalıklar ve gıda pazarındaki kanunsuzluk gibi günlük yaşamı etkileyen talihsiz olaylar onu Lübnanlıların gözünde başarısız bir idareci yaptı. Yine de, Ali Münif, Lübnan idaresini Osmanlı idaresiyle bütünleştirme hususunda başarılıydı.¹²⁷

123 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Mutius'tan Bethmann Hollweg'e, Beyrut, 15 Mart 1916; Bu arada, Habib Saad Paşa ve Emin Arslan Fransız yanlısı hissiyatı gerekçesiyle Anadolu'ya sürgün edilecekti. Ayrıntılar için bkz. PA-AA, Türkiye 177, Mutius'tan Bethmann Hollweg'e, Beyrut, 26 Nisan 1916.

124 BOA, DH-İ.UM 2-12, Ali Münif'ten Talar'a, Beyrut, 17 Teşrin-i Sani 1332 (30 Kasım 1916); PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Mutius'tan Bethmann Hollweg'e, Beyrut, 9 Aralık 1916.

125 BOA, İ.DUİT, 42/53; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Mutius'dan Bethmann Hollweg'e, Beyrut, 27 Şubat 1917.

126 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Mutius'tan Bethmann Hollweg'e, Beyrut, 15 Mart 1916.

127 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Mutius'tan Bethmann Hollweg'e, Beyrut, 27 Şubat 1917.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“ZARARLI KÜLLİYETLERDEN
ZARARSIZ CÜZ’İYETLERE”:
CEMAL PAŞA VE ERMENİ TEHCİRİ

Cemal Paşa, Suriye’yi yönettiği sırada, Anadolu’daki Ermenilerin tehciri için karar verilmişti. Tehcir süreci sırasında, bunların birçoğu iskân edilmek üzere Suriye’ye gönderildiler. Bu sebeple, Suriye toprakları, Ermeni tehcirinin tarihinde özel bir yere sahip olup, Suriye’nin fiiliyattaki “mutlak hükümdarının” Ermeni mültecilere yönelik izlediği politikanın detaylı bir analizi, hem Suriye’deki Cemal Paşa rejiminin doğasını anlamak hem de Ermeni meselesine dair tartışmalara netlik kazandırmak için büyük önem taşımaktadır. Cemal’in Ermenilere karşı muamelesi ile diğer Suriyeli topluluklara uygulanan politikalar arasında bazı benzerlikler söz konusudur. Arapçılığa ve Siyonizm’e karşı uyguladığı politikalara benzer şekilde, Ermenilere karşı güttüğü siyasetin temel amacı bu toplum üzerinde devlet denetimini artırmaktı. Suriye’ye gönderilen Ermeniler üzerinde devlet kontrolünü artırmak için, onları küçük gruplar halinde Suriye içerisinde “serpiştirmeyi” denedi. Bu şekilde, Ermeniler gelecekte “İttihâd-ı Osmânî” için potansiyel bir siyasi tehdit haline gelmekten çıkacaklardı. Bu politika bir tür etnik mühendislik olmasına rağmen, literatürde genellikle iddia edildiğinin aksine, Cemal’in tehcir edilen Ermenileri planlı bir şekilde Türkleştirmeyi ya da Müslümanlaştırmayı amaçlamamış olması dikkat çekicidir. Cemal’in icraatları, ağırlıklı olarak, Ermenilerin İttihâd-ı Osmânî çıkarları doğrultusunda kontrol altına alınarak “şekillendirilmesi” teşebbüsüdür.

Ermeni tehcirine dair akademik çalışmaların bolluğuna rağmen, Anadolu vilayetlerinde yaşanan olaylara kıyasla sevk ve iskân sürecinin Suriye tarafına dair çalışmaların azlığı, ele aldığımız konuyu meselenin bütünüyle anlaşılabilmesi açısından önemli kılmaktadır. Aşağıda analiz edileceği üzere, bu konudaki akademik çalışmaların çoğu, ya sürecin Suriye kısmını minimize etmekte veya siyasi kaygılar sebebiyle yanlış yorumlamalarda bulunmaktadır. Bu nedenle, bu bölümde Cemal Paşa'nın Suriye'deki Ermenilere yaklaşımının tahliline geçmeden önce, konuyla ilgili mevcut literatür değerlendirilecektir. Bunu müteakip, öncelikle bölgede görev yapan Osmanlı yetkililerinin telgrafları, sürgünlerin hatırat ve günlükleri ve yerel konsolosların raporlarına atıfta bulunmak suretiyle, Cemal Paşa'nın Suriye'deki Ermeni mültecilerin yeniden iskânına dair görüş ve faaliyetleri üzerinde yoğunlaşılacaktır. Bu sırada, bölgedeki Osmanlı yetkilileri tarafından gönderilen telgrafların Ermeni tehciri üzerine yapılan çalışmalarda çok nadiren kullanılmış olduğundan da söz etmek gerekir. Mevcut literatürden farklı olarak, bu çalışma, bu belgeleri hem Ermeni tehcirine dair Osmanlı bürokratları arasındaki tutum farklılıklarını göstermek hem de Cemal'in Ermeni politikasını anlamak üzere kullanacaktır.¹

Ermeni Meselesine Dair Mevcut Çalışmaların Değerlendirilmesi

Tehcir sırasında gerçekleşen katliamlar sebebiyle, Ermeni nüfusun Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Doğu Mezopotamya ve Suriye'ye tehcir süreci, uzun süreli tartışmalara sebep olmuştur. Ana akım tarih çalışmaları, Almanların Yahudi soykırımını referans vererek, sürecin, İTC tarafından Anadolu'daki nüfusu saflaştırmak amacıyla Osmanlı Ermenilerine karşı gerçekleştirilmiş bir soykırım

1 BOA, DH.ŞFR 450 ilâ 600 arasındaki telgraflar kırsaldaki valiliklerin yazışmalarını içermektedir. Mevcut çalışmalarda bu belgelere herhangi bir atıfta bulunulduğuna rastlamış değilim.

anlamına geldiğini ve tehcir emirleri verilmeden çok önce planlandığını iddia etmektedir.² Hilmar Kaiser'in de özetlediği gibi, bu tür çalışmalar "kusursuz olarak organize edilmiş ve eksiksiz olarak uygulanmış bir şema" bulunduğunu varsayarlar.³ Aynı kategoride değerlendirilebilecek diğer çalışmalar, Ermenilerin yerlerinin değiştirilmesinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etnik mühendisliğinin neticesi olduğunu göstermeye çalışmaktadırlar. Bu görüşe göre İttihatçılar, Türkler için bir anayurt yaratmak amacıyla Anadolu'yu gayri-Türk unsurlardan temizlemeyi planlamışlardır.⁴

Kaiser'in söz konusu çalışmalara dair problemler üzerine değerlendirmeleri her iki yaklaşıma da teşmil edilebilir:

Bu paradigma, Osmanlı İmparatorluğu'na, İTC kontrolü altındaki bir idari yapıya sahip tekil bir birim olarak yaklaşmaktadır. Önemli bir not olarak, bu yönetim yapısının, biri resmi biri de güvenilen cemiyet üyelerini içeren daha gizli hali olmak üzere, iki katmanı olduğu varsayılır. Buna göre, bunlardan ikincisi, resmi emirlerin gizli olanlar tarafından iptali ve etkili bir biçimde geçersiz kılınması şeklinde işleyen bir tür aldatma amaçlı kullanılmıştır. Dahası hükûmet tehlikeli addedilen belgelerin yok edilmesini emrederek kanıtların imhası politikasına girişmiştir. Zaman zaman hükûmet sahte raporların üretimini dahi emretmiştir.⁵

- 2 Bazı örnekler için bkz. Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, (Providence and Oxford: Berghahn Books, 1995); Vahakn N. Dadrian, "The Comparative Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Sociohistorical Perspective," Alan S. Rosenbaum (ed.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, (Boulder: Westview Press, 1996). Ayrıca bkz. Taner Akçam, *A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, Paul Bessemer (çev.), (New York: Metropolitan Books, 2006).
- 3 Hilmar Kaiser, "Regional Resistance to Central Government Policies: Ahmed Djemal Pasha, the Governors of Aleppo and Armenian Deportees in the Spring and Summer of 1915," *Journal of Genocide Research*, C. 12, Sayı 3-4, Eylül-Aralık 2010, s. 174.
- 4 Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, ss. 324-326.
- 5 Kaiser, "Regional Resistances", s. 174.

Ayrıca bu tür çalışmalar merkezî hükûmetin politikalarına farklı şekillerde direniş gösteren, merkez haricindeki Osmanlı memurlarının geride bıraktıklarından nadiren faydalanmaktadır. Bu eksiklik, merkezin süreç üzerinde sıkı bir kontrolü olduğu savını oldukça şüpheli kılmaktadır. Aşağıda da gösterileceği üzere Cemal'in, Talar'ın Ermenilere yönelik uygulamalarına gösterdiği direnç ve onun ve benzerlerinin yaklaşımına olan uzaklığı, Osmanlı kabinesinde Ermenilere karşı takınılan tutumda, dikkate alınması gereken bir ayrışma bulunduğuna işaret etmektedir. Dahası Kaiser'in ilk yer değişikliğine –Zeytun'daki Ermeni nüfusunun– dair tartışması, etnik mühendislik ve önceden planlama hakkındaki teorilerin sorunları açısından oldukça ikna edici görünmektedir:

Ancak Zeytun örneği, yerel Ermenilerin Müslüman yerleşimcilerle değiştirilmesine dair daha öncesinde yapılmış bir planlama bulunmadığını göstermektedir. Bir merkezî hükûmet planının parçası olmaktan çok uzak bir biçimde, Müslüman mültecilerin [Zeytun bölgesine] sınırlı yerleştirilmesi de yerel girişimlerin sonucuydu. Bütçe ayrılmaksızın, Dâhiliye Nezaretî'nin itirazlarına rağmen, merkezî hükûmetin onayı olmaksızın uygulanmıştı. Zeytun ve diğer bölgelerdeki Ermeni sürgünlerin kaderi, bir hazırlığın mevcudiyetine değil yokluğuna işaret eder. Koordinasyon ve planlama işin içine Mayıs ve Haziran 1915'te girmiştir. Bu da tehcir yolları boyunca ve nakil bölgelerinde süregelen kaosa karşı bir tedbirdir. Halep gibi yerlerden gelen raporlar, merkezî yetkilileri, bu noktada artık benimsemiş oldukları tehcir şemasını ne pahasına olursa olsun zorlamak noktasında ısrar ederken, bir derece koordinasyon sağlamak zorunda bırakmıştır.⁶

Diğer yandan bu konuyla ilgilenen pek çok “Türk tezi”ni savunan akademisyen, Ermeni tehcirinin Osmanlı cephelerinin gerisinde bulunan Ermenilerin genel bir başkaldırısını önlediği iddiasında bulunmuştur. Kaiser'in gösterdiği gibi, bu yazarlar Ermenilerin Van ve Zeytun'daki devrimci Ermeni komite tarafından yönetilen

6 Kaiser, *a.g.e.*, s. 208.

yerel isyanlarını tarif etmektedirler. Ancak en azından Zeytun için geçerli olmak üzere bu komplo teorisi, Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun kayıtlarından destek görmemektedir. Hiçbir ayaklanma beklentisi bulunmamakla birlikte, insanlar diğer sebeplerle sürgün edilmişlerdir. isyan paradigması, bunları göz ardı etmektedir.⁷

Cemal'in Ermenilere karşı tutumuna gelirsek, genel resim mevcut çalışmalarda bir hayli ikircikli görünmektedir. Daha net olmak gerekirse, konuya dair en detaylı çalışmalar dahi, Cemal Paşa'nın Ermeni mültecilerin iskânına müdahalesini göz ardı etme eğilimindedir. Ermeni tehciri üzerine oldukça hacimli (1037 sayfalık) bir eser kaleme almış olan Raymond Kevorkian, Cemal Paşa'nın eylemlerine yalnızca altı sayfa ayırmıştır. Bunların yarısı Cemal'in kendi liderliği altında Suriye'de bağımsız bir devlet kurmak istediği hakkındaki sözde planlarından bahseder. Kevorkian, Cemal Paşa'nın Ermeni sürgünlere muamelesinin daha iyi olduğunu kabul etmesine rağmen, Cemal Paşa'nın Ermeni tehciri sürecindeki bu özel konumunu, Suriye'deki bağımsızlık emellerine bağlar. Bu görüşe göre Cemal amacına ulaşmak için İtilaf Cephesi'nin onayını almak zorundaydı ve bu nedenle Ermenilere diğer Osmanlı idarecilerine nispeten daha iyi davranmıştı.⁸ Donald Bloxham'ın çalışması, aynı iddiaları üç sayfada özetlemektedir.⁹ Ancak bu yazarlar Cemal Paşa'nın, iddia edilen ayrılıkçı politikalar için önemli bir müttefik grubu oluşturma potansiyeline sahip olan Arapçı muhalefet hareketine karşı sert politikalarıyla Arap liderler arasında pek çok düşman kazanmasının sebebini izah edememektedirler. Dünya Harbi sonrası Cemal'in imparatorluk bürokrasisinde elde etmeyi planladığı makamlar, muhtemelen Ermenilere yaklaşımının siyasi yönlerinin anlaşılmasında daha faydalı olacaktır. Bu çalışmalarla ilgili bir diğer problem de, 1915 yılı üzerine aşırı vurgu yapılarak 1916 ve 1917'deki iskân

7 Kaiser, *a.g.e.*, s. 175.

8 Kevorkian, *Armenian Genocide*, ss. 683-686.

9 Bloxham, *The Great Game*, ss. 139-143.

süreçlerinin çoğunlukla göz ardı edilmesidir. Ayrıca bu yazarlar, Cemal Paşa'nın hatıratındaki Ermeni meselesine dair ifadelerini de –araştırma sorusu olarak dahi– dikkate almamaktadırlar. Ancak bu satırlar üzerinde kafa yormak konuyu araştıran akademisyenler için, meseleye doğrudan müdahil olmuş bir aktörün iddiaları olması bakımından elzemdir.

Fuat Dündar başka bir yaklaşım benimseyerek, Cemal'in kafasında farklı bir etnik planlama projesi olduğunu iddia eder. Paşa'nın Ermenileri Suriye'nin farklı bölgelerine dağıtmasını, Suriye'deki Arap milliyetçileri ile Ermeni sürgünler arasında denge kurma hamlesi olarak yorumlar. Tehcirin yeni merkezi olan Halep'i, Arap milliyetçiliğinin merkezi olarak tarif eder. Bu bağlamda Cemal'in, İstanbul'daki İttihat ve Terakki liderleri ile olan çatışmasını, kendisinin Suriye'deki nüfus dizaynları ile merkezi hükûmetin Anadolu'daki nüfus planları arasındaki çatışmaya bağlar.¹⁰ Ancak Dündar argümanlarını doğrudan Cemal Paşa tarafından üretilmiş bir belgeye dayandırmamaktadır. Dahası, Suriye'de yerleştirilen Ermenilerin sayısı buradaki Arapları dengeleyecek sayıda olmaktan çok uzaktır. Cemal'in telgraflarında tekrarladığı üzere, amacı “muzır Ermeni külliyetlerini gayr-ı muzır cüzüyetlere” dönüştürmek idi.¹¹ Dündar'ın kitabının Cemal Paşa'ya dair kısmı, yukarıda bahsi geçen diğerleri gibi oldukça kısa olup yalnızca 4 sayfa kadardır.¹²

Ayrıca takip eden sayfalarda gösterileceği üzere, çoğu Ermeni, önce kırsala yerleştirilmiştir. Cemal'in Arap milliyetçilerini Ermeni sürgünlerle dengelemek gibi bir niyeti olsaydı, bunları köylere

10 Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 326-327. Şam Alman Konsolosu ayrıca, başarı şansından şüphe duyuyor olsa da raporlarında Dündar ile aynı iddiada bulunmaktadır; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Loytvet'ten Bethmann-Hollweg'e, Şam, 7 Nisan 1916.

11 Bkz. BOA, DH.ŞFR 486/118, Cemal'den Talat, 30 Ağustos 1331 (12 Eylül 1915); Cemal'den Enver'e, 27 Eylül 1917, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII*, s. 698.

12 Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, ss. 324-328.

göndermek yerine şehirlere yerleştirmiş olması gerekirdi. Bunun dışında DüNDAR'ın argümanı, kendisinin genel yaklaşımları ile de çelişmektedir. Çalışma, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, Osmanlı toprakları boyunca yayılmış, Talat Paşa'nın liderliği altında aynı politikaları izlemiş olan, yeknesak yapı olarak resmetmektedir. Ancak Cemal Paşa'nın Ermenilere yaklaşımını değerlendirirken, bu modeli değiştirerek Cemal ve Talat'ın farklı etnik tasarıları bulunduğu iddiasını benimser. Son olarak bu tarz iddiaların tarihçilik metodu açısından da sıkıntılı olduğunu belirtmekte fayda vardır: İttihat ve Terakki liderlerinin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Suriye vilayetlerinin kaybedileceği ve Anadolu'nun Türklerin anavatanı olacağına farkında olduklarını ima eder.

Tehcire yönelik “Türk-tezi” olarak nitelenebilecek anlatılara gelirse, son zamanlarda bu akademisyenler Cemal Paşa'nın Ermenilere iyi muamelede bulunmasına özel bir dikkat göstermiştir.¹³ Bu yaklaşımla ilgili sorun ise, bu araştırmacıların Cemal Paşa'nın politikasını ve niyetlerini araştırmak yerine, İttihat ve Terakki'nin Ermenilerle ilgili eylemlerini savunma gayretlerinde olmalarıdır. Sonuç olarak bu çalışmalar akademik söylemin sınırlarını aşmakta ve sadece savunmacı kalmaktadır. Zaman zaman Ermeni kayıplarından söz etseler de, bu çalışmaları okuyan bir kişi, tehcir sürecinin, bir tek Ermeni'ye zarar gelmeden gerçekleştiği izlenimine kapılmaktadır. “Türk-tezi” ile “Ermeni-tezi”nin dikkate değer bir ortak noktasından da bahsetmek gerekir: Ermenilere gösterilen tavır konusunda, İttihat ve Terakki liderleri, merkezî yönetim ve yerel bürokrasi arasındaki gruplaşma ve çatışmayı göz ardı etmektedirler. Merkezden gönderilen emirlerin yerelde uygulanma ve yorumlanma biçimleri her iki grup tarafından da dikkate

13 Bazı örnekler için bkz. Artuç, *Cemal Paşa*, ss. 292-298; Hikmet Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler: 4. Ordunun İnsani Yardım Faaliyetleri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009); Ahmet Tetik, “4. Ordu Bölgesi'nde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, C. 30, 2008, www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergilerik&IcerikNo=573.

alınmamaktadır. Oysaki, önemsiz bir nüans gibi gözüken bu fark, literatürdeki bütün tezlerin yeniden değerlendirilmesini sağlayacak bir potansiyeli bünyesinde barındırmaktadır.

Cemal Paşa, Talat Paşa ve Ermeni Tehciri

Yukarıda da vurgulandığı gibi, siyaseten zararlı olabileceğini düşündüğü gruplara yönelik politikalarına benzer şekilde, Cemal, Ermenileri çölde kendi kaderlerine terk etmektense devlet kontrolü altında olacak ideal Osmanlılara dönüştürmeye çalıştı. Bu sebeple, Araplar, Hristiyanlar ve Yahudiler gibi diğer toplulukların Osmanlılaştırılması için ortaya koyduğu uygulamalar açısından Talat Paşa'yla çoğu zaman aynı çizgide olsa da, devletin Ermeni politikasına dair İTC'nin iki önemli lideri fikir ve uygulamada ayrıştılar. Bu bakımdan, iki lider arasındaki Ermeni sürgünlerine yaklaşımdaki farklılığının altında yatan sebeplerin bir tahlili yapılmadan, Cemal'in Ermeni politikaları kendi bağlamında anlaşılamaz. Gerçekten de, Cemal ve Talat, tehcir sırasında Ermenilere yapılan muameleye dair, İttihat ve Terakki bünyesindeki iki farklı grubu temsil etmekteydi. Bu bölünmenin pek çok göstergesini tespit etmek mümkündür. Özellikle ilerleyen kısımlarda verilen Alman yetkililerin değerlendirmeleri, bu ayrışmaya dair önemli bir kanıt sunmaktadır. Benzer şekilde aşağıda detaylı bir şekilde incelenecek olan Osmanlı ve Alman kayıtları, Suriye'deki yerel bürokrasinin de, "Ermeni yanlıları" ile bunların muhalifleri şeklinde bölünmüş olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.¹⁴

14 Bu ayrışmanın en canlı tasviri, Falih Rıfkı tarafından *Zeytinadağı*'nda Halide Edib ile Bahaeddin Şakir karşılaşması anlatırken yapılmıştır: "Adana'dan ileride bir istasyonda kompartımana rahmetli Baha Şakir geldi. Kendisi Baha Şakir'in ismini ve ehemmiyetini biliyorsa da, Ermeni politikasında rolü ne olduğunu o güne kadar farkında değildi. Baha Şakir ise gene o güne kadar bu işte kendisi gibi düşünmeyecek bir Türk milliyetperverine rasgeleceğini hatırlarına bile getirmemişti. Uzun münakaşalardan sonra Bahaettin Şakir trenden indi. Halide Hanım beni alıkoyarak: "Bana bilmiyerek bir katilin elini sıktır-dınız," dedi. Aşağıda vedalaştığımız Baha Şakir ise kulağıma eğilerek: "Senin

Söz konusu meseleye dair Cemal'in o dönemde telgraflarındaki ve hatıratındaki ifadeleriyle, tehcir trajedisinde adı geçen diğer aktörlerin günlük ve hatıratları, Cemal'in politikasının temel ilkelerinin Talat'ın siyasetinden farkını anlamak için yeterli veri sunmaktadır. Bu bakımdan en detaylı tahliller, kendisinin hatıratında yapılmıştır. Ermeni tehcirinin zaruri olduğunu savunan Cemal, değerlendirmesine tehcirin sebeplerini analiz ederek başlar. Büyük Güçler'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç meselelerine karışmasından önceki tarihsel dönemler boyunca iki milletin iyi ilişkiler içinde olmasını kanıt göstererek, başta Rusya olmak üzere Büyük Güçler'i, Türkler ve Ermenilerin arasını açmakla suçlar.¹⁵ Ardından kendisinin "ne İstanbul'daki görüşmelerde yer aldığını" ne de ona herhangi bir şey danışıldığını belirterek hükûmetin tüm Ermenileri sürgün etme kararını hangi temellere binaen uygun gördüğünü bilmediğini ifade eder. Cemal, mevzu bahis kararı ilk olarak, hükûmetlerin vilayetlere ilettiği, tüm Ermenilerin savaş sonuna kadar kalacakları Mezopotamya'ya tehcir edilmeleri yönündeki bildirisinden öğrendiğini iddia eder.¹⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üçüncü adamı ve aktif hükûmetin bir üyesi olarak böylesi hayati bir meselenin, Cemal'e haber verilmeden karara bağlanmış olması imkânsız görünmektedir. Ancak kendisine haber verildiğine dair de herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Belki de karar sürecinin başlangıcından önce taraflar bir tür görüşmede bulunmuş ve Cemal de bir şekilde Ermeni tehcirine onay vermiş olabilir. Dahası Cemal tarafından gönderilen telgraflardaki ifadeler, tehcirden haberi olmadığı varsayımı ile birlikte düşünüldüğünde anlamsız gözükmektedir. Ancak Cemal, tehcir süreci sırasında yaşanan katliamları onaylamamış ve

gibi yetiyecek kıymetli gençleri, bu kadınla temas etmekten men etmelidir", diyordu. Atay, *a.g.e.*, s. 78. Yine Falih Rıfkı tarafından nakledildiğine göre "Cemal Paşa'nın bu koruyucu siyasetine Halide Hanım pek taraftardı. Bahaeddin Şakir ve taraftarları ise Cemal Paşa'yı itham etmekte idiler". *A.g.e.*, s. 6.

15 Ayrıntılar için bkz. Cemal Paşa, *Hatırat*, ss. 237-282.

16 Cemal Paşa, *Hatırat*, ss. 237-282.

daima tehcirin çok kötü bir şekilde organize edilmiş olmasından şikâyet etmiştir.¹⁷

Cemal'in Zeytun, Dört Yol, Haçin ve Adana'dan gerçekleştirilen tehcirler karşısında takındığı tavır da, Talat Paşa ve grubu ile arasındaki farklılıkları göstermektedir. Zor'a sürgün edilmiş olan Grigoris Balakian'a göre, Cemal bu bölgeden yapılan sürgünlere dair, İstanbul'dan Suriye'ye dönerken bir tren istasyonunda Kilikya Katolikosu II. Sahak'a şu sözleri söylemişti:

Meclis-i Vükela'da bu konu müzakere edilirken, bütün Ermeni nüfusun tehcir ve sürgün edilmesi yerine sadece yazar, entelektüel ve siyasi parti liderlerinin -her şehirden yaklaşık 15-20 kişi- gönderilmesi gerektiği yönünde çok büyük çaba sarf ettim. Zavallı sıradan halkın istisna tutulması gerektiğini düşündüm, fakat üzülerek ifade etmeliyim ki sesimi duyurmayı başaramadım.”¹⁸

Askerî endişeler göz önüne alındığında, bu ifadeler makul gözükmektedir. Cemal'in Ermeni tehcirine dair öncelikli kaygısı, “Kanal Seferi için korkunç neticeler doğurabilecek” şekilde, “ulaşım ağına herhangi bir müdahale”nin vuku bulma ihtimaliydi. Bu sebeple, hatıratına göre, Ermenilerin Anadolu'dan Suriye'ye sürgününe karşı çıkmış ve bunun yerine “Ermenilerin Konya, Ankara ve Kastamonu gibi dâhilî vilayetlerde yerleştirilmelerini münasip” gördüğünü ifade etmişti.¹⁹ Cemal'in askerî kaygılarına dair iddiaları, Kanal Seferi için gösterdiği kılı kırk yaran özen ve bu dönemdeki telgrafları dikkate alındığında inandırıcı gözükmektedir.²⁰

17 İstanbul Alman Konsolosu'nun ifadelerine göre, Cemal, Ermenilerin başına gelen şeyler sebebiyle utanç duyanlar arasındaydı: PA-AA, Türki 183, Bd. 40, Wolf-Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 9 Aralık 1915, Serdar Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, CD eki, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 774 içinde.

18 Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*, (New York: Alfred A. Knopf, 2009), s. 51.

19 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 276.

20 Şubat 1916'da Adana-Halep hattı üzerinde Ermeni mültecilerin nakline, askerî sevkıyatın yoğunluğu sebebiyle ara verilmek zorunda kalınmıştır: Talat'tan

Aynı şekilde, bir telgrafta askerî ulaşım için demir yolunu açık tutmak için Ermenilerin Anadolu'dan sürgününün mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde sona erdirilmesi konusunda Enver'i sıkıştırmaktaydı.²¹

Ancak Cemal'in hatıratındaki karar sürecine dair ifadeler, kendisinin tehcire yönelik tutumu açısından, Ermenilerin tehcir edilmesi kararına muhalif olmadığını göstermektedir:

Fakat acaba İstanbul'da bulunsaydım, Şarkî Anadolu vilâyetlerinde ve ordunun gerilerinde cereyan eden ahvâle vâkıf olarak müzâkerâta iştirâk etseydim, tehcir kararına muvâfakat etmeyecek miydim? Burasını şimdi takdir edemem. Ve zannediyorum ki, umûmî tehcir gibi pek şedid ve bütün cihan medeniyetinin alakadar olacağı bir karar ittihâz edebilmek için arkadaşlarım pek büyük esbâb ve vesâik elde etmişlerdir. Bu tafsîlâtı, kendilerinin neşriyâtından pek yakın bir zamanda anlayarak def-i şübhe ve merak edeceğimize şübhe etmiyorum.

Yalnız şurasına îmân-ı kat'î ile kâni bulunuyorum ki, Ermeniler Kafkas ordumuzun gerilerini tehlikeye koyacak ve ordunun bi'l-küllîyye izmihlâlini mucib olacak ihtilallere teşebbüsten fâriğ olmamışlardır. O derecede ki, umûmen Osmanlı vatanını tehlikeye koyacak ve Anadolu'nun kâmilten Ruslar tarafından istilasını mucib olacak bir felâket-i umumiyyeye imkân-ı husûl vermektense, Ermeni milletini umumen ika-yı mazarrata muktedir olamayacak bir sâhaya nakletmeyi arkadaşlarım muvafık görmüş olacaktırlar.²²

Cemal'in bu dönemdeki ifadeleri, Ermenilerin imparatorluğun herhangi bir bölgesinde toplanmasını tehlikeli gördüğünü de

Enver'e, 3 Şubat 1331 (16 Şubat 1916), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VIII* 1914-1918, s. 554.

21 Cemal, sürgünlerin naklinin olabildiğince çabuk tamamlanması için, Enver'e, Ermeni mültecilere tahsis edilen trenlerin sayısını artırma tavsiyesinde bulunmuştur. Ayrıntılar için bkz. Cemal'den Enver'e, Halep, 27 Teşrin-i Evvel 1331 (9 Kasım 1915), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VIII*, s. 475.

22 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 277.

gösterir. Halep Valisi'ne gönderdiği bir telgrafta, çok sayıda Ermeni'nin Maraş'ta toplanmasına dair endişelerini açık bir şekilde ifade etmekteydi.²³ Maraş Valisi'ni, ilk Ermeni isyanının bu vilayette çıktığı ve bu sebeple böyle fazla sayıda Ermeni'nin bir arada toplanmasının askerî açıdan sakıncalı olacağı konusunda uyarmıştı.²⁴

Ancak Cemal, Ermeni kabilelerine karşı işlenen katliamlara itiraz etmekteydi. İstanbul'daki bir Alman subayı olan Wolff-Metternich'e göre, Cemal kendisine, Ermeni tehciri ile ilgili sürecin başlangıcındaki talimatların yerinde olduğunu, ancak daha sonraki uygulamanın oldukça kötü organize edildiğini söylemişti.²⁵ Cemal'in kendi ifadeleri de bu inancı yansıtmaktadır. Sürgünlerin Halep'ten Zor'a nakledilmesiyle ilgili telgraflarının birinde Cemal şu endişelerini dile getirmekteydi:

Halep'teki Ermenilerin Deyr-i Zor'a sevki iâşe ve ikâmet mülâhazâtından dolayı gayr-ı mümkündür. Zira Zor Mutasarrıfı kendi Ermenilerini Musul'a göndermek istiyor ve yeniden Ermeni gönderilmesine şiddetle mümânaat ediyor. Bunlar şayet gönderilecek olurlarsa Rakka'da gayet mütekâsif Ermeni kolonisi teşekkül etmiş olacaktır. Binâenaleyh gerek Haleb ve gerek Adana ve Konya Ermenilerinin buna karar verildikten sonra Musul'a gönderilmesinden başka çâre yoktur. Mevzubahis olacak mesele Haleb'deki takriben 20 bin Ermeni'nin bu kış mevsiminde şimendiferle Re'sü'l-ayn'a nakilleri Re'sü'l-ayn'dan itibaren Musul'a kadar insanca nakillerinin tanzîm edilmesinden ibaretir. Bunun için Re'sü'l-ayn'a kadar muktezî trenlerin tahsisi ve Re'sü'l-ayn'dan araba ve mekkârilerden mürekkebe vesâit-i nakliyenin ihzârı ve Re'sü'l-ayn ile Musul arasında konak noktaları ve

23 Halep Valisi'nden Talat'a, Şam, 16 Nisan 1332 (29 Nisan 1916), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VIII*, s. 558.

24 Cemal'den Maraş Valisi'ne, Şam, 31 Mart 1332 (13 Nisan 1916), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VIII*, s. 557.

25 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 40, Wolff-Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 7 Aralık 1915, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 772 içinde.

bu noktalarda levâzım ve iâşe ve çadırlar tertibi îcab eder. Dördüncü Ordu ve Altıncı ve İkinci ordular bu Ermeni nakliyatını deruhde edemezler. Şu hâlde iskân-ı muhâcirin müdürîyet-i umumisi tarafından Ermeniler için bir menzil teşkilâtı vücûda getirilmek ve Ermenilerin yolda düçâr-ı tecâvüz olmamaları için devletçe gayet ciddi tedâbir-i inzibâtiye ittihâz olunmak lâzım gelir. Ancak bu tedâbirin tamamıyla ihzâr ve ikmâl edildiğine inde't-teftîş âcizlerince kanaat hâsıl edildikten sonra sebk eden mârûzât-ı âcizânemi müteâkib ilk Ermeni kafilesinin Halep'ten sevkine başlanmasını istirhâm eylerim...²⁶

Cemal, Ermenileri Osmanlı vatandaşları olarak görüyordu. Enver Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta bunu açıkça ifade edecekti.²⁷ Önceki bölümlerde de gösterildiği gibi kendisi imparatorluk vatandaşlarının devletin gücünün farkına varmasına ve devletin nüfuz ve kontrolü altında olmasına büyük önem atfediyordu. Bu sebeple, tehcir uygulamalarından rahatsız olmasının önemli bir sebebi, tehcir sürecinin bilerek veya bilmeyerek kötü bir şekilde organize edilmesi suretiyle vatandaşlara devletin zaaf içerisindeymiş gibi gösterilmesidir.

Talat, Cemal'in aksine olarak, süreç sırasında meydana gelebilecek tehlikeleri tahmin edebilecek pozisyonda olmasına rağmen Ermenilerin çöle gönderilmesine göz yumdu. Balkanlardan gelen Müslüman mültecilerin Osmanlı topraklarında yerleştirilmelerine dair meclisteki konuşmalarından birinde, Aydın mebusu Emanuelidis Efendi'nin, "Üsküdar'dan taaa Basra Körfezine kadar hâlî arazi"ye yerleştirilmesine dair önerisine karşı çıkmıştı. Bu mültecileri onların [Emanuelidis'in] dediği gibi çöllere dağıtmış olsaydı bunun büyük masraf gerektireceğini not ederek aksi

26 BOA, DH.ŞFR 541/120, Cemal'den Talat'a, 21 Teşrin-i Sani 1332 (4 Kasım 1916); Cemal'in benzer değerlendirmeleri için bkz. BOA, DH.ŞFR 528/38, Cemal'den Talat'a, Halep, 28 Temmuz 1332 (10 Ağustos 1916); BOA, DH.ŞFR 553/115, Cemal'den Talat'a, Kudüs, 9 Mayıs 1333 (9 Mayıs 1917).

27 "Her Ermeni ferd i'tibariyle vatandaşımızdır": Cemal'den Enver'e, 27 Eylül 1917, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII*, s. 698.

takdirde hepsinin orada öleceğini ifade etmekteydi.²⁸ Bu ifadeler-
re bakınca Talat'ın, Halep'in güneyine sürgün edilen Ermenilerin
kaderinin az çok farkında olduğu anlaşılabılır.

Cemal'in Ermenilere yumuşak davranmasının arkasındaki
siyasi sebeplere gelince, Bloxham ve Kevorkian'ın çalışmalarında,
kendisinin Suriye'de bağımsız bir devlet kurmayı planladığı ve İti-
laf Devletleri'nin sempatisini kazanmak istediği iddia edilmiştir.
Bu sebeple Ermenilere itina göstermiştir. Yukarıda belirtildiği üze-
re Cemal'in Suriye topraklarını Osmanlı merkezî idaresine entegre
etme teşebbüsleri düşünüldüğünde bu argüman geçersiz olmak-
tadır. Bu yöndeki iddialar, ağırlıklı olarak kendisinin Suriye'deki
idare yöntemlerinden kaynaklanmaktadır. Cemal, Suriye'de görev
yaptığı esnada merkezî hükûmetten oldukça bağımsız hareket et-
ti. Gerçekten de iktidardaki partinin güçlü bir lideri ve Meclis-i
Vükela üyesi olarak, Suriye'de devlet otoritesinin tesisi uğruna,
kendisinin pek çok faaliyetini destekleyen ve onaylayan merkezî
hükûmet tarafından sıradan bir idareci gibi kontrol edilmemiştir.
Çoğu zaman, kendisinin de bir parçası olduğu, parti liderliğinin
itimadına yaslanarak iş görmüştür. Ne var ki idaresinin bağımsız
karakteri, İtilaf Devletleri arasında Cemal'in Osmanlı İmparator-
luğu'na karşı bir isyanı körükleyebileceğine dair tartışmalara se-
bep olmuştur. Bu meseleye dair İngiliz arşivlerindeki belgeler, bazı
araştırmacıların Cemal'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan
başlatmak ve Suriye'de bağımsız bir devlet kurmak istediğini dü-
şünmelerine sebep olmuştur.²⁹ Bu belgelere göre İtilaf Devletleri,
Osmanlı İmparatorluğu'na başkaldırması karşılığında Cemal'e Su-
riye'de bağımsızlık teklif etme ihtimalini tartışmışlardı.³⁰ Bu konu-

28 Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 257; Emanuelidis Efendi'nin konuş-
ması ve Talat Bey'in buna cevabı hakkında detaylı bir değerlendirme için bkz.
Ahmet Efilöğlu, "Osmanlı Meclisi'nde Rum Göçü ve Rum Tehciri Tartışma-
ları", *History Studies*, Sayı 4/1 (2012), ss. 171-195.

29 Bloxham, *The Great Game*, ss. 139-143; Kevorkian, *Armenian Genocide*, ss.
683-686.

30 Söz konusu belgeler için bkz. TNA, FO 37/2491, Grey'den Kabine'ye (akta-
ran Londra Rus Büyükelçiliği), Londra, 29 Aralık 1915. Önerinin İngilizlerce

da Cemal Paşa'nın kendisi tarafından sarfedilmiş herhangi bir söz ve üretilmiş herhangi bir belge ise mevcut değildir. Mesele, daha çok Cemal'in isyan ihtimalinin tartışılmasından ibarettir. Konuyu tartışmış ve Cemal'in Arap Orta Doğusu'ndaki İtilaf Devletleri'nin planlarına uygun olmadığına karar vermişlerdi. Cemal muhtemelen bu planlardan haberdar edilmedi. Alman yetkililer ise bu söylentilerin farkındaydılar. Ancak Suriye'deki tüm Alman yetkililer, Cemal Paşa'nın Osmanlı İdaresi ve Türk-Alman ittifakı ideallerine olan sadakatine şahitlik ettiler.³¹ Şam Alman Konsolosu kendisine, İtilaf Cephesi ile işbirliği yaptığına dair *Le Temps*'te çıkan bir haberi gösterdiğinde, Cemal söylentilerin Türkler ile Almanların arasını açmak amacıyla kasıtlı olarak ortaya atıldığını söyleyerek şunları ekledi: "Hem benim vatandaşlarım hem sizinkiler bunları dikkatlice okumalı ve gözlerini açık tutmalılar."³² Bu konudaki en mantıklı açıklama Erden tarafından yapılmıştır. Hatıratında Cemal'in gelecek hedefleriyle ilgili şu satırları kaleme almıştır:

Cemal Paşa, savaş bitince, Enver Paşa'nın rolünün de biteceği kanaatinde idi. Sadrazam Talat Paşa için, 'O, en iyi parti reisi olabilir' derdi. 'Sadrazam' olmak için en uygun kendisi kalıyordu.³³

reddi için bkz. TNA, FO 371/2492, Grey'den Buchanan'a, Londra, 29 Aralık 1915. Cemal isyanı önerisinin Fransız hükûmetince reddi için bkz. TNA, FO 371/2492, Buchanan'dan Grey'e, Petrograd, 31 Aralık 1915. Aynı tartışmaya dair başka belgeler için bkz. TNA, FO 371/2767, Grey'den Buchanan'a, Londra, 30 Aralık 1915; TNA, FO 371/2767, Dışişleri'nden Buchanan'a, Petrograd, 31 Aralık 1915; TNA, FO 371/2767, Buchanan'dan Grey'e, Petrograd, 2 Ocak 1916; TNA, FO 371/2767, FO'dan Cambon'a, Londra, tarihsiz; TNA, FO 371/2767, Hirtzel'den FO'ya, 17 Ocak 1916.

31 Von Kress'in bu doğrultudaki ifadeleri için bkz. PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 27 Kasım 1915; Alman elçiliğinin aynı yöndeki görüşleri için bkz. PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Metternich'ten Bethman-Hollweg'e, İstanbul, 21 Ocak 1916.

32 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Löytved'ten Bethman-Hollweg'e, Şam, 2 Ocak 1916; Aynı telgrafta, konsolos Cemal ile aynı fikirde olduğunu belirtmektedir.

33 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 285.

Cemal'in hatıratı ve bu hatıratın yayınlanma zamanı bu iddiayı destekleyecek bir kanıt olabilir. Cemal hatıratının bir bölümünü, Ermeni meselesi ve Ermeni sürgünleri destekleme yönündeki gayretlerine ayırarak savaş sona erdikten hemen sonra yayınlamıştır. Savunmacı bir dil benimseyerek Mandestam ve Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'nun iddialarına yanıt vermiştir. Hatıratının bütün bölümlerini yabancı dilde yayınlamamış olmasına rağmen,³⁴ Ermenilerle ilgili bölümünü hem İngilizce hem de Almancaya tercüme ettirmiştir. Bu durum dikkate alındığında Cemal'in geleceğe dair siyasi emellerinin, yeni Türkiye'nin şekillenme sürecinde önemli bir rol oynama isteği olduğu çıkarımında bulunulabilir. Cemal savaş esnasında muhtemelen, düşmanlıkların son bulmasının ardından Ermeniler'in maruz kaldığı muamelenin Osmanlı cephesi savaşı kazansa bile hem Almanlar hem de İtilaf Devletleri tarafından masaya getirileceğinin pekâlâ farkındaydı. Bu sebeple itibarını korumak amacıyla Ermenilerin sorunlarına ekstra bir hassasiyet göstermiş, Dördüncü Ordu bölgesinde Ermenilere yönelik trajik hadiselerin vuku bulmasını engelleşmişti.

Tehcir Süreci ve Cemal Paşa

Cemal'in Ermenilerin içinde bulunduğu korkunç şartları iyileştirme teşebbüsleri, bu bölümün geçtiğimiz kısımlarında tartıştığımız argümanları desteklemektedir. İlk konvoyların Suriye'ye varmasıyla birlikte sürece aktif olarak müdahale etmiştir. Aşağıda görüleceği üzere kendisinin müdahaleleri, Suriye'de devleti yeniden inşa stratejisi bağlamında ademi merkezîyetçi Araplar, Siyonistler ve Fransız yanlısı Hristiyanlara yönelik politikalarında olduğu gibi, Ermenilere yönelik faaliyetlerinde de temel amacı sürgün edilenleri "gayr-ı muzır" hale getirmek ve bu şekilde devletin sıradan vatandaşlarına dönüştürmektir. Cemal'in faaliyetlerini tahlile başlamadan önce Ermeniler'in Halep'e vardıklarında

34 Suriye'deki kamu çalışmalarını anlattığı ve Dürzilere dair ifadelerinin bulunduğu bölüm, hatıratının İngilizcesinde yer almamıştır.

içinde bulundukları koşulların bir özetini sunmak büyük resmi anlamaya katkı sağlayacaktır.

Ermeni sürgünleri taşıyan ilk konvoylar, Cemal'in idaresi altında bulunan bölgeye Haziran 1915'te varmaya başlamıştır. Alman Konsolosu'na göre Ağustos başı itibarıyla, Halep'te Anadolu'nun her yerinden gelen Ermeniler bulunuyordu.³⁵ Sürgünler kısmen yolculuklarının sert koşulları sebebiyle kısmen de eşkıya ve jandarma istismarı yüzünden şehre korkunç bir vaziyette ulaşmışlardı.³⁶ Tehcir sırasındaki koşullar o kadar kötüydü ki, sürgün edilen insanlar çocuklarını, yolculuğun çok daha büyük olan sefaletine maruz bırakmamak için paçavralar içinde Suriye'deki şehir merkezlerinde bırakmak,³⁷ yahut hali vakti yerinde insanlara satmak zorunda kalmışlardı.³⁸ Bir Türk yarbayın bir Alman mühendisine söylediklerine göre, yollarda ebeveynleri tarafından terk edilen sayısız çocuk bulunmakta ve bu çocuklar kasabalardaki yerli aileler tarafından evlat edinilmekteydi. Yarbay ve kardeşi de birer çocuk evlat edilmişlerdi.³⁹ Benzer şekilde, kendisi de bir sürgün olan Yervant Odian'ın çocukların satılışına dair tanık oldukları, sürgünlerin yürek burkan durumunu anlamak için yeterlidir:

Bu yürek dağlayan çocuk ticaretini ilk olarak Sebil'deki kampta gördüm. Halep'ten gelen Arap, Türk ve Yahudi kadınlar bir çadırdan diğerine giderek "Satılık çocuk var mı?" diye soruyorlardı.

Varlıklı aileler bu kadınları korku içinde uzaklaştırıyor ancak fakir ve aç olanlar tereddüt ediyordu. Bu tereddüt pazarlığın başlaması için yeterliydi.

35 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 38, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 7 Ağustos 1915, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD], s. 536 içinde.

36 TNA, FO 371/2781, Sykes'tan WO'ya, 25 Eylül 1916.

37 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 38, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 17 Temmuz 1915, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 536 içinde.

38 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 38, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 31 Temmuz 1915, Dinçer, *a.g.e.*, [CD Eki], s. 554 içinde.

39 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 38, Ernst Piper'den [bir Alman mühendis] Rössler'e, Halep, 18 Temmuz 1915, Dinçer, *a.g.e.*, [CD Eki], s. 597 içinde.

“Hadi bırakalım gitsin” diyordu koca, oğlunun elinden tutarken.

Karısı, “oğlumdan ayrılacağıma ölürüm” diye ağlıyordu.⁴⁰

Sonunda aileler, çocuklarının tehcir sırasında muhtemelen öleceklerine ve en azından onları böyle bir ölümden kurtarmaları gerektiğine ikna ediliyordu. Osmanlı telgraflarındaki anlatımlar da, bu korkunç sefaletle tanıklık etmektedir. Kendisi de Ermeni tehcirinin en önemli muhaliflerinden olan Halep Valisi Bekir Sami Bey, Ermeniler’in durumunu şöyle tarif etmekteydi:

El-yevm yine vilâyât-ı şarkiyeden beş bine karib sırf kadın ve on iki yaşına kadar çocuklardan mürekkeb Ermeni kâflesi geldi. Her iki günde bir beş yüz ve bin ve üç bin raddelerinde bu yolda etfâl ve nisvândan mürekkeb kâfileler eksik olmuyor. Ve işâr-ı mevrûdeye nazaran olmayacaktır. Adana vilayetinin işârına göre İstanbul’dan Adana’ya kadar da yüz bin nüfusun gelmekte olduğu ve bunlar ile beraber vilayetteki Ermenilerin de buraya sevkleri zarûrî imiş. Elde mevcut vesait ile bunlardan haftada nihâyet üç bin kişi sevk olunabileceğine göre vürûd edecek muhâcirinin buradan sevkleri lâ-ekall bir seneye mütevakıf olup bu kadar nüfusun Halep şehrinde iskân ve îvâları mâddeten müstahil olduğu gibi her türlü emrâz-ı sâriye ve vâzihâya da mâruz olacağı şüphesizdir... Ermenilerin iskânına gelince sırf kadın ve çocuktan ibaret bir sürü aceze nerede ve nasıl iskân edilebilir? Vakten mine’l-evkât buralara gönderilmesi düşünülen üserâ-yı İslâmiye ile izdivaçlarına gelince bu da gayr-i mümkün bir tedbirdir. Zira bu vilâyete yetişebilen Ermeni kadınları arz ettiğim vech üzere ya çocuk yahut kadınlar olduğundan bunlar ile te’ehhülû kabul edecek hiçbir kimse tasavvur edilemez. Sefâlet ve açlık ve mezâhim esasen günde yüzlercesini mahv ettiğinden çocukların uzun müddet yaşayamayacakları bedihîdir.⁴¹

40 Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, (Londra: Gomidas Institute, 2009), s. 99.

41 BOA, DH.ŞFR 488/75, Bekir Sami’den Talat’a, Halep, 28 Ağustos 1331 (9 Eylül 1915).

Bu telgraf, ayrıca Ermenilerin merkezî hükûmet tarafından kendi kaderlerine terk edildiğini de göstermektedir. Sürgün konvoyları birbiri ardına şehre varırken, Halep'teki sivil bürokrasinin başı olan vali, kaç tane Ermeni'nin Halep'te yerleştirileceğini veya kimlerin diğer varış noktalarına gönderileceğini bilmiyordu. Merkezî hükûmetin Ermeni politikasına aşina olmayan Bekir Sami, tehcirin ana prensiplerinin netleştirilmesi talebinde bulunmaktaydı.⁴² Halep Alman Konsolosu'nun daha sonraki bir tarihte ifade ettiğine göre, Osmanlı devlet görevlileri, konu hayatta kalma mücadelesi vermekte olan Ermeniler olunca, üstlerine hesap vermek konusunda sorumlu değildiler ve bu yetkililer Ermenileri ölüme terk etme hakkına sahiptiler.⁴³

Ermenilerin içinde bulunduğu koşullarının kötüleşmesi sonucu, Cemal Paşa durumu teftiş etmek üzere Halep'e bir ziyarette bulundu. Cemal'in ifadesine göre, tehcir kötü organize edilmiş ve sürgünler Halep'e sefalet içinde varmışlardı.⁴⁴ Bu sebeple, durumu iyileştirmek üzere bazı önlemler aldı. Halep Ermeni Katolikosu'nun ricası üzerine, yetişkinlere günlük 5 metelik (20 fenik) çocuklara ise 4 metelik (16 fenik) verilmesini emretti.⁴⁵ Ermeni sürgünlerin barınma organizasyonundan sorumlu olan devlet görevlisi Eyüp Bey ile işbirliği içerisinde, bazı aileleri Halep'in çevresindeki tarıma elverişli topraklarda⁴⁶ iskân etmeye karar verdi: sürgünlerin oranı toplam nüfusun yüzde onunu aşmamak şartıyla, 835 Ermeni ailesi Ma'arre kazasında, 990 aile Bab kazasında

42 BOA, DH.ŞFR 488/75, Bekir Sami'den Talat'a, Halep, 28 Ağustos 1331 (9 Eylül 1915).

43 PA-AA, Türki 183, Bd. 47, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e Halep 16 Mart 1917, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 1012 içinde.

44 BOA, DH.ŞFR 477/104, Cemal'den Talat'a 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915).

45 PA-AA, Türki 183, Bd. 38, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 16 Mart 1917, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD], s. 536 içinde.

46 Halep Valisi tarafından gönderilen bir telgrafta, bu bölgelerin tarıma elverişli olduklarından bahsedilmektedir. Ayrıntılar için bkz. BOA, DH.ŞFR 521/106, Mustafa'dan Dâhiliye Nazırı'na, 21 Mayıs 1332 (3 Haziran 1916).

ve 2250 aile de Müslimiye kazasında yerleştirildi.⁴⁷ Ancak Halep Alman Konsolosu, Şubat 1916'da, Cemal'in Bab'daki düzenlemelerinin yerle bir edildiğini ve Ermenilerin o sıralarda uzaklığı sebebiyle kendileri için ölüm anlamına gelen⁴⁸ çöl bölgesi Deyr-i Zor'a gönderildiklerini rapor etmektedir.⁴⁹ Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e göre, Ermenilere verilen mevcut tarım topraklarının yetersizliği sebebiyle bu şekilde hareket etmeye mecbur kalındı.⁵⁰ Cemal, ayrıca Ermenilerin iskân sorununa kolay bir çözüm bulmak için gereken kaynağı 11 milyon 35 bin kuruş olarak hesaplamış ve bu miktarın dörtte birinin mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde gönderilmesini talep etmişti. Talat'a gönderdiği telgrafta, Dâhiliye Nazırı'nı ayrıca, Van ve Diyarbakır Ermenilerine yönelik olarak Diyarbakır-Halep arasında yapılan saldırıların önlenmesi konusunda ikaz ediyordu.⁵¹

Cemal ayrıca Ermenilerin şehir merkezlerinde kalmasını sağlayacak koruyucu önlemler de aldı. Sürgünler arasındaki zanaat-kârları silah fabrikalarında istihdam etti. Bu fırsatı olabildiğince Ermeni'nin çöle gönderilmesini önlemek için kullandı. Bunun neticesinde idaresi altındaki Ermeni karşıtı bürokrat grubuyla çatışacaktı. Bu doğrultuda Cemal Paşa, İslâhiye Kaymakamı Nusret Bey ile Ermenilerin korunmasına dair sorun yaşayınca kendisini hiç tereddüt etmeden görevinden aldı. Söz konusu görevden alma kısa bir süre içinde Cemal ile Talat arasında, bu ikisinin Ermeni tehciri konusundaki çatışmalarını ortaya dökerek şekilde bir krize dönüştü. Abdülhamit Bey olarak bilinen

47 BOA, DH.ŞFR 477/104, Cemal'den Talat'a, 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915).

48 Ermeniler için, Der Zor'a gönderilmenin ölümcül manasının daha iyi bir izahı için bkz. Odian, *Accursed Years*, s. 99.

49 PA-AA, Türki 183, Bd. 41, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 9 Şubat 1915, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD], s. 837 içinde.

50 BOA, DH.ŞFR 521/106, Mustafa'dan Dâhiliye Nezareti'ne, 21 Mayıs 1332 (3 Haziran 1916).

51 BOA, DH.ŞFR 477/104, Cemal'den Talat'a, 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915).

bir yetkili [Kapancızade Hamit Bey], bahsi geçen kaymakam ile birlikte Cemal tarafından Ermeni zanaatkarların Dördüncü Ordu bünyesinde, İslâhiye'de istihdam edilmelerini organize etmek üzere görevlendirilmişti.⁵² Hamit Bey'in verdiği bir rapora göre, Nusret, Ermeni sürgünlere karşı oldukça *gâflane* davranmaktaydı. Bu sebeple Cemal, Adana Valisi'yle Dâhiliye Nazırı ve sivil bürokrasinin başı olan Talat'a haber vermeksizin kaymakamı görevinden uzaklaştırdı. Hamit Bey'in işgal ettiği pozisyona atanmasına dair Adana Valisi'ne herhangi bir bilgi de vermedi. Kaymakamla birlik olan vali Hakkı, Nusret'in, Ermenilerin gönderilmesi için gayretle çalıştığını iddia ederek Cemal'i, Talat'a şikâyet etti. Diğer taraftan Cemal, Nusret'in ihmalkâr tavırları sebebiyle görevden alındığını ifade etti.⁵³

Talat tarafından Ermeni sürgünlerin sevk işlemini organize etmek üzere Halep'e gönderilmiş olan, Aşâyir ve Muhâcirin Umum Müdürü Şükrü Bey'den gelen bir telgraf, çatışmanın sebeplerini bütün açıklığıyla ortaya koymaktaydı. Talat'ın adamı olan Şükrü, ilk olarak kaymakamın nakil işini gayet muvaffakiyetle idare ettiğini söylemekteydi. Ona göre, Hamit Bey, kaymakamın meseleye yeterli ilgi göstermediğini ve geceleri çalışmak istemediğini iddia etmişti. Diğer yandan kaymakam, Cemal'in adamının nakil meselelerine tam yetki ile müdahalede bulunduğu ve kaymakama emirler verdiğini belirtmişti. Kendisi 8.000 Ermeni'nin İslâhiye'den tehcirinin, bu kişilerin zanaatkar oldukları ve ordu bünyesinde istihdam edilecekleri bahanesiyle geciktirildiğini söylemekteydi. Şükrü, Nusret Bey'in görevden alınmasıyla sürgünlerin organizasyonu işinin tamamen Cemal'in adamının eline geçmiş olduğunu yazmaktaydı. Bu sebeple, İslahiye'ye yeni yetkililerin gönderilmesi gerekmekteydi. Aşâyir ve Muhâcirin Umum Müdürü ayrıca Dördüncü Ordu'dan, büyük bir ihtimalle

52 Yalnızca bu paragraftaki bilgi, Şükrü Bey'in telgrafından alınmıştır: BOA, DH.ŞFR 498/88, Şükrü'den Talat'a, 12 Teşrin-i Sani 1331 (25 Kasım 1915).

53 BOA, DH.ŞFR 498/88, Hakkı'dan Talat'a, 11 Teşrin-i Sani 1331 (24 Kasım 1915).

bu tür eylemlerin tekrarını önlemek amacıyla, tam olarak kaç adet zanaatkara ihtiyaç duyulduğunun belirtilmesini de talep etti.⁵⁴ Şükrü'nün bu ifadeleri, Ermeni tehcirine dair Cemal ile Talat arasındaki siyasi kutuplaşmayı göstermektedir. Telgraflarda kullanılan ibareler, farklılığı ortaya koymaktadır. Bu yazışmalardan anlaşılacağı üzere, Cemal, Şükrü ve Talat, Ermeni tehcirine dair “gayretle çalışma” ifadesinden farklı şeyler anlamaktaydılar. Bu, kullanan kişiye göre anlamı farklılaşabilen ve oldukça yaygın kullanılan bir ibareydi. Dahası, Şükrü'nün telgrafları iki tarafın birbirine itimsizliğini de göstermektedir.

Ermeni sürgünlerin tehcir işlemi sırasındaki tanıklıkları da, Cemal'in ordu bünyesinde Ermeni zanaatkarlara ihtiyacı olduğu bahanesi altında Ermenileri koruduğuna işaret etmektedir. Yervant Odian, Dördüncü Ordu'da diğer 300 Ermeni ailesiyle birlikte zanaatkâr olarak kaydedilmelerinin hikâyesini aşağıdaki gibi satırlara dökmektedir:

Kaldığımız çadır Bardizgli bir aileye aitti. Aile reisi, “diğer 300 aile gibi biz de Suriye'ye gidiyoruz” dedi.

“Nasıl ayarladınız?”

“Cemal Paşa zanaatkarların ayrılması ve Şam'a gönderilmesine dair bir emir çıkardı. Zanaatkarlar olarak hükûmet fabrikalarında çalışmaya gidiyoruz. Özellikle terzi, ayakkabıcı, metal işçisi, marangoz ve dokumacı arıyorlar.”

“300 ailenin hepsi mi zanaatkar?”

“Çoğu zanaatkar, ancak hiçbir mesleği olmayıp zanaatkar olarak kaydolmayı başaranlar da var.”

“Nasıl...?”

“Rüşvet veya dalavere ile.”

Gerçekten de terzi olarak kaydolmuş, sabahtan akşama kadar çadırlarında oturup eşlerinden dikiş öğrenen pek çok adam vardı.⁵⁵

54 Yalnızca bu paragraftaki bilgi, Şükrü Bey'in telgrafından alınmıştır: BOA, DH.ŞFR 498/88, Şükrü'den Talat'a, 12 Teşrin-i Sani 1331 (25 Kasım 1915).

55 Odian, *Accursed Years*, s. 97.

Aşağıda detaylandırılacağı üzere, Cemal, Ermenileri Suriye şehirlerinde yerleştirirken koşulların iyileştirilmesini onaylamayan sivil bürokratların bir kısmı ile yine çatışma yaşayacaktı.

Cemal, sevk edilme sırasında Ermenilerin koşullarının yumuşatılması için gösterdiği gayretlerinin yanında, ayrıca salgın hastalıklar ile kabile ve eşkıya saldırılarından kaynaklı ölü sayısını azaltmak için de çaba harcadı. Hastalıkların orduda da yayılması riski bulunduğu⁵⁶ bölgesindeki salgınları önlemek için elinden geleni yapmıştı. İkinci olarak, önceki bölümde belirtildiği gibi, Cemal, Dördüncü Ordu'nun itibarını Ermeni katliamı söylentileri ile kirlletmekten kaçınıyordu. Bunun yerine, Ermenileri hayatta tutmak ve Suriye toplumuna entegre ederek ideal vatandaşlara dönüştürmek niyetindeydi. Bu sebeple Cemal Paşa, salgınların Ermeniler arasında yayılmasını durdurmak için tüm imkânları harekete geçirmişti.

Sürgünler arasında salgınlar başladığında, Cemal ilk olarak, idaresindeki yetkililere, sürgünlerin nihai yerleşim yerlerine ulaştığına hızlı bir şekilde nakledilmesi doğrultusunda bir ordu emri yayınladı. Ayrıca Ermenilerin sevk öncesinde kontrolden geçirilmelerini, eğer hasta iseler müşahade altına alınıp hastanelerde tedavi edilmelerini emretti.⁵⁷ İki Ermeni hekim, Haçik Bogosyan ile Toros Ovackyan bu iş için görevlendirildi.⁵⁸ Trenlerin kalkmasından önce, polis vagonlar içerisinde bir hekimle

56 Von Kress'in sürgünlerin getirdiği salgın hastalık tehlikesine dair görüşleri için bkz. BA-MA, RM 40/678, Halep Konsolosu'ndan İstanbul'daki Etap Kumandanlığı'na [Etappen-Komando], 28 Ekim 1915; Mevcut literatürde, Cemal Paşa'nın Ermenilerin karşılaştığı salgın hastalıklara karşı mücadelesi üzerine bazı çalışmalar bulunmaktadır. Ancak, bunların yazarları, Cemal'in eylemlerinin bu yönünü vurgulamamaktadırlar. Bazı örnekler için bkz. Özdemir, "Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler," ss. 175-184; Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele".

57 ATASE Arşivi, Kls. 3253, Ds. 2, Fih. 7; Ds 5A, Fih. 1-6, Cemal'den Halep Komiserliği'ne, 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915); Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele".

58 ATASE Arşivi, Kls. 3253, Ds. 2, Fih. 7A; Halep Komiserliği'nden Cemal'e, 19 Teşrin-i Evvel 1331 (1 Kasım 1915).

beraber arama gerçekleştirerek, yaşına bakılmaksızın, hasta olduğundan şüphe edilenlerin başka bir yere yolculuk etmesini engelliyordu.⁵⁹ Bu dönemde, Talat da, Suriye Valisi'ne salgınların yayılmasına karşı önlem alınması emri vermişti. Ancak valiyi şehirdeki salgınların önlenmesi amacıyla sürgünlerin olabildiğince hızlı bir şekilde nakledilmesi konusunda da sıkıştırmaktaydı. Sürgünler için herhangi bir tedaviden de bahsetmemekteydi.⁶⁰ Ermeni sürgünlerin sebep olabileceği salgın tehdidine karşı iki liderin yaklaşımlarındaki bu kuvvetli farklılık, Talat ile Cemal'in Ermenilere karşı bireysel tavır ve tutumlarından daha geniş çaplı bir ayrışmanın yansıması olarak da görülebilir.

Salgın hastalıklarla mücadele gayretleri, sürgünlerin iskânından sonra da devam etti. Şehirlerde yerleştirilen Ermeniler bu avantajlardan istifade edebildiler.⁶¹ Fakat köylerdeki durum oldukça kötüydü. Vahram Dadrian'ın günlüklerinde anlatıldığı üzere, "Ermeniler burada yerleşeli yalnız üç ay olmuştu, fakat bizim (Ermenilerin) mezarlığımız yarım yüzyıldır yaşayan Çerkeslerinkinden çok daha büyüktü."⁶² Bu insanların hemen hepsi hastalık sebebiyle hayatlarını kaybetmişti. Ancak bu, Suriye'deki hükûmet yetkililerinin, Ermenilerin ölümüne yol açmak için giriştiği kasıtlı bir eylem değildi. Yedinci Bölüm'de izah edileceği üzere, savaşın başlangıcıyla birlikte neredeyse tüm yabancı hastaneler kapatıldığı ve hekimleri sınır dışı edildiği için Suriye toprakları hekim kıtlığı yaşamaktaydı. Bu sebeple köylere gidecek hekim bulunamamış ve sonuç olarak salgınlar kırsal kesimlerde çok sayıda Ermeni'nin ölümüne sebep olmuştu. Avusturya Konsolosu'nun verdiği bilgilere göre, Ermenileri şehir

59 Dadrian, 19 Ekim 1915 tarihli girdi, *To the Desert*, ss. 86-87.

60 BOA, DH.ŞFR. 57/71, Talat'tan Suriye Valisi'ne, 4 Teşrin-i Evvel 1331 (17 Ekim 1915). Ayrıca bkz. *Arşiv Belgelerinde Ermeniler*, (İstanbul: BOA Yayınları, 1995), s. 105.

61 Ermenileri salgınlardan korumak için şehirlerde alınan önlemlerin ayrıntıları için bkz. Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele".

62 Dadrian, 7 Kasım 1915 tarihli girdi, *To the Desert*, s. 112.

merkezlerine gönderme kararı çıkana dek yaklaşık olarak dörtte üçü salgın hastalık ve açlık sebebiyle ölmüştü.⁶³

Ermenileri, hastalık karşısında topyekûn yok olmaktan korruma çabasının yanında, Cemal ayrıca nakil işlemi sırasında Ermenilere karşı suç işleyenleri de sert bir şekilde cezalandırdı. Bunların en bilinen örneği, Ermeni mebuslar Zohrab ile Vartkes Efendileri öldürmüş olan Çerkes Ahmed ile arkadaşı Halil'in idamıdır. Bu iki mebus, İstanbul'da yakalanmış ve askerî mahkemede yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderilmişti. Ancak yolculukları sırasında Çerkes çete liderleri Ahmed ile Halil tarafından suikaste uğradılar.⁶⁴ Saldırıları Dördüncü Ordu bölgesinde gerçekleşmiş olduğundan, Cemal büyük bir iştiaqla cezalandırmak için çete liderlerinin peşine düştü. Karahisar'da yakalandıklarında, Cemal, onları Şam'a getirmek üzere özel görevliler gönderdi.⁶⁵ Bu iki isim yakalanıp askerî mahkemede yargılanmak üzere Şam'a getirildi, mahkeme, Ahmet'i idama mahkûm etti ve karar ertesi günü uygulandı.⁶⁶ Halil ise 10 yıl hapis cezası aldı. Cemal mahkemenin kararına karşı çıkarak Halil'in tekrar yargılanmasını istedi,⁶⁷ sonunda Halil de arkadaşı gibi idam edildi.⁶⁸ Falih Rıfkı Atay'a göre, Cemal, Ermeni mebusları ölümden kurtarmak

63 HHStA, PA 12/463, Ranzi'den Burian'a, Şam, 28 Kasım 1916.

64 Balakian, *Armenian Golgotha*, ss. 103-105.

65 BOA, DH.ŞFR 488/48, Cemal'den Talat'a, Şam, 27 Ağustos 1331 (9 Eylül 1915).

66 BOA, DH.ŞFR 488/48, Cemal'den Talat'a, Şam, 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915); Şam Alman Konsolosu, Alman Dışişleri Bakanlığı'na Ahmed'in idamını Ermeni olayları için basında propaganda aracı olarak kullanılmasını tavsiye etmiştir: PA-AA, Türkiye 183, Bd. 40; Loytwed-Hardegg'ten İstanbul'daki sefire, Şam, 17 Kasım 1915, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 743 içinde.

67 BOA, DH.ŞFR 488/48, Cemal'den Talat'a, Şam, 4 Teşrin-i Evvel 1331 (17 Ekim 1915).

68 Erden, *a.g.e.*, s. 227. Balakian, bu Halil'i Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa ile karıştırarak çete liderlerinin ödüllendirilerek Kafkas Ermenilerini ortadan kaldırma umuduyla Kafkasya'ya gönderildiklerini iddia eder. Bkz. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 106.

için çaba sarf etmişti. İstanbul'dan ayrıldıklarında Talat'tan, onları "zararsız" kılmak için Lübnan'a göndermesini istedi. Ancak Talat bunların askerî mahkemede yargılanmaları gerektiğinde ısrar etti ve sonuç olarak öldürüldüler.⁶⁹

Benzer şekilde Ermeni sürgünlere saldıran soyguncular, saldırılar Cemal'e rapor edildiğinde sert bir şekilde cezalandırılmışlardır. Bir Alman yetkilinin raporuna göre, Cemal pek çok soyguncuyu astırdı.⁷⁰ Bu konuya dair Halep Konsolosu tarafından iletilen detaylı bir raporda şu bilgilere yer verilmekteydi: Cemal Paşa, Ermenilerin durumlarını incelemek üzere 1915 sonunda Halep'e vardığında, Kürt çetelerinin İslâhiye'deki toplama kampında Ermenilere saldırmış ve kadın ve çocukları öldürmüş olduklarını öğrenmişti. Paşa, kendi korumalarından 12 tanesini saldırganları yakalamak üzere görevlendirdi. Bunlar eşkıyaların izini sürmüş ve sonunda yakalayıp Halep'e getirerek idam ettirmişlerdi.⁷¹

Sonuç olarak nakil işlemi sırasında, Cemal, Ermeni sürgünlerinin koşullarını iyileştirmek için samimi bir gayret göstermiştir. Ancak bu, Ermeniler Dördüncü Ordu bölgesine vardktan sonra her şeyin düzeldiği anlamına gelmemekteydi. Çok sayıda Ermeni, Yedinci Bölüm'de ayrıntılı olarak tahlil edileceği üzere, çoğu kez Suriye'deki kıtlık, salgın ve hekimsizlik gibi durumlar sebebiyle, kalıcı yerleşim yerlerine vardktan sonra da hayatını kaybetmeye devam edecekti.

Ermeni Sürgünlerin Dördüncü Ordu Bölgesinde İskânı

Sürgünlerin nakil sırasında yaşadığı olağanüstü sorunlarla uğraşmanın yanında, Cemal esas olarak sürgünlerin olabildiğince organize bir şekilde tekrar meskûn kılınması için çaba harcamaktaydı.

69 Atay, *Zeytindağı*, s. 81.

70 PA-AA, Türki 183, Bd. 40, Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e, Halep, 3 Ocak 1916, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 772 içinde.

71 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 41, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, 7 Aralık 1915, İstanbul, Dinçer, *a.g.e.*, [CD Eki], s. 807 içinde.

Bu bakımdan hatırı sayılır bir miktarda mülteciyi, Havran ve Doğu Ürdün'de yerleştirilmek üzere Halep'ten Şam'a göndermeye karar vermişti. Ermenilerin Dördüncü Ordu bölgesinde yeniden yerleştirilebilmesi için Şam'ı, Halep'ten sonraki ikinci dağıtım merkezi olarak belirlemişti. Bu bölümde analizimiz, Cemal'in bölgesine sürgün edilen Ermeni mültecilerin iskânına yönelik gayretleri üzerine odaklanacaktır. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde verileceği üzere, Cemal'in ana politikası Ermenileri ufak gruplara bölmek, "muzır külliyetlerden gayr-ı muzır cüz'iyetlere" dönüştürmek suretiyle Suriye toplumuna entegre etmek oldu.⁷²

Bazı sürgünleri Dördüncü Ordu bölgesinde yerleştirme kararının ardından, ilk iki konvoy Ağustos 1915'in üçüncü haftasında Şam'a ulaştı. Avusturya Konsolosu'na göre, sürgünler arasında Doğu Anadolu'daki pek çok şehirden Ermeniler bulunmaktaydı. İlk konvoy Şam'a yaya olarak varırken, ikincisi trenle gönderildi. Bu mülteciler, Şam'da kısa süreli bir konaklamadan sonra kalıcı yerleşim yerleri olan Havran'daki Mesmiye ve Doğu Ürdün'deki Salt ve Kerek'e gönderildiler. Bunların tamamı ikametgahlarına trenle ulaştırıldı.⁷³ Oppenheim'in tanık olduğu üzere, şehre yaya olarak ulaşan Ermenilerin çoğu, jandarmaların koruması altındaki yük hayvanları ve yük arabalarıyla varmışlardı.⁷⁴

Mültecilerin büyük bir çoğunluğu, zayıf erkek, kadın ve çocuklardan oluşuyordu. Konsolos, diğer erkeklerin ya ailelerinden

72 BOA, DH.ŞFR 486/118, Cemal'den Talar'a, 30 Ağustos 1331 (12 Eylül 1915); Aynı ifadeler Cemal tarafından alenen duyurulmuş bir belgede tekrar edilmektedir: Cemal'den Enver'e, 27 Eylül 1917, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII*, s. 689. Aynı şekilde, Oppenheim, Cemal ve memurlarının kendisine, Ermeni tehlikesinin ortadan kaldırılması için, farklı bölgelere dağıtımları suretiyle zararsız azınlıklara dönüştürülmeleri gerektiğini tekrar tekrar açıkladığını rapor etmektedir. Ayrıntılar için bkz. PA-AA, Türkiye 183, Bd. 38, Oppenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, Şam, 29 Ağustos 1915, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 617 içinde.

73 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 28 Ağustos 1915.

74 PA-AA, Türki 183, Bd. 38, Oppenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, Şam, 29 Ağustos 1915, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 618 içinde.

ayrılıp başka bir yere gönderildikleri ya da tehciye direndikleri için öldürüldükleri tahmininde bulunmaktaydı. Güvenlik birimleri, mültecilerin Şam'ın yerli halkı ile iletişim kurmalarına izin vermedi. Sadece oldukça az sayıdaki mülteci polisi atlatıp dindaşlarına sığınabilmişlerdi.⁷⁵ Şam'dan nakledilen sürgünler tamamen Müslümanlardan oluşan köylerde iskân edildi. Avusturya Beyrut Konsolosu'nun rapor ettiğine göre, çocuklar ailelerinden alınarak Müslümanlaştırılıyordu.⁷⁶ Papazların, bu trafiğin durmasına yönelik başvuruları neticesiz kalıyordu. Din değiştirme pratiğinin ciddiyeti ve Osmanlı siyaseti bağlamındaki anlamı takip eden sayfalarda ayrı olarak analiz edilecektir.

Sürgünlerin Şam'a yolculuğu Eylül ortalarına kadar devam etti. Yine Avusturya Konsolosu'nun verdiği bilgilere göre, 1 ilâ 15 Eylül arasında, Maraş, Antep, Tarsus, İskenderun, Halep ve Adana'dan 22.000 Ermeni mülteci, Şam'a ulaşmıştı. Konsolosa göre, Şam'da kendileri için uygun yerler bulunmaması sebebiyle büyük çoğunluğu, daha önce gelenler gibi, Salt, Kerek ve Maan'da yerleştirildi.⁷⁷ Ocak 1916 itibarıyla, Şam Valisi tarafından verilen rakamlara bakılırsa, Suriye vilayeti boyunca dağıtılmış olan mültecilerin sayısı 60.000 civarındır. Bunlardan 20.000'i Hama'da, 27.000'i Havran'da, 8.500'ü Kerek'te, 1.100'ü Nebk'te, 300'ü Duma'da, 180'i Kunaytra'da, 150'si Baalbek'te ve 25'i Vâdiyul-Acem'de yerleştirilmişti. Kalan 3.000'i ise Şam'ın köylerine dağıtıldılar.⁷⁸ Bu rakamlara göre sürgünlerin üçte biri, şehir merkezlerinde yerleştirilmişti.

Yine, sürgünlerin büyük çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı. Konsolos, Şam'da hükûmet tarafından sürgünlere tutuklu gibi davranıldığını ve resmi muamelenin kimsenin

75 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 28 Ağustos 1915.

76 HHStA, PA 12/463, Pallavicini'den Burian'a (aktaran Beyrut Konsolosu), İstanbul, 2 Kasım 1915.

77 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 24 Eylül 1915.

78 BOA, DH.ŞFR 486/118, Azmi'den (Suriye Valisi) Talat'a, 5 Kanun-ı Sani 1332 (18 Ocak 1916).

onlarla konuşmasına izin vermemek olduğunu rapor etmekle birlikte, filiyatta pek çoğu, dindaşlarına sığınmak üzere kaçmayı başarmıştı.⁷⁹ Aynı kısıtlamalar Cemal Paşa tarafından sürgünlerin kalıcı ikametgahında da uygulanmıştı. Savaş sürdüğü müddetçe muhacirlerin ikamet ettikleri bölgeleri izinsiz olarak terk etmeleri yasaktı. Kendileri için kalıcı ikamet mahalli olarak belirlenen kaza sınırlarını terk etmeleri ise yalnızca belirli bir süre için olmak ve sadece geçerli bir sebep öne sürebilmeleri şartıyla mümkündü.⁸⁰ Ancak fiili durum kâğıt üzerinde ifade edilenden daha serbestti. Ermeni sürgünlerin kendi anlatılarında da ifade edildiği gibi, ailelerine yardım etmek amacıyla para kazanmak için Şam'a kaçabilmeleri mümkündü.⁸¹

Cemal'in yabancı devlet müdahalesine karşı tutumu bu durumda da kendini göstermekteydi. Cemal, yabancı bir güce prestij sağlayacak bütün eylemlere, özellikle sürgünleri ilgilendiren meselelerde yabancı devlet temsilcilerinin müdahalesine kuvvetle karşı çıkmaktaydı. Harbiye ve Hariciye nezaretleri aracılığıyla, imparatorluğun içişlerine karıştıkları gerekçeyle Suriye'deki konsoloslarını Amerikan büyükelçisine şikâyet etti.⁸² Cemal'e göre, konsoloslar sürgünlere gizlice kaynak temin ediyor ve Doğu Anadolu'daki sürgünlerle iletişimleri sağlıyorlardı.⁸³ Taner Akçam kitabında Osmanlı hükûmetinin Ermenileri rahatlatmak herhangi bir yardım

79 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 24 Eylül 1915.

80 BOA, DH.ŞFR 486/118, Cemal'den Talat'a, 20 Ağustos 1331 (12 Eylül 1915).

81 Dadrian, 15 Mayıs 1916, *To the Desert*, s. 148. Çerkes Hasan Bey ayrıca hatıratında bazı kadınların çalışmak için Şam'a kaçmış olan kocalarının yanında olabilmek için yardım etmesi hususunda kendisine başvurduklarını söylemektedir: Çerkes Hasan Bey, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey Hatıratı," *Alemdar*, 23 Haziran 1335 (23 Temmuz 1919).

82 NA, RG59/867.48/199, Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na, İstanbul, 29 Kasım 1915; Ara Sarafian, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, (Princeton ve Londra: Gomidas Institute, 2004), s. 388 içinde.

83 BOA, DH.ŞFR 492/41, Bekir Sami'den Talat'a, Halep, 22 Eylül 1331 (5 Ekim 1915).

hareketi organize etmediği ve yabancı devletleri de kasıtlı olarak bunu yapmaktan alıkoyduğu fikrini savunur.⁸⁴ Ancak devletin yabancı güçlerin müdahalesini engellemesinin arkasındaki sebepler farklı görünmektedir. Bu çalışma boyunca açıklandığı üzere Osmanlı yetkilileri -ve tabii ki Cemal Paşa-, yardım çalışmaları da dahil olmak üzere bu tür eylemleri Osmanlı hükûmetini kendi yurttaşlarının gözünde güçsüz gösterdiği ve yabancı güçlerin imparatorluktaki nüfuzunu artırmak için bir yol olarak kullandıklarını düşündüklerinden, savaş döneminde bu konuda neredeyse bütün Osmanlı bürokrasisine teşmil edilebilecek genel bir hassasiyet bulunuyordu. Yedinci Bölüm'de görüleceği üzere, Cemal bir süreliğine Lübnan'a Amerikan yardımına da karşı çıkmıştır. Ancak yine aşağıda gösterildiği üzere Amerikan ve Alman yardımının Osmanlı yetkilileri tarafından dağıtılmasını da nihai olarak kabul etmişti.

Aynı bağlamda, Cemal ayrıca, Alman mühendislerin, Ermeni işçileri demiryolu yapımında istihdam etmesi meselesine de, işçilerin Ermenileri korumak için mülteciler arasından seçildiğini iddia ederek müdahalede bulundu.⁸⁵ Akabinde, Harbiye Nezareti'nin emri üzerine tehciri geciktirerek demiryolu yapımının bitmesinin ardından kendilerini sürgün etti.⁸⁶ Dahası, demiryolu şirketinin çalışmalarında istihdam edilen pek çok Ermeni zanaatkar, Ermeni tehcirinin bir parçası olarak sürgüne gönderilmişti. Amanos ve Toros tünellerinin yapımının yavaşlaması üzerine, şirket ordudan bu zanaatkarları istedi, ordu da buna onay verdi.⁸⁷

84 Akçam, *A Shameful Act*, ss. 306-312.

85 BOA, DH.ŞFR 493/62, Cemal'den Talat'a, 30 Eylül 1331 (13 Ekim 1915); Ali Münif, ayrıca Talat'ı Pozantı ve Halep arasındaki komiserlikteki demiryolunda çalışan işçilerin yüzde 90'ının Ermeni olduğuna ve bunun büyük bir askerî tehlike teşkil ettiğine dair uyarıyordu: BOA, DH.ŞFR 488/80, Ali Münif'ten Talat'a, 28 Ağustos 1331 (10 Eylül 1915); Adana Valisi'nin düşünceleri de benzer şekildeydi: DH.ŞFR 503/11, Hakkı'dan Talat'a, 15 Kanun-ı Evvel 1331 (28 Aralık 1915).

86 BOA, DH.ŞFR 497/19, Şükrü'den Talat'a, 29 Teşrin-i Evvel 1331 (11 Kasım 1915).

87 BOA, DH.ŞFR 501/42, Mustafa'dan Talat'a, 30 Teşrin-i Evvel 1331 (13 Aralık 1915).

Sevk edilen sürgünlerden henüz herhangi bir ikameti olmayanların sayısı 200.000'e ulaştığında, Cemal, iskân edilmiş ve edilmemiş olan Ermenilerin sorunları ile ilgilenebilmek için sevk işlemlerine bir süreliğine ara verilmesi talebinde bulundu. Bir telgrafında, Suriye'ye varmış olan sürgünlerin kısa kadar yerleştirilemeyeceğini açıklayarak, şu anda nakil halinde olan Ermenilerin geçici olarak demiryollarına yakın mahallerde ve kendilerine kolayca yiyecek ulaştırılabilecek yerlerde tutulmasını tavsiye etti. Aksi halde mülteciler arasında oluşacak izdihamı önlemek ve orduyu bu tür konvoyların getireceği salgın hastalıklardan korumak zor olacaktı.⁸⁸ Alman Büyükelçiliği'nin 18 Aralık 1915 tarihli bir raporuna göre, tehcir yaklaşan kış sebebiyle durduruldu.⁸⁹ Tehcir edilmiş olan Ermenilerin yerleşmelerini organize etmek için, 11 Kasım 1915'te Cemal Paşa, Şükrü Bey, İsmail Canbulat ve Halep Valisi'nin katılımı ile bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıda, Pozantı yolundaki 5.000 Ermeni'nin kalıcı olarak yerleştirilmesine ve diğer mültecilerin ise kışı, münasip bölgelerde geçici olarak yerleştirilerek geçirmelerine karar verildi. Memleketlerinden henüz sürgün edilmemiş olanlar geçici olarak bulundukları yerlerde bırakılacaklardı. Bundan sonra, Halep'in güneyine herhangi bir sürgün sevkiyatı yapılmayacaktı.⁹⁰ Dördüncü Ordu Kumandanı'nın emirleri doğrultusunda, Şam vali yardımcısı, Ermenileri kış gelmeden yerleştirmek ve kış sırasında kalabilecekleri geçici yerler inşa etmek için İstanbul'dan 40 bin lira talep etti.⁹¹

Şam'daki Ermenilerin koşullarına ve kalıcı olarak yerleştirilmeleri meselesine gelince, bu insanlar başta sayısız sıkıntıyla karşı karşıya kaldılar. Avusturya Şam Konsolosu'nun 7 Kasım 1915'te

88 BOA, DH.ŞFR 493/119, Cemal'den Talat'a, 4 Teşrin-i Evvel 1331 (17 Ekim 1915).

89 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 40, Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 18 Aralık 1915.

90 BOA, DH.ŞFR 497/19, Şükrü'den Talat'a, Halep, 29 Teşrin-i Evvel 1331 (11 Kasım 1915).

91 BOA, DH.ŞFR 497/45, Hakkı'dan Talat'a, Şam, 31 Teşrin-i Evvel 1331 (13 Kasım 1915).

verdiği bir rapora göre, mülteciler kalıcı yerleşim yerlerinde büyük bir mahrumiyet içerisinde yaşıyorlardı. Osmanlı idaresi mallarını teslim edene dek, tarım hayvanı ve tohumdan yoksun herhangi bir işe girişmelerinin mümkün olmadığı koşullarda yaşamak durumundaydılar. Korumasız olmalarının yanında, mevsim yağmurlarının başlamasıyla birlikte büyük bir sefaletle maruz kaldılar. Açlık ve salgın hastalıklar sürgünler arasında hızlıca yayılmış, Şam'da geçirdikleri süre esnasında, her gün 100 kişiden biri hastalık sebebiyle hayatını kaybetmişti. Konsolos, çocukların büyük çoğunluğunun evlat edinilmeleri için aileleri tarafından Müslümanlara verilerek dinlerini değiştirmek pahasına açlık ve salgın hastalıklardan kurtarıldıklarını rapor eder.⁹²

Osmanlı yetkililerinin o döneme ait raporları da benzer bir resim çizmektedir. Suriye Valisi Hulusi Bey bir telgrafında, Ermenilerin tehcir ve yerleşimine ilişkin resmi sürecin (cereyan-ı resmiyesi) Cemal Paşa tarafından sert bir şekilde eleştirildiğini ve Paşa'nın "bu gibi kurun-ı vusta harekâtının men edilmesi" [bu gibi ortaçağ eylemlerinin engellenmesi] gerektiğini söylüyordu. "Ermeni muhacirlerinin Suriye vilayeti dâhilinde iskânını icab ettirdiğinden ve bu mesele cereyan-ı resmiyesine bırakılırsa ağleb-i ihtimal kısm-ı azamının mahv olacağından insaniyetin bunu takdir ile kaydetmeyeceğinden bahisle", valinin aktardığına göre, Paşa hükûmeti üstü kapalı bir şekilde Ermenilerin imha edilmesinden sorumlu olmakla suçluyordu. Vali ayrıca Cemal'in Ermeni mülteciler meselesini, Dördüncü Ordu mıntıkasını ve Osmanlı Devleti'nin onurunu korumak suretiyle olabildiğince hızlı bir şekilde neticelendirmek istediğini rapor ediyordu. Cemal Paşa'nın emri üzerine Hulusi Bey olan biteni yerinde görmek ve Osmanlı yetkililerine işleri konusunda daha dikkatli olmaları emrini vermek üzere Havran ve Kerek'e bir ziyaret planlamıştı. Ayrıca, Ermenilerin iskânında ortaya çıkacak masraflarda kullanılmak üzere para talep ediyordu.⁹³ Ancak Suriye

92 HHStA, PA 12/463, Ranzi'den Burian'a, Şam, 7 Kasım 1915.

93 BOA, DH.ŞFR 491/112, Hulusi'den Takr'a, Şam, 19 Eylül 1331 (2 Ekim 1915).

vali yardımcısının gönderdiği bir telgraftan da açık bir şekilde anlaşıldığı üzere, bundan bir buçuk ay sonra mültecilerin çoğunluğu mahrumiyet içindeydi: Barınakları, hatta bir çadırları bile yoktu ve açlık çekmekteydiler.⁹⁴ Suriye'de savaş döneminin kıtlık kaynaklı kötü koşulları da Ermenilerin durumunu değerlendirirken göz önüne alınması gereken bir faktördür.

Tüm bu olumsuz koşullara rağmen, kısa bir süre zarfında Ermeni sürgünler kalıcı yerleşim yerlerinde kendi şahsi becerilerini de kullanmak suretiyle yaşam standartlarını düzeltmeyi başardılar. Örneğin Dadrian'ın günlüklerinde anlatıldığı üzere, Ermeniler Havran'a bağlı Cereş'e vardıktan hemen sonra sekiz değirmen inşa etmiş, elli bahçe ekmiş ve "ayakkabı tamircisi, silah ustası, tarak üreticisi, keçeci, nalbant, hırdavatçı ve kasap olarak hayatlarını kazanabilecekleri" dükkanlar kurmuşlardı. Kısacası küçük Cereş köyünü gelişen bir iş merkezine çevirmişlerdi.⁹⁵ Diğer şehirlerde de benzer bir durum söz konusuydu. Yervant Odian, Hama şehir merkezindeki durumu şöyle tarif etmektedir:

Çarşıdaki dükkanların neredeyse yarısı Ermenilerin elindeydi. Arapların dükkanları askerlik hizmeti sebebiyle kapanmak zorunda kalmıştı. Pazarda Ermeni manav, kasap, sebze satıcısı, tuhafiyeci ve giysi satıcılarının yanında pek çok berber, ayakkabı imalatçısı, marangoz, dişiçi, fotoğrafçı, eczacı, fırıncı, terzi,

94 BOA, DH.ŞFR 497/45, Hakkı'dan Talat'a, Şam, 31 Teşrin-i Evvel 1331 (13 Kasım 1915); İngiliz Ulusal Arşivleri'ndeki, Şam'daki sürgünlerin durumuna dair istihbarat raporları, abartılı ve gerçekten uzak görünmektedir. Çok geç bir tarihte, 15 Nisan'da bir casus, McMahon'a şu raporu göndermiştir: Casus, 15 Nisan'da Şam'daydı ve kışlaya yakın bir otelde ikamet ediyordu. Meydanda büyük bir kalabalığın gürültüsünü duyunca neler olup bittiğini görmek için dışarı çıktı. 300 ya da 400 kadar çıplak Ermeni kız ve kadın, açık artırmaya koyulmuş ve tamamı, 2, 3 ve 4 franka elden çıkarılmaktaydı. Sadece Müslümanların satın almasına izin verilmişti. Satıcılar "Hristiyanların utancının karşısında sevinin inanç sahipleri" diye bağırıp durdular. Şam'a, kadınlardan başka Ermeni getirilmemişti. TNA, FO 371/2777, McMahon'dan Dışişleri'ne (aktaran Suriye'den dönen bir muhbir), Kahire, 20 Mayıs 1916.

95 Dadrian, 6 Kasım 1915, *To the Desert*, s. 111.

demirci ve benzerleri bulunuyordu. Hama'daki ilk fotoğrafçı dükkanlarını açanlar da Ermenilerdi. Ermeniler, yine bu şehir için bir ilk olmak üzere, iki restoran açmışlardı.⁹⁶

Kendi çabalarının yanında, Cemal Paşa'nın insani müdahalesi de Ermenilerin durumlarında hatırı sayılır bir iyileşmeye sebep oldu. Avusturya Şam Konsolosu, Şubat 1916'da Ermenilerin Şam şehir merkezinde ve köylerinde iyice yerleşmiş olduklarını not ediyordu. İskân sürecinde büyük iyileştirmeler yapılmış ve mülteciler için en azından kalacak bir yer inşa edilmişti. Konsolos, mültecilerin şu an köylerinde tarımla meşgul olma fırsatı bulmuş olduklarını belirtir. Kendilerine verilen gündelik, bir kuruştan iki kuruşa (çocuklar için bir buçuk kuruşa) yükseltilmişti. Bazı Ermeniler, Mısır demiryolları inşaatı işini yürüten amele taburunda istihdam edilmekteydi. Konsolos, bunu mültecilerin yaşam şartlarındaki bir gelişme olarak rapor eder. Dahası, Cemal ülke gazetelerinin tamamında Ermenilerin canı, onuru ve refahından hükûmetin sorumlu olduğunu ilan etmişti. Bu doğrultuda, mültecilere kötü muamelede bulunan bir jandarma subayını da idam ettirecekti.⁹⁷

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Cemal, benzer bir şekilde Ermenileri koruma amaçlı olarak, ordu fabrikalarında istihdam etmekteydi. Bu amaçla, çöle veya köylere sürülmek üzere Halep'te geçici olarak toplanmış olan Ermeni zanaatkarların başvurusu üzerine, Halep'te 6 fabrika kurdurmuş ve işçilerine günlük bir somun ekmek ve bir kâse çorba karşılığında, ordu için yiyecek ve yatak imal edebilmeleri için vesika çıkarmıştı. Böylece işçiler çölün korkunç koşullarından kurtarılmış olacaktı. Amerikan Konsolosluğu'na göre "2 ayın sonunda çoğunluğu dul 6.500 kadın, 3.000 kız ve 650 erkek ve yetişkin çocuk fabrikalarda çalışıyor ve buranın dokunulmazlıklarından faydalananı"du.⁹⁸

96 Odian, *Accursed Years*, s. 106.

97 HHStA, PA 12/463, Ranzî'den Burian'a, Şam, 15 Şubat 1916.

98 NA, RG59/867, 4016/373, Jackson'dan Dışişleri Bakanı'na, Washington, 4 Mart 1918, Sarafian, *United States Official Records on the Armenian Genocide*,

Konsolosluk raporlarının çoğunda, Ermenilerin demiryolu inşaatında çalışmak üzere askere alındığı ve amele taburlarına gönderildiği belirtilmektedir.⁹⁹ Ancak kişisel anlatılara göre, pek çok Ermeni'nin askerlik hizmeti zorunluluğu, Cemal Paşa'nın emri üzerine düzenli bir şekilde erteleniyordu. Sürgünler, nihai yerleşim yerlerine ilk kez vardıklarında, askerlik hizmetine elverişli olarak kayıt edilmişlerdi. Her altı ayda bir köylerden toplanıyor ve askerlik şubelerine götürülüyorlardı. Ancak her seferinde, Cemal Paşa'nın emri üzerine, silahaltına alınmaları erteleniyordu. Erteleme haberleri köylere ulaştığında, Cemal Paşa'nın ismi neşe içinde, "çok yaşasın"larla kutlanıyordu.¹⁰⁰ Ermenilerin bu şekilde altı ayda bir toplanmalarının, konsolosluklar tarafından bir askere alma girişimi olarak anlaşılmış olması mümkündür.

İngiliz Kuvvetleri, Sina Çölü'nden Suriye'ye doğru ilerlemeye başladığında, Ermenilere yönelik tavır da yeni bir safhaya evrildi. İngiliz kuvvetlerinin yaklaşması üzerine Suriye Valisi'ne göre, zamanında askere alınmamış olan pek çok Ermeni, Cebel-i Dürüz'dan (Havran) kaçmaya ve İngilizlerle Şerif'in ordularına katılmaya başlamıştı. Vali, vilayetteki sayılarının otuz binden fazla olduğu gerekçesiyle bu hassas vakitte Ermenileri Şam dahilinde tutmanın doğru olmayacağı kanaatindeydi. Buna ek olarak Dördüncü Ordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşa, Ermenilerin Şam'dan kuzeye tekrar naklini, askerî sebeplerle zaruri

s. 592 içinde; Alman Konsolos, bu fabrikalarda çalışanların sayısını 4.000 kadın olarak belirtmektedir: PA-AA, Türkiye 183, Bd. 45, Rossler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 5 Kasım 1916; 5 Nisan 1917; Başka bir Alman raporunda bu sayı 10.000 olarak hesaplanmaktadır: PA-AA, Türkiye 183, Bd. 47; Waldburg'dan Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 5 Nisan 1917.

99 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 38, Hemşire Laura Mohring'den Dışişleri'ne, Halep, 12 Temmuz 1915, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 592 içinde; HHStA, PA 38/371, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 15 Mart 1918. Ermenilerin işçi taburlarına alınmasına dair bazı yorumlar, Adana Valisi'nin telgrafında görülebilir: BOA, DH.ŞFR 594/31, Nazım'dan Dâhiliye Nezareti'ne, Adana, 2 Eylül 1915 (2 Eylül 1918).

100 Dadrian, 9 Nisan 1916, *To the Desert*, s. 144.

görmektedir. Kendisi ayrıca pek çok Ermeni'nin erzak tedarik sorunları sebebiyle kendi yurtlarına geri dönmek için tekrar tekrar başvuruda bulunduğunu belirtiyordu. Tüm bu sebeplerden dolayı, vali Ermenilerin yurtlarına geri dönmelerine izin verilmesini talep etmekteydi.¹⁰¹ 29 Eylül 1918 günü Avusturya'nın Halep Konsolosu Şam'a yaklaşan İngiliz kuvvetleri yüzünden yeni bir tehcir dalgası başladığını rapor etti. Ancak konsolos, bu seferkinin öncekilere benzemediğini de ilave etti. Hem Türkler hem de Ermeniler bir önceki sürgünün zorluklarını daha yeni aşmışken, bir yenisine tekrar başlamaya gönüllü değildiler.¹⁰² Kısa bir süre sonra Şam'ın İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmesi bu sürecin sona ermesini de beraberinde getirdi.

Benzer bir süreç Halep'te de başlamıştı. Buradaki Avusturya Konsolosu'nun verdiği bir rapora göre geri dönüşler için son başvuru tarihi, İngiliz kuvvetlerinin şehri ele geçirmesinden bir gün öncesi olan 30 Eylül olarak belirlenmişti. Mülteciler, trenlerle ücretsiz olarak seyahat edebileceklerdi. Ancak Ermenilerin, yurtlarına geri dönme konusundaki talepkarlığına dair Halep Konsolosu'nun çizdiği resim oldukça farklıydı. İki sebepten ötürü, Ermeni ailelerinin çok azı yurtlarına dönmek istiyordu: birincisi hükûmetin -tehcirin sebepleri arasında da yer alan- kendilerinden şüphe duyması endişesi, ikincisi bilhassa Halep'te ekonomik koşullarının görece iyileşmesini takiben yeni bir yolculuğa başlama konusundaki gönülsüzlüktü.¹⁰³ Ancak Avusturya Konsolosu'nun rapor ettiğine göre, her ne kadar bu bilginin doğru olma ihtimali düşük olsa da, şehirde Ermenilere ait bir cephaneliğin bulunması hükûmetin kararını bir hafta içerisinde iptal etmesine sebep oldu.¹⁰⁴

101 BOA, DH.ŞFR 594/75; Rıfat'tan Dâhiliye Nezareti'ne, Şam, 5 Eylül 1334 (5 Eylül 1918).

102 HHStA, PA 38/371, Frienz[?]'den Burian'a, 29 Eylül 1918.

103 HHStA, PA 38/371, Frienz[?]'den Burian'a, Halep, 19 Eylül 1918.

104 HHStA, PA 38/371, Frienz[?]'den Burian'a, Halep, 26 Eylül 1918.

Cemal Paşa ve Ermenilerin Müslümanlaştırılması Meselesi

İşkân süreci devam ederken, Cemal pek çok Ermeni'yi İslâm'a geçme konusunda teşvik etti.¹⁰⁵ Şehir ve köylerde kitlesel olarak zorunlu din değiştirmeler yaşandı. Din değiştirme süreci, dilekçe doldurma ve Müslüman ismi edinme olmak üzere iki şarta bağlanmıştı. Halep'teki Alman temsilcisine göre, bu süreç yalnız göstermelikti ve Ermenilerin bu yöntemlerle Müslümanlaşacağını düşünmek imkânsızdı.¹⁰⁶ Avusturya Konsolosu 4 Ağustos 1915 tarihli bir raporunda, Suriye civarında yayılmış olan Ermeni mültecilerin dinlerini değiştirmeleri konusunda güçlü bir baskıya maruz kaldıklarını belirtmektedir. Konsolos, bu politikanın Ermenilerin yerel halka daha iyi bir şekilde entegre olmaları için benimsendiğini rapor eder ve Hama şehir merkezinde, yeni yerleşmiş olan Ermeniler arasında pek çok din değiştirme hadisesinin vuku bulunduğu bilgisini verir. Ticaretle uğraşan sürgünlerin çoğu, şehirlerdeki fırsatlardan faydalanarak kısa bir süre içinde yaşam şartlarını iyileştirmişti. Konsolosa göre bunlar, dinlerini değiştirmemeleri durumunda köylere sürgün edilmekle tehdit ediliyorlardı.¹⁰⁷

Mevcut literatür, bu din değiştirmeleri Ermeni ulusunun imha edilmesi sürecinin bir parçası olarak yorumlamaktadır. Örneğin Taner Akçam, İslâmlaştırma sürecinin merkezî hükûmet tarafından sıkı bir şekilde kontrol edildiğini söylemektedir.¹⁰⁸

105 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda din değiştirme ve inancından dönme konularına dair yakın tarihli bir çalışma için bkz. Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Ottoman Empire*, (New York: Cambridge University Press, 2012).

106 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 44, Hoffmann'dan İstanbul büyükelçisine, Halep, 29 Ağustos 1916, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 932 içinde.

107 HHStA, PA 12/463, Ranzî'den Burian'a, Şam, 4 Ağustos 1916.

108 Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), ss. 295-300; Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, ss. 300-305. Kendisi sürgünlerin anlatılarına dayanarak, her ne kadar Hama'daki yerel otoritelerin din değiştirmeler sebebiyle üzüntülerini tarif ediyor olsa da, Kevorkian, din değiştirme politikalarını, Ermenileri Talat'ın grubunun yıkıcı faaliyetlerinden

Benzer şekilde aşağıda gösterileceği üzere, Cemal'in kendi telgrafları da Ermenilere karşı bir din değiştirme politikası izlemiş olduğuna işaret eder. Ancak bu politikanın uygulama biçimi takip edildiği takdirde, gerçeğin kâğıt üzerinde görünenden epey farklı olduğu açıktır: Söz konusu politika, Cemal'in, Talat'ın Ermenilere yönelik politikalarına karşı giriştiği mücadelesinin bir parçası ve kendi Ermeni iskân politikasını meşrulaştırmanın aracıydı.

Talat Paşa'ya gönderilen 2 Ağustos 1916 tarihli bir telgrafında, Cemal, Ermenileri Suriye vilayetlerinde yerleştirme politikasının temellerini, sürgünlerin yeterli miktarda jandarma ve güvenlik kuvvetiyle korunma zaruretinin de ifade ederek, iftiharla özetler:

Zor'a sevk olunan Ermenilerin orada mütekâsif bir halde kalmalarına mani' olmak üzere yegâne çâre olarak benim Suriye'de tatbik eylediğim usûlün derhal vaziyetini bulmaktayım. Ben Suriye'ye külliyetli miktarda sevk olunan bu Ermenileri çöl hududlarında topladım. Ve teşvik ettiğim bazı zevât vâsıtâsıyla Müslüman olmalarını temin ederek ve içlerinden lâ-ekall binini Müslüman yaparak Suriye'nin kasabalarına serptim. Dul kadınları Müslüman erkeklerle tezviç ve yetimlerini de tesis ettiğim darü'l-eytamlara sevk ederek Müslüman terbiyesiyle Müslüman olmamakta mütemerrid olanları da çöle ve vilayetin münteha-yı şarkiyesine sevk ettirmiyorum. Ve hiçbir yerde ekseriyet-i azîme teşkil etmeyeceklerine [etmelerine?] meydan vermiyorum. Bu usûlün ahiren pek ziyade kesb-i ehemmiyet eden Zor ve havalisinde de derhal tatbikini bir emr-i zarurî telakkî ediyorum. Ancak bunu orada mutasarrıfın başına [başa?] çıkarılmayacağını [çıkamayacağını?] ilaveten arz ederim. Bunun zât-ı devletlerince şâyân-ı îtimat zikr ve cüretkâr birinin on yirmi bin lira ile Zor'a i'zâminin ve bu sûretle orada ıslahâtın icrâsı lâzımdır. Zor jandarmasının takviyesi meselesine külliyetli ve gayr-i kâbil-i icrâ olunacağını müsaadenizle arz etmeye mecbûrum. Çünkü hala

korumak amacıyla Suriye'nin bütününde uygulanan bir araç olarak değerlendirmemektedir. Detaylar için bkz. Kevorkian, s. 677.

ordunun jandarma kuvvetleri kendi mıntıkalarında bile asâyişi muhafaza ve idameden âciz ve gayr-i kâfidir. Bundan dolayıdır ki Urfa sancağı dördüncü ordu emrinde iken, livâ jandarma kuvvetini tezyîd etmiştim. Haleb de aynı haldedir. Nizâmiye kuvvetinin sevki ise adîmü'l-ımlkândır. Ba-husus bu liva ahîren dördüncü ordunun mıntıkasından fekk-i irtibat etmiştir.¹⁰⁹

Bu telgrafta dikkat çeken bir diğer husus da Deyr-i Zor Mutasarrıflığı'nın 1916 Ağustos'undan kısa bir süre önce Dördüncü Ordu mıntıkasından çıkarıldığı gerçeğidir. Büyük ihtimalle Cemal Paşa ile merkezî hükûmet arasındaki Ermeniler üzerine yaşanan anlaşmazlıklar ve politika farklılıkları Paşa'nın Zor mıntıkasından el çektilmesi neticesini vermişti. Aynı bağlamda, Cemal, Enver'e gönderdiği telgraflarından birinde, 1 Haziran 1916'da Şam, Dera ve Hama'da, 945 haneden 5.450 Ermeni'nin İslâm'a geçtiğini ve 497 hanedeki 2.314 Ermeni'nin yerleşim işlemlerinin tamamlanıp, geri kalanlarına da uygun yaşam şartları sağlanmış olduğunu belirtir.¹¹⁰

Ancak Cemal'in Halide Edib'in hatıratında aktarılan ifadeleri farklı bir resim çizmekte ve din değiştirmeler, Ermeni çocuklarını yok olmaktan korumak için bir mecburiyet olarak yansıtılmaktadır. Cemal'in ifadeleri oldukça çarpıcıdır:

Arabada Cemal Paşa'yla aramda [benim için] gerçekten aydınlatıcı bir konuşma cereyan etti. 'Ermenilere karşı bu zor günlerde mümkün olabilecek olanın en iyisini yapıyorsunuz. Neden Ermeni çocuklarına Müslüman isimleri verilmesine müsaade ediyorsunuz? Bu Ermenileri Müslümanlaştırmak gibi görünüyor ve tarih bunun intikamını gelecek Türk neslinden alacaktır. Ciddiyetle, 'Sen bir idealistsin,' diye cevap verdi 've bütün idealistler gibi gerçeklik duygun eksik. Birkaç yüz Ermeni kız ve

109 BOA, DH.ŞFR 527/19, Cemal'den Talat'a, Şam, 20 Temmuz 1332 (2 Ağustos 1916).

110 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 10/15, Cemal'den Enver'e, 5 Mayıs 1332 (18 Mayıs 1916).

erkek çocuğunu Müslümanlığa ihtida ettirerek kendi ırkımın bundan menfaat elde edeceğini düşündüğümü mü zannediyor-sun? Ermeni yetimhanesini [n durumunu] gördün. Burası bir Müslüman yetimhanesi ve sadece Müslüman yetimlerin burada kalmasına müsaade ediliyor... Onları sokaklarda ölürken görmeye tahammül edemem’.

‘Ya sonra?’ diye sordum.

‘Savaşta sonra kendi milletlerine geri dönecekler. Hiçbirinin kendi milletini unutacak kadar küçük olduğunu zannetmiyorum’.¹¹¹

Benzer ifadeler İspanya Kudüs Konsolosu tarafından da aktarılmaktadır:

Ermeni patriği Ormanian, kendisine [Cemal Paşa kastediliyor] müracaat etmek suretiyle Der’adaki yetkililerin Ermeni mültecileri Muhammed’in dinine dönmeye zorladıklarından şikâyet etmişti. Nazır [Cemal Paşa], kendisine, yapılan incelemeler sonucunda olayın, Müslüman âlimlerin bazılarının mültecilerin koşullarından faydalanıp dinlerini değiştirmeleri karşılığında onlara toprak yahut para teklif etmelerinden ibaret olduğunun ortaya çıktığını söyledi. Majesteleri, bunun Hristiyan misyonerlerin yaptıklarına benzer bir propaganda olduğu yorumunda bulundu.¹¹²

Bu konuda Ermenilerin geride bıraktığı kayıtlar da Cemal Paşa’nın Müslümanlaştırma siyasetini sürgünleri korumak için bir strateji olarak benimsediği argümanını doğrulamaktadır. Ermeni Katolikos’u II. Sahak, İstanbul’dan, Suriye ve Ürdün’deki sürgünlerin İslâm’a döndürülmesi için özel bir komisyonun geldiği haberini alır ve durumu Adliye Nezareti nezdinde protesto eder. Birkaç gün sonra Cemal Paşa’dan, güvendiği bir adamını kendisine yollamasını talep eden bir telgraf alır ve Rahip Mihtaryan, Şam’a doğru yola çıkar. Paşa, Rahib’e oldukça kızgın bir ses

111 Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib*, (Londra: Gorgias Press, 2005), ss. 428-429.

112 Ballobar, *Jerusalem*, ss. 103-104.

tonuyla şu sözleri sarf eder: “Bu zavallı insanları rahat bırakın! Savaş bitene kadar ister Müslüman, ister Yahudi, ister gavur, ister maymun, isterse hayvan olsunlar, ki hayatta kalabilsinler! Ana mesele hayatta kalabilmeleridir. Anladın mı? Git ve bunu Katolikos’a söyle!”¹¹³

Bu aşamada, hangi tezin gerçeği yansıttığını anlamak için din değiştirme politikalarının uygulanışı daha yakından analiz edilmelidir. Bu bağlamda da Dadrian'ın günlükleri, din değiştirme sürecinin uygulanma biçimine ve bu komisyonların çalışma biçimine dair değerli bilgiler sağlamaktadır:

Ermenileri Müslümanlaştırmaktan sorumlu komisyon dün akşam buraya geldi. Beş kişiden oluşuyorlar: İrbid Müftüsü; Mersin'de faaliyet gösteren İpranosyan Şirketi'nin eski müdürü olan Aram isimli bir Ermeni; iki hükûmet yetkilisi ve bir polis memuru.

Dün gece geç saatlerde köy meydanında bir tezgah açtılar ve köyün tüm Ermeni muhtarlarını (büyüklerini) çağırdılar -her Ermeni'nin bir temsilcisi bulunmaktadır- ve onları hükûmetin kararı hakkında bilgilendirdiler.

İrbid'in sarıklı hocası, oldukça uzun süren konuşmasının ardından, hükûmetin bizi Müslümanlaştırarak büyük bir iyilik yaptığını vurguladı, “çünkü hepimiz aynı din ve ülkenin sadık çocukları olduğumuzda kin ve nefret için hiçbir sebep kalmıyordu.”

“Bu nedenle hükûmetin önerisini kabul etmenizi öneririm” diye sonlandırdı hoca, “eğer reddederseniz, sonunda zarar gören siz olacaksınız.”

Komitenin Ermeni üyesi, Müslüman din adamlarından gelen bu örtülü tehditten sonra, son iki aydır Havran'ın tüm köylerini gezip bütün Ermenileri Müslüman yapmakta olduklarını anlattı. “Bütün bunlar formaliteden başka bir şey değil” diyordu. “İsmin sadece kâğıt üzerinde değişiyor. İslâm'ı kabul ettiniz diye

113 Iskhan Chiftjian, “Relations between Djemal Pasha and the Armenian Church Leadership according to the Armenian sources”, *The Syrian Lands during the Great War: the Fourth Army Region*, Uluslararası Konferans, 14-15 Haziran 2014, İstanbul Şehir Üniversitesi.

kimse [sizi] camiye gitmeye veya kızlarınızı Türklerle evlenmeye zorlamayacak.”

“Eğer durum buysa,” diye cevap verdi kasap Sarko, “o zaman size köydeki tüm Ermenilerin bir listesini verelim ve her biri için bir Müslüman ismi yazarsınız.”

Komite üyeleri, “Çok yaşa! Bizim de istediğimiz bu zaten,” diye bağırıldılar.¹¹⁴

Günlüğün ilerleyen sayfalarında İslâm’a girmekten kaynaklanan herhangi bir sorundan bahsedilmemektedir. Bu günlüklerden anlaşılacağı üzere, din değiştirmelerin Ermeniler üzerinde sınırlı bir etkisi vardı, çünkü hayat onlar için normal seyrini sürdürüyordu. Herhangi bir İslâmî dinî pratiğe katılmak zorunda değildiler. Tek istisna, koleradan ölen bir Türk askerinin defniydi. Ermeniler bu askeri gömmekle görevlendirilmişti. Cenaze töreninden sonra Dadrian bir polise neden bir Müslüman’ı gömmek için Araplar veya Çerkesler yerine Ermenileri kullandıklarını sormuştu. Kendisine: “Ne fark eder, diye sordu [polis memuru] omuz silkerek, ‘Siz Müslüman değil misiniz?’ Müslüman? Evet, doğru... Biz bunu unutmuştuk.”¹¹⁵

Ancak kendisinin, şehirlerde uygulanan din değiştirme politikalarına dair ifadeleri oldukça farklıdır. “Der’a’da zorla evlilik olayları gerçekleşmiş, Şam’da ise yetimhanedeki çocuklar sünnet edilerek bir camiye taşınmıştır.” Yine de kendisi din değiştirme sürecinin, onları İstanbul’un emriyle topyekûn bir imhadan kurtardığı için, “Cemal Paşa’nın Ermenilere yaptığı büyük bir iyilik” olarak değerlendirir.¹¹⁶ Benzer şekilde Yervant Odian’ın tanıklığı da Suriye’deki Ermenilere karşı benimsenen tutum bakımından iki ayrı grubun mevcut olduğunu ve muhalif görüşlü yerel yetkililerin Ermenilerden yalnızca göstermelik olarak ve kendilerini koruyabilmeleri için din değiştirmelerini istediğini göstermektedir. Hama

114 Dadrian, 21 Ağustos 1916 tarihli girdi, *To the Desert*, ss. 164-165.

115 Dadrian, 8 Ekim 1917 tarihli girdi, *a.g.e.*, s. 213.

116 Dadrian, 4 Eylül 1916 tarihli girdi, *a.g.e.*, ss. 165-166.

Kaymakamı Feruzan Bey'in de böyle bir öneride bulunmaktan utanmış olduğu Odian'ın hatıratında çok açık bir şekilde görülebilmektedir. Vali, Ermeni eşrafından Nersesian Efendi'ye "Ermeniler'in İslâm'ı kabul etmemeleri durumunda, onları koruyamayacağını" ve muhtemelen "çok zarar göreceklerini" söylemişti.¹¹⁷

Şam'daki durumla ilgili olarak, Avusturya Konsolosu din değiştirme işleminin ne kadar ciddiyetle uygulandığı meselesine temak etmeksizin, şehirde zorla gerçekleştirilen İslâmlaştırmalara dair bazı detaylar verir. Konsolos, Osmanlı yetkililerinin yabancı diplomatların tepkisinden çekindikleri için vilayet merkezinde durumun nispeten daha iyi olduğunu ifade eder. Ancak 1916 yılı Ağustos'unun ilk haftasında, tüm mülteciler tevkif edilmiş ve din değiştirdiğini ilan edenler serbest bırakılıp geri kalanlar köylere sürgün edilmişti. Bu zorlamalar yalnızca Gregoryanlara uygulanmış, Katolikler ve Protestanlar bundan muaf tutulmuşlardı.¹¹⁸ Ancak aynı konsolosun 28 Kasım 1916 tarihli bir raporunda, bu din değiştirme politikalarının kısa bir süre sonra övgüye değer bir şekilde terk edilmiş olduğu ifade edilir. Konsolos bu politika değişikliğini Tahsin Bey'in Suriye Valisi olarak atanmasına bağlar ve bunun kesinlikle Tahsin Bey'in politikası olduğunu belirtir. Bu bağlamda, köylere gönderilenler geri çağırılmış ve şehir merkezlerinde tekrar yerleştirilmişlerdi. Daha önce belirtildiği üzere bu, Ermeni politikasında sistematik bir değişiklik anlamına gelmekteydi.¹¹⁹ Aşağıda ayrıntıları verileceği üzere, konsolosun iddialarının tam aksine, Ermenilerin koşullarının düzelmesi Tahsin Bey'den kaynaklanmıyordu. İskân sürecinin, bu tür iyileştirmeleri önlemeye çalışanların elinden alınarak Cemal Paşa'nın inisiyatifiyle ordu kontrolüne geçmesiyle mümkün olmuştu.

Alman Konsolos'un verdiği bir rapor, meseleyi net bir şekilde aydınlatmaktadır. Raporda konsolos Ermenilerin yerleştirilmesine dair Talat ile Cemal arasındaki çatışmayı ele almaktadır. Şam

117 Odian, *Accursed Years*, s. 113.

118 HHStA, PA 12/463, Ranzi'den Burian'a, Şam, 4 Ağustos 1916.

119 HHStA, PA 12/463, Ranzi'den Burian'a, Şam, 28 Kasım 1916.

Alman Konsolosu'nun, Cemal Paşa tarafından kurulan Ermeni yardım komitesinin başına atanmış olan Hüseyin Kazım'dan naklettiği ifadelerle göre, hükûmet Ermenileri çöl bölgelerine göndermek suretiyle imha etmek istemekteydi. Diğer yandan Cemal onları korumayı amaçlıyordu. Ancak konsolos Cemal'in, İstanbul'daki Ermeni karşıtı atmosfer ve İTC'nin Ermeni karşıtı üyeleri karşısında başarılı olamadığını söyleyerek devam eder.¹²⁰ Halide Edib'in iddia ettiği gibi, Cemal muhtemelen din değiştirmelerin, Ermenilerin fikirlerinde herhangi bir şeyi değiştirmeyeceğine inanıyordu. Bu yöndeki önlemleri ve yukarıdaki telgrafi, daha çok İTC'nin Talat Paşa etrafında oluşmuş olan hizbin Ermeni karşıtı faaliyetlerine dur demek amaçlı birer bahaneden ibaretti.

Din değiştirmelerin en kötü etkisini, Müslümanlarla zorla evlendirilen genç kızlar hissetmişti. Halep'ten 1919 tarihli bir Alman raporunda, bu kızların acıklı durumlarına dair şu ifadeler geçmektedir:

Geçtiğimiz birkaç ay içinde Amerikan Kızıl Haçı, savaş sırasında Türk haremlerinde alıkonulmuş olan 2000 Ermeni kızı bulmuştur. Aylar boyunca bir harem hayatı yaşayan genç kızlar kurtulma ümitlerini tamamen kaybetmişlerdir... Bu kızların çoğu henüz 16 yaşına gelmemiş olup o kadar acınası bir durumdadır ki koğuşlarına gönderilmeden önce klinikte tedavi edilmeleri gerekmiştir.¹²¹

Ermenilere Yardım Amaçlı Kurulan Heyet-i Mahsusa

Ermenilerin sevk ve iskânı konusunda tüm yetkiyi eline almasını önleyen Suriye bürokrasisindeki Ermeni karşıtı hizbin direnişi sebebiyle, Mart 1916'nın ikinci yarısında Cemal, İTC liderleriyle yaşadığı tartışmaların ardından, savaştan önce Beyrut'ta münzevi

120 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 43, Şam, 30 Mayıs 1916, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 902 içinde.

121 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 57, Göppert'ten Dışişleri'ne (Halep'ten telsiz istihbaratı olarak aktarılmaktadır), Berlin, 21 Temmuz 1919.

bir hayatı seçmiş eski bir İTC üyesi, eski Selanik ve Halep Valisi Hüseyin Kazım Kadri başkanlığında özel bir komisyon tesis etti.¹²² Komisyonun diğer üyeleri, iki emekli bürokrat ve Şam vali yardımcısından oluşuyordu. Alman Konsolos, komisyonun tüm üyelerinin sağlam karakterleri ile bilindiklerini belirtmektedir.¹²³ Hüseyin Kazım'ın halefi olarak atanan Çerkes Hasan Bey'in hatıratında belirtildiği üzere, komisyonun amacı, Havran köylerindeki Ermenileri şehir merkezlerinde iskân etmektir. Ermeniler, hayatlarını zanaatkarlıkla kazandıkları için, Cemal onların köylerde yaşayamayacaklarını düşünmüş ve şehirlere transfer edilmelerine karar vermişti.¹²⁴ Şam Alman Konsolosu, Ermenilerin köylere dağıtılmasını Araplar ile Ermenileri dengeleme amaçlı bir önlem olarak yorumlar.¹²⁵ Ancak Suriye topraklarında yerleştirilmiş olan Ermenilerin sayısı, Arap nüfusa karşı bir denge unsuru olamayacak kadar azdı. Bu sebeple, Araplara karşı nüfus dengesi kurmak için, Ermenilerin köylerde yerleştirilmesin resmi politika olarak benimsenmiş olduğu fikri çok makul gözükmemektedir.

Hüseyin Kazım yeni görevi bağlamında Nisan 1916'da Ermenilerin yerleştirildiği Havran ve güneyine bir ziyarette bulundu. Der'a'da Ermenilere önce ekmeğe dağıttı, akabinde hastanede yıkanma ve bit temizleme yeri yaptırdı. Sürgünler hastanede temizlendikten sonra iş bulabilecekleri çeşitli şehirlere nakledildiler.

122 Hüseyin Kazım eski bir İttihatçıydı. İttihatçı gazetesi *Tanin*, kendisinin maddi ve entelektüel desteği ile kurulmuştu. Ayrıca İTC'nin İstanbul şubesinin kurucuları arasındaydı. Sonrasında, İTC'nin radikalleşmesine muhalefet etmiş ve Beyrut'a göç etmiştir. Hatıraları için bkz. Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İsmail Kara (ed.), (İstanbul: Dergah Yayınları, 2000).

123 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 43, Loytved Hardegg'den İstanbul'daki büyükelçiye, Şam, 30 Mayıs 1916, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 902 içinde.

124 Çerkes Hasan Bey, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Beyin Hatıratı," *Alemdar*, 20 Haziran 1335 (20 Haziran 1919).

125 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Loytved'den Bethmann-Hollweg'e, Şam, 7 Nisan 1916.

Bu şekilde, Şam Alman Konsolosu'nun raporuna göre, 700 civarı dul ve yetim Hama şehir merkezinde iskân edilmiş ve bir dokuma fabrikasında istihdam edilmişlerdi.¹²⁶

Ancak bürokrasinin direnişi, kısa bir süre sonra Hüseyin Kazım'ı istifa etmek zorunda bıraktı. Hüseyin Kazım, Şam Alman Konsolosu ile sohbetinde, görevinde etkili olamadığını ifade etmekteydi; aldığı önlemler göz ardı edilmekle kalmıyor, resmi yetkililerin, kendisinin Ermenilerin koşullarını iyileştirme yönündeki gayretlerinin hilafına aktif olarak çalıştıklarını ifade ediyordu. Komisyonun kararlarına istinaden Der'a'dan Şam'a nakledilen sürgünler, Şam'daki hükûmet yetkilileri tarafından önceki yerlerine geri gönderilmişlerdi. En nihayetinde hükûmet, Hüseyin Kazım'a Ermenilerin yeniden yerleşimi için yeterli para vermedi. Hüseyin Kazım, Alman Konsolos'a Osmanlı hükûmetinin sürgünlerin koşullarını samimi olarak iyileştirmek istediğine inanmadığını söylemişti. Aksine kendisi yetkililerin (bununla büyük ihtimalle Talat'ın grubunu kastetmektedir) Ermenileri sistematik olarak imha etmek istediğinden korkmaktaydı.¹²⁷ Burada ayrıca bürokratların direnişinin yalnız Ermeni karşıtı duygular sebebiyle olmadığı, aynı zamanda savaşın getirdiği, şehirlerde yeni yerleşimlere karşı çıkmalarını gerektiren zorlu hayat koşullarının da

126 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 43, Loytved Hardegg'den İstanbul'daki büyükelçiye, Şam, 30 Mayıs 1916, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD], s. 902 içinde.

127 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 43, Loytved Hardegg'den İstanbul'daki büyükelçiye, Şam, 30 Mayıs 1916, Dinçer, *a.g.e.* [CD Eki], s. 902 içinde. Bu kitapta, Özdemir, Cemal'in yardım çabalarını kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir. Ancak, Cemal ile Talat arasındaki çatışmadan bahsetmemekte ve ilginç bir şekilde, bürokratların direncini, Hüseyin Kazım'ın arasının Cemal Paşa ile kötü olmasına atfetmektedir. Özdemir ayrıca aşağıda da bahsi geçecek olan Hasan Bey'in hatıratını da kullanır. Aynı şekilde, Hasan Bey'in Suriye'deki bazı memurların tavrına dair benzer değerlendirmelerini göz ardı etmektedir. Israrlı bir şekilde, Talat ile Cemal'in Ermeni sorunu konusundaki zıtlıklarını önemsememekte ve Osmanlı hükûmetini bu konuda birleşik tasvir etmeye çalışmaktadır. Özdemir'in değerlendirmelerinin ayrıntıları için bkz. Özdemir, *Cemal Paşa*, ss. 100-115.

etkili olduğunu belirtmek gerekir. Azmi Bey'in durumunda olduğu gibi, bazı yetkililer kıtlık sonucu ortaya çıkan tedarik sorunları sebebiyle, Ermenileri şehirlerine kabul etmeyi reddetmişlerdir.¹²⁸

Hüseyin Kazım'ın istifasının ardından, Cemal onun yerine, yine bir İTC muhalifi olan Çerkes Hasan Bey'i atadı.¹²⁹ Hasan Bey, Halep'e 27 Ağustos 1916'da vardı ve birkaç gün içinde görevine başladı. Başlangıçta Cemal, Hasan'ı, İTC Suriye müfettişi Neşet Bey'in başkanlığında kurmuş olduğu Suriye İTC teşkilatına tâbi kılmıştı.¹³⁰ Aynı organizasyon çerçevesinde, Humus Müdde-i Umumisi Ali Kemal Bey, aynı görevle Humus'a atanmıştı. Teşkilatın ismi Heyet-i Mahsusa'ydı.¹³¹ Neşet ayrıca Ermenilerin İslâm'a geçirilmesinden ve din değiştirenlere yiyecek tedariki işlerinden sorumluydu.¹³² Bu sefer, Ermeni sürgünlerin nakli bir öncelik sırasına göre yapıliyordu: dul ve yetimlere öncelik verilmişti. Bunlar yetimhanelerde ve dul evlerinde yerleştirileceklerdi.¹³³

Hüseyin Kazım gibi, Hasan Bey de bazı sivil bürokratlarla çatışma yaşadı ve direnişle karşılaştı. Köyleri ziyaret etmeye ve Ermenileri şehirlere nakletmek üzere toplamaya başladığında Hasan Bey ile üstleri arasında bazı anlaşmazlıklar baş gösterdi.¹³⁴ Bu sebeple Neşet Bey'in başında olduğu kurul hakkında Cemal Paşa'ya şikâyetle bulundu. Bunun üzerine Cemal Paşa, Neşet'i görevinden alarak Hasan Bey'i Suriye Valisi Tahsin Bey'in (Uzer)

128 Çerkes Hasan Bey, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı," *Alem-dar*, 19 Haziran 1335 (19 Haziran 1919).

129 Doktorunun Hasan Bey ile hatıraları için bkz. Müfid Ekdal, *Eski Bir İhtilalciden Dinlediklerim*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003).

130 Çerkes Hasan Bey, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı," *Alem-dar*, 19 Haziran 1335 (19 Haziran 1919).

131 Çerkes Hasan Bey, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı," *Alem-dar*, 20 Haziran 1335 (20 Haziran 1919).

132 BOA, DH.ŞFR 532/37, Cemal'den Talar'a, Kudüs, 2 Eylül 1332 (15 Eylül 1916).

133 Çerkes Hasan Bey, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı," 19 Haziran 1335 (19 Haziran 1919).

134 Çerkes Hasan Bey, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı," 19 Haziran 1335 (19 Haziran 1919).

emrine verdi.¹³⁵ Ancak Hasan Bey'e göre Tahsin de Ermeni karşıtıdır. Bu sebeple Cemal, Hasan'ı bir başka İttihatçı olan Havran Mutasarrıfı Abdülkadir Bey'in emrine vermiştir. Hasan Bey, Abdülkadir ile de anlaşamayarak ikinci kez Cemal Paşa'ya başvurmak zorunda kaldı.¹³⁶ Bu sefer Cemal onu doğrudan doğruya Dördüncü Ordu'da istihdam ederek 20 Ekim 1916'da şu ordu emrini yayınlamıştır:

1. Ermeni milletinin terfih, iskân ve ikdârını şeref-i millî adederim.

2. Bu vazifeye Havran'da Hasan ve Humus'ta Kemal Beyler tayin edilmişlerdir. Havran'da mevcut muhacirin erbâb-ı sanat-tan bulunmak ve Havran mıntıkası erbâb-ı sanayii geçindirecek bir muhit olmamak dolayısıyla bunlar Suriye ve Beyrut vilayetlerinin livâ ve kazâ merkezlerine müreffehen sevk edilecektir. Bu sevkîyatı Havran'da Hasan Bey idare edecek ve üç aya kadar ik-mâl edecektir.¹³⁷

Böylece Ermenilerin yer değişimi organizasyonu doğrudan Cemal Paşa'ya bağlandı. Sonuç olarak takip eden aylarda Ermenilerin koşullarında daha fazla iyileşme meydana geldi. Avusturya Konsolosu'nun bir raporuna göre, Kasım 1916 sonu itibarıyla Ermenilere karşı muamelede sistematik bir değişiklik olmuştu. Havran ve Kerek köylerine gönderilen sürgünler, halihazırda zaten şehirlere gelmemişlerse, Suriye şehirlerine nakledilmişlerdi. Konsolos, Havran ve Kerek'te yerleştirilmiş olan Ermenilerin ¾'ünün açlık ve salgın hastalıklar sebebiyle ölmüş olduğunu da belirtiyordu. Hayatta kalanlar en azından aynı kaderi paylaşmaktan kurtuluyorlardı. Şam'da daha önce hükûmet tarafından askerî hizmet amaçlı el konulan pek çok ev Ermeni ailelere tahsis edildi.

135 Çerkes Hasan Bey, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı," *Alem-dar*, 25 Haziran 1335 (25 Haziran 1919).

136 Çerkes Hasan Bey, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı," *Alem-dar*, 26 Haziran 1335 (26 Haziran 1919).

137 Çerkes Hasan Bey, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı," *Alem-dar*, 28 Haziran 1335 (28 Haziran 1919).

Konsolosa göre, yetkililer Ermenilerin temel ihtiyaçlarına da özen gösteriyordu. Hayatta kalan Ermenilere günlük bir tahsisat ayrılmış ve giyecek ihtiyaçları karşılanmıştı. Yetişkin erkek ve kadınlara istihdam olanakları sunulmuş, çocuklarına okula gitme şansı verilmişti. Bu işleri düzenlemek için güvenilir kişiler görevlendirilmişti.¹³⁸

Sürgünler İçin Açılan Yetimhaneler

Yukarıda belirtildiği üzere, tehcir süreci boyunca, jandarmalar, Kürt ve Arap kabileleri tarafından işlenen cinayetler neticesinde çok sayıda Ermeni çocuk yetim kalmıştı. Bu çocukların bakımı, hayati bir mesele olarak durmaktaydı. Bu sebepten dolayı Cemal, Suriye'nin çeşitli kentlerinde yetimhaneler inşa ettirdi. Ancak bu yetimhanelerin çoğu, Müslüman çocukları için kurulmuş yetimhanelerdi. Bu yetimhanelerin amaçlarına dair, Taner Akçam çocukların İslâmî kurallara uygun şekilde büyütülmesi için kuruldukları görüşünü benimser. Böylece Ermenilerin imha süreci bu kurumlar yoluyla tamamlanmış olacaktı.¹³⁹ Bu genelleştirici ifadeleri göz önünde bulundurarak Suriye'deki durumu analiz ettiğimizde, sürecin Akçam'ın iddia ettiğinden çok daha karmaşık olduğu görülecektir.

Hem Enver'in hem de Talat'ın, Ermeni çocuklarına özel bir önem verdiği Osmanlı belgelerinde açıkça görülmektedir. Enver ile Cemal arasındaki bir yazışma, Enver'in, yetimlerin Müslüman çocukları ile karıştırılmasını istediğini göstermektedir. Cemal, kendisini Humus ve Hama'da Ermeni yetimler için yetimhaneler kuracağı yönünde bilgilendirdiğinde, Enver, Cemal'den bu yetimhaneleri Müslüman-Ermeni karışık olarak kurmasını "özellikle rica etmiş"ti.¹⁴⁰ Aynı zamanda Talat vilayetlere "12 yaşından büyük olmayan çocukların bizim [Müslüman] yetimhanelere dağıtılması" yönünde emirler göndermişti. Yetimhanelerde yer bulunmaması

138 HHSStA, PA 12/463, Ranzi'den Burian'a, Şam, 28 Kasım 1916.

139 Akçam, *A Shameful Act*, s. 204.

140 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 10/21, Cemal'den Enver'e, 23 Mayıs 1332 (5 Haziran 1916); Enver'den Cemal'e, 23 Mayıs 1332 (5 Haziran 1916).

durumunda, Ermeni çocuklar yerel örf ve âdetleri öğrenmeleri için hali vakti yerinde kişilere verileceklerdi.¹⁴¹ Ermenileri şehirlere ve köylere dağıtarak “gayr-ı muzır cüz’iyetler” haline getirdiği için Cemal muhtemelen çocukların Müslümanlaştırılmasına herhangi bir anlam atfetmemektedir. Halide Edib’in yukarıda alıntılanmış olan tanıklığı, Cemal’in birkaç yüz Ermeni çocuğun Müslümanlaştırılmasından kendi ulusu için herhangi bir fayda beklemediğini göstermektedir. II. Sahak ile mesajlaşmalarından ise bu dönemde Paşa’nın insani kaygılarının her türlü dinî kaygının ötesine geçtiği anlaşılmaktadır. Zaten çok sayıda Ermeni tehcir sırasında ve sonrasında hayatını kaybetmişti. Bu sebeple Suriye’deki tüm Ermeniler din değiştirmiş olsalar bile Suriye nüfusunun tamamına kıyasla okyanusta bir damla etmemektedirler.

İlk kafilelerin Halep’e varmasıyla başlayarak sürgünler arasındaki yetimlerin sayısının yüksek olması, onları yetimhanelerde yerleştirmeyi zorunlu kıldı. Halep Amerikan Konsolosu’na göre, “binlercesi sokaklarda koşturuyor ya da yarı aç bir halde akrabaları ve arkadaşları ile birlikte kalıyordu.”¹⁴² Cemal tarafından Halep’te bir yetimhane açmakla görevlendirilmiş olan İsviçreli bir misyoner olan Beatrice Rohner’in anlattığı üzere, çocuklar ve kadınlar “Hanım, bir ekmek! Hanım, açım. Dün de bugün de bir şey yemedik!” diyerek kampta dileniyorlardı.¹⁴³ 1915 yılının sonunda, Cemal, bu Ermeni çocukların yerleştirilmesi için yetimhaneler açmak üzere Rohner ve misyoner kardeşi Paula Schafer’e izin verdi. Schafer, Osmaniye-İslâhiye demiryolu hattındaki yetimlere barınak sağlamakla sorumlu iken, Rohner, Halep ve çevresinden sorumluydu.¹⁴⁴ Bu iki kız kardeş, Ermenilerin

141 BOA, DH.ŞFR 63/137, Talar’tan Valiliklere, 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916); Ayrıca bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 139.

142 NA, RG59/867, 4016/373, Jackson’dan Dışişleri Bakanı’na, 4 Mart 1918, Sarafian, *United States Official Records*, s. 594 içinde.

143 NA, RG59/867, 4016/260, Rohner’den Morgenthau’s’a, Halep, 26 Kasım 1915, Sarafian, *a.g.e.*, s. 435 içinde.

144 PA-AA, Türki 183, Bd. 42, Paula Schaefer’den Rössler’e, Halep, 1 Mart 1916, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 862 içinde.

yerleştirildiği köylere ve toplama kamplarına giderek buralardaki yetimleri topladılar.¹⁴⁵

Bunların gayretleri sonucu, Mart 1916 itibarıyla Halep'te 1.250 çocuk toplanmıştı. Haron Şıracıyan isimli bir papaz 400'ünün bakımını üstlenirken, 250 çocuk Gregoryan Kilisesi'nin bakımına verilmişti. 600 çocuğu da Rohner'in yetimhanesi barındırıyordu.¹⁴⁶ Ayrıca Alman ve Amerikan konsoloslukları Halep'teki yetimhanenin bakımını üstlenmek ve eşya yardımında bulunmak suretiyle kuruma gizlice katkıda bulunuyordu.¹⁴⁷ Ancak Rohner'in yetimhanesi Cemal Paşa tarafından Osmanlı hükûmetine bağlanmıştı.¹⁴⁸ Cemal Paşa, gönderdikleri her zaman yeterli olmasa da kurumun ihtiyaçlarını temin ediyordu. Yetimhane kurulduğunda, Cemal kurumun idaresinin Rohner'in elinde kalacağı garantisini vermişti.¹⁴⁹

Rohner, faaliyetlerine Mart 1917'ye kadar devam etti. Ancak 1916 yılının ortasından itibaren, Bab-ı Ali yabancı yetimhanelerinin Osmanlılaştırılması politikasını benimsemişti.¹⁵⁰ Ağustos 1916'da, bu amaçla Halep'e bir müfettiş atandı.¹⁵¹ Yetimhanesi Osmanlı hükûmetine bağlı olsa da, Rohner'in kurumu, Mart

145 Gezilerinden birine dair Rohner'in raporu için bkz. PA-AA, Türkiye 183, Bd. 43, Rohner'den Rössler'e, Halep, 26 Haziran 1916, Dinçer, *a.g.e.* [CD Eki], ss. 907-908 içinde.

146 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 43, Rohner'den Rössler'e, Halep, 26 Haziran 1916, Dinçer, *a.g.e.* [CD], ss. 907-908 içinde.

147 NA, RG59/867, 40 6/373, Jackson'dan Dışişleri Bakanı'na, 4 Mart 1918, Sarafian, *United States Official Records*, s. 594 içinde; Rohner'in Amerikan yetkililerinden para talebi için bkz. NA, LC/HM (Sr.)/Reel 8/005, Beatrice Rohner'den Peet'e, Halep, 2 Ocak 1916, Sarafian, *a.g.e.*, s. 433 içinde.

148 NA, LC/HM (Sr.)/Reel 8/005, Beatrice Rohner'den Peet'e, Halep, 2 Ocak 1916, Sarafian, *a.g.e.*, s. 433 içinde.

149 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 47, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 16 Mart 1917, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], s. 1012 içinde.

150 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 43, Meternich'ten Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 10 Temmuz 1916, Dinçer, *a.g.e.*, s. 912 içinde.

151 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 44, Hoffmann'dan İstanbul Elçiliği'ne, Halep, 29 Ağustos 1916, Dinçer, *a.g.e.*, s. 931 içinde.

1917'nin başında kapatıldı.¹⁵² Talat tarafından, Ermeni tehcirinin önde gelen muhaliflerinden olan Bekir Sami Bey'in yerine Halep Valisi olarak atanan ve Talat Paşa'nın yakın adamlarından olan Mustafa Abdülhalık Bey, daha Aralık 1915'te Halep'teki iki kurumun, Ermeni yetimhanesi olarak ayakta katılmasının izin verilebilir olmadığını rapor ettiğine ve bunların İstanbul ya da Anadolu'ya taşınmasını tavsiye ettiğine de değinmek gerekir.¹⁵³ Kendisinin ilk önerisi doğrultusunda, bu yetimhanede yerleştirilmiş olan bazı çocuklar Lübnan'a gönderildi, diğerleri ise Anadolu'nun çeşitli kentlerine nakledildi. Rohner, Halep'teki yardım çalışmalarına, acil yardım meselelerini organize eden Halep Osmanlı Komiserliği başkanı Albay Kemal Bey'in koruması altında devam etmişti. Halep Alman Konsolosu'na göre, Kemal tüm kalbiyle sürgünlerin sefaletini dindirmek için mücadele etmiş, Rohner'i görevlendirerek kendisinin Alman ve Amerikan konsoloslukları tarafından temin edildiği varsayılan finansal imkânlarını, Ermeni kadın ve çocukların yararına kullanmayı amaçlamıştı.¹⁵⁴

Cemal'in bu faaliyetler konusundaki tavrına gelirsek, kendisinin telgrafları bu çabaları desteklediğine işaret etmektedir. Şam Alman Konsolosu tarafından gönderilen bir rapor, Cemal'in yabancıların yardım faaliyetlerini el altından desteklemiş olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Alman Konsolosu, Hanauer isimli bir Alman misyonerin başkanlığı altında bir aşevi, bir yetimhane ve bir hamam inşa etmek niyetiyle izin istemek üzere Cemal Paşa'ya gitmişti. İkili arasındaki görüşme konsolos tarafından şu şekilde aktarılmaktadır:

Cemal Paşa'yı plana dair bilgilendirdim. Kendisi gizli olarak bana, şahsen Ermenilerin durumunu iyileştirmek istediğini ancak İstanbul'dan Ermeniler için her türlü Amerikan ve Alman yardımının

152 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 47, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 16 Mart 1917, Dinçer, *a.g.e.*, ss. 1012-1013 içinde.

153 BOA, DH.ŞFR 503/91, Mustafa'dan Talat'a, Halep, 4 Kanun-ı Evvel 1331 (17 Aralık 1915).

154 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 47, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 16 Mart 1917, Dinçer, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı* [CD Eki], ss. 1012-1013 içinde.

önlenmesi konusunda kesin direktifler almış olduğunu söyledi... Kendisinden şahsi olarak bir şey yapması konusundaki ricam üzerine, benim yanımda Şam belediye başkanına, bir ev kiralayıp Ermeni çocukları buraya yerleştirmesi emrini verdi. Cemal Paşa, benim vereceğim parayı kabul etmeye ve güvenimi kazanmış olan Türk yetkililer vasıtasıyla dağıtmaya hazır olduğunu belirtti.¹⁵⁵

Alman diplomat Metternich, bunu, Bab-ı Ali'nin, kararı kaynağına bakmaksızın her türlü yabancı yardımı reddetmiş olduğu anlamına geldiği şeklinde yorumlamıştır.¹⁵⁶

Bu olayların ardından Cemal, Ermeni çocuklar için yetimhaneler kurmaya başladı. Enver'e gönderdiği bir telgrafta Hama ve Humus'ta Ermeniler için iki yetimhanenin açılışını tamamlamak üzere olduğunu belirtmekteydi.¹⁵⁷ Bir başka yetimhane de Şam'da hizmete açıldı.¹⁵⁸ Cemal tarafından açılmış olan yetimhanelerden en iyi bilineni Halide Edib'in başkanlığına verilen Ayntura yetimhanesiydi. Suriye'ye sürgün edilen Ermeni yetimler ve Erzurum'dan göç etmiş olan Türk yetimler burada beraber kalmaktaydı.¹⁵⁹ Söz konusu kuruma daha yakından bakmak, Osmanlı yetimhanelerinin durumunu netleştirmemize yardımcı olacaktır.

Halide Edib'in anılarından anlaşıldığı üzere, Ayntura'daki eğitim, çocuklara dinî bir bilinç verme amacı taşımıyordu. Kurumdaki faaliyetler oldukça sekülerdi. Halide Edib yetimhanede düzenlenmiş herhangi bir dinî seremoniden bahsetmez. Anılarında, çocukların kendi ulusal ve dinî kimliklerinin farkında oldukları oldukça barizdir. Ayntura'da gerçekleştirilen faaliyetler

155 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 42, Meternich'ten Bethmann-Hollweg'e, (aktaran Şam Konsolosu) İstanbul, 29 Mart 1916, Dinçer, *a.g.e.*, s. 882 içinde.

156 PA-AA, Türkiye 183, Bd. 42, Meternich'ten Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 29 Mart 1916, Dinçer, *a.g.e.*, s. 882 içinde.

157 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 10/21, Cemal'den Enver'e, 23 Mayıs 1332 (5 Haziran 1916).

158 Cemal'den Enver'e, 27 Eylül 1333 (27 Eylül 1917), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII*, s. 698.

159 Cemal'den Enver'e, 27 Eylül 1333 (27 Eylül 1917), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII*, s. 698.

arasında, bir müzik grubunun kurulması, yetimhanenin fiziki koşullarının iyileştirilmesi ve hasta çocukların tedavisinden bahsedilmektedir. Çocuklar camiye götürülmemiş veya sünnet edilmemişti. Çocukları etkileyen tek İslâmlaştırma faaliyeti kendilerine Müslüman isimlerinin verilmesiydi. Suriye'deki diğer Osmanlı yetimhanelerinde de çocukların sünnet edildiklerine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Eğer bu tür bir faaliyet gerçekleşmiş olsaydı Ermenilerin gördüğü muamelenin neredeyse her bir detayını raporlamakta olan konsoloslar buna dair raporlar da göndermiş olurlardı. Benzer şekilde, bu araştırmada incelenen günlükler ve hatıratlar da bu konuda herhangi bir şey nakletmemektedirler. Bu konudaki tek istisna Dadrian'ın kulağına gelmiş olan, Şam'daki yetimlerin sünnet edildikleri ve bir camiye götürüldükleri konusundaki söylentilerden ibarettir.¹⁶⁰ Ancak böyle bir şey gerçekleştirilmiş olsaydı, muhtemelen Şam'daki konsoloslardan biri tarafından rapor edilmiş olurdu. Bu sebeple bu yetimhanelerin, Ermeni yetimlerin ideal Müslümanlara dönüştürülmesini gerçekten amaçlamış oldukları şüphelidir.

Tüm bu faaliyetlerden, Cemal'in sürgünlere dair nihai amacının onları çeşitli bölgelere serpiştirmek suretiyle "gayr-ı muzır cüz'iyetler" haline getirerek Suriye toplumuna entegre etmek olduğu sonucuna varmak makuldür. Bu şekilde, Ermeniler Osmanlı Devleti'nin ideal yurttaşları haline gelecek ve Osmanlı topraklarında üniter ve tam yetkili bir devlet aygıtının oluşturulmasını tehlikeye atmayacaklardı. Cemal hem tehcir hem de yerleşimler sırasında, sürece aktif bir şekilde müdahalelerde bulundu ve Ermenilerin koşullarını iyileştirdi. Bu süreçte Ermeni sürgünlere karşı kasıtlı bir görmezden gelme politikası benimsemiş olan Talat Paşa ile çatışma yaşadı. Bu çatışmanın bir parçası olarak yorumlanabilecek şekilde Cemal, Ermeni çocuklar için yeni yetimhaneler açtı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki "Ermeni karşıtı" hiziplerin gazabından korumak amacıyla onları "İslâm'a girmeye" teşvik etti.

160 Dadrian, 4 Eylül 1916, *To the Desert*, s. 165.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

“TAM BAĞIMSIZLIK” İÇİN
YABANCI NÜFUZUYLA MÜCADELE

Türk yetkililerin, Osmanlı hükûmetinin bütün yabancıları ve yabancı kurumları büsbütün Türkleştirmek için bu mutsuz ülkeye dayattığı despotik rejimin demir topuğu altına alma planlarını olgunlaştırmakta olduklarının işaretlerini gördüm.¹

Osmanlı Devleti'nin Suriye üzerindeki otoritesini pekiştirme politikasının bir parçası olarak, yabancı devletlerin nüfuzuna karşı mücadele, Cemal Paşa'nın Suriye'deki politikasının en önemli ayaklarından birini oluşturunuyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi, Büyük Güçler'in, özellikle de Fransa'nın, 19. yüzyıl boyunca Suriye'de dikkate değer bir nüfuz inşa etmiş olması, Osmanlı hükûmetini bu coğrafyada yaşayan tebaasının gözünde zayıf göstermekteydi. Bu yüzyılda Osmanlılar, kapitülasyonların sağladığı kültürel ve eğitsel ayrıcalıklardan kaynaklanan nüfuzlarından dolayı, Suriye'deki grupların sadakatleri için bu güçler ile rekabet etmek zorunda kaldılar. Bu nedenle, önceki bölümlerde anlatılan Osmanlı'nın Suriye coğrafyasında tam kontrol kurmasını “engelleyen” iç “tehditlere” karşı mücadelenin yanı sıra, Cemal, bu konudaki Osmanlı-Avrupa rekabetine bir son vermek ve bunun yerine Suriyelileri kendi kafasındaki modern ulus devletteki vatandaşlara dönüştürecek olan “Osmanlılık fikrine sadakat” noktasına getirmek için de çaba sarf etti.

1 USNA, RG 59, 867.00/715, Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, Beyrut, 2 Kasım 1914.

Osmanlılar ve Büyük Güçler arasındaki ilişkiler uzun bir tarihe sahip çok boyutlu bir konudur. 18. yüzyılın sonundan itibaren Büyük Güçler, genel olarak Osmanlı'da ve özellikle Suriye'de önemli bir nüfuza sahip oldular. Bu nüfuzun, kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklarla yaratılan politik, ekonomik ve kültürel yönleri vardı.² 19. yüzyıl boyunca süren uzun kapitülasyon deneyimi ile yabancı etkinin yayılması, kendi planladığı gibi kendi vatandaşlarını idare etmesi bakımından Osmanlı hükûmetine mâni olmanın yanında, imparatorluğun entegrasyonunu, bağımsızlığını ve gelişimini de engellemişti. Bu durum Osmanlı devlet adamlarının zihninde Büyük Güçler'e karşı olumsuz bir tutum yaratmıştır. Böylelikle, Osmanlı "memâlik-i mahrûsesinin" Fukocu anlamda "devletin tam kontrolü altına alınması [governmentalization]", Batı nüfuzu sebebiyle tam anlamıyla mümkün olamamıştı. Bu güçlerin politik müdahalelerine karşı olan kızgınlık o kadar artmıştı ki, Birinci Dünya Savaşı'nın başında, Osmanlı ordusunun hizmetinde bulunan Alman askerleri bile halk ve yetkililer tarafından işgal güçleri olarak görülmekteydi.³

Büyük Güçler, Suriye'de kültürel, politik ve ekonomik nüfuz sahibiydi. Kültürel nüfuz açısından, Almanya'nın ve onun *Weltpolitik*'inin artan etkisiyle ve aynı zamanda Rusya'nın desteğiyle hareket eden Rum-Ortodoks cemaatinin rekabeti ile zayıflatılmış olmasına

- 2 Osmanlı İmparatorluğu ile Büyük Güçler arasındaki ilişkilere dair bazı çalışmalar için bkz. Joseph Helier, *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, (Londra: Frank Cass, 1983); İngiltere'nin Suriye ve Filistin politikası için bkz. Rashid Khalidi, *British Policy towards Syria and Palestine*, (Oxford: Middle East Center for St. Antonius's College, 1980); A.L. Tibawi, *Anglo-Arab Relations and the Question of Palestine*, (Londra: Luzac & Co.ltd., 1977). Fransa'nın Suriye politikası için bkz. William I. Shorrock, *French Imperialism in the Middle East, 1900-1914*, (Madison: The University of Wisconsin Press, 1976). Osmanlı İmparatorluğu içindeki Alman nüfuzuna dair bir çalışma için bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, (İstanbul: İletişim, 2000). Büyük Güçler ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilere dair genel bir çalışma için bkz. Kent, *The Great Powers*.
- 3 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Deutsche Palaestina Bank Beirut'tan von Rosenberg'e, Beyrut, 29 Nisan 1916.

rağmen, Suriye'deki aslan payına bu alandaki önemli yatırımlarının bir sonucu olarak Fransa sahipti.⁴ 19. yüzyılın sonlarına doğru, Suriye'de Almanya, Rusya ve Fransa arasında yoğun bir rekabet bulunuyor, her bir güç kendi nüfuz alanını oluşturmaya çalışıyordu. Ekonomik olarak, Fransa, Suriye'deki demiryolu ve limanların birçoğunun işletme haklarından yararlanarak, yine önde gidiyordu. Siyaset alanında ise, Suriye Hristiyanlarının çeşitli mezhepleri üzerindeki etkisi nedeniyle, Fransa, Müslümanların sempatisini kazanamamasına rağmen diğer güçlere karşı üstün gelmişti. İngilizlerin Müslüman nüfusu üzerinde bir etkisi olsa da bu, esas olarak Müslümanların Fransa ve Büyük Britanya arasında seçim yapmak zorunda kalmaları durumunda İngilizlerin hoşgörüsüne temayül göstermelerinden kaynaklanıyordu. Bu nedenle, aşağıda detaylı olarak analiz edileceği gibi, Cemal Paşa'nın görev yaptığı süre içerisinde, en büyük mücadelesi Fransız nüfuzuna karşıydı, ancak Rusya'nın bazı Hristiyan mezhepleri ve Britanya'nın bazı Müslümanlar üzerindeki etkisi, bu güçleri de Suriye'de söz sahibi yapmıştı.⁵

Daha önce de belirtildiği üzere, bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde tam yetki sahibi olmasını engellemiş ve devleti Büyük Güçlerle rekabet etmeye zorlamıştı.⁶ Ancak, İtilaf Devletleri ile savaşın patlak vermesi, Osmanlı hükûmetine bölgedeki otoritesini kabul ettirmek için altın bir fırsat verdi.⁷ Savaş ilanının hemen akabinde, İngiliz ve Fransız kurumlarına ait tüm mülklere, ordu adına el konuldu. Dahası, İngiliz ve Fransız vatandaşların boş evleri, sahipleri göç ettiklerinden dolayı müsadere edilerek ordunun kullanımına tahsis edildi.⁸ Cemal Paşa, bir

4 L. Bruce Fulton, "France and the End of the Ottoman Empire" in Kent, *The Great Powers*, s. 137.

5 Shorrock, *French Imperialism*, s. 7.

6 Osmanlı rekabetine dair bir analiz için bkz. Fawaz, "Foreign Presence," ss. 93-104; Philip, "Acre," ss. 77-92.

7 Kapitülasyonların kaldırılmasına dair bir çalışma için bkz. Külünk, *Kapitülasyonların Kaldırılması*.

8 USNA, RG 59, 867.00/720, Amerikan Başkonsolosu'ndan Morgenthau'ya, Beyrut, 14 Kasım 1914.

tarafından kendi idari alanında, hem politik hem de kültürel olarak yabancı nüfuzunun yerine Osmanlı Devleti'nin otoritesini ikame etmek için elinden gelenin en iyisini yaparken⁹ öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiklerinin, İtilaf Cephesi'nin yerini alma çabalarına karşı da mücadele etti. Bu bölümde, Suriye'deki görev süresi sırasında Cemal Paşa'nın -Alman ve Fransız etkisine öncelik verilecek olsa da- her türlü yabancı nüfuza karşı verdiği mücadele incelenmektedir.¹⁰

Fransız Nüfuzuyla Mücadele

Daha önce de belirtildiği gibi, Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde Fransa, Suriyelilerin çoğunluğunun sempatisini kazanmayı başaramamış olmasına rağmen, diğer Büyük Güçler arasında, Suriye'de ekonomik, kültürel ve politik açıdan en büyük nüfuza sahip olan ülkedir. Fransız kültürünün ve dilinin yayılmasına müsamaha gösterilmiş ve hatta, modernleşmenin bir parçası olarak algılandığı için, savaşın başlangıcına kadar zaman zaman Osmanlı hükûmeti tarafından da desteklenmişti. Her devlet lisesinde, Osmanlı modernleşmesinin dilini –yani Fransızca'yı– öğreten en az bir Fransızca öğretmeni vardı. Ancak savaşın başlaması,

- 9 Suriye kentlerinde yabancı nüfuzu ortadan kaldırmaya yönelik Osmanlı eylemleri, İskenderiye ve Lazkiye'deki Amerikan konsoloslarının Amerikan kruvazörlerinin "Amerikan çıkarlarının korunması için" bu kıyı şehirlerini "ziyaret" isteğinde bulunmalarına sebep olmuştur: USNA, RG 59, 867.00/711, Halep Amerikan Konsolosu'ndan Morgenthau'ya, 26 Ekim 1914; USNA, RG 59, 867.00/708, Amerikan Başkonsolosu'ndan Morgenthau'ya, Beyrut, 23 Ekim 1914. Bir hafta sonra; Amerikan Başkonsolosu, "[Beyrut'taki] kıdemli Amerikan donanma komutanından, karaya silahlı kuvvet çıkarmak suretiyle tehdit altındaki kişi ve mülklere koruma sağlamasını istemek" önerisinde bulunmuştur: USNA, RG 59, 867.00/717, Amerikan Başkonsolosu'ndan Morgenthau'ya, Beyrut, 29 Ekim 1914; Ama önerisi Amerikan Büyükelçisi Morgenthau tarafından reddedilmiştir: USNA, RG 59, 867.00/717; Morgenthau'dan Suriye Amerikan Başkonsolosu'na, İstanbul, 30 Ekim 1914.
- 10 Büyük Güçler'in Osmanlı topraklarına sızma derecelerine dair ayrıntılar için ilgili kitaptaki makalelere bkz. Kent: *The Great Powers*.

Fransız etkisine karşı geniş çaplı mücadeleye yol açmıştı. Bu bağlamda, Cemal Paşa, Suriye'deki Fransız varlığına karşı o ana kadarki en etkili mücadelelerden birine girişecekti.¹¹

Osmanlı hükûmeti mücadelesini, ekonomik alanda başlattı. Savaşın başlangıcında, Fransa'nın ekonomik varlığını ortadan kaldırmak için, Suriye'deki, Fransız devleti tarafından idare edilen ve işletilen bütün demiryolları ve limanlara el konularak bunların işletme hakları, Osmanlı İmparatorluğu'nun milli şirketi olan Hicaz Demiryolu Şirketi'ne devredildi. Bu bağlamda, Şam, Hama, Yafa ve Kudüs Şimendifer Şirketleri ile Beyrut liman idareleri Osmanlılaştırılarak Hicaz Demiryolu Şirketi'nin idaresi altına alındı.¹² Aşağıda açıklanacağı üzere, Cemal Paşa, Suriye'de bulunan İtilaf devleti vatandaşlarını rehin tutmaya karar verdiğinde, eski Fransız demiryolu ve liman işletme şirketlerinin müdürleri ve yetkilileri bu politikadan hariç tutulmamışlardı: kendilerine ordu kaynaklarından tutsak maaşı verilmekteydi.¹³ Osmanlı hükûmetinin bu millileştirme yöntemiyle Fransız ekonomik varlığını ortadan kaldırması nispeten kolaydı. Ancak, Fransa'nın kültürel etkisini silmek zannedildiği kadar kolay olmayacaktı.

Fransız Nüfuzu Aktörlerinin Suriye'den Sürgün ve Sınır Dışı Edilmeleri

Osmanlı'nın Fransız nüfuzunu ortadan kaldırma politikasının ilk aşaması, Suriye vilayetlerinde yaptıkları dinî, kültürel ve eğitim faaliyetleriyle Fransa'yı görünür kılan kişileri ve dinî liderleri, diğer İtilaf Devletleri vatandaşlarıyla birlikte sınır dışı etmek

11 HHStA, PA 12/377, Brawer'dan Burian'a, İstanbul, 24 Mart 1916. Savaş öncesi Fransız kültürel etkisinin derecesine dair bir arşiv kaynağı için bkz. HHStA, PA 12/314, yazar ve tarih belirtilmemiştir.

12 BOA, BEO 4347/326022, Sadaret'ten Evkaf Nezareti'ne, 23 Mart 1331 (5 Nisan 1915).

13 BOA, BEO 4347/326022, Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne, 23 Temmuz 1331 (5 Ağustos 1915); BOA, BEO 4372/327845, Sadaret'ten Başkumandanlığa, 30 Ağustos 1331 (12 Eylül 1915).

oldu. Sınır dışı edilenlerin çoğu, Suriye Hristiyan kamuoyunu etkileyebilecek olan ve uzun yıllar Fransız kültürel nüfuzunun bu bölgedeki temsilcileri olmuş olan rahipler ve rahibelerdi.¹⁴

Fransız vatandaşlarının Suriye'den kovulmasına karar verildiğinde, özellikle savaş koşullarında ordunun yararına çalışabilecek olan bazı İtilaf devleti vatandaşları uygulamadan muaf tutuldu. Şam'daki Fransız hastanesinin rahibeleri, Dördüncü Ordu komutanının isteği üzerine bir süre daha hizmetlerini sürdürürken, hastanenin rahipleri sınır dışı edildi.¹⁵ Mayıs 1916'da, bu rahibeler de üniformalarını çıkararak yerel kadın kıyafetleri giyinmek suretiyle hastaneyi terk etmeye zorlandılar. Hastane'ye, Osmanlı hükûmeti tarafından el konuldu.¹⁶ El konulan manastır ve yetimhanelerdeki bazı rahiplerin de Osmanlı vatandaşlığı olarak kalmalarına izin verildi.¹⁷

Sınır dışı kararları ilk alındığında, İtilaf Devletleri'nin tüm vatandaşlarını kapsıyordu. Ancak, sınır dışı etme süreci başladıktan sonra, İtilaf Devletleri'nin savaş gemilerinin Suriye sahil şeridini bombardıman etmeleri ve sivillerin ölmesinin ardından, böyle bir olayın tekrarını önlemek amacıyla muhasım devlet vatandaşlarının rehine olarak tutulmasına karar verildi. Ordu Komutanı'nın talebine uyan vali, İtilaf Devletleri'ni tehdit etmek ve bombardıman olayının tekrarını önlemek için 12 Aralık'ta sınır dışı etme sürecini durdurdu. İlk olarak selefi Zeki Paşa¹⁸ ve

14 MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Reffye'den Defrance'a, İskenderiye, 20 Kasım 1914.

15 BOA, DH.EUM 5.Şb 5/57, Enver'den Talat'a, 20 Teşrin-i Sani 1330 (3 Aralık 1914).

16 TNA, FO 371/2777, McMahon'dan Dışişleri'ne (aktaran Suriye'den dönmüş bir muhbir), Kahire, 20 Mayıs 1916.

17 HHStA, PA 12/463, Pallavicini'den Burian'a (aktaran Beyrut Konsolosu), İstanbul, 7 Kasım 1915.

18 Zeki Paşa'nın Beyrut gazetelerindeki duyuruları için bkz. BOA, DH.EUM 5. Şb. 3/22, Suriye Valisi'nden Dâhiliye Nazırı'na, 27 Teşrin-i Evvel 1330 (9 Kasım 1914); MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Reffye'den Defrance'a, İskenderiye, 20 Kasım 1914; TNA, FO 371/2141, Rodd'dan Grey'e, Roma, 24 Kasım 1914.

daha sonra Cemal Paşa, İtilaf Devletleri'ni İtalyan ve Amerikalı diplomatlar aracılığıyla ve gazete beyanlarıyla tehdit ederek, bu devletlerin Osmanlı sınırları içinde bulunan vatandaşlarının Şam ve Kudüs'te rehin tutulduğu ve bombardımanda sivil ölümlerin yaşanması durumunda yaşamını yitiren her bir Osmanlı için üç İtilaf devleti vatandaşının karşılık olarak öldürüleceği konusunda uyarıda bulundu.¹⁹ Ayrıca maddî zararlar, Osmanlı topraklarındaki Fransız ve İngiliz kurumlarının gelirleri ile telafi edilecekti.²⁰ 19 Aralık'ta ise, tutukluların 28 Aralık'a kadar ülkeyi terk etmelerine izin verildi. Bir gün sonra vuku bulan İngiliz bombardımanı üzerine verilen izin tekrardan iptal edildi. 26 Aralık'ta, çoğu Fransız papazlar olmak üzere, sınır dışı edilmeye elverişli görülen bazı İtilaf Devletleri vatandaşları, 2 Ocak'a dek ülke dışına sürüldü.²¹ Bu arada Talat, Cemal'i her Osmanlı vatandaşı için üç kişinin öldürülmesinin, her şeyden önemlisi din adamı öldürmenin, bütün Hristiyan dünyasına karşı bir savaş ilanı anlamına geleceği konusunda uyarıyordu. Cemal, tehdidinin Suriye sahilinin daha fazla bombardıman altına alınmasını önlemek amaçlı bir blöften ibaret olduğunu söyleyerek cevap verdi.²²

Cemal Paşa, İtilaf Devletleri'nin sıradan vatandaşlarının sınır dışı edilmelerini yukarıda anlatılan stratejik sebeplerle engelledi. Fakat aynı şey rahipler için söz konusu değildi. Din adamlarının

19 Şam'da alıkonan İngiliz vatandaşlarına, bir bombardıman yaşanması durumunda, mukabelede bulunmak zorunda kalınacağı konusunda Cemal Paşa tarafından bilgilendirilmişti: USNA, RG 59, 867.00/713, Cemal'den Suriye Başkonsolosu'na, 8 Kasım 1914; TNA, FO 371/2483, Sir John Jackson Oliver'in özel kaleminden İskenderun'daki İngiliz gambotuna, Şam, 20 Aralık 1914; Kudüs'teki İtilaf vatandaşlarının durumuna dair sürgün edilmiş bir papazın anlatımları için bkz. MAEE, Guerre 1914-1918, 868/Turquie, Syrie et Palestine, Papalık Misyoneri Amedee de Merone'dan Cote'a, 17 Şubat 1915.

20 BOA, DH.EUM 5.Şb 10/41, 2 Mart 1331 (15 Mart 1915).

21 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 26 Ocak 1915.

22 BOA, DH.EUM 5.Şb 6/54, Talat'tan Cemal'e, Cemal'den Talat'a, 8 Kanun-ı Evvel 1330 (21 Aralık 1914).

sürgün ve sınır dışı edilmesi Suriye'deki Fransız kültürel nüfuzunun yerel nüfus üzerindeki etkisinin yok edilmesine katkı sağlayacağı düşüncesiyle ve bu kişilerin Suriye'den gönderilmesinin taşıdığı sembolik önem dolayısıyla din adamları için süreç devam etti.²³ Cemal'in sınır dışı etme kararından iki gün sonra, 53 papaz ve rahibe bir İtalyan gemisiyle Beyrut'tan ayrıldı. Benzer şekilde, iki gün sonra 212 Fransız, 44 Rus ve 4 Belçikalı rahip ve 90 Fransız rahibe de sınır dışı edildi.²⁴ İskenderiye'deki Fransız temsilcisine Kudüs'ten gönderilenler tarafından verilen bilgiye göre, bunlar ilk önce kışlalarda toplanmış ve daha sonra Cemal Paşa'nın emriyle sınır dışı edilmişlerdi. Muhtemelen, bu uygulama, Osmanlı topraklarından İtilaf Devletleri'ne bilgi sızdırılmasını önlemek için alınmış bir tedbirdi. Öte yandan, sıradan İngiliz ve Fransız vatandaşları, otellerde ve kışlalarda rehine olarak tutuldular.²⁵ Ancak, askerî makamlar, İtilaf devleti vatandaşı olan rahibeleri ve bazı hekimleri evlerine dönmek yerine, hastanelerde kalmaları yönünde teşvik ettiler.²⁶ Cemal Paşa'nın politikasına cevaben Fransa, Suriye'ye yönelik askerî operasyon fikrini ciddi bir seçenek olarak masaya yatırdı, ancak Britanya'nın muhalefetinden dolayı bu planı terk etmek zorunda kaldı.²⁷

23 O dönemde, Kudüs Valisi, dinî figürlerin yerel halkı etkileme potansiyellerinden şikâyet etmekteydi: BOA, DH.ŞFR 450/67, Kudüs Valisi'nden Talat'a, Kudüs, 13 Teşrin-i Sani 1330 (26 Kasım 1914).

24 BOA, DH.EUM 5.Şb 11/7, Beyrut Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 18 Kanun-ı Evvel 1330 (30 Aralık 1914).

25 MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Reffye'den De-france'a, Port-Said, 6 Ocak 1915.

26 Rotschild Avusturya Hastanesi başhekimisi ve Fransız uyruklu bir başka doktorun burada kalmaya izinleri vardı: BOA, DH.EUM 5.Şb 6/35, Dâhiliye Nezareti'nden Kudüs Valisi'ne, 12 Kanun-ı Evvel 1330 (25 Aralık 1914); Fransız sürgünlerin ifadelerine göre, Fransız yanlısı dinî şahsiyetlerden 900'ü Kudüs'ten sürgün edilmiştir. Ayrıntılı anlatımlar için bkz. MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Reffye'den De-france'a, İskenderiye, 2 Ocak 1915.

27 Bu tür düşüncelerin bir örneği için bkz. MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Cote'dan Dışişleri'ne, Port-Said, 9 Ocak 1915.

Ülkeyi terk etmelerine izin verilmeyen diğer tüm din adamları ise Şam ve Urfa'ya sürüldü.²⁸ Buna ek olarak, Cemal, Suriye'nin özellikle kıyı bölgelerindeki İtilaf devleti vatandaşlarının buralarda tutulması bu kişilerin kendi devletleri için casusluk faaliyeti yürütmelerine yol açabileceğinden, bunları iç bölgelere sürgün etti. Şam'daki bir Alman diplomat, düşman devlet vatandaşlarını izole etmenin zorluğundan bahisle mevcut durumda Suriyelilerle serbestçe etkileşimde bulunabildikleri konusunda uyarılarda bulunuyordu. Avusturya Şam Konsolosu da benzer şekilde, çoğunluğu Fransız tâbiyetine sahip olan İtilaf devleti vatandaşlarının, yerel halk arasında panik yaratacak şekilde, İtilaf-yanlısı broşürlerin yayılmasında önemli bir rol oynadığı fikrindeydi.²⁹ Tüm bu etkenlerin bir sonucu olarak, Cemal, Suriye'de yaşayan tüm Fransız, İngiliz ve Rus vatandaşlarını, öncelikle kıyı kasabalarına yerleşmiş olanlardan başlayarak, sağlık koşullarının seyahat için uygun olmadığı durumları hariç tutmak kaydıyla, Anadolu'ya sürgün etti.³⁰ Bu sürgünlerin kalıcı iskân mahalleriyle ilgili olarak bir Alman askerî yetkilisi Enver Paşa'ya dayanarak, Cemal'in bunları başlangıçta çöle yerleştirmeyi düşündüğünü ifade etmektedir. Ancak, çölün havasına adapte olmakta karşılaştıkları zorluklardan dolayı bu fikri terk etmişti.³¹

28 Ballobar, *Kudüs*, s. 37; Benzer ifadeler için bkz. USNA, RG 59, 867.00/730, Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, Beyrut, 18 Kasım 1914.

29 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 22 Haziran 1915. Benzer şekilde, birkaç ay sonra Beyrut Valisi, protestocuların kıyı bölgelerinden iç bölgelere sürülmesini talep etmiştir. Ayrıntılar için bkz. BOA, DH.ŞFR 489/9, Bekir Sami'den Talat'a, 31 Ağustos 1331 (13 Eylül 1915).

30 BOA, DH.EUM 5.Şb 14/24, Enver'den Talat'a (aktaran Cemal), 9 Haziran 1331 (22 Haziran 1915); BOA, DH.EUM 5.Şb 11/11, Beyrut Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, Beyrut, 15 Mart 1331 (28 Mart 1915); PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Padel'den Bethmann-Hollweg'e, Şam, 20 Şubat 1915; BOA, DH.EUM 5.Şb 11/16, Halep Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 19 Mart 1331 (2 Nisan 1915).

31 PA-AA, Türkiye. 177, Bd. 11, Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e (aktaran Humann), İstanbul, 18 Mart 1915. Tam tersine, Zor'a yerleşmiş İtilaf Devletleri vatandaşlarının tamamı Cemal Paşa'nın emriyle Konya'ya sürülmüştür: BOA, DH.ŞFR 543/35, Kamil'den Talat'a, 5 Teşrin-i Evvel 1332 (18 Ekim 1916).

Benzer düşüncelerle, Cemal Paşa aynı politikayı, İtilaf Devletleri'nin (Cezayirli ve Hint kökenli) Müslüman vatandaşlarına da uyguladı. Bu kişilerin Amerikan Konsolosluğu üzerinden Fransız ve İngiliz hükûmetlerinden maaş aldıklarını ve bu sebeple, Şam'daki varlıklarının hem askerî hem de siyasi açıdan tehlikeli olduğunu iddia ediyordu. Sonuç olarak, tamamı Müslüman olan 49 Cezayirli ve 13 Hintli, Cemal'in emriyle, aileleriyle birlikte iç Anadolu'ya sürüldüler.³² Bundan sonra, çoğunluğunu yabancı yardımı ile geçinen Yahudi göçmenlerin oluşturduğu eski İtilaf devleti vatandaşlarına Amerikan konsoloslukları aracılığıyla yapılacak herhangi bir para dağıtımı, ilgili şehrin valisi tarafından onaylanmak zorundaydı.³³

Fransız vatandaşlarına ek olarak, Cezayir'in Fransa tarafından işgali sonrasında Suriye'ye göç eden Cezayirli Osmanlılar arasında Fransız etkisi oldukça belirgindi ve Cemal savaş boyunca bunların faaliyetlerini takip ettirmişti. Suriye vilayetlerindeki Fransız etkisinin kaldırılması için kabul edilen politika çerçevesinde, savaş döneminde önemli sayıda Cezayir kökenli insan Anadolu'ya sürgün edildi.³⁴ Birinci Bölüm'de tahlil edildiği üzere, el-Cezairi ailesinden bazı önde gelen Cezayirli liderler aynı sebepten ötürü ya ölüm cezasına çarptırılmış ya da Anadolu'ya sürgün edilmişlerdi.

32 BOA, DH.EUM 5.Şb 36/30, Cemal'den Talar'a, Şam, 4 Eylül 1915. Bir başka belgede Cemal, rakamı 64 olarak vermiştir: TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 3/33; Cemal'den Enver'e, 12 Mart 1332. Cezayirli Muhammed Utbe'nin maaşa bağlanmasına dair bir belgede, hükûmetin günlük 7 kuruş ödediği belirtilmektedir. Sürgünlerin, yeniden yerleşim yerlerinde devlet tarafından maaşa bağlandıkları açıkça görülmektedir: BOA, DH.EUM 4.Şb 7/1, Emniyet-i Umumiye Müdiriyyeti'nden Ankara Valiliği'ne, 19 Haziran 1332 (2 Temmuz 1916).

33 BOA, DH.ŞFR 565/91, Azmi'den Talar'a, Beyrut, 16 Eylül 1333 (16 Eylül 1917).

34 BOA, DH.ŞFR 60/9, Talar'ın Suriye Valisi'ne, 2 Kanun-ı Sani 1331 (15 Ocak 1915); BOA, DH.ŞFR 60/93, Dâhiliye Nezareti'nden Sivas Valisi'ne, 10 Kanun-ı Sani 1331 (23 Ocak 1915). Bu süreçte bazı talihsiz olaylar da yaşanmıştır. Örneğin, Hac amacıyla Mekke'ye gitmek için Cezayir'den Şam'a gelen bir Fransız vatandaşı tutuklanmış ve 27 kişiden oluşan ailesiyle birlikte savaş esiri olarak Ankara'ya nakledilmiştir: BOA, DH.EUM 4.Şb 6/25, Ankara Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 1 Nisan 1332 (14 Nisan 1915).

Cemal Paşa, çoğunluğu Beyrut ve Lübnan'ın önde gelen Hristiyan aileleri olmak üzere, savaştan önce Suriye'de Fransız nüfuzunun aktörleri olduğunu düşündüğü kimseleri de sürgün etmeye başladı. Cemal'in görüşüne göre, bu insanlar bir istihbarat kaynağı olarak askerî anlamda ve Fransız nüfuzunun bir aracı olarak politik anlamda tehlike oluşturmaktaydı. Bunun neticesinde, Beyrut'un frankofil duyguları ile ünlenmiş olan bazı önde gelen Hristiyan ailelerini Anadolu'ya göndermeye başlatmıştı. 1916 yılının ilk çeyreğinde, Beyrut Alman Konsolosu'na göre, çoğunluğu Hristiyan tüccarlar olmak üzere aileleriyle birlikte bir grup insanı sürgün etti. Bunların sayısı 70'e ulaşıyordu. Bu kişiler herhangi bir yargılanma olmadan, idare muhbirlerinin tanıklıkları esasına dayalı olarak sınır dışı edilmişlerdi.³⁵

Yine aynı çerçevede önde gelen bir grup Lübnanlı da tutuklanarak devlete sadakatsizlik suçlamalarıyla Anadolu'ya sürgün edildi. Bunlar arasında, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın meclis-i idaresinin başkan vekili Habib Paşa Saad;³⁶ meclis-i idare eski başkanı ve Lübnan'daki Fransız tesirinin en etkili destekçisi olan, eski Metn bölgesi Kaymakamı Faik (Faiz?) Şihab;³⁷ Şuf Kaymakamı Emin Tevfik Arslan; ve kardeşi Emin Fuad Arslan; eski ziraat nazırı Süleyman el-Bustani'nin kardeşi ve Cebel-i Lübnan eski Jandarma kumandanı Said Bey el-Bustani;³⁸ ve diğer Lübnanlı önderler bulunuyordu.³⁹ Bu karardan yaklaşık bir

35 PA-AA, Türki 177, Bd. 11, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut 26 Nisan 1916; Yerleşim yerinin değiştirilmesi Dahiliye Nezareti'nin onayına bağlıydı: BOA, DH.EUM 5.Şb 29/4.

36 Kendisinin Ankara'ya sürülmesi kararı için bkz. BOA, DH.EUM 4.Şb 7/51, Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Valisi'ne, 12 Temmuz 1332 (25 Temmuz 1916).

37 BOA, DH.ŞFR 543/117, Bolu Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 11 Kanun-ı Sani 1332 (24 Ocak 1917).

38 Said Bey ilk önce Ankara'ya sürülmüştür. Ancak, sürgünlerin yer değiştirmesine dair genel yasak politikasının aksine, İstanbul'a yerleşmesine izin verilmiştir: BOA, BEO 4444/333253, Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne, 26 Teşrin-i Sani 1332 (9 Aralık 1916).

39 BOA, DH.EUM 4.Şb 7/51, Dâhiliye Nazırı'ndan Suriye Valisi'ne, 12 Temmuz 1332 (25 Temmuz 1916).

ay önce, Emin Arslan ve Habib Paşa Saad, Ali Münif tarafından Lübnan milletvekili adayı olarak gösterilmişlerdi.⁴⁰ Ancak sonra bu karar terk edilerek sürgüne gönderildiler.⁴¹ İkinci Bölüm'de izah edildiği üzere, Maruni patriği de aynı nedenlerle Adana'ya sürgün edilmişti. Sürgünlerin tamamı, Arapçılık meselesinden dolayı yerlerinden edilen önceki sürgünler gibi, herhangi bir yargılamadan geçmemiştir. Beyrut Alman Konsolosu'na göre, bir kısmı Fransız ve İngiliz destekçisi oldukları için sürgün edilseler de diğerleri sadece hükûmet yetkililerinin kişisel hırsları ve düşmanlıklarının kurbanıydı.⁴²

Cemal, bu sürgünlerin evlerine dönmesi konusunda oldukça katıydı. Anadolu'ya sürülen Müslümanlara yaptığı muamelede olduğu gibi, bunların da Suriye'ye geri dönmelerine asla izin vermedi. Bazılarının geri dönmesi için Amerikan büyükelçisinin talebi ve Talat Paşa'nın arabuluculuğu bile, Suriye'nin mutlak hükûmeti tarafından reddedilmişti. Alman Konsolosu, hükûmetin bu eylemlerinin, Türk idarecilerle Araplar arasındaki ayrışmayı keskinleştirdiğini ve Suriye toplumunun Osmanlı yanlısı kesimleri arasında bile şüphe yarattığını belirtiyordu.⁴³ Ancak, uzun vadeli

40 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 15 Mart 1916.

41 BOA, DH-İ. UM 2-12, Ali Münif'ten Talat'a, Beyrut, 17 Teşrin-i Sani 1332 (30 Kasım 1916); PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 9 Aralık 1916.

42 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 26 Nisan 1916. Maruni patriğinin Fransız hayranı tavırları sebebiyle sürgününe dair bkz. BOA, HR.SYS 2267/34, Dâhiliye Nezaret'i'nden Hariciye Nezaret'i'ne, 9 Temmuz 1332 (22 Temmuz 1916).

43 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 26 Nisan 1916. Cemal Paşa'nın Fransız karşıtı duruşu, İngiliz yetkililerin onu bir Alman hayranı olarak tanımlamasına sebep olmuştur. İngilizlerin veya Fransız yetkililerin, Cemal'in Suriye'deki eylemlerini bu toprakların merkezileştirilmesi kapsamında yorumlamalarına neredeyse hiç rastlanmaz: TNA, FO 371/2777, McMahon'dan Dışişleri'ne (aktaran Suriye'den dönmüş bir casus), Kahire, 20 Mayıs 1916. Amerikan Konsolosluğu tercümanı ve ailesinin ülkeden kovulmaması için Amerikan büyükelçisinin ricası ve Talat Paşa'nın

politikaları dikkate alındığında, Cemal'in, geleneksel ılımlı Osmanlı politikaları aracılığıyla halkı yatıştırmaktan çok, Suriye'nin sosyal yapısının dönüşümünü hedeflediği açıktır.

Fransız Kültür Kurumlarının Osmanlılaştırılması

Suriye'deki Fransız kurumlarına karşı Osmanlı mücadelesinin başlaması, Cemal Paşa'nın gelişinden bile önceydi. Bu durum, sadece Suriye için benimsenmiş bir politika olmayıp, Osmanlı topraklarındaki tüm Fransız kurumlarını "millileştirme" stratejisinin bir parçasıydı.⁴⁴ Kapitülasyonların tek taraflı kaldırılmasından sonra; Osmanlı yetkilileri ilk olarak, kapitülasyon düzenlemeleri aracılığıyla Fransa tarafından korunan Fransız kültür kurumlarına el koydu. Ayrıca, bu kurumlar ile dış dünya arasındaki iletişimi sağlayan teknolojik araçlara da el konuldu.⁴⁵ Bu amaçla, öncelikle bu kurumlardaki telsiz telgraf makineleri kaldırılarak Osmanlı Devleti'nin kontrolü dışındaki yabancı devlet postaneleri kapatıldı.⁴⁶ İmparatorluğun müttefiklerinin postaneleri de

arabuluculuğu, süreci durdurmak için yeterli olmamıştır: BOA, DH.EUM 5.Şb 36/30, Talat'tan Mithat'a, 1 Teşrin-i Sani 1332 (14 Kasım 1916); Mithat'tan Talat'a, 2 Teşrin-i Sani 1332 (15 Kasım 1916).

44 Bursa'daki Fransız kurumlarının kapatılması ve personelinin sınır dışı edilmesine dair bkz. BOA, DH.EUM 5.Şb. 4/27, 11 Teşrin-i Sani 1330 (24 Kasım 1914). Aynı eylem Sivas'ta da gerçekleştirilmiştir: BOA, DH.EUM 5. Şb 37/22A, 7 Şubat 1332 (20 Şubat 1917); Samsun için bkz. BOA, DH.EUM 5.Şb 33/4, 17 Kanun-ı Sani 1332 (30 Ocak 1917).

45 Fransa tarafından korunan kurumlara uygulanan politikaların ayrıntıları için bkz. BOA, DH.EUM 5.Şb 8/2, 27 Teşrin-i Evvel 1331 (9 Kasım 1915).

46 BOA, DH.ŞFR 47/181, Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Valisi'ne, 13 Teşrin-i Sani 1330 (26 Kasım 1914); BOA, DH.ŞFR 438/101, Beyrut Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, Beyrut, 14 Ağustos 1330 (27 Ağustos 1914); BOA, DH.ŞFR 440/76, Beyrut Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 31 Ağustos 1330 (13 Ağustos 1914); BOA, DH.EUM 5.Şb 6/6, Macid'den Dâhiliye Nezareti'ne, Kudüs, 30 Teşrin-i Sani 1330 (13 Aralık 1914); Suriye vilayetinde ve Hicaz'da el konulacak telgraf makinesi bulunmuyordu: BOA, DH.ŞFR 450/79, Hulusi'den Talat'a, Şam, 13 Teşrin-i Sani 1330 (26 Kasım 1914);

bu politikadan muaf tutulmadı.⁴⁷ Suriye sahilinde devriye gezen Fransız savaş gemileriyle yoğun bir şekilde yazışan Cizvit rahiplerini iletişim araçlarından mahrum bırakmak için özel bir çaba gösterildi.⁴⁸ Sıradan gezginler ve yolcular bile, mektup taşıma ihtimaline karşı arandı.⁴⁹ Amerikan Konsolosu'na göre, yetkililer iletişim araçlarını kontrol etmek konusunda o kadar katıydı ki, savaşın başında, kişiler veya arkadaşlar arası not ve mektup gönderilmesi bile, "8.80 dolarlık bir para cezası ile yasaklanmıştı."⁵⁰ Aynı şekilde, Osmanlı'nın İtilaf Devletleri'ne savaş ilanıyla birlikte Beyrut, Kudüs, Halep ve Şam'da Fransız ve İngiliz konsolosluk binaları da polis tarafından arandı.⁵¹ Osmanlı polisi herhangi bir İngiliz belgesini ele geçirmeyi başaramamış olmasına rağmen Beyrut ve Şam'daki Fransız belgelerine el konuldu.⁵² Daha önce değinildiği üzere, bu belgeler daha sonra, Arap hareketinin liderlerini cezalandırmak için kanıt olarak kullanılacaktı.

BOA, DH.ŞFR 456/64, Vehib'den Talat'a, 22 Kanun-ı Evvel 1330 (4 Ocak 1915); USNA, RG 59, 867.00/707, Amerikan Başkonsolosu'ndan Morgenthau'ya, 13 Ekim 1914.

47 BOA, DH.EUM 5.Şb 5/46, 26 Teşrin-i Sani 1330 (9 Aralık 1914).

48 HHStA, PA 38/363, Ranzî'den Berchtold'a, Şam, 10 Eylül 1914: Postahanelerin kapatılmasına dair bkz. PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 15 Ekim 1914.

49 USNA, RG 59, 867.00/728, Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, 27 Kasım 1914.

50 USNA; RG 59, 867.00/708, Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, 3 Aralık 1914.

51 Kudüs'teki aramaya dair bkz. BOA, DH.ŞFR 452/15, Kudüs Valisi'nden Talat'a, Kudüs, 22 Teşrin-i Sani 1330 (5 Aralık 1914); Beyrut'taki için bkz. BOA, DH.ŞFR 508/101, Beyrut Valisi'nden Talat'a, Beyrut, 28 Kanun-ı Sani 1331 (10 Şubat 1915); Şam için bkz. BOA, DH.ŞFR 479/4, Cemal'den Talat'a, Şam, 23 Haziran 1331 (6 Temmuz 1331); Halep için bkz. USNA, RG 59, 867.00/728, Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, 27 Kasım 1914; Ayrıca bkz. Arslan, *Siretu Zatiyya*, s. 133.

52 BOA, DH.ŞFR, 510/88, Azmi'den Dâhiliye Nezareti'ne, 10 Şubat 1331 (23 Şubat 1915); USNA, RG 59, 867.00/728, Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, 27 Kasım 1914.

Osmanlı kabinesinin bütün İtilaf kurumlarını kapatma ve onları Osmanlı idaresinin kontrolü altına alma kararından sonra, Fransız tıp, eğitim ve dinî kurumlarına karşı katı bir kovuşturma süreci başlatıldı. Bu bağlamda, tüm Fransız kurumlarına -okulları, hastaneleri, yetimhaneleri vb.- mülkleriyle birlikte el konulup rahipleri ve rahibeleri görevlerinden alınarak⁵³ bu kurumları terk etmeye zorlandılar.⁵⁴ Polis, çeşitli şehirlerde ve Beyrut'taki Fransız toplumunda bulunan rahiplerin evlerinde arama yaptı. Şam ve Kudüs'te rahipler ve rahibeler tarafından işletilen okul binaları ve Fransız koruması altındaki kiliseler, askerî kışlalara dönüştürüldü.⁵⁵ Diğer eğitim kurumları ise Mekteb-i Sultani ve Darulmuallimin'e dönüşmek kaydıyla Osmanlı eğitim hiyerarşisi içerisinde faaliyetlerine devam edebildiler.⁵⁶ Papalığın Katolik kurumlarını koruma altına alma talebi ise sonuçsuz kaldı.⁵⁷ Halep Alman Konsolosu, altı ay sonra kaleme aldığı raporunda,

- 53 BOA, MF.MKT 1202/60, Beyrut Valisi'nden Beyrut'taki Maarif Nazırı'na, 1 Teşrin-i Sani 1330 (14 Kasım 1914); USNA, RG 59, 867.00/713, Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, Beyrut, 9 Kasım 1914; USNA, RG 59, 867.00/728, Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, 27 Kasım 1914.
- 54 BOA, MF. MKT 1202/60, Maarif Nazırı'ndan Beyrut'taki Maarif Müdürü'ne, 23 Nisan 1331 (6 Nisan 1915). Görevden alınan rahipler ve el konulan mal-lara dair bazı atıflar için bkz. MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Reffye'den Defrance'a, İskenderiye, 7 Ocak 1915; USNA, RG 59, 867/00/728, Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, 27 Kasım 1914.
- 55 Lübnan ve Suriye'deki uygulamalar için bkz. MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Reffye'den Defrance'a, İskenderiye, 20 Kasım 1914; Zahle'deki olaylar için bkz. TNA, FO 371/2480, Eliot'tan Grey'e, "Situation in the Lebanon," Atina, 31 Aralık 1914; Filistin için bkz. MAEE; Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Reffye'den Defrance'a, İskenderiye, 2 Ocak 1914.
- 56 BOA, MF.MKT 1202/60, Dâhiliye Nazırı'ndan Suriye Valisi'ne, 29 Teşrin-i Evvel 1330 (11 Kasım 1914).
- 57 Papalık, Osmanlı hükûmetinin, Fransa tarafından Fransız kurumları olarak korunan tüm kurumlara muamelesinden şikâyet ediyordu: BOA, DH.EUM 5.Şb 8/2; Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne, 27 Teşrin-i Sani 1330 (10 Aralık 1914); PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Loytvet'ten Bethmann-Hollweg'e, Şam, 18 Aralık 1914.

Fransız okullarının kapatılmasının ve Katolikler üzerindeki Fransız korumasının kalkmasının, Fransız kültürünün eğitim yoluyla yayılmasını önemli ölçüde engellediğini bildirmekteydi.⁵⁸

Söz konusu Fransız kurumlarının Osmanlılaştırılmasına gelince, müsadere edilmelerini takiben, Osmanlı hükûmeti savaş döneminin ortasına kadar, bunların Osmanlı kurumlarına dönüştürülmesi sürecini tamamladı. Yukarıda açıklandığı gibi, bir kısmı ordu tarafından askerî amaçlar doğrultusunda kullanım için işgal edildi. Ancak diğerleri Osmanlı eğitim kurumları olarak hizmet vermeye devam etti. Maarif Nazırı'nın Beyrut Maarif Müdürü'ne gönderdiği bir telgraf, Osmanlı hükûmetinin bu kurumların Osmanlılaştırılması ile ilgili yaklaşımını ortaya koymaktadır. Nazır, bu kurumlara el konulduğu zaman öğretim elemanlarının da değiştirilmesini talep etmekteydi. Aksi takdirde bu kurumlar sadece isim değiştirmiş olacaktı.⁵⁹

Bu bağlamda, Birinci Bölüm'de incelendiği gibi, St. Anna Kilisesi'ne ait bazı bölümler, İslâm hukuku eğitimi veren bir okula dönüştürülerek buraya savaş dönemi şartlarında sembolik değeri yüksek bir isim verilmiştir: Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi. Selahaddin, 1187'de Kudüs'ü Haçlılardan geri almış olan Eyyübi Sultanı'ydı ve bu ismin verilmesi kesinlikle dönemin İttihâd-ı İslâm politikalarının bir neticesiydi.⁶⁰ Benzer şekilde, Freres des Ecoles Chretiennes de işgal edilmiş ve Osmanlı Mekteb-i Sultanisi'ne dönüştürülmüştü.⁶¹ Yerel kamuoyunu manipüle etme potansiyeli sebebiyle, tüm personeli sınır

58 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 8 Mayıs 1915.

59 BOA, MFMKT 1202/60, Dâhiliye Nazırı'ndan Beyrut Maarif Müdürü'ne, 23 Nisan 1331 (6 Nisan 1915).

60 Daha fazla bilgi için bkz. Martin Strohmeier, *Al-Kulliyya as-Salahiyya in Jerusalem: Arabismus, Osmanismus und Panislamismus im Ersten Weltkrieg*, (Stuttgart: Kommissionsverlag Franz Steiner, 1991), ss. 2-3.

61 BOA, DH. EUM 5.Şb 6/6, Macid'den Dâhiliye Nezareti'ne, Kudüs, 30 Teşrin-i Sani 1330 (13 Aralık 1914).

dışı edildi.⁶² Cübeyl, Trablus ve Cünye'de, hükûmet, Fransız okullarının Osmanlılaştırılmasından sonra, bu okullarda Türk ve Arap öğretmenleri görevlendirdi. Bu dinî kurumların kapılarının üstündeki haçlar indirilerek yerlerine hilal yerleştirildi.⁶³

Benzer bir politika, Nisan 1916'da Lübnan'da Ali Münif Bey tarafından yürürlüğe konuldu. Lübnan'ın savaştan önce özerk bir hükûmeti olduğundan, Fransız kurumlarının Osmanlılaştırılması, burada Suriye'nin diğer bölgelerine göre daha yavaş ilerliyordu. Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı, göreve başlamasından kısa süre sonra "Osmanlı Lübnan'ında bulunan ve yabancı cemaat üyeleri olan keşiş, rahip ve rahibelere" hitaben bir bildiri yayınlayarak Osmanlı vatandaşlığı almış olan tüm din adamlarının yabancı cemaatlerle olan bağlarını koparmalarını emretti. Bu dinî şahsiyetler, manastır hayatlarını sürdürmek istiyorlarsa, yerel Hristiyan toplulukların, yani Maruni, Rum-Katolik ya da Rum-Ortodoks cemaati liderlerinin onayını almak zorundaydılar. Bu bildiriyle, Cebel-i Lübnan'da Fransız koruması altında bulunan kurumlara ait tüm kiliseler, okullar ve diğer vakıflara el konuldu. Beyrut Alman Konsolosu, bu politikaların ana amacının, Lübnan'da oldukça güçlenmiş bulunan Fransız nüfuzunu kırmak olduğunun altını çizmekteydi.⁶⁴

Çocukların eğitimi, kimlik inşa süreçlerinde hayati öneme sahip olduğundan, yetimhanelerin ve okulların Osmanlılaştırılmasına özel bir ihtimam gösterilmişti. Osmanlı Maarif Nazırı'na göre, nihai amaç, bu kurumları İslâmileştirmek ve önlerindeki

62 BOA, DH.SFR 450/67, Kudüs Valisi'nden Talat'a, Kudüs, 13 Teşrin-i Sani 1330 (26 Kasım 1914); HHStA, PA 38/367, Kudüs Konsolosu'ndan Buri-an'a, Kudüs, 7 Haziran 1915.

63 TNA, FO 371/2777; McMahon'dan Dışişleri'ne (Suriye'den dönmüş bir casus aktarıyor), Kahire, 20 Mayıs 1916.

64 PA-AA, Türkei 177, Bd. 13, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 12 Nisan 1916. Bir İngiliz belgesinde de benzer açıklamalar bulunmaktadır. Bununla birlikte, yazar yer ve zamanı spesifik olarak ifade etmemiştir. Metinde belirgin abartılar söz konusudur: TNA, FO 371/2777, McMahon'dan Dışişleri'ne (Suriye'den dönmüş bir muhbir aktarıyor), Kahire, 20 Mayıs 1916.

“yabancı” sıfatını silmekti.⁶⁵ Bu nedenle, Beyrut’taki Fransız yetimhanesinde, rahibelerin gönderilmesinden sonra, kurum hizmetlerinin sürdürülebilmesi için 151 kadına ihtiyaç duyulmuştu.⁶⁶ Bundan dolayı, ebeveynleri tarafından rahip ve rahibe olarak eğitilmek üzere kaydedilmiş Hristiyan çocukların, ailelerine geri gönderilmeleri zorunluluğu ortaya çıktı. Hristiyan eğitmen ve görevlilerin kısa süre içerisinde Müslümanlarla ikame edilmesi düşünülmekteydi.⁶⁷ Beyrut’takinin aksine, Şam’da, Hristiyan yetimlerin bakımı yeni Müslüman öğretmenlere emanet edilecekti.⁶⁸ Fakat Şam’daki yetimhane, Cemal Paşa’nın müdahalesiyle, el koyma sürecinden muaf tutuldu.⁶⁹

Beyrut’taki bir Osmanlı yetimhanesinin durumuna burada çalışan bir hemşire olan Felizitas Taux’nun tanık oldukları üzerinden bakıldığında, dönüşümün boyutları daha anlaşılır olacaktır. Yetimler ve diğer öğrencilerin (800 öğrencinin) eğitimi için okul olarak kullanılan merkezî bir bina, bir yetim erkek yurdu (145 erkek çocuk için), bir yetim kız yurdu (275 kız çocuk için) ve bir hastaneyi içeren Beyrut’taki Fransız yetimhanelerine el konulmasını müteakip, Beyrut Valisi bu kurumlara Kudret Bey adında bir Türk müdür atamıştı. Yeni müdür ilk olarak, savaştan önce Fransız koruması altında çalışmış ve yetimhanelerde hizmet vermiş olan iki

65 BOA, MEMKT 1202/60, Dâhiliye Nazırı’ndan Beyrut’ta Maarif Müdürü’ne, 28 Nisan 1331 (11 Nisan 1915). Şam’da Fransız yetimhanesinin (50 çocuk) Osmanlılaştırılması ve buraya Müslüman çocukların yerleşimi için bkz. BOA, ME. MKT 1202/60, Suriye Maarif Müdürü’nden Maarif Nezareti’ne, Şam, 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915).

66 BOA, MEMKT 1202/60, Beyrut Maarif Müdürü’nden Maarif Nezareti’ne, 26 Nisan 1331 (9 Nisan 1915).

67 BOA, MEMKT 1202/60, Dâhiliye Nazırı’ndan Beyrut Maarif Müdürü’ne, 28 Nisan 1331 (11 Nisan 1915). Şam’da Fransız yetimhanesinin (50 çocuk) Osmanlılaştırılması ve buraya Müslüman çocukların yerleşimi için bkz. BOA, MEMKT 1202/60; Suriye Maarif Müdürü’nden Maarif Nezareti’ne, Şam, 26 Nisan 1331 (9 Nisan 1915).

68 BOA, MEMKT 1202/60, 3 Mayıs 1331 (16 Mayıs 1915).

69 BOA, MEMKT 1202/60, 10 Haziran 1331 (23 Nisan 1915).

Alman hemşireyi, çocukların bakımında kullanmak yerine farklı yetimhanelerde veznedar olarak atamıştı. Bu uygulama, merkezi hükûmetin, bu tarz görevlilerin öğretmen olarak çalışmadıkları takdirde Suriye'de kalabilmelerine izin veren emrinin bir gereği olarak ortaya çıkmıştı.⁷⁰ Kudret Bey daha sonra bu kurumları yönetmekte başarılı olamamasından dolayı görevden alınacaktı.⁷¹

Kudret Bey, yetimhanelere 25 Müslüman yetim getirerek bu çocuklara burada bakılmasını emretti. Ayrıca, Müslüman çocuklarının kiliseye götürülmemesini emretti ve Alman hemşirelerin istifa etme tehdidine rağmen, Hristiyanların kutsal figürlerinin (Meryem Ana, Joseph Antonius, Aziz Vincens ve haç) tüm heykellerini hastaneden ve yetimhanelerden kaldırttı.⁷² Yine benzer şekilde, Beyrut'taki Cizvit Okulu'nun ibadet mahalli bir konferans salonuna dönüştürülerek binanın içindeki tüm Hristiyan kutsal alametleri kaldırıldı.⁷³

Cemal Paşa'nın Suriye'de görev yapan Fransız dinî kurumları çalışanları ile ilgili bir başka sorunu ise, bu kurumların hizmetinde

70 Hemşire, Avusturya Beyrut Konsolosu aracılığıyla Almanya'daki Köln Katedrali Kardinali'ne mektubunu iletmek istemiştir. Ancak, hükûmeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir diplomatik kriz oluşmasından korkan konsolos, mektubu Avusturya Dışişleri Bakanı Burian'a iletmıştır. Mektubun orijinal versiyonu ve konsolosun yorumu için bkz. HHStA, PA 38/369, Nedwed'den Burian'a, Beyrut, 8 Ağustos 1916; Osmanlı hükûmetinin Fransız kurumlarında çalışan Alman ve Avusturyalıların istihdamına ilişkin savaş öncesi emri için bkz. BOA, DH. EUM 9/55A, Suriye Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 10 Teşrin-i Sani 1330 (23 Kasım 1914); Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Valisi'ne, 11 Teşrin-i Sani 1330 (24 Kasım 1914).

71 BOA, DH. ŞFR 531/86, Azmi'den Talat'a, Beyrut, 28 Ağustos 1916 (10 Eylül 1916).

72 HHStA, PA 38/369, Nedwed'den Burian'a, Beyrut, 8 Ağustos 1916. Bazı Osmanlı belgeleri, Müslüman çocukların el konulan yetimhanelere yerleştiklerini de göstermektedir: BOA, MFMKT 1202/60, Dâhiliye Nezareti'nden Valiliklere, 30 Mart 1331 (11 Nisan 1915).

73 BOA, MFMKT 1202/60, Dahiliye'den Beyrut Valisi'ne, 7 Haziran 1331 (20 Haziran 1915); BOA, MFMKT 1202/60, Beyrut Maarif Müdürü'nden Maarif Nezareti'ne, 10 Haziran 1331 (23 Haziran 1915).

olan veya Fransa himayesinde bulunan Alman ve Avusturya vatandaşlarının durumuydu. Cemal'e göre, bunların faaliyetlerine tolerans göstermesi, yabancı nüfuzunun farklı bir biçimde devam etmesi, yani, Almanların ya da Avusturyalıların, Suriye'de takip ettikleri en önemli hedefleri olan Fransızların yerini almaları anlamına gelecekti.⁷⁴ Bu sebeple, Alman ve Avusturya konsolosları, Suriye Valisi'ne başvurarak bu kurumların faaliyetlerine daha önce olduğu şekilde devam etmelerine izin verilmesini talep etti.⁷⁵ Osmanlı hükûmeti, söz konusu devletlerin amaçlarının farkında olarak, çalışanlarının, okullarda ve manastırlarda öğretmen olarak çalışmamaları koşuluyla Suriye'de kalmasına izin verdi.⁷⁶

Cemal Paşa ve onun idaresi altındaki bürokrasi, bu kurumların yapısını tahrip etme ve beşeri sermayelerini gasp etme pahasına Fransız kurumlarını Osmanlılaştırmakta büyük ölçüde başarılı oldu. Zira yabancı devletler bu kurumlar üzerinden büyük nüfuz kullanabilmekte ve kurumlarının ve çoğunlukla bu kurumlarda faaliyet gösteren vatandaşlarının karşı karşıya kaldığı sorunları bahane ederek Suriye'de Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalede bulunabilmekteydiler. Böylelikle, Cemal, büyük olasılıkla savaş sonrası dönemde oluşmasını muhtemel gördüğü şartları göz önünde bulundurarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye topraklarında yabancı güçlerin müdahalelerinden tamamen kurtulması yönünde çok önemli bir adım attığını düşünmekteydi.

74 Ayrıntılar bir sonraki bölümde izah edilecektir. Bu tür niyetlere dair örnekler için bkz. PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, Halep, 8 Mayıs 1915; HHStA, PA 12/377, Brawer'dan Burian'a, İstanbul, 24 Mart 1916.

75 Aşağıda detaylı olarak açıklanacağı üzere, Talat'a gönderilen bir raporda, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu devletlerin çabalarının farkında olduğu ve onlara karşı mücadele verdiği bariz olarak anlaşılmaktadır: BOA, DH.EUM 5.Şb 30/38, Mehmet Ali'den (Maarif Müfettişi) Dâhiliye Nezareti'ne, 20 Teşrin-i Evvel 1332 (2 Kasım 1916).

76 BOA, EUM 5.Şb. 9/55A, Suriye Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 10 Teşrin-i Sani 1330 (23 Kasım 1914), Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Valisi'ne, 11 Teşrin-i Sani 1330 (24 Kasım 1914).

Suriye'de Tarafsız ve Müttefik Nüfuzunun Kontrol Altına Alınması

Düşman devletlerin etkisini ortadan kaldırmaya yönelik girişimlere ek olarak, kapitülasyonların kaldırılması da, Osmanlı hükûmetinin, müttefik ve tarafsız devletlerin Suriye topraklarında nüfuz kurmalarını engellemesini sağladı. Bu bölüm, Cemal Paşa'nın tarafsız ve müttefik devletlerin nüfuzunu kontrol etme ve imparatorluğun Suriye'deki idari işlerine müdahalesini engelleme mücadelesini tahlil etmektedir.

Suriye'deki Alman Faaliyetleri ve Türk ve Arap Tepkisi

Almanya'nın Suriye topraklarında nüfuz kazanmaya yönelik girişimleri, II. Wilhelm'in tahta çıkmasından önce başlamış olup⁷⁷ savaşın arifesinde Suriye'deki Alman kolonizasyonu, Fransa'ninkine kıyaslanacak seviyede olmasa da,⁷⁸ önemli bir düzeye ulaşmıştı.⁷⁹ Cemal Paşa Suriye'de göreve başladığında, Almanya'nın savaş şartlarından ve müttefiklik avantajından yararlanarak kendi nüfuzunu derinleştirmeyi amaçladığı yaygın olarak bilinmekteydi.⁸⁰ Almanya'ya kıyasla daha geride olmasına rağmen, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da, savaş koşullarından yararlanmak suretiyle, Fransa'nın bıraktığı boşluğu doldurarak en azından vilayetlerdeki Katolikler arasında nüfuz kurmaya çalışmaktaydı.⁸¹

77 İlk Alman kolonisi, 1868'de Filistin'de, bağımsız bir Hristiyan kolonisi olarak kurulmuştur: Arthur Ruppın, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, (Berlin: Kolonial-Wirtschaftliches Komitee Verlag, 1917).

78 Suriye'deki Alman ve Fransız yatırımları arasındaki bazı karşılaştırmalar için bkz. Fulton, "France and the End of the Ottoman Empire".

79 Almanya'nın Suriye'ye nüfuzunun tarihi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ulrich Trumpener, "Germany and the End of the Ottoman Empire," in Kent, *The Great Powers*, ss. 107-136; Suriye'deki Alman nüfuzunun temeli haline gelmiş olan, Wilhelma ve Sarena isimli iki Alman kolonisinin nüfusu, 3.000'e ulaşmıştır: TNA, FO 371/2482, Norman Bethwich'ten Dışişleri'ne, tarihsiz.

80 HHStA, PA 12/209, Ranzî'den Burian'a, Şam, 28 Ocak 1915.

81 Avusturya elçisinin bu doğrultudaki tavsiyesi için bkz. HHStA, PA 12/210, Pallavicini'den Burian'a, İstanbul, 9 Aralık 1916; Bu konuya dair bir Alman

Yukarıda açıklandığı gibi, Cemal Paşa'nın Suriye Genel Valisi olarak atanmasının sebebi, bu topraklardaki Osmanlı varlığını güçlendirmek ve bu vilayetlerin yabancı müdahalesinden masumiyetini sağlamaktı. Bu nedenle, muhasım devletlerin nüfuzunun ortadan kaldırılmasına ek olarak, imparatorluğun müttefiklerinin de bölgede nüfuz alanı kazanma çabalarına karşı mücadele etmek zorundaydı. Aşağıda açıklanacağı üzere, Cemal, Suriye'nin gelişmesi söz konusu olduğunda, Alman teknik ve bilimsel deneyimlerinden yararlanma konusunda tereddüt etmedi. Ancak, bizzat Almanlar tarafından da ifade edildiği gibi bu süreçteki rolleri, Cemal'in zihninde, danışmanlıktan fazlası değildi.⁸²

Savaşın başlamasıyla Almanya, Suriye'ye bir nüfuz ve kolonileşme alanı olarak göz dikmişti. Bu amaçla, her şeyden önce, Suriye'deki Alman yetkililerin sayısı ve kalitesi artırılmıştı. Savaştan önce Almanya, Şam'da bir konsolos vekiliyle temsil ediliyordu. Palaestina Bank'ın yöneticisi Karl Schiefer, burada konsolos vekili olarak görev yapmaktaydı. Ancak, savaşın başlamasından sonra, Suriye ve Arapların Almanya için artan öneminin bir neticesi olarak, psikoloji alanında uzman bir doktor ve önemli bir diplomat olan Dr. Loytvet, geniş yetkilerle Şam'a gönderildi. Şam Avusturya Konsolosu'na göre, yeni konsolos kısa süre içinde Cemal Paşa ve Suriye'deki Osmanlı yetkilileri üzerinde etki sahibi olmuştu.⁸³ Dr. Loytvet'e ek olarak, subaylardan mühendislere kadar, Suriye'de çalışan bütün Alman yetkililer, Alman nüfuzunu artırmak için çalışmaktaydı.⁸⁴ Kudüs İspanyol Konsolosu, savaş başında Kudüs'ün Almanlaştırılma çabalarını şöyle izah eder:

raporu için bkz. PA-AA, Türkiye 177, Bd. 16, Brode'dan Dışişleri'ne, Kudüs, 24 Ekim 1917; Osmanlı otoritelerinin, Avusturya'nın bu yöndeki teşebbüslerine dair çalışma arkadaşlarına yaptıkları bir uyarı için bkz. BOA, DH.EUM 5.Şb 30/38, Mehmet Ali'den (Maarif Müfettişi) Dâhiliye Nezareti'ne, 20 Teşrin-i Evvel 1332 (2 Kasım 1916).

82 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e, İstanbul, 21 Ocak 1916.

83 HHStA, PA 12/209, Ranzi'den Burian'a, Şam, 28 Ocak 1915.

84 HHStA, PA 38/369, Ranzi'den Burian'a, Şam, 31 Ocak 1916.

“Kudüs hızla Almanlaştırılıyor: Yeni askerî vali, Bach Paşa adını verdikleri bir Alman generali. Ayrıca, askerî personel şefi, askerî denetçi vb. de Alman.”⁸⁵

Her şeyden önce, Almanya, savaş sonrası dönem için, gelecekte kolonize etmeyi düşündüğü bir bölgede bu amaç için alt-yapı oluşturacak bir politikayı hayata geçirmek için çabalıyordu. Savaş sırasında Almanya’da çıkan, Suriye ve çevresinin Almanya için bir değerini sorgulayan bazı yayınlar, bu niyetleri açık bir şekilde ifade ediyordu.⁸⁶ Aynı şekilde, savaş dönemi boyunca Almanya, Fransa’dan ele geçirilen demiryollarının işletme haklarını elde etmek için büyük çaba sarf etmekteydi. Dahası, bazı Alman yetkililer savaşın sonunda bu hakların Fransa’dan savaş tazminatı olarak talep edilmesini düşünüyordu.⁸⁷

Almanlar, aynı zamanda, Hicaz Demiryolu’nun idaresini de, Türklerin kötü yönettikleri bahanesiyle ele geçirmeye çalıştı. Suriye’deki Alman yetkililer, defalarca demiryolu şirketinin yönetimindeki hatalardan şikâyet ederek, kötü yönetimin Suriye’deki askerî işlerin düzgün örgütlenmesini engellediğini iddia ediyordu. Bu yetkililer, raporlarında şikâyetlerini ifade ettikten sonra, Hicaz Demiryolu’nun yönetiminin Almanların eline geçmesi halinde hizmetlerin iyileştirileceğini savunuyorlardı.⁸⁸ Hicaz Demiryolu’nu elde etmek, bu demiryolu şirketine verilen maden

85 Ballobar, *Jerusalem*, s. 42.

86 Söz konusu yayınlardan bazıları için bkz. E. Brandenburg, *Bericht über Eine Reise in Syrien und Palaestina*, (Berlin: Gesellschaft für Palaestina-Forschung, 1914); Emil Zimmermann, *Kann uns Mesopotamien eigene kolonien ersetzen?*, (Berlin: Kolonial-Wirtschaftliches Komitee Verlag, 1917); S. Killermann, *Die Blumen des heiligen Landes: Botanische Auslese einer Frühlingssahrt durch Syrien und Palaestina*, (Leipzig: Hinrichsische Buchhandlung, 1917).

87 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Rossler’dan Bethmann-Hollweg’e, Halep, 8 Mayıs 1915.

88 Bazı örnekler için bkz. PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Mutius’tan Bethmann-Hollweg’e, Beyrut, 1 Mayıs 1915; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 16, Bernstoff’tan AA’ya (aktaran Graf Schdenburg, Şam), İstanbul, 21 Kasım 1917; BA-MA, RM 40/678, Busse’dan Deniz Erkan-ı Harb Reisi’ne, 7 Şubat 1916; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Rossler’dan Bethmann-Hollweg’e, Halep, 8 Mayıs 1915.

çıkarma haklarını devralmak anlamına geliyordu ki bu da Almanların yapmayı planladığı şeydi.⁸⁹

Dahası, Almanlar Suriye’de çeşitli yerlerde tarım kolonileri kurmayı hedeflemişlerdir.⁹⁰ Bu amaçla, Meclis-i Mebusan üyesi olan ve Osmanlı Devleti’nin savaş dönemi faaliyetlerinde aktif rol almış bulunan Abdurrahman Paşa el-Yusuf’u, sahibi olduğu, Suriye’deki çeşitli mahallerde yayılmış büyük tarım arazilerine (100.000 hektar) makineleşmiş yoğun tarım yöntemleri kullanma konusunda ikna etmeye çalıştılar. Osmanlı hükûmetinin yabancı yatırımlar karşısındaki olumsuz tavrı nedeniyle, bu teşebbüste bir Osmanlı şirket ortağı ile çalışmayı planladılar. Böylelikle, tarımın makineleşmesi ile birlikte, tarım makinelerinin siparişleri Almanya’dan verilecekti. Alman endüstrisinin neler yapabileceğinin gösterilmesi de bölgedeki talebi daha da artıracaktı. Bütün bu bilgiler, paşanın bu amaçla yaptığı ziyaret üzerine, Berlin’e iletilmişti.⁹¹ Bununla birlikte, Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı’ndaki yenilgisi, bu projeyi gerçekleştirmeyi imkânsız hale getirdi.

Almanlar, Suriye’de hem madenler hem de tarım arazileri için Avusturya ile de rekabet etmek zorundaydı. Alman yetkililer, Avusturya’nın, Suriye’de Alman kanıyla ödenecek bir tarımsal bolluğu sömürme ihtimalinden rahatsız olmuştu.⁹² Madenler konusunda da benzer bir çatışma yaşanmış, Avusturya, Heraklea çevresindeki madenlerin işletme haklarını elde etme teşebbüsünde bulununca,

89 Hicaz Demiryolu Şirketi’nin elindeki bazı madenlere dair bkz. BOA BEO 4321/324968, Evkaf Nezareti’nden Ticaret Nezareti’ne, 27 Teşrin-i Evvel 1330 (10 Kasım 1914).

90 BA-MA, RM 40/678, Busse’den Erkan-ı Harb Reisi’ne, 7 Şubat 1916; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Grobba’dan Dışişleri’ne, Kudüs, 23 Temmuz 1917.

91 Savaşın patlak vermesinden kısa bir süre önce, Abdurrahman Paşa, topraklarında tarımın modernizasyonu için bir Fransız-Belçikalı şirketle anlaşmak üzereydi, fakat savaşın başlaması, projenin başarısız olmasına neden oldu. Bundan sonra, arazilerine Almanlar ilgi duymaya başladı: PA-AA, Türkiye 177, Bd. 18, Brode’den Hertling’e, Şam, 12 Eylül 1918.

92 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 18, Brode’den Hertling’e, Şam, 12 Eylül 1918.

Alman hükûmeti bu konuda Avusturyalı yetkilileri uyarmakta tereddüt etmemişti.⁹³

Cemal, Almanların amaçlarının farkında olup onları engellemek için elinden geleni yaptı. Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin Cemal Paşa'ya gönderdiği bir telgraftan, Osmanlı hükûmetinin, Almanların Hicaz Demiryolu'nun işletme haklarını ve demiryolu çevresindeki maden yataklarını ele geçirme niyetinin neredeyse her detayı hakkında bilgi sahibi olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Bu bilgiyi Cemal'e ileten Hayri, Alman faaliyetlerine karşı ihtiyatlı olmasını istemekteydi.⁹⁴ Cemal, Şeyhülislâm'a Hicaz Demiryolu'nu bu Alman emellerinden koruyacağı konusunda güvence verdi.⁹⁵ Bu amaçla, Lübnan'ın çeşitli kentlerindeki madenler ve Trablus'taki kömür yatakları, Hicaz Demiryolu Şirketi'nce ilhak edildi.⁹⁶

Avusturyalı, Amerikalı ve Osmanlı yetkililerinin raporlarına bakıldığında, Cemal'in Suriye'deki Osmanlı otoritesinin tam anlamıyla gerçekleşmesi için ekonomik bağımsızlığın öneminin farkında olduğu ve Suriye'deki görev süresi boyunca Almanların rolünün danışmanlığın ötesine geçmesine izin vermediği açıkça görülmektedir. Dahası, Suriye'deki Türk personel ve askerlerin çoğu, Almanların Osmanlı topraklarında ve Suriye'de bir manda kurmayı planladığını anlamış ve Alman faaliyetlerinden rahatsız olmuşlardı.⁹⁷

93 PA-AA, Türki 177, Bd. 14, Graf Wedel'den Bethmann-Hollweg'e, Viyana, 7 Mayıs 1916.

94 Şeyhülislâm, bu bilgiyi Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı'nın üçüncü Şimendifer şubesinin Alman yöneticisi Petternich'ten (Metternich?) aktarıyordu: BOA, DH.ŞFR 52/10, Şeyhülislâm'dan Cemal'e, 13 Nisan 1331 (26 Nisan 1915).

95 BOA, DH.ŞFR 52/189, Şeyhülislâm'dan Cemal'e, 19 Nisan 1331 (1 Mayıs 1915).

96 BOA, A.MTZ.CL 7/295, Sadaret'ten Ticaret, Evkaf ve Ziraat Nazırlıklarına, 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1331).

97 HHStA, PA 38/366, Dandini'den Burian'a, Halep, 27 Eylül 1915; HHStA, PA 38/366, Dandini'den Czernin'e, Halep, 9 Ağustos 1917; TNA, FO 371/3058, Grahame'den FO'ya, Paris, 10 Haziran 1917; BOA, DH.ŞFR 461/84, Hulusi'den Talat'a, Şam, 3 Şubat 1330 (16 Şubat 1915).

Savaş boyunca, Alman ve Türk askerleri arasında, Almanların Türk ve Araplara karşı küçümseyici tavırları ve Almanya'nın sömürgecilik niyetlerinden kaynaklanan anlaşmazlık ve çatışmalar yaşandı.⁹⁸ Savaşın sonuna doğru, Suriye'de çalışan Türklerin tepkisi, Şam'ın en merkezî caddelerinde Türkçe yazılmış bir Alman karşıtı afişin asılmasına kadar vardı. Avusturya Konsolosu, diline bakarak, afişin Almanlardan nefret eden Türk askerlerinin ürünü olduğunu düşünmekteydi. Afişin içeriği, Alman askerlerine düşmanlık nedenlerini açıkça ortaya koymaktadır:

Almanlar tarafından aşama aşama işgal edilen ülkemizi onlardan kurtaracağımız bilinmelidir. Vakit çok geç olmadan bunu fark ettik. İstanbul'dan Filistine kadar toplam Alman gücü 3 taburdur. Bu miktar daha da yükselmeden halkımızı uyarıyoruz. Çanakkale ve Kutü'l-Amare'de bütün savaşı tek başımıza idare ettiğimizi de not etmek gerekir. Bizim askerlerimizin nasıl beslendiğine bir bakınız. Alman askerleri bizim askerlerimizden üç kat daha fazla yiyorlar. Bu gerçekleri halka açıklıyoruz. Birkaç gün içerisinde yeni bir diğer afiş daha bunu (afişi) takip edecek.⁹⁹

Yerel halka gelince, Almanlara karşı benzer bir tepki hem Hristiyan hem de Müslüman Suriyeliler arasında yaygın bir şekilde görülmekteydi. Bir Alman askerî yetkilisine göre, kıtlık, enflasyon ve askerî talepler gibi savaşla ilgili felaketler için Almanya'yı suçlamaktaydılar.¹⁰⁰ Beyrut Alman Konsolosu'na göre, Suriyeliler gıda fiyatlarındaki artış için Almanların aşırı tüketimini suçluyordular.¹⁰¹ Suriye'deki bir başka Alman yetkili, Arapların, Osmanlı Devleti Almanya yüzünden savaşa girmemiş olsa, Suriyelilere zarar veren

98 BA-MA, RM 5/2320, Mühlens'ten Deniz Erkan-ı Harb Reisi'ne, Kudüs, 22 Haziran 1915; HHStA, PA 38/367, Kudüs Konsolosu'ndan Burian'a, Kudüs, 7 Haziran 1915; BOA, DH.ŞFR 572/2, Azmi'den Talat'a, Beyrut, 22 Teşrin-i Sani 1333 (22 Kasım 1917); HHStA, PA 12/209, Dandini'den Pallavicini'ye, Halep, 3 Ocak 1915.

99 HHStA, PA 38/371, Ranzi'den Burian'a, Şam, 25 Şubat 1918.

100 BA-MA, RM 5/2321, Humann'dan Deniz Ataşesi'ne, 29 Kasım 1916.

101 PA-AA, Türki 177, Bd. 17, Mutius'tan Herding'e, Beyrut, 15 Mart 1918.

felaketlerin gerçekleşmeyeceğini düşündüklerini söylemekteydi. Benzer şekilde, Cemal Paşa tarafından yürütülen idam ve sürgün gibi acımasız uygulamaların faturası da Hristiyan ve Müslüman Suriyeliler tarafından Almanlara kesilmişti. Zira, savaştan önce yabancı devlet temsilcilerinin yaptığı gibi, Almanların bu tür olayları durdurabileceklerini düşünmekteydiler.¹⁰² Bu değerlendirmeler, İtilaf Cephesi'nin yerel nüfus arasındaki popülaritesini artırmasına yol açmış¹⁰³ Müslüman ve Hristiyanları her zamankinden daha fazla birbirine yakınlaştırmıştı.¹⁰⁴

Almanların Suriye'de bir nüfuz alanı yaratmaya yönelik girişimleri halk desteğini kazanamamıştır. Türkler, Almanların iyi niyetli olduğu konusunda şüpheliydi. Müslüman ve Hristiyan Araplar ise savaş sırasında Suriye'de meydana gelen felaketlerde Almanların masumiyetine inanmamaktaydı. Başka bir deyişle, farklı nedenlerden ötürü hem halkın hem de seçkinlerin desteğini almakta başarısız olmuşlardır. Fransız kültürünün hem Türkler hem de Araplar arasındaki popülarlığı, Almanların başarısızlığı için başka bir neden olarak gösterilebilir. Daha sonra gösterileceği üzere, Almanya'nın Suriye'de kültürel ve siyasi nüfuz kazanma girişimleri, büyük ölçüde, Almanya'nın niyetlerinden kuşku duyan yerel ve merkezî Osmanlı yetkililerinin direnişiyle de karşı karşıya kalacaktır.

Hükûmet Yetkililerinin İşlerine Yabancı Müdahalelerin Önlenmesi

Cemal Paşa, Osmanlı yetkililerinin siyasi ve idari konularda yabancı müdahaleden korunması konusunda taviz vermedi. Osmanlı yetkililerinin kendi topraklarında daima tam yetki sahibi

102 BA-MA, RM 5/2323, Grafen'den Deniz Erkan-ı Harb Reisi'ne, İstanbul, 26 Şubat 1918; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Weber'den Hertling'e, İstanbul, 26 Haziran 1918.

103 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Stotzingen'den AA'ya, 17 Kasım 1916.

104 TNA, FO 371/2777, McMahon'dan Dışişleri'ne (Suriye'den dönen bir casus aktarıyor), Kahire, 20 Mayıs 1916.

olmalarının yanında oldu. Bu nedenle, yeni dönemde, Osmanlı yönetim sistemindeki tüm sistem dışı müdahale araçlarının Suriye makamları tarafından mümkün olduğunca önlenmesi gerekiyordu.¹⁰⁵ Ayrıca şehirlerdeki yabancı varlığının görünürlüğünü en aza indirmeye çalıştı. Bu amaçla, savaşın başlangıcında, “Konsolosların kendi konsoloslukları üzerindeki” dışında, “genel kurumların ya da özel konutların hiçbirinin herhangi bir bayrağı çekmesine izin verilmeyeceği” ilan edildi.¹⁰⁶

Dahası, Cemal her vesileyle, kapitülasyonların kaldırılmasından dolayı Osmanlı hükûmetinin işleyişine müdahale eden konsolosların böyle bir eylemde bulunmasının gayrimeşru olduğunun altını çizmekteydi. Kudüs'teki tüm konsolosların katıldığı bir toplantıda, Filistin'deki Siyonist örgütün başı Dr. Ruppın tarafından aktarıldığı üzere, Cemal yabancı devlet temsilcilerine küçümseyici tarzda muamele ederek Suriye'deki konumlarını “seçkin yabancılar” olarak tanımlamaktaydı.¹⁰⁷ Benzer şekilde,

105 Suriye Amerikan Başkonsolosu, kapitülasyonların kaldırılmasından hemen sonra, yerel yetkililerin ve valilerin, yabancıları ve konsolosları küçük düşürmeye başladıklarını rapor etmekteydi: USNA, RG 59, 867.00/707, Amerikan Başkonsolosu'ndan Morgenthau'ya, Beyrut, 13 Ekim 1914.

106 USNA, RG 59, 867.00/729, Amerikan Başkonsolosu'ndan Morgenthau'ya, Beyrut, 17 Kasım 1914.

107 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 9, Ruppın'dan Berlin Siyonist Merkez Bürosu'na, İstanbul, 12 Ekim 1916; Amerikan Başkonsolosu'nun, konsolosların savaşın başlangıcı ile birlikte değişen konumlarını gösteren başka bir raporu için bkz. USNA, RG 59, 867.00/729, Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Kasım 1914; Ruppın, İspanyol Konsolosu'nun, Cemal'in konsoloslara yönelik muamelesi hakkındaki sözlerini doğrular. Konsolosun aktardığı, kendisi ile Cemal arasındaki bir konuşma, konsolosların yeni konumu açısından dikkat çekicidir:

Dün gece mutasarrıf bizi “evinde” ağırladı, yani eski İtalyan Konsolosluğu'nda. Bahçede küçük masalar bulunuyordu ve meslektaşlarımla ve Cemal Paşa'nın gelişini beklerken biraz aperatif atıştırdım. Kendisi gelince bizi selamladı, asları ile konuştu ve hemen –yeni Alman Konsolosu– Heinrich Brode, Kraus [Avusturya Konsolosu], Rapael [Yunan Konsolosu], Glazebrook [Amerikan Konsolosu], bir Alman subayı ve benim bulduğum masaya oturdu. Sohbetin yükünü taşıma sırası bendeydi ve

İspanyol Konsolosu, “[Osmanlı] otoriteleri biz konsoloslara öyle bir kayıtsızlık ve husumetle muamele etmekte ki sanki müttefiklerden ziyade düşman gibiyiz” diyordu.¹⁰⁸ Ruppın'e göre, Hayfa, Yafa ve Kudüs Alman konsolosları, kendi toplumu ve hükûmet arasındaki çatışmaların çözümünde hiçbir rol oynamıyordu. Siyonist lider, Cemal Paşa'yı Suriye'de Alman nüfuzunun gizli bir muhalifi olarak nitelendirmektedir.¹⁰⁹

Alman ve Avusturyalı diplomatlar da Cemal'in, imparatorluğun iç işlerine yabancı konsolosların müdahalesine karşı olan duyarlılığı konusunda Ruppın ile aynı görüşteydiler.¹¹⁰ Avusturya Halep Konsolosu, kapitülasyonların kaldırılmasından sonra, vilayetlerdeki tüm otoritenin valilerin ellerinde yoğunlaştığını bildiriyordu. Bunun doğal sonucu olarak, konsolosların halk arasındaki popülarlığında bir azalma olmuştu. Kapitülasyonların kaldırılmasından önce, Büyük Güçler'in konsoloslukları, askerî ve siyasi iktidar merkezleriydi. Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra ise, Alman, Avusturya ve Amerikan konsolosları -hükûmet işlerine etki etme teşebbüslerinin başarısız olması sonucu- yerel halk arasında itibar kaybı yaşamış ve zayıflıkları ile alay eden bazı şehir efsanelerine konu olmuşlardı.¹¹¹ Benzer şekilde, savaş döneminde

Cemal şakayla, davranışlarına dair “uygunsuz belgeleri” yayınlatıp –tabii burada tarafsızlık konusundaki kusurlarımdan bahsetmiyordu– beni astırmayı düşündüğünü ilan etti.

Ballobar, *Jerusalem*, s. 97.

108 Ballobar, *a.g.e.*, s. 133.

109 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 9, Ruppın'den Berlin Siyonist Merkez Bürosu'na, İstanbul, 12 Ekim 1916. İngiliz yetkililerine ulaşan istihbarat raporu da Cemal'in Almanlarla olan ilişkilerine dair benzer bilgiler veriyordu: TNA, 371/2477, Crewe Markisi'nden Bertie'ye, 3 Temmuz 1915.

110 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 16, Bernstoff'tan Dışişleri'ne (aktaran Kudüs Konsolosu), İstanbul, 21 Kasım 1917; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Deutsche-Palestina Bank Beirut'dan Rosenberg'e, Beyrut, 29 Nisan 1916.

111 Bazen herhangi bir yabancı müdahale durumu daha da kötüleştirilebiliyordu. Siyonist lider Ruppın'ın Filistin'den sürgün edilmesi konusunda Alman büyükelçisi, Cemal Paşa'yı daha fazla rahatsız edeceği ve durum üzerinde olumsuz bir etkisi olacağı sebebiyle, Berlin'in herhangi bir müdahaleden kaçınmasını

yabancı diplomatlarla Arap eşrafı arasındaki ilişkiler de bozulmuştu. Daha önceki yıllarda yerel eşraf hem hükûmet ve konsololar arasında aracı hem de değerli bir bilgi kaynağı olma işlevi görmekteydi. Ancak, konsolosların haklarının kaldırılmasından sonra, bu diplomatik misyonlarla ilişkileri olan eşraf güvenilir kabul ediliyor ve idare tarafından yargılanıyordu.¹¹² İspanyol Konsolosu'nun günlüklerinde ifade edildiğine göre, "Kapitülasyonların kaldırılmasını perçinlemek için" 13 Şubat 1917'den başlayarak, hükûmet "*dragoman* ya da *kavas* isimlerini ve işlevlerini tanımlıyordu"; bunlar "sırasıyla sekreter ve hizmetçi olarak adlandırılacaklardı". Konsolos, Osmanlıların "yakında *kavas* üniformasını da yasaklayacakları" tahmininde bulunuyordu.¹¹³

Cemal, gerektiğinde, imparatorluğun iç meselelerine karışmak yerine kendi işlerine bakmaları konusunda konsolosları uyarmakta tereddüt etmedi. Ekim 1916'da Suriye vilayetlerinde faaliyet gösteren ticaret konsoloslarına, kendilerinden imparatorluğun politik meselelerinden ziyade ticari meselelerle meşgul olmalarını belirten bir mesaj gönderdi. Savaşın başından beri Cemal ve bürokratları, yabancı temsilcilerin nüfuzunu ortadan kaldırmaya çalıştıklarından, Avusturya Halep Konsolosu bu uyarıyı şaşırtıcı bulmamıştı. Cemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun "tam bağımsızlığı" için yabancı müdahalenin izalesiyle mücadele etmekteydi.¹¹⁴

Suriye'nin mutlak hâkimi, hükûmet yetkililerinin bağımsızlığı konusunda o kadar titiz davranıyordu ki, yabancı devlet temsilcilerinin otoritelerini aştıklarını düşündüğünde bunlara karşı en ağır yaptırımlara başvurmaktan kaçınmadı. Bu konudaki en fazla kayda değer olay, Yafa'dan Alman Yahudilerin tahliyesi

istiyordu: PA-AA, Türkiye 195, Bd. L, Kühlmann'dan Dışişleri'ne, İstanbul, 16 Şubat 1917. Benzer şekilde, Ruppın de aynı talebi Almanya'daki Siyonistler için bir başka konuda tekrarlıyordu: PA-AA, Türkiye 195, Bd. 8, Neurath'dan Dışişleri'ne (aktaran Lichtheim), İstanbul, 26 Ocak 1916.

112 HHStA, PA 38/369, Dandini'den Burian'a, Halep, 12 Ekim 1916.

113 Ballobar, *Jerusalem*, ss. 133-134.

114 HHStA, PA 38/369, Dandini'den Burian'a, Halep, 12 Ekim 1916.

üzerine, Yafa'nın Alman dragomanı Schabinger ile Kudüs mutasarrıfı Münir Bey arasında yaşanan bir hadiseydi. Yafa'nın tahliye edilmesine karar verildiğinde, müttefik devletlerinin vatandaşları bu karardan muaf tutulmuştu. Ancak, İkinci Bölüm'de belirtildiği gibi, bu muafiyet Alman Yahudileri için geçerli değildi. Koruması altındaki Yahudilerin talepleri üzerine, Schabinger Kudüs Mutasarrıfı'nı ziyaret ederek bu kararın Alman Yahudilerini de kapsayacak şekilde genişletilmesini talep etti. Tartışma sırasında, tercüman tahliyeyi Rusya'daki Yahudi pogromları ile kıyaslamış¹¹⁵ ve Cemal Paşa'nın Yafa'nın tahliyesi yönündeki eylemlerini sert bir şekilde eleştirmişti.¹¹⁶

Bunun üzerine mutasarrıf, tercümanın sözlerini Cemal Paşa'ya bildirdi.¹¹⁷ O gün Palmiye Pazarı olmasına rağmen Cemal Paşa Kudüs Alman Konsolosu'nu derhal kendisini ziyaret etmeye davet etti. Cemal, söz konusu olayı anlattıktan sonra, konsolosa Yafa'daki temsilcisinin ciddi bir hata yaptığını ve Schabinger'in özür dilememesi durumunda, kendisini Kudüs'e getirtip Divan-ı Harb'e vermekten çekinmeyeceğini ifade etti. Konsolos bunun ciddi bir tehdit olduğu cevabını verdiğinde, Cemal, "Ce n'est pas une menace. Je le ferai" (Bu bir tehdit değil. Yapacağım) karşılığını verdi. Dahası, bu olaya cevaben Cemal Paşa, çevirmenin sansürsüz posta hizmetini ve telgrafla şifreli haberleşmesini bloke etti.¹¹⁸ Ayrıca,

115 Pogrom, bir azınlık gruba yönelik şiddet içeren bir başkaldırı, kitle saldırısı olup azınlık evlerinin, mülklerinin, işletmelerinin ve dinî merkezlerinin tahrip edilmesi ve cinayetlerle karakterize edilir. Asıl olarak ve hala tipik olarak, özellikle de Rus İmparatorluğu'nda gerçekleştirmiş olan, 19 ve 20. yüzyılda Yahudilere karşı saldırıları ifade eder: <http://en.wikipedia.org/wiki/Pogrom>

116 BOA, BEO 4463/334661, Cemal'den Dâhiliye Nezareti'ne, 22 Nisan 1333 (22 Nisan 1917); PA-AA, Türki 177, Bd. 15, Schabinger'den Bethmann-Hollweg'e, Yafa, 14 Mayıs 1917.

117 BOA, BEO 4463/334661, Cemal'den Dâhiliye Nezareti'ne, 22 Nisan 1333 (22 Nisan 1917).

118 PA-AA, Türki 177, Bd. 15, Brode'dan Bethmann-Hollweg'e, Kudüs, 30 Haziran 1917; Bkz. PA-AA, Türki 177, Bd. 15, Ahmed Münir'den Schabinger'e, Yafa, 1 Nisan 1333 (1 Nisan 1917).

Kudüs Mutasarrıfı'na, geri adım atmadığı takdirde konsolosa yönelttiği tehdidini uygulamaya koymasını söyledi.¹¹⁹

Sonunda, konu Kudüs Konsolosu'nun arabuluculuğuyla çözüldü. Cemal'in emri üzerine, mutasarrıf, Schabinger'in bürosuna gelmesi ve eylemleri için özür dilemesi için bir sonraki günün öğlenden sonrasına kadar kendisine mühlet verdi. Schabinger özür dilemek için mutasarrıfa giderken, Kudüs'ün Konsolosu Cemal Paşa'yı Divan-ı Harb fıkriinden vazgeçmeye ikna etti. Ertesi gün, çevirmenin telgraf iletişimleri ve sansürlü posta servisi üzerindeki yasaklar kaldırıldı. Aynı gün Cemal Yafa'yı ziyaret etti ve çevirmen özür dilemeye geldi. Konuşma sırasında Cemal onu durdurup "L'homme est compose de nerfs" (İnsan sinirlerden oluşur) dedi ve kendisini tam olarak ifade etmesine izin vermedi. Böylece mesele Cemal'in istediği şekilde halledilmiş oldu.¹²⁰

Kudüs'ün İngiliz kuvvetleri tarafından ele geçirilmesinden kısa süre önce, Kudüs İspanyol Konsolosu Graf Ballobar'ın dahil olduğu benzer bir olay daha yaşandı. Savaşın başında Osmanlı ordusu tarafından bir İtalyan hastanesine el konulmuştu. Hastane binasının içindeki bir ibadethane, kültürel önemi olan bir nesne kabul edilerek korundu. Filistin Cephesi'ndeki savaşların kızıştığı sırada, Osmanlı yetkilileri, İspanyol Konsolosu'ndan, İtalyan çıkarlarının koruyucusu sıfatıyla Osmanlı ordusunun ibadethaneyi kullanmasına izin vermesini talep etti. Cemal Paşa ile arası iyi olan konsolos, kendisini ziyaret etmeyi istedi, ancak mutasarrıf ona Şam'a gitmesi için seyahat izni vermeyerek bunun yerine onu polis gözetimi altına aldı. Bunun üzerine Kont Ballobar, Cemal Paşa'dan kendisini ziyaret etme izni istedi. Cemal, konsolosu kabul etmekten mutluluk duyacağını belirtmekle birlikte mutasarrıflara

119 BOA, BEO 4463/334661, Cemal'den Dâhiliye Nezareti'ne, 22 Nisan 1333 (22 Nisan 1917).

120 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 15, Schabinger'den Bethmann-Hollweg'e, Yafa, 14 Mayıs 1917; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 15, Brode'dan Bethmann-Hollweg'e, Kudüs, 30 Haziran 1917; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 15, Ahmed Münir'den Schabinger'e, Yafa, 1 Nisan 1333 (1 Nisan 1917).

böyle bir hakkı olmadığı için, karargâhına mutasarrıfa dair şikâ-yette bulunmak amacıyla gelmemesini söyledi.¹²¹

Hristiyan ve Yahudi din adamları, Cemal Paşa'nın emriyle Kudüs'ten çıkarıldığında, mutasarrıf ve Kont Ballobar yine anlaşmazlığa düştü. İspanyol Konsolosu, Latin patriği için verilen bu emre karşı çıkarak, patriğin Kudüs'te kalmasına izin verilmesini talep etti, ancak mutasarrıf bu isteği reddetti. Konsolostan gelen diğer şikâyetler üzerine Cemal, Osmanlı İmparatorluğu'nu terk etmesini isteyen bir emir çıkarttı. Kudüs Mutasarrıfı da aynı taleple Osmanlı merkezî hükûmetine başvurmuş ve konsolosluğun yaptığı tek şeyin hükûmetin çalışmalarını engellemek olduğunu iddia etmişti. Sonunda Latin patriği Kudüs'ten çıkarıldı ve konsolosun itirazı sonuçsuz kaldı.¹²²

Suriye'deki görev süresinin sonuna doğru Cemal Paşa, Yafa Alman Konsolosu'yla ikinci bir anlaşmazlık daha yaşadı. İngilizlerin Kudüs'ü ele geçirmesinden kısa bir süre önce, konsolos Hayfa'yı ziyaret etmiş ve halka şehirden ayrılmaları için çağrıda bulunmuş, onları İngiliz birliklerinin gelişi hakkında bilgilendirmiş ve böylece Hayfa ve çevresindeki insanlar arasında paniğe ve korkuya neden olmuştu. Bunun üzerine, konsolos Şam'a çağrılarak Alman büyükelçisinden onu görevden alması istendi.¹²³

121 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 15, Brode'dan Waldburg'a, Kudüs, 25 Ağustos 1917. Ballobar, bu meseleye günlüğünde kısaca değinir: Ballobar, *Jerusalem*, ss. 165-166. Bu, muhtemelen günlüklerinde "tehlikeli" konular üzerine yazmayı bırakması sebebiyledir. Örneğin, Enver ve Cemal arasındaki rekabeti anlatırken, bu sözleri günlüklerinde şöyle dile getirmiştir: "Bu basit notlar aşırı derecede tehlikeli hale geldiği için devam etmiyorum", Ballobar, *a.g.e.*, s. 80.

122 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 5/51, Cemal'den Enver'e (aktaran Kudüs Mutasarrıfı), 23 Teşrin-i Sani 1333; BOA, DH.ŞFR 572/92, İzzet'ten Talat'a, Kudüs, 2 Kanun-ı Sani (Teşrin-i Sani?) 1333 (2 Ocak 1918); PA-AA, Türkiye 195, Bernstoff'tan AA'ya (aktaran Kudüs Konsolosu), Kudüs, 21 Kasım 1917.

123 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 1/8, Enver'den Talat'a, Şam, 16 Teşrin-i Sani 1333 (16 Kasım 1917); Aynı belge şurada da mevcuttur: BOA, HR.SYS 2169/31, Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne, 17 Teşrin-i Sani 1333 (17 Kasım 1917).

Cemal Paşa, konsoloslara ek olarak, emrindeki herhangi bir Alman subayının kendi yetkisinden bağımsız olarak hareket etmesine de izin vermedi. Alman subaylarına karşı tavrında, onlara olan güvensizliğini açıkça gösterdi. 18 Nisan 1917'de von Kress'i, İstanbul telgraf bürosundaki Alman subayı Feldman'la şahsen görüşürken telgraf başında yakalamıştı. Bunun üzerine Cemal, iletişimi derhal durdurarak Feldman'a, karargâhta görevlendirilen subayların kişisel olarak telgraf başında bulunmaları gerektiğinde telgraf makinesini izlemek için erkan-ı harb reisine haber vermeleri gerekliliğini ihtar eden bir telgraf gönderdi. Enver Paşa'ya da ayrıca bir telgraf göndererek düzeni korumak için bu tür faaliyetleri yasaklayan bir kararname çıkartılmasını talep etti.¹²⁴

Osmanlı ve Alman karargâhı kendisini atlatıp karargâhındaki Alman subayları ile iletişim kurduğunda, Cemal buna sert karşılık vermiş ve tek otorite olduğunu ve dolayısıyla karargâhın orduyla ilgili meselelerde kendisiyle iletişim kurması gerektiğini vurgulamıştır.¹²⁵ Benzer bir şekilde, komutasındaki Alman subaylar bağımsız hareket etme eğilimi gösterdiklerinde, Cemal, onlara, Alman ordusunun temsilcisi olmaktan ziyade, Osmanlı ordusuna mensup olduklarını hatırlatmak gereğini hissetmiştir.¹²⁶

Benzer bir çatışma Birleşik Devletler'in savaşa girmesinden sonra meydana geldi. Almanlar Beyrut'taki Amerikan gözlemesine (Gilles?) el koymak istedi. Ancak Beyrut Valisi bu operasyonu onaylamadı. Bunun üzerine Almanlar, gözlemesine el koyma

124 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 3/10, Cemal'den Enver'e, 12 Nisan 1333 (12 Nisan 1917).

125 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 9/23, Enver'den Cemal'e, 8 Nisan 1331; TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 5/47, Cemal'den Enver'e, 29 Temmuz 1333 (29 Temmuz 1917).

126 ATASE Arşivi, Kls. 168, Ds. 730, Fih. 110-14, Cemal'den von Kress'e, 6 Mayıs 1333 (6 Mayıs 1917); Cemal ayrıca Enver'e, Berlin'deki Alman karargâhının, Osmanlı orduları başkomutanı sıfatını göz ardı edip Enver'i atlamak suretiyle İstanbul'daki Alman askerî misyonu ile doğrudan iletişime geçmelerine izin vermemesi konusunda tavsiyede bulunmuştur: TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 9/23, Enver'den Cemal'e, 8 Nisan 1331 (8 Nisan 1917).

izni almak için İstanbul'da lobi faaliyetleri başlattı. Bu çabalar hakkında bilgilendirildikten sonra, Cemal Enver'e bir telgraf göndererek bu konuya bir son vermesini istemiştir, çünkü "taleplerini yerine getirmede başarılı olurlarsa, vali yerel halkın önünde aşağılanmış olacak ve halk, Alman nüfuzunun Osmanlı otoritesinden önce geldiğini düşünecekti."¹²⁷ Enver, gözlemeviyle ilgili hiçbir şey yapılmayacağını garantisini vermiş ve eğer bir şey yapılacak olursa, Cemal'in istekleriyle aynı doğrultuda olacaktı.¹²⁸

Almanya ve Avusturya'nın Suriye'de Kültürel Propagandası ve Cemal Paşa

Cemal, Suriye'de Osmanlı İmparatorluğu'nun tam hâkimiyetini kurmaya çalışırken, idaresindeki vilayetlerdeki Alman propagandası önemli bir sorun olarak ortaya çıktı. Cemal Paşa haricinde bölgede görev yapan Osmanlı yetkilileri de Almanların Suriye'ye yönelik niyetlerinin oldukça farkında olup faaliyetlerini engellemeye çalıştılar. 1916 yılında Halep Valisi, Dâhiliye Nezaret'i'ne Almanların, Suriye'de Fransa'nın yerini almayı amaçladıklarını hatırlattı. Bu nedenle, okul ve hastane açma girişimleri, imparatorluğun bütünlüğünü korumak ve Osmanlı hâkimiyetini hakıyla devam ettirmek adına kontrol edilmek zorundaydı.¹²⁹

Birinci Bölüm'de de belirtildiği gibi, bu hedefe ulaşmak için en önemli araç, *Cihad* politikası ve Alman Weltpolitik'in en mühim amacı olan, Osmanlı Halifesi'nin bayrağı etrafında Müslümanların birliği propagandasını yaymak için *eş-Şark* isimli bir gazetenin Almanya'nın sponsorluğu altında Suriye'de yayın hayatına başlaması olacaktı. Böylece Almanlar hem, kendi İslâm

127 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 12/144, Cemal'den Enver'e, 9 Mayıs 1333 (9 Mayıs 1917).

128 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 12/144, Enver'den Cemal'e, 9 Mayıs 1333 (9 Mayıs 1917).

129 BOA, DH.ŞFR 520/16, Mustafa'dan Talar'a, Halep, 4 Mayıs 1332 (17 Mayıs 1916).

politikalarının da önemli bir parçası olan Pan-İslâmizm propagandasını hem de Alman propagandasını yapmak için Suriye’de zemin bulmuş olacaktı. Ancak hem Cemal Paşa hem de Suriye Valisi Hulusi Bey, gazetenin Suriye’deki Alman nüfuzunun genişlemesine katkıda bulunacağı gerekçesiyle bu fikre karşı çıkmıştır. Sonuç olarak, gazete Cemal Paşa’nın sponsorluğunda yayınlanmış olduğundan, Alman nüfuzunu bu şekilde yayma fikri netice vermemiştir.¹³⁰

Benzer şekilde Cemal, Almanların Medine’de Alman yanlısı bir gazete yayımlama planlarını da onaylamamıştır. Almanya’nın bu yönde girişimleri sonuç vermemiş ve nihayetinde bu teşebbüslerden bütünüyle vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca, Osmanlı yetkilileri, Medine’de gazete yayımlamak isteyen Said Mehmed Me’mun’un Alman casusu olduğuna inanıyordu.¹³¹ Bu girişim, Şerif Hüseyin İsyanı’nın başlamasından sonra Almanlar tarafından engellenmişti. Birinci Bölüm’de belirtildiği gibi, Osmanlı hükûmeti Medine’de *Hicaz* isimli, *eş-Şark* gazetesine benzer bir Arap gazetesi kurdu. Bu girişim, halk arasında bilinç (büyük ihtimalle Pan-İslâmist bilinç) yaratmak için Cemal Paşa tarafından başlatılmıştı. Halep’teki Mekteb-i Sultani’nin, uzun süre Mısır’da kalmış olan eski bir hocası, gazetenin editörü olarak atandı.¹³²

Bu çabalara ek olarak, Almanlar Suriye’nin belli başlı kentlerinde Alman etkisini yaymak için sinema salonları açtılar. Bu salonların amacı, insanların Almanya’ya olan ilgisini artırmak ve Alman devletinin gelişmişlik seviyesi hakkında onları bilgilendirmektir. Bu salonlarda çalışan yerliler aracılığıyla Almanlar, Alman sermayesi ve emeğinin, nasıl Suriye için faydalı olacak yatırımlar yapabileceğine dair bilgi yayma fırsatına sahip oldular. Benzer

130 BOA, DH.ŞFR 489/27, Hulusi’den Talar’a, Şam, 2 Eylül 1331 (2 Eylül 1915). Hulusi Bey’in mesajında, bu konudaki ilk telgrafının 10 Ağustos 1915’te gönderildiği belirtilmektedir.

131 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 39, Mettemich’ten Bethmann-Hollweg’e, İstanbul, 20 Ağustos 1916.

132 HHStA, PA 38/369, Ranzi’dan Burian’a, Şam, 11 Aralık 1916.

şekilde, yerel nüfus ile temas kurma imkânı da buldular. Almanlar filmleri göstermek için bu salonlara projektörler yerleştirdi, ancak, sadece birkaç savaş filmi gösterebildiler, bunlar da Suriyelilerin ilgisini çekmeyi başaramadı.¹³³ Bu salonların Alman yöneticileri ise, Alman kapasitesini Suriyelilere göstermelerini sağlayacağını düşündükleri doğa ve Alman endüstrisi filmlerinin eksikliğinden şikâyet etmekteydiler.¹³⁴ Osmanlı yetkilileri, bu propaganda çabaları konusunda çok endişeliydiler, ki bu endişe Alman propaganda çabalarının akim kalmasına yol açtı. Mayıs 1916'da Goldschmidt adlı bir Avusturyalı, İttifak Kuvvetleri propagandasını yaymak için Avusturya cephelerinden savaş filmleri göstererek, projektörlerle birlikte Anadolu'yu gezmeye başlamıştı. Osmanlı merkezî hükûmeti, faaliyetlerini takip etmeleri için ziyaret ettiği illerin yöneticilerine talimat verdi.¹³⁵ Sonunda, Goldschmidt şüphe uyandıran bir faaliyet yaptığında, İstanbul'a geri çağrıldı.¹³⁶

Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuzlarını yaymak için kullandıkları bir diğer araç, okullarda kendi dillerini öğretmektir. Bu bağlamda, Alman İmparatorluğu, Suriye'de Cemal'in valiliği sırasında uzun bir mücadeleye girişti. 1915 yılının başında, Fransız dili Osmanlı okullarının müfredatından çıkarıldı-ğında, yerini Alman dili almadı. Bunun yerine, Şam'da, Almanca öğretmek için iki kurs açıldı.¹³⁷ Avusturya Şam Konsolosu'na göre,

133 Bu tür filmleri gösterme amacı insanlar arasındaki vatansever duyguları artırmaktı: HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, "Straf-und Coercitifmassregeln," Şam, 14 Kasım 1915.

134 PA-AA, Türki 165, Bd. 40, Neufeld'ten Wesendock'a, 23 Aralık 1916.

135 BOA, DH.ŞFR 61/115, Talat'tan Konya Valisi'ne, 11 Mayıs 1332 (24 Mayıs 1916); BOA, DH.ŞFR 519/9, Suriye Valisi'nden Talat'a, Şam, 25 Nisan 1332 (8 Mayıs 1916); BOA, DH.ŞFR 519/108, Kudüs Valisi'nden Talat'a, Kudüs, 2 Mayıs 1332 (15 Mayıs 1916); BOA, DH.ŞFR 522/32, Adana Valisi'nden Talat'a, Adana, 23 Mayıs 1332 (5 Haziran 1916).

136 BOA, DH.ŞFR 63/199; Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Valisi'ne, 21 Nisan 1332 (4 Mayıs 1916); BOA, DH.ŞFR 63/210, Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Valisi'ne, 23 Nisan 1332 (6 Mayıs 1916).

137 HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Berchtold'a, Şam, 22 Ocak 1915.

Türk yetkililerinin milli farkındalığı önemli ölçüde arttığı için, Fransız dilini başka bir yabancı dil ile değiştirmek imkânsızdı.¹³⁸ Almanca'nın Şam Mekteb-i Sultanisi'ne zorunlu ders olarak konulması ancak 14 Mart 1916 gibi geç bir tarihte mümkün olabildi. Cemal Paşa'nın direnişi ile karşı karşıya kalan Almanlar, Suriye'nin bu en seçkin okulunda bu müfredat değişikliğini elde edebilmek için büyük çaba sarf ettiler.¹³⁹ Yine yoğun Alman çabasına rağmen, Cemal Suriye'de bir Alman okulunun açılmasını engelledi. Avusturya Şam Konsolosu'na göre, Cemal Paşa Almanlara dışarıdan nezaketle davransa da aslında Alman nüfuzunun yayılmasıyla mücadele ediyordu.¹⁴⁰ Ancak, Cemal, ders materyalleri Almanca bilgisi gerektiren teknik okullar için Türkçe eğitimde ısrar etmemiş ve Almanca eğitime izin vermiştir.¹⁴¹ Buna ek olarak, Avusturyalılar, Şam'da Suriye'nin mutlak hâkiminden korktukları için, Avusturya nüfuzunu yayabilecek bir hastane açma girişiminde bulunmadılar. Bunun yerine, savaştan sonra açılacak bir Avusturya hastanesine transfer etmek üzere, Avusturyalı rahibeleri Osmanlı hastanelerine göndermeyi tercih ettiler.¹⁴²

Kentli nüfusun kalbini kazanma çabaları ile birlikte Almanlar, Suriye'nin Bedevi şeyhleri ile de temas kurmaya çalıştı. Bu amaçla Suriye'de çalışan bazı Almanlar bu şeyhleri ziyaret ederek madalya sözü verdi. Bunu öğrendiğinde, Enver Paşa, İstanbul'daki Alman büyükelçisine konu hakkında şikâyetle bulundu, çünkü kapitülasyonların kaldırılmasından sonra, Osmanlı hükûmetinin amacı tüm yabancı güçlerin yerel halk üzerinde nüfuz kurmasını engellemektir.¹⁴³

138 HHStA, PA XII/377, Brawer'dan Burian'a, İstanbul, 24 Mart 1916; Türk yetkililerin Almanca öğretimine direnişine dair bkz. HHStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 18 Ocak 1917.

139 HHStA, PA 38/369, Ranzi'den Burian'a, Şam, 21 Mart 1916.

140 HHStA, PA 38/369, Ranzi'den Burian'a, Şam, 31 Ocak 1916.

141 HHStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 18 Ocak 1917.

142 HHStA, PA 12/210, Pallavicini'den Burian'a, İstanbul, 9 Aralık 1916.

143 BOA, DH.ŞFR 52/176, Talat'tan Suriye Valisi'ne, 13 Nisan 1331 (26 Nisan 1915).

Cemal her ne kadar Almanlara karşı oldukça çekinceli ve çabalarının bir etki alanı –belki de gelecekte bir sömürge– yaratmasını engellemek için mücadele etmiş olsa da Suriye'deki kalkınma projeleri için Alman tecrübesini kullanmakta tereddüt etmedi. Almanların, özellikle de Suriye'de, Osmanlı idari, finansal, eğitim sistemleriyle tarım ve sanayisinin yanında, Osmanlı ordusu ve donanmasının yeniden örgütlenmesinde de danışman olarak katkıda bulunmaları gerektiğini düşünmekteydi.¹⁴⁴ Bu düşünceler doğrultusunda, Cemal Dördüncü Ordu'nun hizmetinde birçok Alman görevlendirdi. Aralarında en göze çarpanı, Mısır'ın fethi için Hicaz Demiryolu'nun Mısır şubesini kurmak üzere görevlendirilen demiryolu mühendisi Meissner Paşa idi.¹⁴⁵ Suriye şehirlerinin modern gelişimi için, Profesör Zürcher'i danışman olarak işe aldı. Benzer şekilde Suriye'nin tarihî eserlerinin restorasyonu için Theodor Wiegand'ı danışman olarak atadı.¹⁴⁶

144 Cemal'in bu ifadeleri içeren bir mektubu için bkz. PA-AA, Türkiye 177, Bd. 12, Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e, 21 Ocak 1916.

145 Waiter Pick, "Meissner Pasha and the Construction of Railways in Palestine and Neighbouring Countries," Gad Gilbar (ed.), *Ottoman Palestine, 1800-1914* içinde, (Leiden: Brill, 1990), s. 181.

146 Suriye'deki faaliyetleri için bkz. Theodor Wiegand, *Halbmond im Letzten Viertel: Archæologische Reiseberichte*, (Münih: Bruckmann München, 1970).

BEŞİNCİ BÖLÜM

“MAKBUL VATANDAŞ” VE
“MAKBUL ŞEHİRLER” PEŞİNDE

Devletin Suriye'ye nüfuz etmesini ve dış etkilere karşı mücadelesini engelleyen bölgesel araçları denetim altına alma veya ortadan kaldırma çabalarına paralel olarak, Cemal, Osmanlı İmparatorluğu için ideal vatandaşlar üretmeyi amaçlayan politikaları da yürürlüğe koymuştur. Özellikle; Cemal'in kimi zaman Arap kültürünü ve entelektüel mirasını korumak ve sürdürmek maksatlı olarak yürüttüğü kültür ve eğitim faaliyetleri, İTC'nin Türkleştirme politikaları üzerine mükerreren yazmakta olan akademisyenleri, argümanlarını tekrar düşünmeye itebilir.¹ Aşağıda açıklığa kavuşturacağımız gibi, Cemal öncelikle Suriyelilerin sadakatini artırmaya ve onlara (tabii ki kendi kafasındaki gibi) bir Osmanlılık bilinci aşılamaya odaklandı. Cemal'in planlarına göre kültür ve eğitim teşebbüslerinin ve silahlı faaliyetlerinin neticesinde, Suriyelilerin zihin ve bedenleri, Osmanlı Devleti'nin bunları "şekillendirmesi, koordine etmesi, kontrol etmesi ve yönlendirmesini" sağlayacak şekilde Osmanlılaştırılmış olacaktı. Aynı bağlamda, Birinci ve İkinci Bölümlerde incelenmiş olan sosyal araçların ortadan kaldırılması teşebbüslerine paralel şekilde şehir uzamının kontrolünü kolaylaştıracak ve devletin gözetim

1 İTC'nin yalnız Ermeni politikasına odaklanan Taner Akçam, son kitabında Osmanlı topraklarının Türkleştirilmesi amacı güttüklerini iddia etmiştir: Taner Akçam, *The Young Turks' Crime against Humanity*, (New Jersey: Princeton University Press, 2012). Fuat Dündar daha geniş bir perspektiften aynı iddia da bulunur: Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*.

faaliyetlerini artıracak nüfuz edilebilir modern şehirler yaratmak için inşaat faaliyetlerine girişmiştir. Öte yandan, Cemal'in bakış açısına göre, modernleşmiş bir kent, Suriyelilere, devletlerinin Batı'dakiler kadar gelişmiş olduğunu gösterecek ve Osmanlı birliği idealine daha sıkı bağlanmalarını sağlayacaktı.

Daha spesifik olmak gerekirse, devlet Suriyelilere, kendisine karşı sorumlulukları üzerinden tanıtılmıştır. Suriyelilerin vatan-daşlık görevleriyle ilk karşılaşması, savaşın başında zorunlu askerlik hizmetinin Müslüman ve gayrimüslim Arapları ve Yahudileri kapsayacak şekilde genişletilmesi ile oldu. Bu, Arap vatandaşlar için dönemin en zor süreçlerinden birine ve en fazla hatırlanan tecrübesine dönüşecekti. Aynı zamanda, Suriye bilincinin kültürel ve eğitim faaliyetleriyle İttihatçı anlamıyla "Osmanlılaştırılmasını" hedefleyen bir proje de başlatıldı. Hemen hemen tüm yabancı eğitim kurumlarına ya el konulmuş ya da kurumlar bu planın bir parçası olarak kapatılmıştır. Ancak, II. Mahmud saltanatına kadar götürülebilecek olan Osmanlı modernleşmesinin başından itibaren, imparatorluğun tebaası arasında bir Osmanlılık anlayışı yaratmayı amaçlayan eğitim kurumları bulunduğu-ndan bahsetmek gerekir. Bu dönemi özel yapan şey ise, herhangi bir yabancı rekabetin olmamasıdır. Son olarak, Suriye şehirlerini devlet için daha "nüfuz edilebilir"² hale getirmek için bazı inşaat projeleri de gerçekleştirilmiştir.

Cemal Paşa tarafından organize edilen zorunlu askerlik ve eğitim faaliyetleri mevcut literatürde neredeyse hiç dikkate alınmamış olsa da, giriştiği inşaat çalışmaları nispeten yeterli bir derecede analiz edilmiştir. Hasan Kayalı, Suriye'de Cemal Paşa tarafından

2 Bu kelimeyle, şehirlerin, kent sakinlerinin "gözetimi" ile ilgilenmesini sağlayacak şekilde dönüşümünü kastediyorum. Michel Foucault'a göre, çıkmaz sokakların bulvarlara ve caddelere dönüştürülmesiyle, devletin şehirler ve sakinleri üzerindeki otoritesi güçlendirilmiştir. Böylece sıradan insanlar devletin varlığını daha yakından hissedeceklerdir. Daha detaylı bilgi için bkz. Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, (Londra: Penguin Books, 1991).

başlatılan kamu çalışmalarını özetleyen bir çalışma yapmıştır. Kayalı, bu bağlamda Cemal'in, bu dönemde ciddi iç ve dış zorluklar karşısında imparatorluk topraklarının entegrasyonunu amaçlayan Osmanlı emperyal politikasından ayrı tutulamayacağını savunur.³ Beşinci Bölüm, bu konulara değindikten sonra, Cemal'in kamu çalışmalarına yansıyan ideolojisinin karakteristik özelliklerini ele alacaktır. Silahaltına alma, eğitim ve kültür politikalarıyla birlikte, Cemal'in inşaat çalışmaları, Suriye'deki varlığının amaçlarını anlamamızı sağlamaktadır.

“Vatandaş! Silah Başına”:

Suriyelilerin Osmanlı Ordusuna Alınması

... Bizde ma'at-teessüf vatan uğrunda feda-yı cânı câna minnet bilmek, selâmet-i vatan nâmına, bunu lazım ve şerefli bir vazife addetmek henüz lüzûmu derecede neşvünema bulmamıştır. Efradın bir kısm-ı küllîsinin pâyân olduğu âşikâr cehalet ve maarifetsizliğin bunda dahl u te'siri gayr-ı kabil-i inkâr ise de oldukça ilim ve terbiye muhitinde yetişenlerin de çoğunluğu silah-bedest olarak düşman karşısında bilfiil harb ve darb işlerinden ziyâde daha geride ve tehlikeden sâlim ve daha rahat umûra talib ve ragıb bulundukları kemâl-i teehhülle görülmüştür. Anlaşıyor ki, terbiye-i fikriyye ve milliyemizde vatan fedakârlığı, vatan aşk ve muhabbeti ve bu uğurda her şeyin unutulması mecburiyeti gibi hissiyat-ı aliyye gaye-i amâl olmak rütbesini ihraz edememiştir. ... Neferatı hor ve hakir görmemelidir. Evvela bu bir insandır. Sâniyen bu millete olan kan vergisini vermek için taht-ı terbiye ve talimimize tevdi olunmuş bir vatandaş ve bir hemşehridir.⁴

3 Hasan Kayalı, “Wartime Regional and Imperial Integration of Greater Syria during World War I,” Thomas Philipp ve Birgit Schaebler (eds.), *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilad at-Sham from the 18th to the 20th Century* içinde, (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998), ss. 295-306.

4 Nuri Conker, *Zabit ve Kumandan*, (İstanbul, 1913); Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)* içinde alıntı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009), s. 307.

Modern devletlerin ortaya çıkışıyla, ülkeyi “düşman”a karşı savunmak, vatandaşların en önemli sorumluluklarından biri haline gelmiştir. Bu bakımdan, II. Mahmud’dan başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu vatandaşlarını zorunlu askerlik hizmetini yapmaya mecbur kılmişti.⁵ Bununla birlikte, Suriye Arapları’nın önemli bir kısmı, Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına kadar genel olarak zorunlu askerlikten birtakım ek vergiler ödemek suretiyle muaf tutulmuştu. Savaş sırasında Suriye toprakları, Osmanlı egemenliği boyunca hiç görülmemiş bir ölçekte askere alma faaliyetine şahitlik etti. Bu bölümde, vatandaşlığın en önemli şartlarından biri olarak Suriye’de askere alım süreci ve Suriyelilerin buna tepkileri analiz edilecektir.

Mısır’ın Fethi İçin Seferberlik

Ağustos 1914’ün başında, davul zurna eşliğinde seferberliğin ilan edilmesinden hemen sonra, askerlik hizmeti yükümlülüğü olan 20 ilâ 40 yaş arası kişilerin askere alım bürolarına kaydolmaları gerekmişti. Şehirlerin duvarlarına, sıkıyönetimi ve askerlik hizmeti için kayıt olma gerekliliğini ilan edip herhangi bir gecikmenin askeri mahkemede yargılanma ve ağır cezalara sebep olacağı tehdidini bildiren, “Seferberlik” başlıklı afişler asılmıştı. Askere alım büroları, kayıt konusunda sıkıydı. Askerler şehirlerin sokaklarında devriye geziyor ve yükümlüleri kayıt belgelerini almaları için uyarıyordu. Aksi takdirde, bir hafta sonra tutuklanacaklardı. Kayıt işlemi, köylerde de sıkı bir şekilde uygulanmaktaydı. Yetkililer, köy sakinlerini bilgilendirmek ve bahsi geçen afişleri teslim etmek üzere muhtarlara atlı polisler gönderdi.⁶ Bunu takiben, Suriye’nin köylerinde ve

5 Osmanlı İmparatorluğu’ndaki zorunlu askeri hizmete dair bazı çalışmalar için bkz. Yıldız, *Neferin Adı Yok*; Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü, 1826-1856*, (İstanbul: Kitap Yayınları, 2009).

6 25 Nisan 1914’te savaşın başlangıcından önce Yafa’daki askere alma ofisi tarafından Arapça yazılmış bir notta, köylerin muhtarlarına asker alımına dair şu talimatlar veriliyordu: [Askerlerin isimlerinin bulunduğu mektubu] açın

şehirlerinde hükûmetin ciddiyetini göstermek için bir sindirme kampanyası yürürlüğe konuldu.⁷ Bu arada, tüm bu emirlerin Hristiyanlar için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir.⁸ Ancak, kendilerine güvenilmeyen vatandaşlar olarak, bunlar, genellikle amele taburlarında çalıştırılmakta, sokak temizliği yapmakta, ağır işler ve demiryolu inşaatı yapmaktaydılar.⁹ Osmanlı hükûmetine karşı sadakatlerini sürdürüp isyan etmelerini önlemek amacıyla yalnızca Dürziler, Bedeviler ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı sakinleri Cemal Paşa tarafından askerlik görevinden muaf tutulmuştu.¹⁰ Üçüncü Bölüm'de açıklandığı gibi, savaşın ilerleyen yıllarında içinde bulundukları zor şartlar göz önüne alınarak bir başka muafiyet de Cemal Paşa tarafından Ermeni muhacirler için sağlandı. Ayrıca nüfusunu ağırlıklı olarak Bedevi kabilelerinin oluşturduğu Hicaz, Yemen ve Asir de seferberlikten muaf tutuldu.¹¹

ve keder veya ilgisizlikle değil, mutluluk ve sevinç ile cami duvarına asın. Askerler beklemesin ve siz de [muhtarlar] onlara yanlarında beş günlük yiyecek getirmelerini söyleyin. Jacobson, *From Empire to Empire*, s. 29.

- 7 Derveze, *Müzekkiratu*, ss. 216-217. Askere alım işlemlerini benzer bir şekilde tarif eden Avusturya Konsolosu, yaş aralığını 20 ilâ 45 arası ve son tarihi sekiz gün olarak bildirir: HHStA, PA 38/363, Ranzi'den Berchtold'a, Şam, 10 Ağustos 1914: Sonraki raporlarında Avusturya Konsolosu 40 yaşın üzerindekiilere terhis kâğıtları verildiğini bildirir: HHStA, PA 38/363, Ranzi'den Berchtold'a, Şam, 3 Eylül 1914. Hayfa'daki Amerikan Konsolosu da yaş aralığını 20 ile 45 arası olarak bildirir: USNA, RG 59, 867.00/714, Struve'dan Beyrut Başkonsolosu'na, 27 Ağustos 1914. Kudüs Mutasarrıfı da ayrıca Talat'a bir telgraf göndererek, mobilizasyon emrini şehir merkezinde tüm idari mülhakatlarda duyurduğunu ve askerliğe uygun herkesin ve yük hayvanlarının hızla toplandığı konusunda kendisini bilgilendirmiştir: BOA, DH-İ. UM.EK. 71/93, Macid'den Talat'a, 29 Temmuz 1330 (1 Ağustos 1914).
- 8 HHStA, PA 38/363, Ranzi'den Berchtold'a, Şam, 10 Ağustos 1914; MAEE, Guerre 1914-1918, 868/Turquie, Syrie et Palestine, Töhmeh'den DeFrance'a, Kahire, 7 Nisan 1915.
- 9 Tamari, *Year of the Locust*, s. 45.
- 10 Aslına bakılırsa, savaşın başında hükûmetin bu yöndeki taleplerini reddetmişlerdir: HHStA, PA 38/363, Ranzi'den Berchtold'a, Şam, 18 Ağustos 1914.
- 11 BOA, DH.SYS 123-08/13, Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne, 19 Ağustos 1330 (1 Eylül 1914).

Bu süreç neticesinde askerliğe elverişli olan Suriyeli erkekler, bütün işlerini bir kenara bırakıp bir hafta içinde asker alım bürolarına kaydolmuş, böylece sokaklarda devriye gezen askerler tarafından tutuklanmaktan kurtulmuşlardır. 20-25 yaş arasındakiler düzenli asker olarak kayıt edilirken, 25-40 yaş arasındakiler redif kuvveti olarak yazılmıştır. Bu süreçte devlet memurları da kayıt olmak zorundaydı. Ancak, seferberliğin ilanından bir hafta sonra, merkezî hükûmet, posta ve telgraf dairelerinin, polis memurlarının, öğretmenlerin ve hâkimlerin kayıttan muaf tutulması emri verdi.¹² Daha sonra, 16 ilâ 25 yaş arasındakiler ve 45 yaşın üzerindeki askerlik hizmetinden kısmen muaf tutulmuşlar ve bunun yerine, amele taburlarına kayıt olmuş ve tarım arazilerinde çalışmaya zorlanmışlardır.¹³ Ancak, hükûmete daha yakın olan yahut askerlik hizmetini yerine getireceği yer konusunda askerî yetkilileri etkileyebilecek konumda olan kişilerin oğulları ve akrabaları, kendi memleketlerinde daha kolay işlerde istihdam edilmiştir. Ancak, Cemal Paşa sonunda askerlerin askerlik hizmetlerini kendi memleketlerinde yerine getirmelerini yasaklayan bir emir yayınlamıştır.¹⁴

Askere alım süreci o kadar başarılı olmuştur ki, Avusturya Şam Konsolosu'nun raporuna göre, seferberliğin on sekizinci gününde, askere yazılan Suriyelilerin sayısı 52.000'e ulaşmıştı. Bunlar büyük olasılıkla İtilaf kuvvetlerinden gelebilecek bir işgal teşebbüsüne karşı önlem olarak Suriye'nin çeşitli bölgelerine dağıtıldı.¹⁵ Bu sürecin toplumsal etkisine gelince, bir yandan geniş kapsamlı askere alım, diğer yandan Osmanlı'nın yakında savaşa gireceğinin belli olması, şehir ve köylerdeki insanlar arasında bir

12 Derveze, *Müzekkirate*, s. 217. Beyrut'taki bazı insanlar, askere alınmamak için işlemlerin başında bile dağlara kaçmıştır: MAEE, Guerre, 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Picot'dan Decasse'a, Beyrut, 7 Ekim 1914.

13 BOA, DH.EUM.MTK 54/26, Talat'tan Valiliklere, 6 Teshrin-i Evvel 1330 (18 Ekim 1914).

14 Tamari, *Year of the Locust*, 15 Eylül 1915, ss. 134-135.

15 HHSa, PA 38/363, Ranzi'den Berchtold'a, Şam, 18 Ağustos 1914.

panik yaratmıştı.¹⁶ Kıyı bölgelerinde bu korku, savaş ilanından sonraki olası bir İtilaf bombardımanında katledilme ihtimalinden kaynaklanıyordu.¹⁷ Suriye Hristiyanları ise, 1860 olaylarının da etkisiyle Müslümanlar tarafından katledilme ihtimalinden endişeliydiler.¹⁸ Beyrut'ta hem Müslüman hem de Hristiyan pek çok aile şehri terk ederek Cebel-i Lübnan'a çekildi. Vilayet idaresi bu kitlesel göçü önlemek için bazı tedbirler alarak Lübnan bölgesine yolculukları sınırlandırmaya çalıştı.¹⁹ Halkın korkularını yatıştırmak için Lazkiye'ye bir savaş gemisi gönderildi.²⁰ Beyrut'taki Osmanlı yetkilileri de bir istila korkusu yaşamış ve bunun neticesinde, hükûmet ve belediye arşivleri Şam'a gönderilmişti.²¹

Başlangıçta, Suriye Araplarının, imparatorluğun diğer bölgelerindeki insanlar gibi, zorunlu askerlik hizmeti için gönüllü olduklarını iddia etmek zordur. Askerî disipline yabancı olduklarından, askere alınmaktan kurtulmak için her yolu denemişlerdir. Araplarla birlikte askere alınmış olan Alexander Aaronsohn,

16 Derveze, *Müzekkiri*, ss. 216-218.

17 HHStA, PA 12/462, Nedwed'den Berchtold'a, Beyrut, 1 Ekim 1914.

18 Osmanlı hükûmeti savaşa girdiğini ilan ettiğinde, en başta bu korku geliyordu. Bu yüzden, Dördüncü Ordu Kumandanı Zeki Paşa "Müslüman yahut Hristiyan, her inançtan tüm Osmanlı tebaasının sakin olmaları" ve kafalarının rahat olması gerektiğini söylemek zorunda kalmıştı: USNA, RG 59, 867.00/724, Suriye Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, Beyrut, 16 Kasım 1914.

19 MAEE, Guerre 1914-1918, 867/Turquie, Syrie et Palestine, Defrance'tan Delcasee'ye, Kahire, 16 Ekim 1914. Benzer ifadeler, el-Hekim'in hatıratında Beyrut ve Lübnan için tekrar edilmektedir. Ayrıntılar için bkz. el-Hekim, *Beyrut ve Lübnan*, ss. 131-133. Amerika'nın Beyrut Konsolosu'na göre, Lazkiye'deki halk, "Lazkiye'ye saldırıp yağmalama ve gayrimüslim sakinlerini katletme fırsatına bayılacak" olan "büsbütün medeniyetsiz" Nusayriler tarafından katliama uğramaktan korkuyordu: USNA, RG 59, 867.00/705, Suriye Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, Beyrut, 8 Ekim 1914.

20 USNA, RG 59, 867.00/724, Suriye Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, Beyrut, 16 Kasım 1914.

21 USNA, RG 59, 867.00/717, Suriye Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, Beyrut, 2 Kasım 1914.

disipline edilme konusunda karşılaştıkları güçlülere atıfta bulunarak, yeni askere Suriyelilerin sürecin başındaki zor koşullarını son derece aşağılayıcı ve küçümseyici bir üslupla şöyle anlatır:

Bu yabani insanlar için, askerî eğitimin sürüncemeli disiplini bir araftan ibarettir, asker alım memurları gelmeden önce haftalar boyunca güçlü bitkiler ve ilaçlar alıp oruç tutar, içler acısı bir hale gelene kadar yaralar büyütürler. Bazıları bir iki parmağını kesecek kadar ileri gider. Ancak memurlar, bu küçük hileleri yakalamayı öğrenmiştir, çok az sayıda Arap onların ağlarından sıyrılıp kaçmayı başarmıştır. Ben onlarca Arap'ın deve ya da at üstünde askere alım ofisine getirilmesini, öyle zayıf bir halde, ağır bir dayakla hizmete katılmasını izledim. Hastalar ve düzenbazlar da aynı kaderi paylaşıyordu. Bu yüzden çoğu kez, yeni gelenlerden bir kısmı, garnizon hayatının ilk gününden sonra ölürlər.²²

Askerî eğitim sıradan insanların alışık olmadığı bir durum olduğu için adapte olmakta zorlanıyorlardı. Ancak, eğitimlerini tamamladıktan sonra, asker olarak performansları tatmin ediciydi. Aaronsohn eğitim sürecine dair de şunları söyler:

Sabahtan akşama kadar, talim, talim, talim... Haftalar Arapların kafasına tüfeklerin farklı bölümlerinin isimlerini kazımakla geçiyordu; pek çok hafta da bunları temizlemeyi öğretmekle geçti. Gerçi bu tekniklere hâkim olduktan sonra mükemmel birer nişancı olduklarını söylemek lazım. Daha fazla hedef atışı olsaydı, faydaları önemli miktarda artardı. Ne var ki, başından itibaren mühimmat kıtlığı yaşandığını hissediyorduk. Talim subayları bu eksikliği bolca şiddetle telafi etmeye çalışıyordu. Türk subayının elinden bırakmadığı yumuşak, esnek, sızlatan deri kırbaçları hiç boş kalmıyordu.²³

Bu tür sorunlara rağmen, Mısır Seferi'nin sağladığı propaganda fırsatı, hem yeni askere alınan askerleri motive ederek hem de

22 Aaronsohn, *With Turks*, s. 7.

23 Aaronsohn, *a.g.e.*, s. 13.

halkın yaşadığı paniği yatıştırarak Cemal Paşa ve Osmanlı yetkililerinin işlerini kolaylaştırmıştır. Halkın moralini yükseltmek amacıyla Suriye şehirlerinde Müslümanlar tarafından gösteriler de düzenlendi.²⁴ Osmanlı idarecileri, İtilaf tehdidinin üstesinden gelmek ve Mısır'ı fethetmek için yeterince güçlü olduklarını göstermek amacıyla propaganda yaparak halkın korkularını dindirmeyi ve hükûmete olan güvenini artırmayı ümit ediyorlardı. İlk olarak, İttihatçı gazeteler, Avrupa'nın geçmişte, Türkiye'den savaştan ziyade sadece tehditler yoluyla büyük imtiyazlar elde ettiklerini ispatlamak" yönünde yazılar kaleme aldı. "Müslümanlara, Avrupa'nın tehditlerine kulak vermiş olsalar kaybetmiş olacakları Edirne örneğini hatırlatıyorlardı. Edirne şimdi bir Türk şehriydi."²⁵ Eş zamanlı olarak, Suriyeliler arasında savaşın başladığı anda, Mısır'da binlerce kişinin İslâm davasına katılacağına dair söylentiler yayıyorlardı. Bunların yayılması ise şu şekilde gerçekleşiyordu: "Vali ve kıdemli subaylar, bazı yerel şahsiyetlere anlatıp bunu bir sır olarak saklamalarını söylüyordu. Bu kişiler ise Müslümanlara "gizliden" güven vermek için derhal dolaşıma sokuyor ve bu böyle sürüyordu."²⁶ Benzer şekilde, Suriye halkının kıyıda gelebilecek bir istiladan duyduğu korku, Türk subayları tarafından, İtilaf donanmasının sadece kıyıları işgal edebileceğini savunan ikna edici bir propaganda kampanyasıyla ortadan kaldırılmıştı. Buna göre, Osmanlılar, iç bölgelerde daha iyi hazırlanmış ve daha iyi silahlanmışlardı, bu nedenle işgalcileri yenebilecek güçteler.²⁷

Kanal Seferi'ne katılan askerlerin büyük çoğunluğu yeni askere alınmış Arap askerleriydi. Aaronsohn, Suriye'deki asker sayısını yaklaşık 150.000 kişi olarak tahmin etmektedir. Bunlardan sadece 20.000'i Anadolu'dandı. Diğerleri Suriye'de silahaltına

24 USNA, RG 59, 867.00/717, Suriye Amerikan Başkonsolosu'ndan Dışişleri Bakanı'na, Beyrut, 2 Kasım 1914.

25 TNA, FO 141/802, Clayton'dan Grey'e, Kahire, 18 Ekim 1914.

26 TNA, FO 141/802, Clayton'dan Grey'e, Kahire, 18 Ekim 1914.

27 TNA, FO 141/802, Clayton'dan Grey'e, Kahire, 18 Ekim 1914.

alınmıştı.²⁸ Bu nedenle, yeni mesleklerinde Cemal Paşa'nın onları motive etmesi elzem olmuştu. Yeni askerlerin askerî hizmet ve savaşa karşı heveslerini artırmak için Cemal Paşa, hem cihad propagandasını hem de Mısırlıların İngiliz egemenliğine karşı isyan edeceği argümanını kullandı. Mısır'a ilk saldırıdan önce ve saldırı sırasında, at sırtında Arap askerlerine vaaz vermek ve onları gayrete getirmek için birçok Arap âlimini ordu bünyesinde istihdam etti. Bunlar bütün kampları gezerek Arap askerlerine ateşli konuşmalar yapmaktaydı. Konuşmalar kimi zaman o kadar etkili olmuştur ki, Arap askerlerden bazıları heyecanlı vaazların tesiriyle histeri krizleri geçiriyordu.²⁹ Belirtildiği üzere, Cemal, Mısırlıların isyan etmeye hazır olduklarını vurgulayarak askerleri motive ediyordu. Mısır Seferi'ne katılan ve daha sonra Kafkasya Cephesi'nde savaşırken İtilaf Devletleri tarafına firar eden iki Arap subayının sözleri, Mısır'ı fethetme fikrinden etkilenen askerlerin ve memurların ruh hali hakkında bir fikir vermektedir:

Askerler, Mısır'da neredeyse hiç çatışma olmayacağı, Süveyş Kanalı'na ulaşır ulaşmaz Mısırlıların İngilizlere karşı ayaklanacağı ve kucaklarını açıp Türk ordusunu karşılayacaklarına dair verilen güvence ile teselli edilmişlerdi. Birlikler, Mısır'da harika bir muamele görecekti, bir elleri yağda bir elleri balda olacaktı. O zamanlar askerler iyi besleniyor, iyi giydiriliyor ve düzenli olarak, hatta iki veya üç aylık maaşları önceden ödeniyordu. Altın ve gümüş sikkeler bol görünüyordu.³⁰

28 Aaronsohn, *With Turks*, s. 39.

29 Arapça bilmeyen Alman askerleri bile bu söylevlerden etkilenmişlerdi: Von Kressenstein, *Mit den Türken*, s. 88.

30 TNA, FO 371/2781, Sykes'tan WO'ya, Londra, 25 Eylül 1916; Aaronsohn sıradan askerlerin fikirlerini şu ifadelerle anlatıyordu:

Sıradan askerlerin bu konuya dair düşünceleri oldukça komikti. Bazıları, çok sayıda hazırlanacak olan kum torbaları ile Kanal'ın doldurulacağını söylüyordu. Diğerleri, binlerce devinin saldırı öncesinde günlerce susuz bırakıldıktan sonra serbest bırakılacağını, bunların da Kanal'a birden hücum edeceklerini ve askerlerin boğulan yığınların üstünden zafere ulaşacaklarını düşünüyordu.

Aaronsohn, *With Turks*, ss. 38-39.

Bu sözler, Osmanlıların savaşta geleneksel bir motivasyon aracı olan savaş ganimeti vaadinin de askerlerin sefer coşkusuunu artırmak için kullandığını göstermektedir. Cemal, Arapları cihada teşvik için İslâm tarihinin önemli isimlerine atıfta bulunmaktaydı. Tarık bin Ziyad gibi tarihî kahramanlara övgüler dizen vatansever broşürler dağıtıyordu.³¹

Hristiyanların ve Yahudilerin askere alınması da Müslüman nüfusun desteğini kazanmak için propaganda malzemesi olarak kullanılmaktaydı. Bunlar, askere alımdan sonra, çoğunlukla amele taburlarında ve çöp toplama ve yol temizleme gibi şehirlerdeki pek takdir görmeyen işlerde görev yapıyordu. Çoğunluğu, öğretmen, inşaatçı, sanatçı vs. gibi mesleklere sahiptiler.³² Aaronsohn, bu eylemin amacını şu sözlerle açıklar:

Son darbe, bir sabah alayımızın tüm Yahudi ve Hristiyan askerlerinin çağrıldığı ve bundan sonra amele taburunda görev yapacakları söylendiğinde gelmişti. Bu eylemin gayesi, yeterince açık bir şekilde, Müslüman nüfusu yatıştırmak ve gururunu okşamak ve aynı zamanda, çoğunlukla İtilaf davasını destekleyen Yahudileri ve Hristiyanları, en az tehlike arz edecekleri bir konuma koymaktı. Silahsız kalmıştık; üniformalarımız alınmış ve zorla güdülen “gangsterler” haline gelmiştik. Bizler en disiplinli birlikler iken, omuzlarında tüfekle sırtan Arapların yanında, el arabalarını itme ve kürekleri sallama işine koyulduğumuz o günkü aşağılanmayı asla unutmayacağım. Safed ile Celile Denizi kıyısındaki Tiberya arasındaki yolu – demiryolunun kesilmesi durumunda askerlerin hareketi için kullanılacak olan, Şam’dan kıyıya uzanan bir askerî karayolu– inşa etmek için hazırıydık.³³

31 Tamari, *Year of the Locust*, 28 Nisan 1915, s. 113.

32 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Stotzingen’den Dışişleri’ne, 17 Kasım 1916. Bu taburlardaki Müslüman sayısı oldukça düşüktü. İhsan Tercüman’ın hatıratında sayıyı 20 kişi olarak veriyordu: Tamari, *Year of the Locust*, 22 Nisan 1915, s. 106.

33 Aaronsohn, *With Turks*, ss. 23-24.

Benzer bir şekilde, Filistinli bir Hristiyan, Ortodoks Arap, eğitimci, akademisyen, şair ve önde gelen Arap milliyetçilerinden biri olan Halil Sakakini,³⁴ günlüklerinde gayrimüslimlerin askerlik görevlerindeki işlerini şöyle anlatıyordu:

Çok sayıda Hristiyan bugün, Beytullahim ve Beyt Cala'ya çöp toplayıcısı olarak katıldı. Her birine bir süpürge, bir kürek ve bir kova verildi ve şehrin sokaklarına dağıtıldılar. Askerler geçtikleri her eve seslenip, “çöpünüzü yollayın” diye bağıyorlardı. Beytullahim'in kadınları pencerelerinden dışarı bakıp ağlıyorlardı. Şüphe yok ki en büyük aşağılama budur. Roma ve Asur zamanlarındaki esaret günlerine geri döndük.³⁵

Bu topluluklardan özellikle yaşlı askerlerin, bu tür işlerde çalıştırılması muhtemeldi. Bir Müslüman asker olan İhsan Tercüman, bu askerlerin zor durumlarını ve bu uygulamayı tasvip etmediğini anlatıyordu:

Bugün, askerî idarenin, şehri temizlemek için çoğunlukla Hristiyan ve Yahudi vatandaşlardan oluşan bir tabur kuracağına dair bolca söylenti vardı. Bu sabah Komiserlik'teki işime gitmek üzere yürürken, neredeyse hepsi 40 yaşın üstünde, ellerinde süpürge sokakları temizleyen birçok Yahudi vatandaşa rastladım. Bu sahneyle dehşete kapıldım. Birkaç dakikada bir askerlerden biri yorgunluktan kenara çekilip soluklanıyordu. Komutanları ne kadar kaba olabilir? Ordu belediye hizmetleri vasıtasıyla genç temizlikçiler işe alıp şu zavallıların sorununu çözmüş olsaydı daha iyi olmaz mıydı?³⁶

Bütün bu propagandanın sonucu olarak, İngiliz yetkililerinden Clayton'a göre, Mısır'a karşı Kutsal Savaş propagandasının yarımıyla, “Türk idareciler ve subayların Suriyeli Müslümanlarla

34 http://en.wikipedia.org/wiki/Khalil_al-Sakakini.

35 Khalil Sakakini, *Yevmiyatı Halil Sakakini*, 28 Mart 1915, ss. 158-59; İngilizce tercümesi için bkz. Tamari, *Year of the Locust*, s. 45.

36 Tamari, *a.g.e.*, 9 Nisan 1915, s. 97.

olan daimi ortaklığı, Müslüman Suriyeli halkın sempatisini kazanma sonucunu vermiş” ve ilk operasyonun öncesinde Mısır’ı kafirlerin boyunduruğundan kurtarma davası ile ilişkilendirmek suretiyle Müslüman halkın ve askerlerin samimi desteğini kazanmayı başarmıştı.³⁷ Arapları, Kutsal Savaşı desteklemek için ikna etme süreci, Aaronsohn tarafından şu şekilde tasvir edilmektedir:

[Osmanlı Devleti’nin İtilaf Cephesi’ne karşı savaş ilan etmesi üzerine] Araplar, Almanya’ya karşı sert yorumlarda bulunuyordu. “Trablus savaşı sırasında neden İtalyanlara karşı bize yardım etmediler?” diyorlardı. “Başları belaya girince, bizi savaşa sokuyorlar.” Ancak, fikirleri kısa bir süre sonra değişti. İlk olarak, Türkiye’nin Rusya’ya karşı silaha sarılmış olduğunu fark ettiler ki Rusya baş düşman olarak kabul edilir. Alman başarılarına dair Almanların yaptığı haberler de üzerlerinde güçlü bir etki bırakmıştı. Övünmeye, kibirlenmeye başladılar; Mısırlıları, Yahudileri ve Hristiyanları yağmalama fikriyle de, oldukça cazip bir rejimin yerleşmekte olduğuna ikna oldular.³⁸

Ayrıca, Aaronsohn, Mısır Seferi’nden önce sokaktaki halkın duygularının nasıl manipüle edildiğini bu çarpıcı sözlerle anlatır:

Süveyş Harekâtı’ndan birkaç hafta önce, coşku ve heyecanın doruk noktasında olduğu Yafa’daydım. Mısır’a zafer yürüyüşü beklentisiyle her türden tören ve kutlama yapılıyordu. Bir gün, sırasıyla Rusya, Fransa ve İngiltere bayrakları ile süslenmiş bir deve, bir köpek ve bir boğa sokaklarda gezdirildi. Yerli halk, İtilaf Cephesi’ne nefretlerinin somut bir ifadesi olarak zavallı hayvanlara pislik atmak ve vurmak suretiyle korkunç bir şekilde kötü muamelede bulunuyordu.³⁹

Halil Sakakini’nin günlüklerinden anlaşıldığı kadarıyla, yukarıda anlatıldığı gibi olumsuz muameleye rağmen Hristiyanların her

37 TNA, FO 14/802, Clayton’dan Grey’e, Kahire, 18 Ekim 1914.

38 Aaronsohn, *With Turks*, s. 23.

39 Aaronsohn, *a.g.e.*, ss. 44-45.

zaman Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olmadıkları görülmektedir. Sakakini'nin günlüklerine dair makalesinde Adel Manna tarafından aktarıldığı üzere, Sakakini kendisini Osmanlı tarafında hissetmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Kanal'da İngiliz kuvvetlerine yenilmesinden endişe ediyordu. Sakakini, günlüğünde Osmanlı ordusundan “ordumuz” olarak bahseder ve İngiliz ordusunu “düşman” olarak tanımlar. Osmanlı ordusunun çölde yorgunluk, susuzluk ve açlık sebebiyle Büyük Britanya'ya yenilmesinden korkmaktadır.⁴⁰

Motivasyon Kaybı, Disiplin Yüğü, Firar ve Eşkıyalık

Mısır'ı fethetmeye yönelik ilk teşebbüsün öncesinde Suriye'deki Osmanlı ordusuna bu kadar geniş destek sağlanmasına rağmen, seferin başarısızlığı ve ardından Cemal Paşa'nın politikalarında yaşanan değişimler, askerler arasında ciddi bir motivasyon kaybına neden oldu.⁴¹ Cemal'in, toplumun her kesiminden Araplara ve diğer gruplara karşı despotik politikaları ve askerî hizmetin Arapların alışık olmadığı zorlu koşulları, ordudaki Arap askerler arasında giderek artan bir memnuniyetsizliğe yol açıp⁴² askerliğin savaşın başında ilan edilen amaçlarını onlar için muhtemelen anlamsız kıldı. Arap askerlerinin, ilk seferin ardından değişen tavırları, Aaronsohn'un anılarında şu sözlerle tarif edilmiştir:

Ancak şimdi, her şey değişivermişti. Kötü bir yenilgiye uğrayan Araplar, kendilerini bu tür bir belaya sokan otoritelere düşman oldular. Cemal Paşa'nın İngilizler tarafından satın alındığına ve

40 Adel Manna, “Between Jerusalem and Damascus: The End of Ottoman Rule as Seen by a Palestinian Modernist,” *Jerusalem Quarterly* içinde, C. 22-23, 2005, s. 117.

41 TNA, FO 371/2781, Sykes'tan Savaş Bakanlığı'na, Londra, 25 Eylül 1916; Aaronsohn'a göre, Kanal'a ilk seferden sonra “yüzlerce asker bozulup dağılmış olup çoğu izinli ama pek çoğu da asker kaçağıdır. Kanal'daki yenilgiden kısa bir süre sonra binlerce asker firar etmiştir.” Aaronsohn, *With Turks*, s. 47.

42 Tamari, *Year of the Locust*, s. 32, 46.

Süveyş'teki yenilginin kendisi tarafından planlandığına dair söylentiler dolaşmaya ve olan bitene kulak veren kişiler umumi bir Alman bozgununa dair fısıltılar duymaya başladı. Aslında, kanlı bir isyanın kıyısına kadar gelinmişti. Yafa ve Hayfa'da, kendileri için her şeyin bittiğine inanan bazı Almanlar tanıdım.⁴³

Dahası, Türk subayların (alkol tüketimi gibi) İslâmî yasakları göz ardı etmeleri, Arap askerlerinin kendilerine, Kur'an'ın emirlerini hiçe sayan bu subayların bir cihadı nasıl yönetebileceklerini sormalarına neden oldu.⁴⁴ İhsan Tercüman'ın günlüklerine göre, askerî komuta, her gün "hapis ve hizmetten ihraç tehdidiyle, kahvehane ve birahanelere gitmemeleri konusunda askerleri ve subayları uyaran" genelgeler dağıtıyordu.⁴⁵ Benzer şekilde, yine aynı kaynaktan anlaşılabileceği üzere, Cemal Paşa'nın alkollü ve gösterişli kutlamaları, Arap askerlerini rahatsız etmekteydi.⁴⁶

Motivasyon kaybı, askerî kışlaların kötüleşen koşulları⁴⁷ ve Arapların askerlik hayatının disiplinine uzaklığı, Mısır'a ilk saldırıdan sonra, askere alım politikasında bir değişime neden oldu. İhsan Tercüman'ın yeni görevlendirilen bir asker olarak deneyimi, bu askerî disipline aşına olmadığının göstergesidir. Bir gün Tercüman bir çift yeni beyaz ayakkabı almak istemişti. Yeni ayakkabılarıyla ilgili olarak öyle heyecanlanmıştı ki, kendi anlatımıyla, yeni ayakkabılarının hayaliyle yatmaya gitmiş ve onları bir an evvel giymek için gün doğumunu beklemişti.⁴⁸ Ertesi gün,

43 Aaronsohn, *With Turks*, s. 45.

44 TNA, FO 141/801, Storrs'tan FO'ya, Kahire, 7 Ocak 1915. Bazı durumlarda, Türk subaylarının aşırı alkol tüketiminden öldükleri dahi oluyordu; SHD, GR 7 N 2136, Saint-Quentin'den MG'ye, Kahire, 15 Ağustos 1916.

45 Tamari, *Year of the Locust*, 25 Nisan 1915, ss. 109-110.

46 Tamari, *a.g.e.*, 27 Nisan 1915, s. 112.

47 İhsan Tercüman askerlerin durumunu şöyle tarif eder: "Asker ne yapsın? Ordu her askere aylık 85 kuruş ödüyor ve bununla hayatını idame ettirmesini bekliyor. Buna rağmen, çoğu askere Genel Çağrı'dan [Kasım 1914] beri tek metelik verilmemiştir." Tamari, *Year of the Locust*, 30 Mart 1915, s. 94.

48 Tamari, *a.g.e.*, 13 Nisan 1915, s. 98.

karargâha gittiğinde, ayakkabılarıyla ilgili olarak aşağıdaki tepkiyle karşılaşmıştı:

Karargâhtaki herkes bana, “Askerlerin beyaz ayakkabı giymele-
rinin yasak” olduğunu hatırlatıp duruyordu. Öğle yemeğinden
önce aghlokomandati [çalışma komutanı] Muhammed Nahhas
Efendi bana şöyle dedi, “Bu ayakkabıları giyebileceğini kim söy-
ledi? Senden önce beyaz ayakkabı giyen er görmedim. Derhal
bunları çıkarmanı tavsiye ediyorum. Ruşen Bey ya da Nihad
Bey ya da başka bir subay seni görürse, maaşını mahsup edip
ağır bir ceza verecektir.” İçinde bulunduğumuz kaostan orta-
sında, bunlardan birinin, sefil hayatımın geri kalanında beyaz
ayakkabı giyinsem bunu fark edeceğinden şüpheliydim. Yine
de öğle yemeğine gittiğimde, bu gülünç konuşmalara bir son
vermek için ayakkabılarımı değiştirdim.⁴⁹

Motivasyon eksikliği ve askerlik hizmetinin disiplinli karakteri,
Arapların askerliğe karşı nefret duymalarının yolunu açtı.⁵⁰ Bir
Alman subayının sözlerine göre, Mısır’a yönelik harekâtın ardın-
dan hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar askerlik hizmetinden
nefret etmeye başladı. Bu yüzden askere alma işlemi çoğunlukla
zorla yapılmaktaydı. Şam, Kudüs ve Halep sokaklarında, zincirler-
le askerî kışlalara götürülen adamlar yaygın bir görüntü olmuştu.
Sonuç olarak, Arapların çoğu, orduyu bir “zalim” ve “sömürücü”
olarak görmekte ve askere alımlara direnmekteydi. Bir kez askere
alındıktan sonra düşük maaş, yetersiz beslenme ve kötü muamele
ile karşılaşmaktaydılar. Ordudaki bir askerin günlük payı, yarım
ekmek ve bir portakaldı. Tükenmişlik ve dermansızlık nedeniyle
geride kaldıklarında, subaylar tarafından acımasızca dövülmektey-
diler.⁵¹ Bu yüzden, daha önce sözü edilen Alman subayına bağlı

49 Tamari, *a.g.e.*, 14 Nisan 1915, s. 99.

50 Tercüman’a göre, “askerlik bir alçalma ve kölelikten başka bir şey değildir.”
Tamari, *a.g.e.*, 29 Nisan 1915, s. 114.

51 PA-AA, Türki 177, Bd. 13, Stotzingen’den Dışişleri’ne, 17 Kasım 1916; Diğer
bazı firar vakaları da Türk subayların Arap askerlere kötü muamelesi sebebiyle

bir müfrezede, askerlerin yüzde 10'unun başka bir askerî bölgeye taşınması sırasında firar etmesi şaşırtıcı değildir.⁵²

Arapların Suriye'deki askerler arasında çoğunluğu oluşturmaması, askerlik hizmetlerinden duydukları rahatsızlıklarla birleşince, Cemal Paşa'nın, orduda İtilaf yanlısı olmasından şüphelendiği subaylar tarafından kışkırtılan bir isyanın çıkmasından endişelenmesine neden olmuştu. Bu nedenle, Dördüncü Ordu'nun Kurmay Başkanı Ali Fuad Erden ve İngiliz tarafına firar eden iki Arap subayın sözlerinden de anlaşıldığı üzere, 1915 yazında, Cemal, Gelibolu'ya bazı Arap subay ve askerleri göndermeye karar verdi. Ancak karar, gizli tutulmuş ve askerlere, İstanbul'dan kendilerinin Cebel-i Lübnan'a sevk edilmesi emri geldiği söylenmişti. Halep'te ise, Kanal'daki savaşta göstermiş oldukları kahramanlıklara dair bilgilendirilen Sultan'ın, askerleri görmek ve onurlandırmak için can attığı ve İstanbul'un müdafaası ile görevlendirileceklerine dair bir bildiri okundu ve İstanbul'a sevk edildiler. Bu arada, Şam ve Halep arasında, 20 kişi, gece yavaş hareket eden trenin pencerelerinden atlayarak firar etmişti.⁵³

Suriye'den diğer cephelere nakledilmek, Arap askerler ve aileleri için en dayanılmaz şeydi. Askerî trenler geçerken, askerlerin aileleri istasyonları dolduruyordu. Halide Edib anılarında bu istasyonlardaki sahneyi şöyle anlatmaktadır:

Çoğu kadın olmak üzere belki yüz boğuk boğazdan gelen sesler birbirine karışıyordu. “Ya Abdurrahman..., ya Abdullah..., ya Mehmet...” Bu kadın sesleri arasında bazen kalın, fakat yine o diyara özgü boğuk bir erkek sesi de geliyordu: “Ya ummî, ya

meydana gelmiştir. 1915'in başında, Tarsus kıyısının korunması görevi verilen 150 kadar asker, bu sebeple vazife yerlerinden ayrılmışlardı: BOA, DH.ŞFR 459/35, Hulusi'den Talat'a, Şam, 13 Kanun-ı Sani 1330 (26 Ocak 1915).

52 PA-AA, Türki 177, Bd. 13, Stotzingen'den Dışişleri'ne, 17 Kasım 1916.

53 TNA, FO 371/2781, Sykes'tan Savaş Bakanlığı'na, Londra, 25 Eylül 1916; Ancak Erden, bu Arap subaylarının savaş boyunca hükûmete karşı bir eylemde bulunmadığını not düşerek korkularının yersiz olduğunu ima eder. Erden, *Suriye Hatıraları*, ss. 63-65.

ummî...” Kocaları veya oğulları askere giden kadınlar, her askerî tren geçtikçe istasyona üşüşüyor, sevgililerini asker vagonlarında bulmak umuduyla ellerini sallayarak sesleniyor ve koşuşuyorlardı. Bir, iki tanesi erkeğini bulmuş, vagonun eşliğinde sarmaş dolaş oluyor, şapur şapur öpüşüyorlardı.⁵⁴

Sonunda, nakil süreci sırasında askerlerin çoğu trenlerden kaçmanın bir yolunu buluyordu. Seyahatleri sırasında Halide Edib ile bir Türk çavuşu arasında geçen konuşma, bir cepheden diğerine nakiller sırasında yaşanan firarın boyutunu göstermektedir. Halide Edib, çavuşu Arap askerlere sert muamelesi konusunda uyarıp “Hemşerim, bunlar kadın gibi duygulu. Kuzum vurma,” der. Çavuşun cevabı şöyledir:

Bir istasyonda iki yüz er yükletiyorum, öbür istasyona varmadan kırk elli kalmıyor. Hep kadınların sesi... Verdikleri zahmeti bilemezsin. Kadın ne derse onu hemen yapıyorlar. Ateş hattına gitmek, kendi kadınları istasyonlarda veya yollarda dolaşan Arap erkeklerinin ulaştırılmasından daha kolay.

İletişim sorunlarından, askerî hayatın doğasından ve motivasyon eksikliğinden kaynaklanan zorluklar, ordu hayatını Arap askerleri için daha da zorlaştırmaktaydı. Bir Alman subayına göre, Arapların zorla askere alınması ve vatanseverlik duygusunun eksikliği, Suriye ordusunda işleri zorlaştırmaktaydı.⁵⁵ Bazen askerî hayatın zorlukları o raddeye varmaktaydı ki askerler intiharı ciddi bir seçenek olarak düşünmekteydi.⁵⁶ Bu hoşnutsuzluk

54 Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, (İstanbul: Özgür Yayınları, 2000) s. 238.

55 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 40, Neufeld'ten Wesendock'a, Berlin, 23 Aralık 1916.

56 Tamari, *Year of the Locust*, 21 Eylül 1915, s. 136. Yaklaşık bir yıl sonra, aynı asker, İhsan Tercüman, Kudüs Komiserliği'nde bir masabaşı görevinde de olsa, ölmeyi diliyordu: “Derler ki Temmuz yılın en iyi ayı imiş, milletler hürriyete kavuştukları için. Bence ayların en çirkini, en rezilidir. Ömrümde daha zor günler görmedim. Canıma kastetmeyi düşündüm. Hatta Allah'a beni bu dünyadan alsın da, askerlik hayatının sefaletinden kurtulayım diye dua etmeye başladım.” Tamari, *a.g.e.*, 17 Ağustos 1916, s. 156.

yüzünden ancak Cemal Paşa'nın demir yumruğuyla bir arada tutulabiliyorlardı. Dahası, Cemal'in komutasındaki askerler, subayların emirlerini yabancı bir dilde, yani Türkçe olarak anlamak zorundaydı. Benzer şekilde, Türk subayları da emirleri altındaki Arapların zihin dünyasını anlamaktan çok uzaktı.⁵⁷

Bütün bu faktörlerin bir sonucu olarak, silahaltına alınma, askerlik yükümlülüğü olan Arapların kâbusu haline gelmişti. Suriye'de çalışan bir Alman yetkilinin raporuna göre, Arap askerleri askerlik hizmetinden kurtulmak için her yolu denemekteydi. Orduda hali vakti yerinde bir aileden tek bir kişi bulmak imkânsızdı. Bu aileler hizmetten kaçınmak için bedel-i askerî vergisi ödüyordu. Diğerleri, demiryolu yönetiminde çalışmak gibi, askerlik hizmetinden muaf olacakları bir iş bulmaya çalışıyordu. Az sayıda Arap asker Mısır'a kaçmış, bazıları ise Lübnan'da saklanmıştı. Pek çoğu, Suriye'ye yaklaşmış bulunan Şerif'in birliklerine katılmaktaydı.⁵⁸

Çok sayıda Arap asker de, Suriye'nin dağlık bölgelerine firar etti. Bir kısmı dağlarda eşkıya grupları oluştururken, diğerleri Bedevi ve Dürzi köylerinde saklandı. Suriye'de hemen hemen her yerde eşkıya bulunabilmekte ve askerlere ve demiryolu istasyonlarına saldırarak önemli kayıplara neden olabilmekteydi. Başlangıçta, firariler/eşkılar, neredeyse hiç yerleşimi olmayan Havran'ın yukarısındaki kayalık Leca Yaylaları'nda toplanmıştı. Tam sayıları belirsiz olmasına rağmen, Eylül 1915'te, yani seferberliğin ilk yılının sonunda, yakalanmaları için bir askerî harekât gerektirecek kadar önemli bir mevcudiyet haline gelmişlerdi. Harekâtтан önce, Cemal Paşa'nın toparlarla desteklenen 8.000 kişilik birlikleri, Leca yakınlarında geçit töreni gerçekleştirir gibi yapmış ve aniden saldırıya geçmiştir. Bölgenin dağlık yapısı ve yakın bölgelerdeki Bedevi ve Dürzi varlığı nedeniyle bu harekât Cemal'in askerlerinin kayıp vermesine neden oldu.⁵⁹ Ancak, operasyon

57 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 40, Neufeld'ten Wesendock'a, Berlin, 23 Aralık 1916.

58 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 1 7, Weberden Hertling'e, 26 Haziran 1918.

59 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 10 Eylül 1915.

hızlı bir şekilde tamamlandı. Fırariler askerlere direnmemiştir. Onları destekleyen az sayıdaki Bedevi, aileleriyle birlikte yakalanarak Şam'a rehin olarak götürüleceklerdi.⁶⁰ Bunlar, ayaklanmanın neticelenmesinden sonra, Sivas'a sürgüne gönderildiler.⁶¹ Ancak, bu harekât fırarilerin buradaki varlığını tamamen ortadan kaldırmayı başaramamıştı. Altıncı Bölüm'de detaylı olarak açıklanacağı gibi, fırariler, Bedevilerin büyük karışıklıklara sebep oldukları Havran'daki isyanına önemli destek sağlayacaktı.⁶²

Dahası, harekât yeni fırarları durdurmak ya da fırarilerin eşkıyalıklarına bir son vermekte başarısız olmuştur. Fırarların çokluğu ve fırarilerin otorite tanımaz eylemlerine dair Osmanlı arşivlerinde valiler tarafından gönderilmiş pek çok telgraf bulunmaktadır. Fırarilerin yakalanmaları da sorunu çözmemekteydi. Bir asker kaçağı, yakalandıktan sonra, ordunun elinden kolayca kaçabiliyordu. Mayıs 1917'de Cizre Kaymakamı, asker alım bürolarının askerlerin fırar etmesini engelleme konusundaki ihmallerinden şikâyet ediyordu.⁶³ Aynı şekilde, Kasım 1917'de, Harbiye Nezareti, ordudaki disiplinin sürdürülebilmesi için fırarilerin yakalanması gerektiğini vurgulayarak, Dâhiliye Nezareti'den, bakaya ve asker kaçaklarının izlenmesi konusuna daha fazla dikkat etmeleri için Cenin, Akka ve Taberiye'deki sivil yetkilileri uymalarını istedi.⁶⁴ Üç ay sonra, Beyrut Valisi yerel makamlar adına verdiği cevapta, yerel görevlilerin çabalarının bir sonucu olarak bakaya ve fırarilerin çoğunun yakalandığını açıklıyordu.⁶⁵ Bu durum, Zor

60 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 18 Eylül 1915.

61 Sivas Valisi'nin gönderdiği bir telgrafa göre, sayıları 621 idi. Ayrıntılar için bkz. BOA, DH.ŞFR 496/23, Sivas Valisi'nden Talat'a, Sivas, 22 Teşrin-i Evvel 1331 (5 Kasım 1915).

62 BOA, DH.ŞFR 534/74, Tahsin'den Talat'a, Deraa, 24 Eylül 1332 (7 Ekim 1916).

63 BOA, DH-İ. UM.EK 34/13, Cizre Kaymakamı'ndan Talat'a, 28 Mayıs 1333 (28 Mayıs 1917).

64 BOA, DH.EUM 6.Şb 28/68, Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 4 Teşrin-i Sani 1333 (4 Kasım 1917).

65 BOA, DH.EUM 6.Şb 28/68, Beyrut Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, Beyrut, 9 Şubat 1333 (9 Şubat 1917).

bölgesinde de farklı değildi; Temmuz 1917'de İstanbul'a gönderilen istatistiklere göre 2.973 bakaya ve firariden yalnızca 87'si ele geçirilebilmişti.⁶⁶ 23 Kasım 1916'da Bikau'l-Aziz'in jandarma taburlarına karşı 14 asker kaçağının gerçekleştirdiği bir saldırıda iki kaçak yaralı olarak ele geçirilmişti.⁶⁷

Baalbek ve çevresinde siyasi muhalefetin oluşturduğu gruplar da bulunuyordu. Arapçı hareketle ilişkileri nedeniyle Cemal Paşa tarafından sürgüne gönderilen Aseli, Şahab, Haydar ve Melhame ailelerinin bazı üyeleri Baalbek'te bir çete kurmuşlardı. Bunlardan çoğunun askerî hizmet yükümlülüğü de bulunuyordu.⁶⁸ Suriye Valisi Tahsin Bey'e göre, çete yedi askeri öldürmüş, dördünü de yaralamıştı. Vali, bunlarla savaşmak için gönüllü Çerkes birlikleri oluşturmuştu. Çoğunlukla yerli Araplardan teşekkül ettirildikleri için Jandarma alaylarını kullanmamıştı. Tahsin, bu çetelere karşı daha aktif bir mücadele verilmesi için, Baalbek Kaymakamı'nı görevden alarak yerine daha aktif birinin atanmasını istedi.⁶⁹ Çete üyelerinin çoğunluğu yapılan pazarlıklar neticesinde eşkıyalığı bıraktığından Cemal Paşa da eşkiya takibine son verdi.⁷⁰

Mayıs 1918'de, Baalbek çevresinde eşkıyalık olayları yeniden artış gösterdi. Kasım Melham önderliğindeki Mütevali çeteleri, Bekaa ve Rayak arasında eşkıyalık faaliyetlerine başlamıştı.⁷¹ Bunun üzerine bölgedeki ordu birlikleri ve jandarmalar bu gruplara karşı bir harekât düzenledi. Tahsin Bey'e göre, Mutevaliler uzun

66 BOA, DH.EUM 6.Şb 17/28, Zor Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 2 Temmuz 1333 (2 Temmuz 1917).

67 BOA, DH.ŞFR 595/38, Suriye defterdarından Talat'a, Şam, 10 Teşrin-i Sani 1332 (23 Kasım 1916).

68 BOA, DH.ŞFR 536/112, Tahsin'den Talat'a, Şam, 25 Teşrin-i Evvel 1332 (7 Ekim 1916).

69 BOA, DH.ŞFR 536/30, Tahsin'den Talat'a, Humus, 16 Teşrin-i Evvel 1332 (29 Ekim 1916).

70 BOA, DH.ŞFR 538/3, Tahsin'den Talat'a, Şam, 8 Teşrin-i Sani 1332 (21 Kasım 1916).

71 BOA, DH.ŞFR 585/105, Tahsin'den Dâhiliye Nezareti'ne, Şam, 28 Mayıs 1334 (28 Mayıs 1918).

bir süredir ordunun hareketlerini bozmakta ve bölgede düzensizliğe neden olmaktaydı. Harekât, eşkıya gruplarının büyüklüğünden dolayı, iki top ve çok sayıda birlikle gerçekleştirilebilmişti.⁷² Bunların bulundukları yeri tespit etmek için keşif uçuşları yapılmıştı. Harekât neticesinde, eşkıya grupları Baalbek ve Lübnan'a dağıldı.⁷³

Savaşın sonuna yaklaşıldığında, dönemin zor yaşam koşullarından ötürü eşkıyalık olayları sıklaşmaya başladı. Ağustos 1918'de, Saida, Sur ve Mercuyn'da, firariler bir makineli tüfek subayı etrafında organize olmuş ve bomba ve tüfekle donanmışlardı. Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı'na göre, bölgedeki halkı hükûmete karşı kışkırtıyorlardı. Bu çeteler, Beyrut mebusu Kamil el-Esad Bey ile kardeşi Abdülkadir el-Esad Bey himayesinde faaliyet gösteriyordu. Eşkıyaların ellerindeki belgelerin ortaya çıkması üzerine, Esad kardeşler soruşturma için mutasarrıfın makamına çağırılmıştı.⁷⁴

Firari askerlere yönelik askerî operasyonlara ek olarak, Cemal Paşa başka önlemlere de başvurdu. Başlangıçta, daha fazla firarı önlemek için kaçaklara ağır cezalar vermeyi seçiyordu. Bu bağlamda, 1915 Mart ayı sonunda, iki asker Yafa'nın şehir kapılarında asıldı.⁷⁵ Benzer şekilde, iki tanesi de Şam'da idam cezasına çarptırıldı. Şam'daki firariler aynı zamanda Arapçı partinin üyeleriydiler. Bu nedenle, Avusturya Şam Konsolosu, bunların siyasi faaliyetleri nedeniyle asıldıklarını düşünmekteydi.⁷⁶

Askerlerin İtilaf tarafına ya da Şerif'e firarlarını önlemek için alınan bir başka önlem de, firar eden askerlerin ailelerini

72 BOA, DH.ŞFR 585/166, Tahsin'den Dâhiliye Nezareti'ne, Şam, 31 Mayıs 1333 (31 Mayıs 1918).

73 BOA, DH.ŞFR 586/85, Tahsin'den Dâhiliye Nezareti'ne, Baalbek, 6 Haziran 1918 (6 Haziran 1918).

74 BOA, DH.ŞFR 591/109, İsmail Hakkı'dan Dâhiliye Nezareti'ne, Beyrut, 8 Ağustos 1334 (8 Ağustos 1918).

75 Tamari, *Year of the Locust*, s. 94.

76 HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 1 Ekim 1915.

Anadolu'ya sürgüne göndermekti. Bir asker İtilaf Cephesi'nin veya Şerif'in birliklerine katıldığı zaman bütün ailesi Suriye'den sürgün ediliyordu.⁷⁷ Ayrıca Cemal, askerleri firara teşvik edenleri de sürgüne göndermekteydi.⁷⁸ Paşa, askerleri ülkelerini savunmanın erdemlerine ikna etmek için dini de kullandı. Bu amaçla Cuma namazlarında vaizler, askerleri firar etmekten kaçınmaları için uyarmaktaydı.⁷⁹

Kudüs'te Osmanlı egemenliği sona erdiğinde, en mutlu gruplardan biri, askerlik hizmetlerinin yükünden kurtulmuş olan Arap askerleri olmuştur. Filistinli müzisyen Vasıf Cevheriye'nin günlüklerine göre, "Kudüs'teki Türk ordusuna alınmış olan Müslüman ve Hristiyan Arap gençlerin çoğu, ordu üniformalarını komik bir şekilde sivil kıyafetlerle değiştirmişti."⁸⁰ Ancak, o zamanlar sivil kıyafet kıtlığı nedeniyle, askerî üniformalarının bazı kısımlarını giymeye devam ediyorlardı. Kendisi de askerlik hizmetinden kurtulmuş olan Vasıf'ın izah ettiği üzere: "Yeni vaziyet, kafamızı rahatlatmış ve işlerimizi yoluna koymuştu. Türklerden kurtulmuş ve çok şükür askerlik hizmetinden azat olmuştuk."⁸¹

Firarilerin siyasi ilişkilerine gelince, askerlerin bazıları Şerif Hüseyin'in yanında yer almış olsalar da, milliyetçi arzuları bulunduğunu kanıtlamak güçtür. Hoşnutsuzluklar ve firarlar, yerleşik bir siyasi hınçtan ziyade savaş şartlarının oluşturduğu geçici hislerin sonucuydu. Öncelikle, Arap askerlerin büyük çoğunluğu, okuma yazma bilmiyordu. İkinci olarak hem Osmanlı hem de genel dünya siyaseti konusunda bir hayli bilgisizdiler. Aaronsohn'un bu insanların siyasi tartışmalarını tasviri, durumu oldukça net bir şekilde göstermektedir:

77 BOA, DH.EUM 4.Şb 11/23, 9 Mayıs 1333 (9 Mayıs 1917).

78 BOA, DH.EUM 1.Şb 6/16, 2 Ağustos 1332 (15 Ağustos 1915).

79 Tamari, *Year of the Locust*, 14 Mayıs 1915, s. 124.

80 Wasif Jawhariyeh, "My Last Days as an Ottoman Subject: Selections from Wasif Jawhariyeh's Memoirs," *Jerusalem Quarterly*, C. 9, 2000, s. 31.

81 Jawhariyeh, "My Last Days," s. 33.

“İnanılmaz fikirlerinin bulunduğu siyaset de tartışma konusu oluyordu. Napoleon Bonaparte ve Kraliçe Viktorya onlar için yaşayan figürlerdi; ancak (mühim bir not olarak) Kayser’i bu dünyadaki tüm kralların kralı olarak görüyorlardı, kendisine denk olduğunu addettikleri Sultan hariç olmak üzere.⁸²

İhsan Tercüman gibi daha kuvvetli siyasi muhalifler dahi, devletin savaş dönemi tedbirlerinden yılmış olsalar bile, Osmanlı İmparatorluğu’na ait şeyleri “bizim” olarak tarif ediyorlardı.⁸³

* * *

Asker alımları, savaş dönemi sırasında, Suriye’de Osmanlı Devleti ile bölgedeki vatandaşları arasındaki ilişkilere yeni bir biçim veren, oldukça etkili bir faktör olarak ortaya çıkmıştı. Savaşın başında, Pan-İslâmist propagandanın da etkisiyle, Suriye Müslümanlarının çoğunluğu, askerî seferberliği desteklemişti. Ancak, ikinci bir harekâtın ne zaman yapılacağına belirsiz olması, kötüleşen yaşam koşulları, askerî yaşama yabancılık ve Cemal Paşa’nın Suriye’deki despotik idaresinin artan etkisiyle askerliğe karşı toplumsal bir direnç gelişti. Firar hadiseleri de ciddi derecede artmıştı. Yukarıda izah edildiği gibi, firariler çeteler kurarak askerî müsadereye karşı isyan eden Bedevileri desteklemişlerdi. Ancak, siyasete dair bilgilerinin düzeyi göz önüne alınırsa, bu askerlerin büyük çoğunluğunun Arap milliyetçisi duygular nedeniyle firar ettiklerini iddia etmek zordur. Diğer yandan, Cemal Paşa’nın Suriye için uzun vadeli planları düşünüldüğünde, kısa

82 Aaronsohn, *With Turks*, s. 15; En azından Nisan 1913’e kadar, Arap subayların çoğu milliyetçi arzulara sahip değildi. İzzet el-Cündi’ye amcasının oğlu tarafından gönderilen bir mektupta, mektubun yazarı Arap subaylar arasında bir vatan idealinin yokluğundan şikâyet ediyor ve subayları Arap milleti ve dilini imha etmeye çalışan haydutlara –burada İTC’yi kastetmektedir– hizmet ederek anavatanlarına isyancı olmakla suçluyordu. BOA, DH.EUM 4.Şb 1/51. Şam, 7 Nisan 1329 (20 Nisan 1913).

83 Örneğin bkz. Tamari, *Year of the Locust*, (ordumuz) s. 105, (devlet adamlarımız) s. 105, (uçaklarımız) s. 106, (subaylarımız) s. 108, 112, (Cemal Paşa, önderimiz) s. 110, (sultanımız) s. 112, (gemilerimiz) s. 117.

vadede Suriyelilerin Osmanlı Devleti'ne yabancılaşmasını önemli bir mesele olarak görmediği de açıktır.

Suriye'de Eğitimin Osmanlılaştırılması

Cemal Paşa'nın Suriye'de 'makbul vatandaş' yaratmak için kullandığı bir diğer araç da kitlesel eğitimdi. Bilindiği gibi, modern devletin yurttaşları üzerindeki kontrol araçlarının gelişimiyle, kitlesel eğitim, yurttaşların, temel olarak eğitilecek toplumun ulusal karakteristiğinden ilham alan yeni bir öz-kimlik çerçevesi içinde devlete ve modern hayatın kurallarına karşı duygu ve davranışlarını etkilemenin en etkili yollarından biri haline gelmiştir. II. Mahmud ile başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu, yeni ortaya çıkmaya başlamış Batılı ulus devletleri model alan, Müslüman olan yahut olmayan tüm Osmanlıları eşit bir düzeyde kucaklayan yeni bir Osmanlı kimliği oluşturmak için eğitimi kullandı.⁸⁴ Bu süreçte, Osmanlı yetkilileri, imparatorluk topraklarında kendi nüfuz bölgelerini oluşturmaya çalışan Büyük Güçler'in eğitim kurumlarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Dördüncü Bölüm'de detaylı olarak anlatıldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan ve gayrimüslim bölgeleri, bu güçlerce potansiyel koloniler olarak görülmekteydi. Bu bakımdan, Büyük Britanya, Rusya ve Fransa, Suriye'den başlayarak, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde, bu insanlar arasındaki nüfuzlarını artırmak için eğitim yatırımları yapmıştı. Savaşın başı itibarıyla, bu yabancı eğitim kurumları Suriye'de ciddi bir sayıya ulaşmış, savaşın patlak vermesiyle de, düşman devletlere ait tüm bu kurumlara Osmanlı İmparatorluğu'nca el konulmuştu. Söz konusu kurumların personelinin sınır dışı edilmesi, çoğu için kapanmaları sonucunu doğurdu. Bu kurumların yerini almak

84 Osmanlı eğitiminin 19. yüzyıldaki modernleşmesi üzerine bazı çalışmalar için bkz. Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State and Education in the Late Ottoman Empire*, (New York: Oxford University Press, 2003); S. Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire: 1839-1908, Islamization, Autocracy and Discipline*, (Leiden: Brill, 2001).

üzere, Cemal Paşa tarafından, Suriyelilere güçlü bir Osmanlı kimliği aşılması planlanan yeni eğitim kurumları açıldı. Dördüncü Bölüm'ün bir devamı olarak, bu kısım bu doğrultudaki gayretleri anlatmaya odaklanacak. Diğer yandan, başka bir yerde belirttiğimiz üzere, Cemal, Suriye'nin "kalkınma" düzeyini, Suriyeliler için bir "kalkınma" modeline dönüşmüş bulunan Mısır seviyesine yükseltmek ve böylece onlara devletlerinin Büyük Britanya kadar gelişmiş olduğunu hissettirmek istemekteydi.

Bu nedenlerden dolayı, Suriye vilayetleri, Cemal Paşa döneminde eğitimin Osmanlılaşması için yoğun faaliyete şahitlik etti. 1915 yılının başındaki eğitim istatistikleri bu çabaları açıkça ortaya koymaktadır. Kudüs Maarif Müdürü'nün 1915'teki okullaşma etkinliklerine ilişkin bir raporu, bu konuda birçok detay vermektedir. Eğitim yılının başında, erkek öğretmen yetiştirmek için bir yatılı okul (Darülmualimin) Kudüs'te 29 öğrenci ile faaliyete geçmişti. Müdür'ün raporunda, okul tam kapasiteye ulaştığında, öğrenci sayısının 200'e yükseleceği belirtilmektedir. Kudüs ve Yafa kent merkezlerinde de beş derslik (dershane) ve iki anaokulu (muallimli iki ana mektebi) açıldı. Müdür, bu kurumların yerel halk arasında popülerlik kazandığını ve bu okullardaki öğrenci sayısının kısa bir süre içinde 150'ye ulaştığını rapor etmektedir. Ayrıca Halilürrahman, Gazze ve Yafa ve Kudüs'ün köylerinde 29 ilköğretim okulu kurulmuştu. Bu okullardaki toplam öğrenci sayısı 100 ilâ 150 arasındaydı. Daha önce kurulan ilkokullara da yeni öğretmenlerin atanmasıyla "intizam" verilmişti. Osmanlı dilinin kullanımının yaygınlaştırılması amacıyla gayrimüslimlerin açtıkları üç özel okula Türkçe öğretmenleri atanmış, maaşları Kudüs Mutasarrıflığı'nca karşılanmıştı. 1913 yılında inşaatına başlanan 10 derslikli "Tatbikat Mekteb-i İbtidaisi" bu dönemde tamamlanmıştı. Kudüs'e bağlı Kobab köyünde de ilkokul inşaatı başlamıştı. Son olarak, Ramle'deki erkek ilkokulu ve Kudüs'teki kız okulunun binaları onarılmıştı.⁸⁵ Birinci Dünya Savaşı bağlamında

85 BOA, DH.UMVM 143/21, Kudüs Maarif Müdürü'nden Talat'a, 25 Şubat 1331 (10 Mart 1916).

düşünüldüğünde, Cemal Paşa tarafından yapılan en önemli eğitim yatırımı tabii ki Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi'di.

Kudüs Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi

Cemal Paşa, Suriye halkının halifelige karşı sadakatlerini güçlendirmek ve imparatorluğun diğer bölgelerinde ve yabancı ülkelerde Osmanlı Halifesi'ne destek toplamak için yeni din âlimlerinin yetiştirilmesini amaçlayan eğitim faaliyetleri başlatmıştı. Osmanlı propaganda söylemine göre o dönemde, Halife'ye olan bağlılık da, "din düşmanları"na yani İtilaf Cephesi'ne düşmanlık anlamına geliyordu. Bu amaçla, Suriye'ye varmasından hemen sonra, Paşa, Kudüs'te savaştan önce Fransız Cizvitler tarafından kontrol edilen St. Anna Kilisesi'nin binasına el koyarak Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi adı verilen bir dinî üniversite kurmuştu.⁸⁶ Bu İttihâd-ı İslâm politikaları çerçevesinde sembolik değeri oldukça yüksek bir eylemdi. 12. yüzyılda Haçlıların Kudüs'teki hükümranlıkları sırasında inşa edilen kilise, Haçlılara karşı savaşan en ünlü Müslüman komutanın adıyla bir Müslüman kurumu haline getirilmekteydi. Ancak, bina içerisinde küçük bir bölüm kilise olarak kaldı ve bu kilisenin idaresi Rum Katolik Kilisesi'ne teslim edildi.⁸⁷ Külliye'ye, Selahaddin Eyyubi'nin isminin verilmesi, Külliye hakkında ayrıntılı bir makale yazmış olan Strohmeier'e göre, Cemal'in kendisini Müslüman fatihlerin geleneği ile özdeşleştirdiğini göstermektedir. Mısır'ın yeniden Osmanlı egemenliğine girmesi konusunda Kanal Harekâtı sırasında gösterdiği çaba düşünüldüğünde bu analiz anlamlı gözükmektedir.⁸⁸

86 BOA, DH.ŞFR 49/66, Şeyhülislâm'dan Kudüs Valisi'ne, 5 Kanun-ı Sani 1330 (18 Ocak 1915).

87 BOA, DH.ŞFR 49/44, Cemal'den Şeyhülislâm'a, Kudüs, 3 Kanun-ı Sani 1330 (16 Ocak 1915).

88 Strohmeier, *Al-Kulliyya as-Salahiyya*, ss. 2-5. Aslında, İstanbul'da böyle bir külliyenin kurulması için ayrıntılı bir plan Mısırlılar tarafından savaştan hemen önce Enver Paşa'ya verdikleri bir raporda önerilmişti. Rapordaki öneriler,

Küllîye, 28 Ocak 1915 tarihinde, Hz. Muhammed'in doğum gününde (Mevlid Kandili), Başkumandan Vekili Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın huzurunda şaşalı bir törenle açıldı. Törene yerel halktan geniş bir kitlenin yanı sıra Suriye ve Filistin'in önde gelen ulema ve bürokratları da katıldı. Kalabalık önce dua etmek için Aksa Camii'ne gitmiş, sonra Külliye'ye yürümüştü. Açılış töreninden önce binadaki bütün Hristiyan sembolleri de kaldırılmıştı.⁸⁹

Küllîye'nin öngörülen misyonuna uygun olarak tanınmış Mısırlı Pan-İslâmî Abdülaziz Çaviş⁹⁰ okulun müdürü olarak atandı. Aslında, Cemal Paşa, Çaviş'in bağımsız hareket etme konusundaki şöhreti sebebiyle bu atamaya karşı çıkmıştı. Çaviş'in "sağda solda" Cemal Paşa'dan bağımsızlığı hakkında konuştuğunu ve bunu yaparken kendisinin izzet ve itibarını zedelediğini söyleyerek ısrarla Talat'ın Çaviş'i görevden almasını talep etti.⁹¹

küllîyenin arkasındaki fikirlere çok benzemektedir. Raporun tamamı için bkz. TTK Arşivi, EP Koleksiyonu 4/54, tarihsiz.

89 Strohmeier, *Al-Kulliya as-Salahiya*, s. 6.

90 Abdulaziz Çaviş 1876'da İskenderiye'de doğdu. Babası Tunusluydu. El-Ezher (1892) ve Dar al-Ulum'dan (Dâru'l-'Ulûm) (1897) mezun oldu. Eğitimi sırasında Muhammed Abduh ile tanıştı. Eğitimini sürdürmek için, Büyük Britanya'ya gitti. 1901'de Mısır Eğitim Bakanlığı'nda müfettiş olarak çalışmaya başladı. Ancak aynı yıl, Büyük Britanya'ya döndü ve Oxford Üniversitesi'nde Arapça öğretmeni oldu. 1905'te, Cezayir'deki 14. Oryantalist Kongre'ye Mısır delegasyonunun bir üyesi olarak katıldı. 1906'da Mısır'a döndü ve Mustafa Kâmil ve Muhammed Ferid tarafından düzenlenen Vatanîye (yurtseverlik) hareketine katıldı. 1908'de, Vatanîye hareketinin gazetesi olan *el-Liva* gazetesinin baş editörü oldu. Bu gazeteyi Osmanlı yanlısı ve Pan-İslâmî fikirlerini yaymak için bir platforma dönüştürdü. Aynı zamanda *el-A'lam ve'l-Şa'b*'in yayıncıları arasındaydı. Bu yayınlarla Mısırlılar arasında önemli bir etki sahibi oldu. Bu nedenle, Kıptiler ve Müslümanlar arasında gerginliğe neden olmaktan suçlanarak Mısır'dan kovuldu. 1912'de İstanbul'a yerleşti. İstanbul'da kaldığı süre zarfında *el-Hilalul-Osmani* gazetesini ve *el-Alemul-İslâm* dergisini yayımladı. 1915'te, İstanbul'da Hidiv Abbas Hilmi'nin suikast girişimini organize etmekle suçlandı ve bu nedenle bir ay boyunca Berlin'de yaşamak zorunda kaldı. Savaşın sonunda, Berlin'e gitti ve 1923'e kadar orada kaldı. O yıl Mısır'a döndü, burada 1927'de öldü: Strohmeier, *Al-Kulliya as-Salahiya*, s. 37.

91 BOA, DH.ŞFR 467/44, Cemal'den Talat'a, Kudüs, 26 Mart 1331 (8 Nisan 1915); BOA, DH.ŞFR 467/46, Cemal'den Talat'a, Kudüs, 27 Mart 1331 (9

Ancak, Enver ve Talat, muhtemelen Külliye'nin Pan-İslâmist gayelerini dikkate alarak, kararlarını Cemal muhalefetine açıklama-dan önce aldıklarını vurgulayarak, atamayı desteklediler. Talat'ın konuyla ilgili olarak Cemal'e gönderdiği telgraf son derece mah-cup bir tonda olup, "ellerinden öperek" Çaviş'in atamasını kabul etmesini rica etmekteydi.⁹² Bununla birlikte, Çaviş kısa bir süre sonra Cemal Paşa ile olan anlaşmazlıklarından dolayı müdürlük-ten ayrılacaktı.⁹³

Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi'nin temel amacı, İngiliz etkisi altında olan Mısır'daki el-Ezher'in ve Hindistan'daki Aligarh Ko-leji'nin Müslüman dünyasındaki etkisini kırmaktır. Bu üniversi-tede eğitim görecektir olan ulema, Osmanlı Halifesi önderliğinde Pan-İslâmist birlik ideolojisini yayacaklardı. Bu amaçla, İstan-bul'un en önde gelen âlimleri bu okulda istihdam edilmek üzere Kudüs'e gönderildi.⁹⁴ Öte yandan, bu çalışma boyunca birkaç kez açıklandığı gibi, Cemal'in Suriye'deki varlığının bir amacı da, Suriyeliler arasında yaygın olan, İngiltere hamiliği altındaki Mısır'ın Suriye'den daha gelişmiş olduğu fikrinden kaynaklanan "geri kalmışlık" psikolojisini ortadan kaldırmaktır. Külliye de bu amaca hizmet edecekti. Külliye fikrinin, Hristiyan misyonerle-rin yöntemlerinden ilham almış olması da altı çizilmesi gereken bir husustur.⁹⁵

Nisan 1915); Şeyhülislâm da bu konuda Cemal'i destekliyordu: BOA, DH.Ş-FR 49/77, Şeyhülislâm'dan Cemal'e, 6 Kanun-ı Sani 1330 (19 Ocak 1915).

92 BOA, DH.ŞFR 51/230, Cemal'den Talat'a, 26 Mart 1331 (8 Nisan 1915).

93 Kendisinin yerine, bir Mekteb-i Hukuk mezunu olan Cemil Bey atanmıştır: BOA, DH.ŞFR 50/130, Şeyhülislâm'dan Cemal'e, 15 Şubat 1330 (28 Şubat 1915).

94 Bu gaye, *Nachrichtsstelle für den Orient* (30/6/1915) isimli Alman gazetesinde açık bir şekilde ifade edilmektedir. İlgili alıntı için bkz. Strohmeier, *Al-Kulliyya as-Salahiya*, s. 16.

95 Savaş öncesinde Enver Paşa'ya İstanbul'da, işlevi bakımından söz konusu kül-liyeye özdeş olacak bir külliye kurulması için yapılan öneride, misyonerler gibi hareket etme zorunluluğu açık bir şekilde belirtilmiştir: TTK Arşivi, EP Koleksiyonu, 4/54, tarihsiz.

Küllîye'deki hocalar arasında, İstanbul'dan gelen ünlü âlimlerin yanı sıra, daha sonraları Cemal Paşa tarafından cezalandırılan veya sürgün edilen önde gelen Arap ailelerinin üyeleri ve tanınmış Arapçılar da bulunuyordu. Kurumda çalışan öğretmenlerin çeşitliliği, geç Osmanlı Arap toplumunun ideolojik mensubiyetler açısından karmaşıklığını ve geçişkenliğini göstermektedir. Bunlar arasında bulunan, Ahmed Tabbara, 1908'de İttihâd-ı Osmânî cemiyetini kurmuştu. Daha sonra, adem-i merkezîyetçi bir Arapçı cemiyeti olan Cemiyetü'l-İslahiyye'de aktif olarak çalışmıştı. 1916'da ise Cemal Paşa tarafından idam cezasına çarptırıldı.⁹⁶ Filistinli en-Neşâşibi ailesinden olan Rustum Haydar, 1911'de Arapçı cemiyeti el-Fetâ'ın kurucuları arasında olup 1909'da Sorbonne Üniversitesi'nde tez çalışması olarak Mehmed Ali'nin Suriye'deki yönetim dönemini öven bir doktora tezi yazmıştı. Beyrut Sultani Mektebi Müdürü olarak çalıştı. Külliye'ye ders nazırı olarak önemli bir göreve atanmış ve burada tarih ve ekonomi üzerine dersler vermekteydi.⁹⁷ Fransızca öğretmeni Subhi el-Hadra Bey, Harbiye mezunlarındandı. Külliye'de kısa bir süre çalıştıktan sonra, Kanal'daki Osmanlı kuvvetlerine katılmış ve oradaki İngiliz birlikleri tarafından esir alınmıştı. Bunun akabinde Şerif Hüseyin'in birliklerine katılacaktı.⁹⁸ Refik et-Temimi de el-Fetâ Cemiyeti'nin kurucularından biriydi.⁹⁹ Özetle, Kül-

96 Strohmeier, *Al-Kulliya as-Salahiya*, s. 29.

97 Strohmeier, *a.g.e.*, s. 39; Kendisinin akrabalarından biri, Baalbek'in eski belediye reisi Salih Haydar Bey, 1915'te Cemal tarafından asılmıştır: HHStA, PA 387366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 26 Ağustos 1915. 1916'daki idamlardan sonra bütün Haydar ailesi, Anadolu'ya sürülmüştür: BOA, DH.ŞFR 504/65, Cemal'den Talat'a, 26 Kanun-ı Evvel 1331 (8 Ocak 1916). Ancak, kendisinin sürgün edildiği ya da bundan muaf tutulduğu yönünde özel bir kayıt bulunmamaktadır.

98 Strohmeier, *Al-Kulliya as-Salahiya*, s. 42.

99 Strohmeier, *a.g.e.*, s. 54; Beyrut nüfusu ve coğrafyasına dair daha iyi bilgi temin etmek amacıyla, Vali Azmi Bey'in ricası üzerine yazılan *Beyrut Vilayeti* kitabının da eş-yazarıdır: Refik et-Temimi ve Muhammed Behcet, *Beyrut Vilayeti*, (Beyrut: Vilayet Matbaası, 1333 [1916]).

liye'nin, savaşın başında muhalif gruplar ile hükûmet arasındaki Büyük Britanya aleyhine gerçekleşmiş ittifakın neticesinin tezahür ettiğini iddia etmek abartılı olmaz. Ancak, Cemal'in daha sonra Arap partilerinin üyelerini kovuşturması ve cezalandırması bu ittifakı sona erdirecekti.

Küllîye'de verilen derslere gelince, Doğu ve Batı dilleri derslerine ek olarak hem dinî hem de modern bilimler müfredata dahil edilmişti. Dinî dersler arasında fıkıh, tefsir, hadis, kelam, dinler tarihi ve tasavvuf en önemlilerinden bazılarıydı. Kurs programında hem Türkçe hem Arapça dil dersleri mevcuttu. Öğrencilerin en az bir Doğu (Farsça, Urduca, Tatarca) ve bir Batı (Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça) diline kaydolmaları talep edilmekteydi. Arap, Osmanlı ve Türk tarihinin yanı sıra çağdaş siyasi tarih (Asr-ı Hâzır Târîh-i Siyâsîsi) de öğretilmekteydi. Küllîye'de öğretilen kayda değer modern ilimler, coğrafya, ekonomi, hukuk, doğa bilimleri ve astronomiydi.¹⁰⁰

Küllîye Suriyeliler için çok cazipti. 1916 yılında, başvuranların sadece dörtte biri öğrenci olarak kabul edilebildi. Yurtdışından okula kayıt yaptırmak isteyen öğrenciler için 10 kişilik bir kontenjan vardı. Öğrenci sayıları bakımından kayıt hakları, ülkeler arasında şu şekilde dağıtılmıştı: Mısır - 4; Sudan ve Etiyopya - 2; Trablus ve Bingazi - 2; Tunus - 1; Cezayir, Fas ve Güney Afrika - 1; Java ve Filipinler - 3; Çin - 3; Hindistan - 5; Afganistan - 2; Belucistan - 1; İran - 2; Türkistan (Buhara, Hiva, Taşkent, Semerkant) - 5; Kafkaslar, Astrahan, Kazan, Kırım ve Polonya - 6. Ancak, bu kotalar, büyük olasılıkla savaş koşulları nedeniyle doldurulamamış ve öğrencilerin çoğunluğu Suriye, Anadolu ve Filistin'den gelmişti: Şam'dan 30, Halep'ten 25, Beyrut'tan 25, Kudüs'ten 20.¹⁰¹

100 Strohmeier, *Al-Kullîya as-Salahiya*, ss. 86-87. Yukarıda bahsi geçen, İstanbul'da Müslüman misyonerleri eğitmek üzere açılacak olan dinî okul projesinde Enver Paşa'ya hemen hemen aynı müfredat önerilmiştir. Ayrıntılar için bkz. TTK Arşivi, EP Koleksiyonu, 4/54, tarihsiz.

101 Strohmeier, *Al-Kullîya as-Salahiya*, ss. 23-24.

Filistin'deki günlük hayatı derinden etkileyen siyasi ve ekonomik travmalara rağmen, Külliye eğitim faaliyetlerine İngiliz işgalinden bir ay öncesi olan Kasım 1917'ye kadar devam etmiş, istiladan sonra da Şam'a taşınmıştır. Külliye'nin taşınmadan sonraki durumu hakkında yeterli bilgi yoktur.¹⁰²

Aynı yıl Medine'de de benzer bir girişim denenmişti. Planlanan okul binasının mimarı Mehmet Nihat Bey'e (Nigisberk) göre okulun adı Medrese-i Külliye olacak ve yönetiminden Çavuş sorumlu olacaktı.¹⁰³ Şerif Hüseyin İsyanı'nın başlaması projeyi hızlandırdı. 1917 yılının başında, Evkaf Nazırı İbrahim Bey de buraya bir ziyarette bulundu. Bu dinî okulun amacı, Şerif'in hareketini zayıflatmak için karşı propagandayı teşvik edecek genç imamlar ve vaizler yetiştirmektir. Her ne kadar iletişim sorunları ve askerî durumun kötüye gitmesi projenin başarısız olmasına neden olsa da,¹⁰⁴ Mehmet Nihat okul binasının inşasında önemli ilerleme kaydedildiğini ima etmektedir.¹⁰⁵

Cemal Paşa'nın Eğitim Danışmanı Olarak Halide Edib

Daha önce açıklandığı gibi, Osmanlılar, Suriyelilerden bağımsız bir şekilde onların sadakat ve sempatilerini kazanmak için Avrupalılar ve de özellikle Fransa ile rekabet halindeydi. Dördüncü Bölüm'de belirtildiği gibi, savaşın başlaması ile birlikte, Cemal ilk önce Suriye'deki Fransız kurumlarını Osmanlılaştırmış ve Suriye'deki kitlesel eğitimi, Suriye halkını Osmanlı birliği idealine daha sadık ve Büyük Güçler'in amaçları konusunda daha "bilinçli" kılacak şekilde yeniden düzenlemeye çalışmıştı. Bu amaçlarla, 1916 yılının sonlarına doğru Cemal, Suriye'deki kitlesel eğitimi

102 Strohmeier, *a.g.e.*, s. 68.

103 Ali Cengizkan, "Mehmet Nihat Nigisberk'in Katkıları, Evkaf İdaresi ve Mimar Kemalettin," Ali Cengizkan (ed.), *Mimar Kemalettin ve Çağı* içinde, (Ankara: TMMOB, 2009), s. 183.

104 HHStA, PA 38/370, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 26 Ocak 1917.

105 Cengizkan, "Mehmet Nihat Nigisberk'in Katkıları," s. 183.

Halide Edib gözetiminde daha sistematik bir şekilde düzenlemek istedi. Cemal'in projesinin amacı Halide Edib tarafından şöyle açıklanmaktadır:

[Cemal Paşa] Suriye'deki Türk Ordusu'nu ve devletimizi tehlikeye sokması ihtimalini önlemek için ihtilâl teşebbüsünün önünü büyük bir şiddetle yapmaya mecbur olmuş, fakat bunun milletteki tesirini de tamamen idrak etmişti. Halkı memnun edecek bir idare tesisi ve bilhassa tahsil meselesinin zihnini çok meşgul ettiği anlaşıyordu. Fransızların Araplara tesiri, siyasî gayeye dayanmakla beraber, tesis ettiği mekteplere bağlı idi. Dinî ve dar bir çerçeve içinde olsa dahi, bu vazıh tahsil sistemleri olduğunda hiç şüphe yoktur. Cemal Paşa, tahsil meselesini, dinî olmaktan ziyade liberal ve Garb esaslarına istinat ettirmek istiyordu.¹⁰⁶

Bu amaçla, Cemal 1916 yılının başında, Halide Edib'e, eğitim meseleleri danışmanı olarak Suriye'ye gelmesi çağrısında bulundu. Kendisine Falih Rıfkı aracılığı ile gönderdiği mektupta:

Fransız manastırlarını, mekteplerini kapamaya mecbur olduğunuzu, maarif mekteplerinin kifayetsizliğini zikr ettikten sonra Suriye vilâyeti vasıtasıyla ve ordunun yardımıyla mektep açmak teşebbüsüne giriştiğini yazıyor, aynı zamanda benim şahsen gitmem veyahut bazı hocaların gitmesine vesatet etmemin mümkün olup olmadığını soruyordu.¹⁰⁷

Cemal, durumu açıkladıktan sonra, Halide Edib'i eğitim sistemini organize etmesi için Suriye'ye gelmesi ya da bu amaç için öğretmen göndermesi ricasında bulunmaktaydı. Halide Edib'in kız kardeşi Nigar Edib de gönüllü olarak Beyrut'a gitmiş ve orada

106 Halide Edib Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, (İstanbul: Can Yayınları, 2007), s. 185; Falih Rıfkı benzer şekilde, Cemal Paşa'nın amaçlarını bu okulların açılması ile değerlendirmektedir. Ayrıca Suriye'nin Osmanlılaşmasının bu okullarla ilerleyeceğini de ekler: Atay, *Zeytin Dağı*, s. 77.

107 Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, s. 181; *Zeytin Dağı* kitabında Falih Rıfkı bu görüşmeleri doğrular. Atay, *Zeytin Dağı*, s. 79.

bir ilköğretim okulu kurmuştu. 1916 yazında Cemal, Halide Edib'e, Suriye'ye gelmesini ve Şam, Beyrut ve Lübnan'da daha fazla sayıda okul açılması için bir plan hazırlamak üzere durumu incelemesini isteyen bir mektup daha gönderdi. Halide Edib bu kez Cemal'in isteğini kabul ederek Suriye yolunu tuttu.¹⁰⁸

Halide Edib, ziyaretinin ardından, Eylül 1916'nın ortalarında İstanbul'a döndü. Ancak Cemal, onu ikna etmeye çalışmaktan vazgeçmedi. 1916'nın sonuna doğru Halide Edib'den tekrar Suriye'deki okulların organizasyonunu üstlenmesini istedi. Halide Edib, 1917'nin başında Cemal'in teklifini kabul ederek 50 civarında kadın öğretmenle Suriye'ye gitti.¹⁰⁹ Maliye Bakanı Cavid Bey'e birkaç ay sonra gönderdiği bir mektupta, Suriye'yi ve Suriyelileri çok sevdiğini ve bölgenin kalkınmasına katkıda bulunmak için çok çalıştığını belirtmektedir.¹¹⁰

Fransız kurumlarının kapatılmasıyla, kızların eğitimi Cemal Paşa için acil bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Fransız okullarına el konulduktan sonra, tüm Suriye'de yalnızca bir kız ortaokulu bulunuyordu. Bu nedenle Halide Edib, kız okullarının açılması yönünde çalışmaya başlamıştı. Avusturya Konsolosu'nun raporuna göre, İstanbul'dan Halide Edib ile birlikte gelen 45 öğretmen, Suriye'deki farklı bölgelere gönderildi. Bu bölgelerde, öğretmenler Arap öğretmenlerle çalıştılar. Halide Edib'in gelmesinden hemen sonra Şam'da kurulmuş olan örnek kız okulunda yedi Türk ve altı Arap kadın öğretmen vardı.¹¹¹ 1917'nin sonlarına doğru, Salahiye Caddesi'ndeki Ziver Paşa Konağı, okul binası olarak hizmet etmek üzere kamulaştırıldı.¹¹² Cemal Paşa'nın modern Suriye'nin kurucu

108 Halide Edib, *Memoirs*, s. 391.

109 Halide Edib, *a.g.e.*, ss. 431-37; HHStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 19 Şubat 1917.

110 Halide Edib'den Cavid Bey'e, 1 Mart 1917, Beyrut, Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* içinde, (İstanbul: Everest Yayınları, 2009), ss. 149-151.

111 HHStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam; 19 Şubat 1917.

112 BOA, DH-İ.UM.EK 43/48, Talat'tan Tahsin'e, 5 Kanun-ı Evvel 1333 (5 Aralık 1917).

önderi olma arzusu, Halide'nin eğitim faaliyetlerinde de kendini ortaya koydu. Model okulun adının Cemal Paşa İnâs Mektebi (Cemal Paşa Kız Lisesi) olması da Cemal'ın, Suriye tarihinde bulunmak istediği yeri göstermesi bakımından ilgi çekicidir.¹¹³

Halide Edib ve maiyetindekilerin yoğun çalışmaları sonucunda, 1917 yılının başında, Beyrut, Şam ve Lübnan'da, bu şehirlerin vali ve mutasarrıflarının işbirliği ile üç kız lisesi faaliyete geçti.¹¹⁴ Her ne kadar Halide Edib bundan söz etmese de, o sıralar Halep'te bir de kız okulu kurulmuştu.¹¹⁵ Ayrıca, Beyrut'ta bir öğretmen okulu ve bir kız ilkokulu açıldı. Halide Edib Dördüncü Ordu'nun bünyesinde istihdam edilmekte, bu okulların finansmanı da vilayet bütçeleri tarafından sağlanmaktaydı.¹¹⁶ Savaşın sonuna doğru, valiler okulların ihtiyaçlarını karşılayamayınca, ordu bu kurumlar için gerekli erzakı tedarik etmişti.¹¹⁷ Giriş sınavları hem Türkçe hem de Arapça olarak yapıldı. Halide Edib'e göre, yeni okullarda Arapça öğretimi çok ciddiye alınmaktaydı. Bu okulların öğrencilerine gelince, "Lübnan daha çok Hristiyan, Beyrut hem Müslüman hem de Hristiyan gönderirken, Şam'dan gelen öğrencilerin ise hepsi Müslümandı."¹¹⁸ Avusturya Konsolosu'nun bir raporuna göre, bu yeni okulların bir başka amacı da,

113 Bu isimli bir referans için bkz. BOA, DH.UMVM 22/4, Fuad'dan (Suriye Valisi adına) Talar'a, Şam, 22 Şubat 1334 (22 Şubat 1918).

114 Halide Edib, *Memoirs*, s. 440. Beyrut'ta Fransız kurumlarından el konulan bir binada kız lisesi kurulmuştu. Binanın içinde bir kilise bulunuyordu. Cemal Paşa'nın muhalefetine rağmen, kiliseyi kapatmamıştı. Ayrıntılar için bkz. Halide Edib, *Memoirs*, s. 440; Atay, *Zeytindağı*, s. 79.

115 HHStA, PA 38/370, Dandini'den Czernin'e, Halep, 16 Şubat 1917.

116 Cemal'den Enver'e, 27 Eylül 1917, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII* içinde, s. 698.

117 BOA, DH.ŞFR 596/5, İsmail Hakkı'dan Dâhiliye Nezareti'ne, Beyrut, 13 Ağustos 1334 (13 Ağustos 1918).

118 Halide Edib, *Memoirs*, s. 440; Martin Strohmeier, Külliye üzerine makalesinde, Cemal Paşa'nın Hristiyanların ve Müslümanların birlikte eğitim almasını desteklediğini ve bu nedenle Beyrut kız okulunda iki dinden gelen öğrencilerin karışımını desteklediğini not eder. Ayrıntılar için bkz. Strohmeier, *Al-Kul-liya as-Salahiya*, s. 6.

yeni Arap öğrencilere Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi dilini, yani Türkçe'yi öğretmek dilsel merkezileşmeyi sağlamaktı.¹¹⁹ Cemal Paşa, Arapların yanı sıra, Suriye'deki Türk yetkililere kızlarını bu okullara göndermeleri için baskı yapıyordu.¹²⁰ Bununla birlikte, Suriye illerindeki askerî koşulların ve tedarik imkânlarının kötüleşmesi nedeniyle, Suriye'ye Halide Edib ile gelen öğretmenlerin çoğu, Mart 1918'de İstanbul'a dönecekti.¹²¹

Bu okulların kuruluşunun amacı, mevcut literatürde tartışma konusudur. Halide Edib'in bu okulların amacına dair aşağıdaki ifadeleri de bu tartışmanın alevlenmesine katkı sağladı:

O zamana kadar, Suriye'deki Arap milliyetçiliği, ecnebler elinde birer siyasî manivelâ gibi kullanılmıştı. Bütün zaman için medenî insanlar arasında var olacağına inanıyorum. Fakat aynı zamanda bu güzel idealin herhangi siyasî gayeye âlet edildiği zaman en korkunç ve vahşî bir şekil alması ihtimaline de inanıyordum ve hâlâ da bu inancım bâkîdir. Kanaatimce Türkiye, Arapları herhangi yabancı kültürden fazla Arap kültürüne bağlaması lâzımdı. Fakat aynı zamanda Türk Devleti'nin muhtelif ve zıt unsurlarını birleştirmek için Türk kültürünü ve dilini öğrenmesi de lâzımdı. Bunu da devletin açacağı yeni mektepler temin edebilirdi. Yine inanıyorum ki, Arap milleti bir gün tam istiklâlini alırsa, iktisadî, coğrafi ve hatta dinî kültür bakımından Türklerle iş birliği lüzumunu idrâk edecek, Türklerle medeniyet ve sulh yolunda el ele yürüyecektir. Bugün Lübnanlı

119 HHStA, PA 38/370, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 19 Şubat 1917. Bu amaçlar, Şam Mekteb-i Sultanisi'nin dili Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir: HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 21 Mart 1916.

120 Münevver Ayaşlı Beyrut'ta yeni açılan devlet okuluna gönderilen Türk öğrencilerden biriydi. Ancak, bu okullardaki eğitimden hiç memnun değildi. Fakat, değerlendirmelerinin oldukça öznel olduğu görülmektedir. Halide Edib ve okullarına dair değerlendirmeler için bkz. Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990), ss. 80-81.

121 BOA, DH.ŞFR 85/86, Talar'tan Adana Sağlık Müdürü'ne, 11 Mart 1334 (11 Mart 1918).

misafirlerin uyandırdığı alâkayı gördüğüm zaman, acaba o yolun başında mıyız, diye kendi kendime soruyorum.¹²²

Makdisi'nin bu ifadelere dair yorumu ise şöyledir:

Amacı, Arap kadınları eğitmek ve onlara Türkçeyi öğretmek ve en önemlisi de Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sağlamak için bir dizi Osmanlı okulu açmak ve işletmekti. Araplar hakkındaki daha empatik bir bakış açısını teşvik etmek için elinden gelen gayreti göstermesine rağmen, kendi misyonunu algılama şekli, Osmanlı modernliğinin emperyal boyutunu çarpıcı bir şekilde ortaya döküyordu: Arapları, Türk hükûmetini sevmeleri öğretilmesi gereken ve uygun bir eğitim ve yükseltme döneminden sonra kendi kaderini tayin etmesine izin verilecek bir “azınlık” olarak görüyordu. “Türkiye, Araplara milli bir ruh ve şahsiyet geliştirmeleri için yardım etmeli, onlara kendi milli kültürlerini yabancılardan daha fazla sevmeyi öğretmeli [Fransızca'yı kastetmektedir]” diyordu.¹²³

Edib'in sözleri yüzeysel olarak alındığında, Makdisi'nin yorumu adil görünür. Ancak, Cemal Paşa gibi, Halide Edib de milliyetçi Araplarla milliyetçi olmayan Araplar arasında bir ayrım yapmaktadır. Ona göre, milliyetçi Araplar “yabancı ellerde politik bir araçtır” ve bu nedenle kendilerine güvenilemez. Milliyetçi Arapların “gelişimini” örtük olarak kabul etmekte ve onları daha üst bir kategoriye koymaktadır. Genç Türklerin çoğu gibi, Halide Edib de bu milliyetçi Arapların sıradan Araplara “Araplıklarını” öğretmeleri durumunda, kendi devletlerinin yerine yabancı güçlere sempati duyacaklarına inanmıştır. Bu nedenle, Araplara “Araplık” öğretmek zorunda olanlar, “aydınlanmış” ya da İttihatçı Türklerdir. “Kendi kaderini tayin” konusuna gelince, Halide Edib'in, Suriye'de üstlendiği misyon düşünülürse, Araplar için Osmanlı döneminde bir “kendi kaderini tayin” düşünmüş olması neredeyse imkânsızdır. Bir yandan Suriyeliler arasında Osmanlılık duygusunun arttırılması için çaba verirken bir yandan

122 Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 186.

123 Makdisi, “Ottoman Orientalism,” s. 793.

da onları bağımsızlığa hazırlıyor olması uzlaşmaz bir çelişki demektir. Bu analizi kabul edersek, Halide'nin Cemal'in adem-i merkezîyetçilere karşı sertliğini takdir etmesi de anlamsız olur. Eğer Makdisi'nin hesabı doğru olmuş olsaydı, Cemal'in onları cezalandırmak yerine Arapçılarla işbirliği yapması gerekirdi. Muhtemelen, o anıların yazıldığı zamana atıfta bulunulmaktadır ve Araplar için "bağımsızlık zamanı" derken, Halide Edip Arapların Fransız mandasından kurtarılacağı gelecekteki bir tarihi kastetmiştir. Hatıratın yukarıda alıntılanan Türkçe versiyonu ile Makdisi'nin kullandığı İngilizce versiyon karşılaştırıldığında kendisinin yanıldığı nokta daha açık görülmektedir.¹²⁴

Bu çalışma boyunca defalarca vurgulandığı gibi, Cemal, Suriyelileri sadık Osmanlılar haline getirmeyi amaçlamış ve bunun için Avrupa ulus devletini model almıştı. Bu nedenle, eğitim faaliyetleri bu genel amaçtan ayrı olarak anlaşılamaz. Makdisi, Cemal'in, Fransızlara olan sempatiyi Osmanlı sempatisi ile değiştirmeyi hedeflediği konusunda haklıdır. Ancak iki devlet arasındaki fark, Makdisi tarafından yok sayılmaktadır. Osmanlılar Suriye'deki yasal otorite iken, Fransa yabancı bir güçtür. Cemal, Suriyelilerin yabancı bir devlet yerine kendi devletlerine sempati duymalarını arzulamaktaydı. Öte yandan, Türkçe öğretmeye verdiği önem Suriye'deki genel politikasıyla bağlantılıdır. Önceki bölümlerde anlatılan yerel araçların ortadan kaldırılmasının ardından, Türkçe, devlet ile vatandaşları arasındaki iletişimi sağlayacak resmi dil olarak tesis edilmişti.

Suriye'nin Modernleşmesi Yönündeki Diğer Eğitim Girişimleri

Yukarıda belirtilen çabalara ek olarak, Cemal bölgenin gelişmesini sağlamak ve Büyük Güçler'e bağımlılığını kırmak için tarımsal, endüstriyel ve ticari okullar açtı.¹²⁵ 1916'nın sonlarına doğru,

124 Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 234.

125 HHSStA, PA 38/370, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 19 Şubat 1917.

Cemal, Alman uzmanların gözetimi altında Tanail'de (Suriye vilayetinin Bekaa bölgesinde) bir tarım okulu (ziraat mektebi) kurdu. Okulun arazisi, savaşın başında Cizvitlerden alınıp el konulmuştu. Savaştan önce, Cizvitlerin burada bir yatılı okul ve şarap bahçesi vardır. 5.000 dönümlük bu topraklarda Cemal, öğrencilerin becerilerini pratiğe dökmelerini sağlamak amacıyla, bir uygulama çiftliğine de sahip olan bir okul kurdu. Okulun öğrencileri Suriye'nin dört bir yerinden gelmekteydi. Benzer şekilde, Cemal Şam'da, Alman mütehassıs Profesör Stöckle liderliğinde bir teknik ve endüstri okulunun kurulmasına öncülük etti.¹²⁶ Bu okul, mühendislik, yol yapımı ve uygulamalı sanatlar üzerine yoğunlaşacaktı. Almanca dilinin öğretimi bu iki okulda zorunlu hale getirilmiş ve dersler kısmen Almanca olarak verilmiştir. Avusturya Şam Konsolosu'na göre, yabancı uzman istihdam etme ihtiyacı, Türk makamlarının Alman diline karşı direnişini kırmaktaydı.¹²⁷ Ayrıca, Cemal Paşa'nın istihdam ettiği bir Alman uzman olan von Kiesling'e göre, bu teknik okuldaki öğrencilere fayans boyama, alçı pencere imalatı ve doku düğümü gibi geleneksel Arap el işleri de öğretilirdi. Bu şekilde, geleneksel sanatlar da korunacaktı.¹²⁸ İspanyol Konsolosu'na göre "uzman hocalarla anlaşmış olan" Cemal, Bi'rüssebi'de bir sanat ve ticaret okulu kurmayı planlıyordu, "okulun yönetimini Çöl Askeri İdaresi'ne bırakacak... Burada Arapça, müzik, çizim ve diğer konularda dersler verilecek"ti.¹²⁹ Yine Cemal Paşa'nın Suriye'de gerçekleştirdiği eğitim yatırımlarından olarak, *eş-Şark* gazetesinin Kasım 1917 sayısına göre, Beyrut'ta 4 ilâ 7 yaş arasındaki çocuklar için

126 Hans von Kiesling, *Damaskus Altes und Neues aus Syrien*, (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1919), s. 80; Gerçekten de, Şam'da bir tarım okulu kurulması için hazırlıklar Mayıs 1915'te başlamıştı. 25.000 kuruş, 1915 yılı Suriye vilayeti bütçesine eklenmişti. Ayrıntılar için bkz. BOA, DH. UMVM 132/35, Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e, 12 Temmuz 1331 (25 Temmuz 1331).

127 HHStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 18 Ocak 1917.

128 Von Kiesling, *Damaskus*, ss. 79-80.

129 Ballobar, *Jerusalem*, s. 143.

bir anaokulu kurulmuştur. Gazeteye göre, bu ünlü Alman kurumu “insanın aklının, cisminin ve nefsinin terakkisi içindi.” Her ebeveynin çocuklarını doğudaki bu tür okullara göndermesi halinde, gerçek gelişme Müslümanlar arasında ortaya çıkacaktı.¹³⁰

Cemal’in dinî ve dinî olmayan eğitimi Osmanlılaştırmaya yönelik çabaları Almanlar tarafından da takdir edilmekteydi. Arap nüfusunun eğitiminde dış tahakkümün yerini Osmanlıların alması, Arap sorununu çözmek için Cemal Paşa’ya tam bir serbestlik verecekti. Alman akademisyen Franz Stuhlmann, dış etkileri ortadan kaldırmak için Medine’de bir üniversite açmanın gerekliliğini açıkladıktan sonra, Osmanlı okullarının yayılmasının önemi şu sözlerle izah etmektedir:

Bu kurumun ardından, Bağdat, Şam ve Yemen’de benzer kurumlar gelmeli ve yalnızca İslâmî bilgiyi yaymakla kalmamalı, aynı zamanda [batılıların] amaçlarını boşa çıkarmak için batılı [tarzda] eğitim gerçekleştirmeye çaba sarf etmelidir. Bu şekilde, ülkede, liyakatli görevlilerin, doktorların, vb. yetişebileceği eğitilmiş bir tabaka oluşturmak mümkün olacak ve eğitim bu topraklara girer girmez, Türk Hilali altında özerk devletler, bir devletler konfederasyonu oluşturabilecekler ve böylece çetin Arap sorununa mutlu bir çözüm bulunabilecek. Güçlü bir Türkiye, Arap meselesinde taviz vermeyi göze alabilir.¹³¹

Suriye’deki görev süresinin sonlarına doğru, Cemal, Avusturya Orient Misyonu ile, Suriyeli çocukların Avusturya’da eğitim görmeleri konusunda bir anlaşmaya vardı.¹³² Bu anlaşmaya göre, öğrenciler, eğitimlerinin ilk beş yılını Suriye’deki devlet okullarında tamamlamak zorundaydı. Bu da öğrencilerin yaş aralığının 12 ilâ 15 olacağı anlamına gelmekteydi. Öğrenciler için en üst yaş 15 olarak belirlenmişti. Misyon, öğrencilerin Avusturya’daki yaşam

130 *Eş-Şark*, “et-Terbiyetu’l-Hadisati,” No. 471, 12 Teşrin-i Sani 1333 (12 Kasım 1917).

131 TNA, FO 371/2783, Holdernes’ten Dışişleri’ne, 2 Kasım 1916.

132 HHSStA, PA 38/370, Ranzi’dan Czernin’e, Şam, 22 Kasım 1917.

giderlerini karşılamak için burs sağlayacaktı. Öğrenciler, ilk önce Avusturya'nın aşağı kesimindeki bir pansiyonda kalacak ve onları 12 çocuktan oluşan daha küçük gruplara ayıracaktı. Her bir gruba tek işi bu çocuklarla ilgilenmek olan bir profesör atanacaktı. İlk yıl, öğrenciler Almanca öğrenmek için hazırlık sınıflarına yerleştirileceklerdi. Bundan sonra, kurslarına devam edeceklerdi.¹³³

İkinci yıllarının sonunda, öğrenciler uygun meslek veya sanayi okullara yerleştirileceklerdi. Buralarda, fabrika müdürlüğü, makine mühendisliği, elektrikçilik, tekstil veya metal mühendisliği gibi meslekleri öğrenebileceklerdi. Öğrenciler ayrıca tarım, ormancılık vb. öğrenmek için ticaret okullarına veya ziraat okullarına da kayıt yaptırabileceklerdi. Meslekî eğitimlerinin tamamlanmasının ardından, tıp, veteriner hekimliği ve hukuk gibi diğer fakültelerde eğitimlerine devam edebileceklerdi.¹³⁴

Orient Misyonu sekreteri, bu projeye öğrenci almak için Suriye vilayetlerine ziyaret gerçekleştirerek Halep, Şam, Beyrut, Hayfa ve Kudüs'e gitti. Başvuranların hepsi bu illerdeki önde gelen ailelerin çocuklarıydı. Ziyaretler sırasında, Cemal Paşa ve diğer yetkililer, heyetin işini kolaylaştırmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar.¹³⁵ Yerel halkın ilgisi de oldukça fazla oldu. 200 aday arasından, değerlendirme komitesinden aldıkları puanlara göre ilk 15 kişi seçildi. Onlardan önce ise, bir grup Hristiyan yetim, eğitim için Avusturya'ya gönderilmişti. Burs alan öğrenciler arasında önde gelen bürokratların çocukları ve akrabaları da vardı: Sekizinci Ordu Piyade Birlikleri Komutanı'nın oğlu, Suriye Valisi'nin yeğeni ve hâkimlerin ve diğer önde gelen bürokratların oğulları. Daha küçük yaşta olan öğrenciler yabancı bir ülkenin yeni koşullarına adapte olmakta zorlanacağı için, esas anlaşmanın aksine, kabul edilen

133 HHStA, PA 12/462, K.K. Österreichische Orient-und Überseegesellschaft, tarihsiz.

134 HHStA, PA 12/462, K.K. Österreichische Orient-und Überseegesellschaft, tarihsiz.

135 HHStA, PA 12/462, Orientmission sekreterinden Czernin'e, Şam, 24 Ocak 1918.

öğrenciler 15 yaşından büyüktü.¹³⁶ Bu, Avusturya için Suriye'deki nüfuzunu artırmak adına da altın bir fırsattı. Cemal Paşa'nın ifadesine göre ise, bu öğrenciler Suriye topraklarındaki dışa bağımlılığın yok edilmesine öncülük edeceklerdi.¹³⁷ Yani her iki taraf için de **kazançlı** bir süreç anlamına geliyordu.

Cemal Paşa'nın eğitim alanında üstlendiği bir diğer önemli proje ise Şam'da bir doğu eserleri kütüphanesinin kurulması olmuştur. 1 Mayıs 1917'de kendisine sunulan Fransızca bir rapor, bu kütüphanenin kuruluşunun amaçlarını özetlemektedir.¹³⁸ Bu kütüphane ile Cemal, öncelikle “aydınlanmış her insanın, başka yerde bulamayacağı entelektüel beslenmeyi edinebileceği bir kurum” tesis etmeyi amaçlamaktaydı.¹³⁹ İkinci olarak, Doğu'nun Batı tarafından yüzyıllardır yağma edilen zenginlikleri, olmaları gereken yerde tutulmalıydı. Bu nedenle, bu kütüphane, eski el yazmalarını Batı ülkelerine taşınmaktan koruyacaktı. Bu değerli kitapların bir araya getirilmesiyle, Doğu'daki ilim adamlarının artık kültürlerini ve dillerini araştırmak için Batı ülkelerini ziyaret etmeleri gerekmeyecekti. Sonuç olarak, Doğu eski ihtişamını ve zenginliklerini yeniden kazanacak ve bir kez daha “derinlemesine çalışmak ve bilmek isteyenler için cazibe merkezi” haline gelecekti.¹⁴⁰ Şam, Avrupa kültüründen daha az etkilendiği ve eski zamanlarda kütüphane ve ilim merkezi olduğu için kütüphanenin kurulacağı yer olarak belirlenmişti. Bu hak, geçmişte olduğu gibi Doğu'nun manevi hayatının kaynağı olmaya devam etmesi

136 HHStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 22 Kasım 1917.

137 HHStA, PA 1 2/462, Orientmission sekreterinden Czernin'e, Şam, 24 Ocak 1918.

138 “*Exposé sur la Fondation d'une Bibliothèque Orientale Generale a Damas*” par son excellence Ahmed Djemal Pacha, Commandant de la IV. Armée et Ministre de la Marine, Şam, Mayıs 1333. Metinden, Almanlar için Fransızcaya tercüme edilmedi ise, büyük bir ihtimalle Arap ve Türkçe bilmeyen bir Osmanlı vatandaşı tarafından hazırlanmış olduğu çıkarılabilir (belgeyi Staatsbibliothek zu Berlin'de buldum, MTÇ).

139 *A.g.e.*, s. 1.

140 *A.g.e.*, s. 2.

için Şam'a bırakılmalıydı. Dahası, gençler eski ve modern Türk edebiyatının zenginliğinden haberdar olmalıydı. Kütüphane ayrıca okulda Türkçe eğitim gören çocuklara Türkçe kitap da sağlayacaktı. Bu açıdan, çok mühim “vatansever” bir hizmet verecek ve okulda başlatılan eğitim politikalarını da tamamlayacaktı. Bu proje sonucunda, Şam şehri, bir zamanlar “Doğu'nun Cenneti” olarak sahip olduğu şöhretini tekrar kazanacaktı.¹⁴¹ Rapor, önerilen kütüphane projesini şu şekilde özetlemektedir:

Kütüphanede bulunması gerekenler: 1. Arap ve Müslüman edebiyatının her daldan en önemli eserleri, 2. lisan çalışmaları (gramerler, sözlükler, dil incelemeleri vb.) ve Semitik dillerin klasikleri, 3. genel olarak Doğu (diller, dinler, tarih, gelenek, sanat, coğrafya, seyahat ve daha fazlası) ve özellikle Arap ve İslâm edebiyatı ile ilgili her dilden önemli kitaplar, 4. Türkçe yayınlanan yeni yayınların (kitaplar, dergiler, süreli yayınlar vb.) yanı sıra zengin bir antik ve modern Türk edebiyatı koleksiyonu, 5. her dilden Türkiye hakkında önemli kitaplar.¹⁴²

Bu amaçla Cemal, Şam İslâm Kütüphanesi kataloğunu hazırlamak için, önde gelen Siyonist ve Oryantalist Dr. Jehlin'i görevlendirmişti. Bu süreçte, Dr. Jehlin çok sayıda bilinmeyen el yazması tespit etti.¹⁴³ Bununla birlikte, büyük olasılıkla savaştan kaynaklanan zorluklar nedeniyle proje hayata geçirilemedi. Yine de, proje, Cemal'in Osmanlı'yı Batı'dan entelektüel olarak bağımsız hale getirme arzusunu ve bağımsızlığın kazanılması için bilginin öneminin idrak edildiğini göstermesi açısından çok önemlidir. İkinci olarak, eski Arap entelektüel kültürünün korunmasının gerekliliğine ve eski zamanların, bir başka deyişle, Arap tarihinin ihtişamına yapılan atıflar, Cemal Paşa'yı Suriye'de bir Türkleştirme yanlısı olarak tanımlamayı da zorlaştırmaktadır.

Sonuç olarak, Suriye'deki görev süresi boyunca Cemal Paşa, Suriyelileri imparatorluğa uygun ve sadık vatandaşlar haline getirme

141 *A.g.e.*, ss. 3-4.

142 *A.g.e.*, ss. 4-5.

143 Wiegand'dan karısına, 7 Mayıs 1917; Wiegand, *Halbmond*, s. 248.

amaçlı bir eğitim politikası için çaba sarf etmiştir. Özetle, hem dinî hem de kamusal eğitim alanındaki girişimleri, yabancı eğitim kurumlarının Osmanlı eşdeğerleri ile değiştirilmesini ve bu yeni vatandaşların Osmanlılık idealleriyle özdeşleşmelerini amaçlamıştır. Avusturya Şam Konsolosu'na göre, Cemal Paşa'nın eğitim reformlarının amacı, Suriye'de Arap dünyası için, Mısır'daki el-Ezher ile rekabet edebilecek alternatif bir merkez oluşturmaktır. Bu sayede Cemal, Müslüman öğrencilerin eğitimleri için Mısır'a seyahat etmeyi bırakmalarını sağlamıştı. Bu reformların bir diğer amacı da Suriyelilerin, hükûmetlerinin ilerici doğası hakkındaki farkındalıklarını artırmaktır. Cemal ayrıca, yukarıda da ifade edildiği gibi, bölgenin modern kalkınma yolunda yabancı kaynaklara bağımlılığını azaltmak için tarım ve ticaret okulları da açmıştı.¹⁴⁴

Kalkınma Karşılığında Sadakat:

Cemal Paşa İdaresindeki Suriye'de Bayındırlık Faaliyetleri

Suriyelilerin bedenlerini ve zihinlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun "makbul" ve "sadık" vatandaşlarına dönüştürme girişimlerine ek olarak, Cemal ayrıca Suriye topraklarının ekonomik olarak geliştirilmesi ve Suriye'nin kentsel mekanlarını "gözetim" için uygun bir yapıya dönüştürmek adına şehirlerde önemli imar faaliyetlerine girişmiştir. "Geçmişi ve savaştan önce sahip olduğu mevkiller, onu bu kadar kapsamlı bir girişimde bulunmak için ideal bir yönetici yapmaktaydı."¹⁴⁵ Aşağıda açıklanacağı üzere,

144 HHStA, PA 38/371, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 17 Şubat 1918; Savaş boyunca, Cemal Suriye'yi geliştirme projelerinde yabancı danışmanlardan destek almak zorunda kalmıştır. Bu yeni okulların açılmasında, bu bağımlılığın aşılmasının amaçlanmış olması oldukça muhtemeldir.

145 Hasan Kayalı'nın ifade ettiği gibi;

Rumeli demiryolları müfettişi olarak geçen askeri kariyerinin ilk döneminde (Jön Türk devrimi öncesinde) kazandığı tecrübe sayesinde, haberleşmenin önemine dair bir farkındalık sahibi oldu. Birkaç yıl sonra, Said Halim Paşa kabinesinde, kendisine Nafia Nezareti pozisyonu emanet edilmiştir.

Kayalı, "Wartime Regional and Imperial Integration," s. 296.

bu faaliyetler hem Suriye'yi dış bağımlılıktan kurtarmayı hem de Osmanlı hükûmetinin, şehirlere Foucault'cu anlamda modern ve nüfuz edilebilir bir şekil vererek Suriye illerindeki denetimini arttırmayı amaçlamıştır.

Suriye Şehirlerinin Modernizasyonu

Cemal Paşa'nın göreve başlamasıyla birlikte, Suriye vilayetlerinin görünümünde olağanüstü bir dönüşüm ortaya çıkmıştı. Avusturya Şam Konsolosu'nun gönderdiği 23 Mayıs 1915 tarihli bir raporda, Şam'daki dar sokakların çoğunun, kısa sürede sistematik olarak genişletildiği ifade edilmekteydi. Ayrıca, bazı caddeler onarılmış ve yeniden dekore edilmişti. Bütün bunlar, bu çalışmalarda amele taburlarının kullanılmasından dolayı muhtemelen çok küçük bir maliyetle gerçekleşmişti.¹⁴⁶ Cemal idaresindeki Suriye'nin ilk valisi olan Hulusi Bey, bir mühendis olarak Suriye kentlerinin sokaklarının genişletilmesine ve modernizasyonuna özel bir katkı yapmıştı. Avusturya Şam Konsolosu'na göre, Hulusi kendi isteğiyle görevden alındığında, kamu işlerine katkısı nedeniyle, "kamu hizmetinden ve halktan tüm çevreler, Suriye'de atanmış en iyi genel vali olduğu konusunda mutabıktılar. Görevinden ayrılışı, Suriye halkı arasında samimi bir üzüntüye neden olmuştu."¹⁴⁷ Bu inşaat çalışmalarıyla hükûmetin Suriye şehirleri üzerindeki kontrolünü artırmanın yanı sıra, Cemal, Osmanlı İmparatorluğu adına Suriyelilerin sempatisini kazanmayı da amaçlıyordu.¹⁴⁸ Bu faaliyetlerle Cemal, Suriye'yi Suriyelilerin gözünde Mısır kadar gelişmiş bir hale getirmek istemekteydi.¹⁴⁹

146 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 23 Mayıs 1915.

147 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 21 Ekim 1915.

148 Suriye'de Cemal'in emrinde çalışmış olan Mimar Mehmet Nihat Nigisberk'in yayınlanmamış hatıratına göre, inşaat işleri Arapların sempatisini kazanmak amaçlı bir hükûmet politikası idi. Ayrıntılar için bkz. Cengizkan, "Mehmet Nihat Nigisberk'in Katkıları."

149 HHStA, PA 38/371, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 17 Şubat 1918.

1915 yılı boyunca, Şam'ın eski sokaklarını genişletmenin yanı sıra, modern bir görünüm sağlamak için şehir merkezinde Cemal Paşa Bulvarı adında yeni bir büyük bulvar açmış, yine kendi isminin verildiği büyük bir park inşa etmişti.¹⁵⁰ Çıkamaz sokaklardan geçişi sağlamak için bazı evler, dükkanlar ve depolar kamulaştırılıp yıkıldı. Bu binalara el koyulması ve yıkılması işlemleri için, binaları belirlenen bir değer üzerinden sahiplerinden satın alma işlemlerini yürüten bir komisyon kuruldu. Sahipleri mülk bedellerinin ödenmesi için valilikten bir ödeme kaydı (mazbata) aldılar.¹⁵¹ Aynı yıl, Cemal, Yafa'da 800 metre uzunluğunda ve 35 metre genişliğinde bir bulvar inşa etti.¹⁵² Cemal, Enver'e tamamen yeni bir şehir olarak II. Abdülhamid tarafından inşa edilmiş olan Bi'rüssebi'nin, bölgedeki Bedevileri kontrol etmek için modern bir kente dönüştürüldüğünü rapor etmekteydi.¹⁵³ Kentteki en büyük parkın adı, paşanın Suriye'ye gelmesinden sonra Cemal Paşa Parkı olarak değiştirilmişti.¹⁵⁴ Benzer şekilde, Cemal Suriye'ye kendi damgasını vurmak için, Mısır Seferi'ne hazırlık olarak çeşmeler inşa eden birliklerine çeşmelerin levhalarına şunları yazmalarını emretmişti: "Yolcu! Bu çeşmeyi susuzluğunu gidermek için Allah'ın yardımı ile büyük ve dindar Cemal Paşa yapmıştır."¹⁵⁵ Cemal Paşa bu girişimlerle, daha sonra Mustafa Kemal'in Türkiye'deki mirasına benzer

150 Cemal'den Enver'e, 27 Eylül 1917, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII* içinde, s. 698; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Deutsche Palaestina Bank Beirut'tan von Rosenberg'e, Beyrut, 29 Nisan 1916.

151 Beyrut'taki uygulamaları için bkz. PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Deutsche Palaestina Bank Beirut'tan von Rosenberg'e, Beyrut, 29 Nisan 1916; Suriye vilayetleri bütünündeki yansımaları için bkz. Ruppın, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, s. 339.

152 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 229.

153 Cemal'den Enver'e, 27 Eylül 1917, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII* içinde, s. 698.

154 Luz Nimrod, "The Re-making of Beersheba: Winds of Modernization in the Late Ottoman Sultanate," Itzhak Weissmann ve Fruma Zachs (editörler), *Ottoman Reform and the Muslim Regeneration: Studies in Honor of Butrus Abu-Manneh*, (Londra and New York: L. B. Tauris, 2005), s. 196.

155 Von Kressenstein, *Mit den Türken*, s. 109.

şekilde, modern Suriye'nin kurucusu olarak bilinmeyi umut etmekteydi. İnşaat çalışmaları sırasında, hükûmet ile kamulaştırılan binaların sahipleri arasında bazı sorunlar da yaşanmıştır. Komisyon tarafından belirlenen bu mülklerin değerleri gerçek değerlerinden çok daha düşük kalmış ve ödemeler ciddi bir gecikmeyle, bazen bir yıla ulaşarak yapılmıştı. Kâğıt paranın devalüasyonundan dolayı, mal sahipleri ödeme kayıtlarını yüzde 20, 50 ve hatta 55 gibi düşük bir değerden satmak zorunda kalmışlardı. Bu binaları kiralamanın getirdiği potansiyel gelir göz önüne alındığında, 1915'te Beyrut'taki Alman Filistin Bankası'nın bir raporuna göre, bu ekonomik kayıpların telafisi pek de mümkün değildi.¹⁵⁶ Eylül 1916'da Talat, Beyrut Valisi Azmi Bey'i kamulaştırma yaparken anayasa düzenlemelerine uyması ve mülk bedellerini peşin olarak ödemesi konusunda uyarmak zorunda kalmıştı.¹⁵⁷ Benzer şekilde, Ekim 1917'de yapılan inceleme raporları, "Beyrut Valisi Azmi Bey'in, caddeleri inşa etmek için kamulaştırma kanununa aykırı olarak çokça hırsızlık ve tahrip yaptığını" belirtir. Bu raporlara göre, Talat, Azmi Bey'e bir uyarı vermek zorunda kaldı ve kamulaştırmalar sırasında yasalara uyma konusundaki önceki uyarısını tekrarladı.¹⁵⁸

156 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Deutsche Palaestina Bank Beirut'tan von Rosenberg'e, Beyrut, 29 Nisan 1916; Kudüs İspanyol Konsolosu, inşaat işlerinin yürütülmesine dair günlüklerinde şu ifadeleri kullanmıştır:

Dün Raphael [tercümanı] ve ben, bize Yafa kapısından Harem-i Şerif'e, Zion Dağı'nın duvarlarına uzanan yeni bir yolun ve Yafa yolunun asfaltlanması planlarını bir zafer edasıyla gösteren, Kudüs'ün yeni belediye reisi Ertuğrul Bey'i ziyaret ettik. Bize başlangıç için 2.000 Türk lirası olduğunu söyledi. Bu adamın böyle bir işin yapılabilmesi için ne gerektiğine dair bir fikri var mı acaba? Sadece yol 3 milyon kuruştan fazlasına mal olacak. Ancak, kamulaştırma bedelini, işçi ücretlerini, ya da herhangi bir şeyin ücretini ödemeyen Türk sistemi devam ederse, belediye reisi haklı çıkabilir. Bir evi yıkmak zorunda mı kaldın? Eh, o zaman, yık gitsin, sahiplerine de beş kuruş ödeme.

Ballobar, *Jerusalem*, s. 70.

157 BOA, DH-İ. UM.EK 21/39, Talar'tan Azmi'ye, 12 Eylül 1332 (25 Eylül 1916).

158 Azmi Bey'in bu konuda tek olmadığını söylemek gerekir. Pek çok şehrin valisi, kamulaştırma kanunu ihlalleri sebebiyle cezalandırılmıştır. Ayrıntılar için bkz. BOA, DH-İ. UM.EK 39/96, Talar'tan Valiliklere, 12 Eylül 1332 (25 Eylül 1916).

Durum, diğer şehirlerde de farklı değildi.¹⁵⁹ Şam'da 1917'de mevcut yolları genişletme çalışmaları sırasında, Şamlı bir mülk sahibine ait üç bina, tek bir bina muamelesi görmüş ve bu kişiye vilayet meclisi tarafından bu doğrultuda bir ödeme yapılmıştı. Ancak şahsın dilekçesi üzerine,¹⁶⁰ bu karar Şura-yı Devlet tarafından bozularak her bir binaya ayrı olarak değer biçilmişti.¹⁶¹ Benzer vakalar Halep'te de yaşanmıştı. Burada, devlet görevlileri ve şehir eşrafı, ödeme makbuzları karşılığında kentin gelişmesi adına kamulaştırmalar için Terakkiyat-ı Nafia-yı Umraniye isimli bir şirket kurmuşlardı. Halep Valisi tarafından gönderilen bir telgraftan, mülk sahiplerinin bu tür faaliyetlerle baş edebilmek için İstanbul'daki merkezî hükûmetten destek talep ettikleri açık bir şekilde anlaşılmaktadır.¹⁶² Bununla ilgili olarak, kamulaştırma süreci sırasında şehirdeki ekonomik yaşam da ciddi bir şekilde darbe almıştı. Kamulaştırmalar dükkân kiralarının artmasında sebep olmuş, sonuç olarak da bir dizi küçük tüccar dükkanlarını boşaltarak mallarının evlerine taşımak zorunda kalmış, katlanılamamacayak ekonomik hasarlar meydana gelmişti.¹⁶³

1916 yılının başında, Suriye şehirlerinin modernleşme süreci, Cemal Paşa'nın restorasyon ve mimaride uzmanlaşmış yabancı akademisyenleri işe alması ile daha sistematik bir biçim almıştır. Paşa ilk olarak, Roma'daki Alman Güzel Sanatlar Akademisi'nin eski müdürü İsviçreli akademisyen Maximilian Zürcher'i, ordunun İnşaat Umum Müdürü olarak seçti.¹⁶⁴ Zürcher'e, başlıca Suriye

159 Ruppın, benzer durumların diğer vilayetlerde de gündeme geldiğini yazmaktadır. Ruppın, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, s. 339.

160 BOA, ŞD 2321/9, Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e, 16 Mayıs 1332 (29 Mayıs 1916).

161 BOA, BEO 4474/335482, Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne, 10 Haziran 1333 (10 Haziran 1917).

162 BOA, DH.ŞFR 574/100, Bedri'den Talat'a, Halep, 28 Kanun-ı Evvel 1333 (28 Aralık 1917).

163 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Deutsche Palaestina Bank Beirut'tan von Rosenberg'e, Beyrut, 29 Nisan 1916.

164 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 229; Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 143; Hatıratının İngilizce baskısında, Cemal'in Suriye'deki kamu faaliyetlerine dair hiçbir şey bulunmadığını belirtmekte fayda var.

şehirlerini “Şam’ın Osmanlı bölgesine ağırlık verecek bir vurgu ile” inşa ve restorasyon için detaylı planlar hazırlama görevi verildi.¹⁶⁵

Bu plan çerçevesinde Şam’ın Batı banliyösünde yeni bir bulvar inşa edilmiş ve Cemal Paşa Bulvarı olarak adlandırılmıştır. Bulvarın etrafındaki eski binaları yıkmak suretiyle, bulvarın iki tarafında 800 metre uzunluğunda ve her iki tarafta 20 metre genişliğinde bir kordon oluşturulmuş, bitki ve havzalarla dekore edilmişti.¹⁶⁶ Bulvarın batı ucunda, Hicaz Demiryolu İstasyonu bulunmaktaydı. Cemal, Alman mimar Wulzinger’den istasyonun önündeki meydan için kendisinin tasarladığı bir eskizi temel alan ayrıntılı bir tasarım hazırlamasını istedi: “Birinin pençesi Türk bayrağı üstünde duran aslanların ve su basamaklarının tamamladığı muhteşem bir çeşme göbek.” Wulzinger, bu zaruri ayrıntıları sağlayacak bir tasarım üretmede başarısız olunca, proje de hiçbir zaman hayata geçemedi.¹⁶⁷

Nisan 1916’da, Ramle ve Kudüs arasındaki anayol mükemmel bir bakımdan geçti. İnşaat ve onarım faaliyetleri sırasında bazı keyfi eylemler gerçekleştirilmişse de, şehrin ucuna yeni bir Cemal Paşa Caddesi kazandırılmış ve meydanlar görüntüyü bozan yapılardan arındırılmıştı.¹⁶⁸ Temmuz ayının başında, Cemal, İspanyol Konsolosu Ballobar’a Siyon Dağı’nda bir park ve bölgedeki evleri yıkıp Franciscan Okulu’ndan Şam Kapısı’na kadar bir cadde yapmayı planladığını ifade etmekteydi.¹⁶⁹

Kentlere nüfuz etme kabiliyetini artırmak için yapılan bu çalışmaların yanı sıra, Cemal, kırsalın kalkınması için de çalışmaktaydı. Enver’e, Sina Çölü’ndeki inşaat faaliyetlerinin de sadece askerî sebeplerle yapılmadığını, bu bölgelerin gelişmesinin de amaçlar arasında olduğunu ve bu amaçlara ulaşıldığını rapor etmekteydi.¹⁷⁰

165 Ross Burns, *Damascus: A History*, (Londra ve New York: Routledge, 2005), s. 265.

166 Von Kiesling, *Damaskus*, s. 93; Bu binalara el konulmasına dair bir auf için bkz.

BOA, DH.UMVM 102/52, Tahsin’den Talat’a, 5 Mayıs 1334 (5 Mayıs 1918).

167 Burns, *Damascus*, s. 265.

168 Ballobar, *Jerusalem*, s. 93.

169 Ballobar, *a.g.e.*, s. 102.

170 Cemal’dan Enver’e, 27 Eylül 1917, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri VII* içinde, s. 698.

Aynı şekilde, 1916 yılının sonuna doğru, Ölü Deniz üzerinde bir feribot faaliyete geçmiş ve tarım alanlarından Ölü Deniz'in doğusundaki bölgelere tahıl sevkiyatı bu şekilde kolaylaşmıştı.¹⁷¹ Bu gemiler günde 100-150 ton mal ve gıda maddesi sevkiyatı yapabilmeye kapasitesine sahipti.¹⁷² Yine Cemal Paşa'nın Suriye'ye imzasını atma çabasının bir ürünü olarak Ölü Deniz'in en büyük gemisine Büyük Cemal ismi verilmişti. 1917 yılının Ocak ayında Cemal, bir Alman subayını Ölü Deniz'in ulaşım potansiyelini iyileştirecek yöntemleri araştırmakla görevlendirmişti. Subay, küçük teknelerin daha etkili bir şekilde kullanılmasını ve büyük gemi taşımacılığını daha verimli hale getirecek uygun limanların inşa edilmesini önermekteydi. Tekneler kısmen Yafa, İskenderun, Hayfa ve Cerablus'ta, kısmen de Cideyda ve Kudüs'te üretilecekti. Subayın açıklamalarına göre, Ölü Deniz'de gemi taşımacılığının iyileştirilmesiyle Ölü Deniz'in güneydoğu ucu ile kuzeyi arasındaki seyahat süresi 3.5 saate kadar düşürülmüş olacaktı.¹⁷³ Bunun dışında; Cemal bölgedeki tarımı da iyileştirmeye çalıştı. Şubat 1917'de, Ürdün Vadisi ve Bekaa'nın verimli ovalarında tarımsal üretkenliği artırmak için su kanalları inşa etmek amacıyla Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan hidroloji mühendisleri istemiştir.¹⁷⁴

Tarihî Eserlerin Restorasyonu

Cemal'in yürüttüğü dikkat çeken bir diğer faaliyet ise, tarihî eserlerin restorasyonu projesiydi. Paşa, 1916 yılının sonuna doğru Suriye'deki Bizans, İslâm ve Türk (Osmanlı ve Osmanlı öncesi)

171 Salim Tamari, "Jerusalem's Ottoman Modernity," s. 23.

172 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 232. Vasıf Cevheriyye, Ölü Deniz'in doğu ve batı kıyıları arasında tahıl nakliyesinde hizmet etmek üzere görevlendirilen Osmanlı askerleri arasındaydı. Ayrıntılar için bkz. Tamari, "Jerusalem's Ottoman Modernity," s. 23.

173 BA-MA, RM 5/2322, Krumboltz'tan Deniz Erkan-ı Harb Şefi'ne, Kudüs, 5 Şubat 1917.

174 PA-AA, Türki 177, Bd. 14, Loytved'den Bethmann-Hollweg'e, Şam, 3 Şubat 1917.

dönemlerinden kalma anıtların restorasyonu için bir girişim başlatmıştı. Wiegand'a göre, Cemal bu çabalarla halk arasında geçmişe dair bir farkındalık uyandırmayı umuyordu.¹⁷⁵ Bu amaçla, anıtlar konusunda uzman bir Alman subayı olan Theodor Wiegand'ı, Suriye'nin tarihî eserlerini ortaya çıkarmak, korumak ve restore etmek için kurulmuş olan Anıt Koruma Komutanlığı'nın (Denkmaelschutzkommando) başına getirdi.¹⁷⁶ Teşebbüsün amaçları Cemal Paşa tarafından şöyle ifade edilir:

1. Asar-ı kadimenin muhafazası için esaslı bir idare ve muhafaza vücuda getirmek,
2. Harabeler dahilinde veya harabelere yakın adi mebaniyi kaldırmak ve harabeleri temizlemek ve harabelerin taşlarından ve sairesinden halkın malzeme-i inşaiye tedarik etmesini men' etmek,
3. Harabelere giden yolları ıslah ve harabeleri ziyaret için icab eden yerlerde yerli ve yabancı zuvvar için ikamet ve vesait-i nakliye şeraitini tanzim etmek.¹⁷⁷

Wiegand, ekibiyle birlikte ilk olarak Suriye anıtlarının envanterini çıkarmak için bir proje yürüttü. Ekip, iki albüm hazırlamış olup, bunlardan ilki, Cemal Paşa'nın desteği ve ordunun finansmanı ile Berlin'de yayınlandı.¹⁷⁸ Buna ek olarak, 1920'de,

175 Wiegand, *Halbmond*, ss. 198-202; Ayrıca bkz. Kayalı, "Wartime Regional and Imperial Integration," s. 304.

176 Wiegand'dan karısına, 1 Kasım 1916, Wiegand, *Halbmond* içinde, s. 198; Von Kress bu görüşmeye katılmamıştır. Ancak, hatıratına göre, Cemal'i, Napolyon'un Mısır Seferi sırasında yaptığı gibi, Wiegand gibi âlimleri maiyetinde bulundurması konusunda ikna etmiştir: Von Kressenstein, *Mit den Türken*, s. 198.

177 Cemal Paşa, "İfade-i Meram," Teşrin-i Evvel 1333; "Vorwort," Ekim 1917, *Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidat-ı Atıkası / Alte Denkmäler aus Syrien, Palastina und Westarabien* içinde, (Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1918).

178 *Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidat-ı Atıkası / Alte Denkmäler aus Syrien, Palastina und Westarabien*, (Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1918); Kitabın kapak sayfasında belirtilen bir yazar yoktur. Cemal Paşa'nın ismi kitabın sponsoru olarak yazılmıştır ancak çalışma Wiegand ve arkadaşlarınca hazırlanmıştır: Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 235.

von Kress'in önsözüyle bu kumandanlığın faaliyetlerine dair bir yayın daha Berlin ve Leipzig'de basıldı.¹⁷⁹ Bu kitaplar yalnızca Suriye'de mevcut tarihî eserler hakkında bilgi vermekle kalmayıp aynı zamanda bölgenin coğrafyası, vadileri ve dağlarının yapısı hakkında da ayrıntılı bilgiler içermektedir. İlk envanter kitabı, büyük olasılıkla bu topraklara daha sofistike bir şekilde nüfuz etmek için Cemal Paşa tarafından organize edilmiş bir "bilgi edinme" faaliyeti olarak düşünülebilir. Bu eserlerin yasadışı yollardan Avrupa'ya kaçırılmasını önlemek de envanter faaliyetin önemli amaçlarından birisiydi.¹⁸⁰

Bu envanter çalışmalarına ek olarak, Anıt Koruma Komutanlığı, Bizans, Arap ve Türk dönemlerine ait anıtları da restore etmiştir. Zürcher ve Wiegand'ın ekibinin müdahalesi, Bizans zamanı kalıntılarını tamamen tahrip olmaktan kurtarmıştır.¹⁸¹ Benzer şekilde, Cemal Paşa'nın önlemleri, Arap ve Türk sanatının uyumunun bir örneği olan Sinaniye Camii ve Tekkesi'nin de çökmesinin önüne geçmiştir.¹⁸² Şam'daki Osmanlı mimarisinin en seçkin örneklerinden biri olan ve Arap tarzıyla da karıştırılan Selimiye Camii, Cemal Paşa'nın inisiyatifiyle restore edilmiştir.¹⁸³ Bu iki yapı, Türk mimar Mehmet Nihad Bey tarafından restore edilmiş olup,¹⁸⁴ Evkaf

179 Wiegand, Kressenstein, Schubart, Watzinger, Werth and Wulzinger, *Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutsch-Türkischen Denkmalschutzkommandos*, (Berlin ve Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1920).

180 Kitabında Von Kiesling, Cemal Paşa'yı İslâmî dönem anıtlarından olan değerli taşların kaçakçılığını önlemesi sebebiyle övmektedir. Ayrıntılar için bkz. Von Kiesling, *Damaskus*, s. 66.

181 Von Kiesling, *a.g.e.*, s. 36.

182 Von Kiesling, *a.g.e.*, s. 45. Ross Burns, cami ve Tekke-i Sinaniye'nin, yerel Suriye repertuarından pek çok unsur alınmak suretiyle, meşhur Mimar Sinan tarafından inşa edildiğini not düşer. Ayrıntılar için bkz. Ross Burns, *The Monuments of Syria: A Guide*, (Londra ve New York: I. B. Tauris, 2009), s. 130.

183 Von Kiesling, *Damaskus*, s. 78; Ross Burns kılavuzunda "tarzı daha belirgin bir şekilde Suriyeli olsa da, Sinan'ın eserleriyle uyumludur," der. Bkz. Burns, *Monuments*, s. 131.

184 Cengizkan'ın yayınladığı, Mehmet Nihat Nigisberk'in hatıralarından alıntılanmıştır, "Mehmet Nihat Nigisberk'in Katkıları," s. 187.

Nezaretî, Selimiye Camii ve Süleymaniye İmarethanesi'nin restorasyonu için para göndermiştir.¹⁸⁵ Hüseyin Vassaf'tan "Mısır'ın ikinci fatihi" Cemal'e gelen bir ricaya istinaden, Tasavvuf tarihinin en önde gelen isimlerinden biri olan Muhyiddin İbn Arabî'nin mezarı "restore edilmiş, dekore edilmiş ve döşenmiştir." Türbe, Mısır'ın ilk fatihi II. Selim tarafından yaptırılmıştır.¹⁸⁶

Savaş sırasında Fransız gazetesi *Journal de Geneve*, İslâm-Arap dönemine ait tarihî eserleri çürümeye terk ettiği bahanesiyle Cemal'e saldırmıştı.¹⁸⁷ Ancak savaş sırasında Suriye'de yürütülen restorasyon faaliyetleri hakkında bir kitap yazmış olan ve gazeteyle hemfikir olmayan von Kiesling'e göre, Cemal Paşa'nın faaliyetlerinin, Türk öncesi döneme ait olan İslâmî mimarinin örneklerini kapsamadığının [iddia edilmesi] üzücüdür." Von Kiesling, Cemal Paşa'dan önce hiçbir yetkilinin Türk-İslâm öncesi döneme ait anıtların tahrip olmuş çatıları ve duvarları ile ilgilenmemiş olduğunu da eklemektedir. Benzer şekilde, eğer Cemal bu binaları korumak için müdahale etmemiş olsaydı, iç duvarlarındaki çini süslemeler tüccarlar tarafından muazzam fiyatlarla satılmış olacaktı.¹⁸⁸ Cemal Paşa'nın, Emevî Camii ve Aziziye Camii çevresinde bulunan ve şahsi mülk olan binaları kamulaştırdığı bir Osmanlı belgesinden anlaşılmaktadır. Evkaf Nezaretî de, Cemal'e restorasyon için 100.000 kuruş göndermişti.¹⁸⁹ Bu, muhtemelen tarihî binaların çevresini yapılaşmadan temizlemek içindi.

Cemal Paşa'nın Suriye kentlerinin yapısal dönüşümü ve tarihî eserlerin restorasyonuna dair projeleri incelendiğinde, bunları

185 Evkaf Nezaretî, Cemal Paşa'ya Selimiye ve Süleymaniye'nin restorasyonu için 6.000 lira göndermiştir: BOA, DH.ŞFR 63/296, Şeyhülislâm'dan Cemal'e, 28 Eylül 1332 (11 Ekim 1916).

186 Hüseyin Vassaf, Cemal'e türbenin onarılmasını rica eden bir mektup yazmış ve Cemal de kabul etmiştir. Mektubun aslı için bkz. El-Hac Hüseyin Vassaf, *Hicaz Hatırası*, (İstanbul: Kubbealtı, 2011), s. 329.

187 Wiegand, *Halbmond*, s. 237.

188 Von Kiesling, *Damaskus*, s. 66.

189 BOA, DH.ŞFR 63/298, Şeyhülislâm'dan Cemal Paşa'ya, 28 Nisan 1332 (11 Mayıs 1916).

birbirinden ayrı çabalar olarak görmediği anlaşılmaktadır. Aksi-ne, Suriye’de devletin varlığını ve görünürlüğüne tüm yapılarıyla ilgili olarak arttırmaya çalışmıştır. Planlarını bu anlamda şöyle özetlemektedir:

Kudüs: (1) Mescid-i Aksa inşaatının mükemmeliyet-i sabıkasını berbad eden bazı muhaddes ilavelerin ref’iyle mükemmel taş duvarlarına yirmi sene evvel [v]urulmuş olan badanaların ref’i; (2) Kudüs iç kal’asının¹⁹⁰ bir mahalli müze haline ifrağı için hal-i sabıkında ta’miri; (3) Kudüs iç kal’asının ittisalinde kain arsaya bir daire-i hükûmetle ufak bir saray inşası ve kal’a duvarına muttasıl bir ‘teraz’ vücuda getirilmesi; (4) Kudüs şehri dahilinde kain olup şehrin havasını ihlal eden büyük ‘yerke’nin kurutularak mükemmel haline ifrağı; (5) Kudüs’ün ‘Babü’l-Uhudi [Hadid?]' haricindeki meydanla hendeklerin hal-i kadimine irca’ı.

Şam: (1) Şam iç kal’asının¹⁹¹ hal-i hazırının harabeden vikayesi ve dahili meydanının bir umumi bahçe haline ifrağı, harici hendeklerinin ihyası; (2) Şam’da benim tarafımdan verilen emir üzerine...kırkbeş metr arzında ve altıyüzelli metre tulindeki bulvarın Circe çağırılığına doğru temdidiyle mezkûr çayırılığın pek mükemmel bir park haline ifrağı...¹⁹²

190 Eski Şehir’in savunmasındaki stratejik anlamda zayıf noktaları güçlendirmek için yapılan ve bugün ayakta olan kale, M.Ö 2. yüzyılda inşa edilmiş ve sonra yıkılmış ve sırasıyla Kudüs’ü fetheden Hristiyanlar, Müslümanlar, Memlûkler ve Osmanlılar tarafından yeniden yapılmıştır. Sonunda, 1537 ilâ 1541 arasında Osmanlılar tarafından yeniden yapılarak bir minare eklenmiştir. Davut Kulesi ismi Kral Davut’un sarayı olduğuna inanan Bizanslı Hristiyanlardan gelmektedir: http://en.wikipedia.org/wiki/Tower_of_David.

191 Helenistik ve Roma dönemlerinde burada bir kale bulunması mümkün ancak kanıtlanmamış olsa da şu anki kalenin konumu ilk olarak 1076’da Türkmen beyi Atsız bin Uvak tarafından takviye edilmiştir. Atsız bin Uvak’ın suikaste uğramasının ardından proje Selçuklu hükümdarı 1. Tutuş tarafından bitirilmiştir. Büveyhiler [?] ve Zengi hanedanı emirleri, değişikliklerde bulunmuş ve yeni yapılar eklemiştir: http://en.wikipedia.org/wiki/Citadel_of_Damascus.

192 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 230.

Ayrıca, bu bulvarda inşa etmek istediği umumi hamam (hamam), otel gibi binalar ve adliye, postane ve belediye binası gibi idari binalar için ayrıntılı planlar yapmıştı. Son olarak parkta çeşmeler, şelaleler ve taraçalar inşa etmeyi planlamaktaydı.¹⁹³ Biladü's-Şam'ın diğer büyük şehirleri olan Beyrut ve Halep için Cemal Paşa aşağıdaki projeleri planlamaktaydı:

Beyrut: Beyrut şehri limanından doğrudan doğruya hükûmet konağı önüne çıkabilmek için pek muazzam bir merdiven; (2) Re's-i Beyrut'ta inşa olunacak bir saray; (3) Posta ve Telgraf binası. Haleb: (1) Haleb İç Kal'ası'nın¹⁹⁴ harabeden vikayesiyle bazı mertebe ihyası için mükemmel bir proje; (2) Haleb Hükûmet konağı; (3) Haleb Posta ve Telgrafhanesi.¹⁹⁵

Bu projelerden, Cemal Paşa'nın Suriye'deki en önemli hedeflerinden birinin, imparatorluğun kentsel alanlarda görünürlüğünü artırarak, Suriye'deki vatandaşları nezdinde devlet otoritesinin varlığı duygusunu daha fazla hissettirmek olduğu sonucuna varılabilir. Öte yandan, restorasyon planlarına ve faaliyetlerine baktığımızda, Cemal Paşa'nın, bölgenin Suriye halklarının kimliğinin temel bileşenleri olarak görülebilecek olan Bizans, İslâmî-Arap ve Osmanlı dönemlerine ait tarihî mirası görünür kılmayı umduğu sonucuna varılabilir.

Avusturya Şam Konsolosu, Cemal Paşa'nın yukarıda anlatılan kamu yatırımlarının hedeflerini ve Suriye şehirlerinde giriştiği tarihî eserlerin restorasyon faaliyetlerini, bu toprakları Mısır seviyesine yükseltme teşebbüsü olarak yorumlar. Suriyelilere,

193 Cemal Paşa, *a.g.e.*, ss. 230-231.

194 Dünyanın en eski ve en büyük kalelerinden biri olarak görülmektedir. Kale tepesinin kullanımı M.Ö 3. milenyumun ortalarına kadar gitmektedir. Ardından Yunanlar, Bizanslılar, Eyyübiler ve Memlüklerin aralarında bulunduğu pek çok medeniyet tarafından işgal edilmiş olup, yapının bugünkü halinin büyük bir kısmının Eyyübiler döneminden kaldığı tahmin edilmektedir: http://en.wikipedia.org/wiki/Citadel_of_Aleppo.

195 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 231.

hükûmetlerinin kalkınma açısından becerikli olduğunu ve Osmanlı hükûmetinin Suriye’de, Büyük Britanya’nın Mısır’da yaptığı şeyi başarabileceğini göstermeye çalışmaktaydı. Ancak konsolos, Cemal’in -kendisinin ayrılmasıyla birlikte- inşaat programının durdurulmasından sonra, kentlerin yeni inşa edilen bölümleriyle eski kısımlar arasında derin bir bölünme yaşandığını ifade eder.¹⁹⁶

Cemal’in Suriye şehirlerinin dönüştürülmesi ve eski binalarının restorasyonu konusundaki projeleri, çok büyük fonlar ve geniş çapta yıkımlar gerektiriyordu. Bu tür faaliyetler, hem halk arasında memnuniyetsizliği artırdığı için hem de savunmaya harcanması gereken paraların israfı olarak düşünüldüğü için Cemal Paşa’ya en yakın kişiler tarafından bile eleştirilmiştir. Ali Fuad Erden, bu tür çabaların yalnızca barış zamanlarında yapılabileceğini ve ülkenin savunmasına hiçbir katkı sağlamadığını savunmaktaydı.¹⁹⁷ Benzer şekilde, Cemal komutasındaki bir Alman subayı, komutanının savaşın ortasında Zürcher’in gözetimi altında, kamu işlerine yapılan fon israfını Almanya’daki üstlerine bildirmeyi bir görev olarak görmekteydi.¹⁹⁸ Ek olarak, yukarıda açıklandığı gibi, yıkılmış binaların sahipleri de Cemal’e kızgındılar. Netice itibarıyla, tüm bu projeler sempati kazanmaktan çok, bürokratlar ve mülk sahipleri arasında memnuniyetsizlik yaratmaktaydı.¹⁹⁹

196 HHStA, PA 38/371, Ranzi’dan Czernin’e, Şam, 17 Şubat 1918.

197 Erden, *Suriye Hatıraları*, ss. 143-148.

198 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Koppen’dan Harbiye Nezareti’ne, Şam, 26 Eylül 1916.

199 HHStA, PA 38/370, Ranzi’dan Czernin’e, Şam, 5 Eylül 1917.

ALTINCI BÖLÜM

CEMAL PAŞA REJİMİ,
DÜRZİLER VE BEDEVİLER

Önceki bölümlerde analiz ettiğimiz Suriye'deki kent sakinlerinin tam tersine, Suriye toplumunun yarı-yerleşik ve göçebe kısımları, Cemal Paşa döneminde önemli bir özgürlüğe sahip olmuştur. Tanzimat reformlarının başlamasıyla birlikte Osmanlı hükûmeti, Bedevileri ve Dürzileri Osmanlı idaresine tâbi kılmaya çabalamıştı. Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada, bu yönde bir miktar ilerleme kaydedilmiş olmasına rağmen, Bedeviler ve Dürzi toplulukları kendine özgü yapılarını önemli ölçüde koruyorlardı. Bununla birlikte, savaş koşullarında askerî olarak kendisini zor durumda bırakacak bir isyan olasılığından endişelenen Cemal, bu politikayı sürdürmemiştir. Bu nedenle, bu grupların bağılıklarına karşılık olarak geniş bir hareket serbestisi tanıyarak geleceksel emperyal politikaya geri dönmüştür.

Her ne kadar Suriye'de savaş öncesi dönemdeki Osmanlı kabile politikası yeterince tahlil edilmiş olsa da¹ Cemal'in Su-

1 Osmanlıların, Suriye Dürzileri ve Bedevilerine karşı Tanzimat dönemindeki merkezileştirme politikasının ayrıntılı bir analizi için bkz. Ma'oz, *Ottoman Reform*. Osmanlıların 1850'den Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar Ürdün örneğinde, Bedevi kabileler politikasına dair bir analiz için bkz. Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire, 1850-1921*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); II. Abdülhamid, Bedevi kabilelerin sadakatini eğitim vasıtasıyla artırmaya çalışmıştır. Bu amaçla Aşiret Mektebi isimli bir okul açmıştır. Bu okul üzerine bir analiz için bkz. Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)," *IJMES*, C. 28, No. 1, 1996, ss. 83-107.

riye'deki idaresi sırasında, Bedevi ve Dürzilere yönelik Osmanlı politikası yeterli akademik ilgiyi görmemiştir. Bu konuda tek istisna, Rogan'ın Cemal Paşa'nın, Şerif İsyanı'nın patlak vermesinden önce ve sonra Maverai Ürdün aşiretlerine karşı tavrına dair olarak yaptığı çalışmadaki bazı özetlerden ibarettir. Bu bölümde, Batı ve Osmanlı arşivlerinden elde edilen belgeler ışığında Suriye toplumunun şehirli olmayan iki önemli unsuruna dair Cemal'in uygulamış olduğu politikalar tahlil edilecektir. Bu amaçla, Cemal'in Dürzilere yönelik politikasının sebepleri ve sonuçları tartışılacaktır. Akabinde, Bedevi kabileleri ve kabile hanedanları ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler ele alınacak ve Şerif'in isyanı öncesi ve sonrası durumlara odaklanılacaktır.

Dürziler: Sadakate Karşılık Eylem Özgürlüğü

Suriye'deki en büyük göçebe topluluklardan biri olan Dürziler, İslâm'ın Şii mezhebine ait bir topluluktur. Dürzilik, Hicret'in 5. yüzyılının ilk yarısında (11. yüzyıl) oluşmuştur. Kökenleri, Kahire'deki altıncı Fatimi Halifesi el-Hâkim bi-Emrillah'ın dinî öğretileri ve nasihatlerinde yatar.² Filistin, Lübnan ve Suriye'nin nüfuz etmesi zor dağlık bölgeleri arasında dağılmış olan Dürziler, ortaya çıkışlarının başından itibaren tarımla geçinmişlerdir.³ Verimli tarım arazilerinde konumlanmış olmaları sayesinde, Birinci Dünya Savaşı sırasında, hem sivil nüfusun hem de ordunun ihtiyaçlarının sağlanmasında çok önemli bir rol oynamışlardır.

2 Abu-Izzeddin, Nejlâ M., *The Druzes: A New Study of Their History, Faith and Society*, (Leiden: Brill, 1984), s. 1; Dürzilerin inançlarına dair daha fazla bilgi için bkz. D.G. Hogarth and Gertrude L. Bell, *Note on Druses*, (Kahire: Government Press, 1918), ss. 2-8.

3 Abu-Izzeddin, *The Druzes*, s. 3. Dürziler, üç izole gruba ayrılmışlardır: En kalabalık grup, Ürdün'ün doğusunda Cebel-i Dürüz'de (55.000 civarı); ikinci grup Lübnan'ın Şuf ve Ment kentlerinde (50.000 kadar); üçüncü grup da, Hasbeya, Raşeya, Vadi el-Acem, Humus, Hamadiye ve Anti-Lübnan'da Selimiye ve El-Halil kentlerinde ikamet etmektedir (45.000 kadar). Ayrıntılar için bkz. Hogarth ve Bell, *Note on Druses*, s. 1.

Bu nedenle, Dürzi desteğini kazanmak savaş sırasında hayati öneme sahipti.

İkinci Bölüm'de açıklandığı gibi, savaşın başında, özellikle Lübnanlı Dürziler arasında, Lübnan özerk sistemindeki çıkarları İngilizler tarafından yarım yüzyıldır Maruni çoğunluğa karşı savunulması dolayısıyla, Büyük Britanya'yı destekleyen bazı eğilimler mevcuttu.⁴ Bununla birlikte, Beyrut Valisi'nin verdiği bir rapora göre, Dürzilerin Büyük Britanya'ya duyduğu sempati büyük ölçüde yüzeyseldi: paylaştıkları dinî bağlar nedeniyle Osmanlı hükûmetine de sempati duymaktadırlar.⁵ Muhtemelen Osmanlı yetkililerini rahatlatan başka bir faktör de, Dürzilerin politik olarak pragmatik karakterleriydi. Alman Konsolosluğu'nun Suriye temsilcisine göre, Dürziler, özgürlükleri güvence altına alınmak şartıyla, toprakları üzerindeki hâkim güç değiştiğinde sadakatlerini bir otoriteden diğerine kolayca değiştirebilmekteydiler.⁶ Dolayısıyla, Cemal Paşa'nın, özgürlüklerini kısıtladığı takdirde, Dürzilerin savaş boyunca İngiliz propagandasına daha açık olabileceğini ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı İngilizlerle işbirliği yapmaya temayül edebileceklerini düşünmüş olduğu muhtemeldir.

Disipline edilmeye karşı gösterdikleri direnç nedeniyle, savaştan önceki yıllarda bile, Dürzi topluluğu, bölgedeki diğer topluluklara uygulanan birçok zorunluluktan muaf tutulmuştu. Savaşın başlaması dahi, bu anlamda durumu değiştirmemiştir; her şeyden önce, Dürzi toplumunda silahaltına almaya elverişli 30.000 kişi olmasına rağmen, Osmanlı ordusunda askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlar. Üstelik –büyük ihtimalle savaş döneminde Osmanlı Devleti'nin kendilerine olan ihtiyacının farkında olarak– hasatlarının vergisini de düzenli bir şekilde ödemediler. Bu dönemde Dürziler, buğday, arpa, mercimek ve bazı yaz meyvelerini üreten bir topluluktu.⁷

4 TNA, FO 371/2143, Cumberbatch'ten Mallet'a, Beyrut, 15 Eylül 1914.

5 BOA, DH.EUM 4.Şb 114, Bekir Sami'den Talat'a, 20 Ağustos 1330 (2 Eylül 1914).

6 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Ziemke'den Hertling'e, Şam, 17 Mayıs 1918.

7 PA-AA, Türki 177, Bd. 17, Ziemke'den Hertling'e, Şam, 17 Mayıs 1918.

Savaşın hassas koşullarında, Dürziler, şedit savaşçılar olarak ün yapmış olduklarından⁸ ve iyi organize edilmiş veya desteklenmiş bir Dürzi isyanı hükûmeti askerî olarak çok zor bir duruma sokabileceğinden yetkililer tarafından özenli bir muameleye tâbi tutulmak zorundaydılar.⁹ Savaş süresince hem Cemal Paşa hem de öncülleri, Dürzi topluluğunu kızdırmaktan kaçınmak için oldukça dikkatli davrandı. Hükûmetin kendilerine yönelik faaliyetleri iki noktaya odaklanmaktaydı: diğer dinî gruplara veya kabile topluluklarına kıyasla cömert bir özgürlük alanı tanınması ve Dürzilere dair meselelerle meşgul olurken her türlü provokasyondan kaçınılarak ordunun ve sivil nüfusun ihtiyaçlarının sağlanmasında bu toplumun tarım ve hayvancılık gibi uğraşlarından istifade edilmesi.

İlk olarak hükûmet, savaşçı olarak şöhretlerinin farkında olduğundan ve onları devlete yaklaştırmaya fırsatı olarak düşünüp seferberliğin başında Dürzileri silahaltına almayı planladı. Bununla birlikte, Dürziler bunu kabul etmeyerek bunun yerine, ücret ve birliklerin ihtiyaçlarının tedarigi karşılığında askerlikten muaf tutulmayı teklif ettiler. Hükûmet zorlayıcı önlemler almayı düşünse de, Dürzilerin teklifleri isyan korkusuyla zorunlu olarak kabul edildi.¹⁰ Benzer şekilde, Cebel-i Dürüz'daki Dürzi topluluğunun lideri Yahya al-Atrash Bey, tüm Dürziler adına Osmanlı hükûmeti ile müzakere etmek için yeğeni Nesib ile Şam'a geldi.¹¹ Hükûmet, bağlılık taahhüdünü şüpheli görmesine rağmen, sadece pratik nedenlerle bile olsa, inanmak ve kabul etmek durumundaydı.¹²

8 Arslan, *Siretu Zatiyya*, s. 141; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 16, Oppenheim'den Goppert'e, 12 Aralık 1917.

9 HHStA, PA 38/363, Ranzî'den Berchtold'a, Şam, 10 Ağustos 1914.

10 HHStA, PA 38/363, Ranzî'den Berchtold'a, Şam, 18 Ağustos 1914; TNA, FO 371/2777, McMahon'dan Dışişleri'ne (aktaran Suriye'den dönen bir muhbir), Kahire, 20 Mayıs 1916; Hogarth ve Bell, *Note on Druses*, ss. 17-19.

11 BOA, DH.EUM.EMN 91/19, Hulusî'den Talat'a, Şam, 12 Ağustos 1330 (25 Ağustos 1914).

12 HHStA, PA 38/363, Ranzî'den Berchtold'a, Şam, 3 Eylül 1914. Hogarth ve Bell'e göre, Osmanlı hükûmeti Dürzilerin yükselişine dair her rapora inanma eğilimindeydi: Hogarth ve Bell, *Note on Druses*, s. 21.

Benzer şekilde, 1914 Eylül ayı başlarında, Suriye'deki en yüksek devlet otoriteleri -ordu komutanı Zeki Paşa, Suriye Valisi Hulusi Bey, Sekizinci Ordu Komutanı Mersinli Cemal Paşa, Senatör Abdürrahman Bey ve meşhur el-Cezairi ailesinden Osmanlı Meclis-i Mebusanı başkan vekili Emir Ali Paşa ve oğlu- "kâfirlere" karşı düşmanlık durumunda desteklerini sağlamak için Havran, Deraa ve Maan'daki Dürzi şeyhlerine ziyarette bulundular. Dürzi lideri Yahya el-Atrash Bey de, yolculukları boyunca onlara eşlik etti. Zeki Paşa, kendilerine, savaşa girmesi durumunda ülkelerini savunmak için sadakatlerine itimat edecek olan padişahın çocukları olarak hitap etti. Bu ziyarette, Yahya el-Atrash Bey'e bir kılıç, Sultan'ın adının yazılı olduğu bir altın saat ve bir cübbe, diğer Dürzi liderlerine de, her şeyhin konumuna ve önemine göre, kılıç, madalya ve cübbe verildi. Ziyaret sırasında Hulusi Bey, hükûmetin Dürzilerden memnun olduğunu ve ihtiyaç duyulduğunda asil bir şekilde ileri atılacak olan bir gönüllü grubu oluşturulmasına rağmen bundan sonra askerlikten muaf olacaklarını beyan etti.¹³

Aynı ziyarette, hükûmet yetkilileri, Dürzilerin yakınında yaşayan Bedevileri de ziyaret ederek iki toplum arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesine yardım etmişlerdir. Avusturya Şam Konsolosu'na göre, bu uzlaşmaya rağmen, hükûmet bölge nüfusunu, bir Dürzi isyanı için endişelendiği için, birbirlerine karşı kullanmak amacıyla manipüle etmek istiyordu. Bu nedenle, bir ayaklanma durumunda Dürzileri dengelemek umuduyla, Suriye'nin güneyi ile Arabistan arasındaki Bedevileri, Suriye'nin güneyindeki meralarına geri dönmeye teşvik etmişti. Benzer şekilde konsolos, hükûmetin bir isyan durumunda Lübnanlı Hristiyanları El-Halil bölgesindeki Dürzilerle dengelemek istediğini öne sürmektedir.¹⁴

Dürzileri suhuletle idare etme politikası, Cemal Paşa'nın Suriye Genel Valisi olarak atanmasıyla da değişmemiştir. Cemal Paşa Suriye'ye geldiğinde Müslüman grupların kanaati, savaş sırasında

13 TNA, FO 195/2460, Cumberbatch'ten Mallet'a, Şam, 10 Eylül 1914; HHS-tA, PA 38/363, Ranzi'den Berchtold'a, Şam, 10 Eylül 1914.

14 TNA, FO 195/2460, Cumberbatch'ten Mallet'a, Şam, 10 Eylül 1914.

problem çıkarmalarını engellemek maksadıyla Dürzilere ağır bir darbe vurmasını tavsiye etmekteydi. Cemal, bu savaşkan toplumu hükûmete karşı kıskırtmanın bir hata olacağını düşünerek bu tavsiyelere uymadı. Cemal, ordusunu Lübnan'daki herhangi bir Dürzi isyanını bastırmayı başarabilecek güçte görüyordu, ancak Havran'daki benzer bir isyan Suriye'deki askerî duruma ciddi zarar verebilirdi. Bu nedenle, Cemal onları devlet yükümlülüklerinden mümkün olabildiğince muaf bırakmayı tercih etti.¹⁵ Örneğin, hükûmet diğer kabile ve yerleşik çiftçilere hasatlarının sekizde birini vergi olarak verme ve sekizde ikisini de orduya satma zorunluluğu getirmişti. Bu gereklilik Dürzilere uygulanmıyordu. Bunun yerine, 18. yüzyıldaki *Ayan* dönemlerinden miras kalan bir uygulamayla, hükûmete olan gerçek borç miktarının bir kısmını tahsil eden Dürzi şeflerine vergi toplama hakkı vermişti.

Dürzi çiftçiler, ürünlerini “serbest” piyasada satabilmekteydi. Ayrıca, Cemal Paşa, Dürzi Şeyhlerine desteklerini almak için bol miktarda altın dağıttı. Selefî gibi, Suriye idaresinin başlarında, Cemal Paşa, Dürzilerden askerî destek almaya da çalıştı. Bu doğrultuda, Dürzilerin İslâm mensubu olduğu ilan edilen Babül-meşihat fetvasını memnuniyetle karşılamıştı. Ancak bu projeyi, katılım konusundaki isteksizlikleri nedeniyle ve ılımlı politika bağlamında terk etti.¹⁶

Cemal, Dürzi cemaatini devlete mümkün olduğunca yaklaştırmaya çalıştı ama şehir nüfusu ile ilgili politikalarına kıyasla daha hafif yöntemler kullandı. Böylece, Dürziler orduda sadece gönüllü olarak ve sadece Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarının

15 Cemal'in hatıratının İngilizce baskısında Dürzilere dair bölüm bulunmamaktadır. Daha fazla bilgi için Türkçesindeki Dürzilere dair değerlendirmelerine bkz. Cemal Paşa, *Hatırat*, ss. 177-180.

16 BOA, DH.ŞFR 515/14, Cemal'den Talat'a, 15 Mart 1332 (28 Mart 1916); HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 15 Şubat 1915; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Ziemke'den Hertling'e, Şam, 17 Mayıs 1918. Ancak, Cemal Paşa Dürzileri askerî olarak kullanma niyetini reddeder ve onları askerî bir güç olarak kullanmayı hiç düşünmediğini belirtir. Daha fazla bilgi için bkz. Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 177.

bir sembolü olarak istihdam edildi. Daha önce de açıklandığı gibi, Dürzi bölgesine yaptığı ziyarette Hulusi Bey, Dürzilerden gönüllü bir güç oluşturmalarını istemiş, Dürziler bu teklif kabul ederek Şam'a 150 kişilik bir tugay göndermişlerdi.¹⁷ Havran Dürzileri, Mısır'ı fethetmeye giden Cemal Paşa'nın ordusundaki tek gönüllü grup oldu. Avusturya Konsolosu'na göre, hükûmet Dürziler ile devlet arasında bu tür politikalarla iyi ilişkiler kurmayı hedeflemekteydi.¹⁸

Cemal, sadakatsizliklerine dair açık kanıtlar bulsa bile, Dürzilere karşı oldukça hoşgörülü davranmıştır ki "sadakat" meselesi Suriye'de onun için en hassas mevzu olarak değerlendirilebilir. Örneğin, Fransız konsolosluklarındaki belgelere el konulduğunda, Dürzi lideri Yahya el-Atrash aleyhine bir "ihamet" kanıtı bulunmuştu. Bu, Dürzi şeyhinin, Suriye'yi işgal etmesi durumunda, Fransa'yı desteklemek için söz veren bir mektubuydu. Bu belge, el-Atrash Rodos'ta sürgündeyken hazırlanmış ve kendisi İtalya adayı istila ettiğinde Rodos'tan serbest bırakılması karşılığında gönülsüzce imzalanmıştı. Her ne kadar Cemal Paşa, mektubun gerçekliğinden emin olamasa da, Dürzileri kıskırtmamak için mektubun üzerinde durmaktan kaçındı.¹⁹

Şerif İsyanı'nın patlak vermesi, Cemal Paşa'yı Dürzi toplumuna karşı muamelesinde daha da mutedil bir pozisyona sürükledi. Şerif'in, Mekke'deki isyanının patlak vermesinden sonra 1916 ortalarında Havran'daki Dürzi bölgesini ziyaret etmesi, Osmanlı İmparatorluğu adına Dürzilerin sempatisini kazanmak için attığı en önemli adımlardan biri olarak kabul edilebilir. Bu ziyaretle imparatorluk tarihinde ilk defa bir Osmanlı nazırı -Cemal Paşa, Suriye'de aynı zamanda Bahriye Nazırı'ydı- Dürzileri ziyaret etmiş oldu. Dürzi şefleri tarafından oldukça sıcak karşılanmış ve en önde gelen Dürzi şeyhleri bu yolculuk boyunca kendisine eşlik etmişti.²⁰

17 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 6 Şubat 1915.

18 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 15 Şubat 1915.

19 Arslan, *Siretu Zatiyya*, s. 46.

20 HHStA, PA 38/369, Ranzi'den Burian'a, Şam, 15 Ağustos 1916.

Bu ziyaretle, Büyük Britanya veya Şerif'in adamlarının Dürzileri Şerif'in hareketine dahil etme girişimlerini önleme amacı gütmektedir. Bu sebeple, Cemal Paşa bol miktarda altın, süsleme, onursal hediye ve tüfek dağıttı. Cemal'in kendi sözleriyle ifade edecek olursak bu ziyaretle, "bazı erbab-ı müfsidet" in "teşebbüsleri[ni] senelerce ve nice zamanlar için tesirden ıskat eylemiş" ti.²¹

Aynı şekilde, Cemal Paşa, İngilizlere ve Şerif propagandasına karşı mücadeleyi etkin bir şekilde yürütmek için Dürzilerin bulunduğu bölgelere yakın olan kazalara güçlü ve yetenekli kaymakamların atanmasını talep etmişti. Benzer şekilde, savaştan sonra görevden alınmaları kaydıyla, Dürzi nahiyelerinde, Dürziler üzerinde etkili olan, tanınmış ve güvenilir Suriyelilerin müdür olarak görevlendirilmesini de istiyordu.²² Bu atama taleplerinin yerine getirilemediği, Cemal'in yaklaşık bir yıl sonra gönderdiği başka bir telgraftan anlaşılmaktadır.²³

Eğitim, Cemal'in Dürzi topluluğunun Osmanlılara desteğini artırmak için kullandığı bir başka araçtı. Eğitimin dönüştürücü doğasının bilincinde olan Cemal Paşa, önde gelen Dürzi şeyhlerinin oğullarını, hem babalarının desteğini kazanmak hem de gelecek nesil Dürzi şeyhlerinin Osmanlı yanlısı olmalarını temin etmek ve Dürzilerin imparatorluk sistemine entegrasyonunu sağlamak için İstanbul'a gönderdi. Avusturya Şam Konsolosu'na göre, Dürzi toplumunun, Havran'da Ekim 1916'da askerî taleplere tepki olarak Bedeviler tarafından organize edilen isyana destek vermesini engelleyen bu politikaydı.²⁴

Faysal'ın birliklerinin Güney Suriye'ye varışı ve İngiliz birliklerinin Gazze'de konuşlanmasının ardından, Dürzilerin durumu,

21 BOA, DH.ŞFR 528/52, Cemal'den Talat'a, 30 Temmuz 1332 (11 Ağustos 1916).

22 BOA, DH.ŞFR 528/52, Cemal'den Talat'a, 30 Temmuz 1332 (11 Ağustos 1916).

23 BOA, DH.ŞFR 558/50, Tahsin'den Talat'a, Şam, 28 Haziran 1333 (28 Haziran 1917).

24 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam; 1 Kasım 1916; HHStA, PA 38/371, Ranzî'den Burian'a, Şam, 6 Haziran 1918; BOA, DH.ŞFR 528/64, Cemal'den Talat'a, 21 Temmuz 1332 (3 Ağustos 1916).

Filistin'deki savaşın geleceği için çok daha önemli bir mesele haline geldi. 1917'nin ortalarında, Şerif'in adamları, bölgedeki Bedevi aşiretleriyle birlikte Osmanlı hükûmetine karşı genel bir isyan başlatmalarını sağlamak için Dürzi şeyhlerini ziyaret ettiler. Ancak, Şam Valisi Tahsin Bey'e göre, hem Dürzi şefleri hem de bölgedeki önde gelen kabilelerin çoğu Osmanlı İmparatorluğu'na tamamen sadık kaldı.²⁵

Akabinde, 200 Hint süvari birliğine sahip bir İngiliz heyeti, Basra-Necef-Jevf-Kaf üzerinden, Yahya'nın oğlu Dürzi lideri Salim el-Atrash'a gelmiş ve Osmanlılar'a isyan etmeleri karşılığında 200 bin sterlin ile 100 bin tüfek teklif etmişlerdir. Dürzi şefleri konuyu görüşmek üzere bir toplantı yapmış, Selim el-Atrash ve Dürzi şeflerinin çoğu, Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte kalmanın Dürziler için daha faydalı olacağını ve İngilizlerle taraf olmanın durumlarını kötüleştireceğini savunmuştur. İngilizlerle taraf tutmayı savunanlar olsa da Osmanlı yanlısı grubun görüşleri ağır bastı. Selim el-Atrash da Cemal Paşa'yı olaya dair bilgilendirdi. Buna karşılık Selim, Şam'a davet edilerek Cemal Paşa tarafından paşa unvanı ile onurlandırıldı.²⁶

Cemal'in Dürzilere yönelik politikası, Suriye'den ayrılmasının ardından halefleri tarafından sürdürüldü. Özellikle İngilizlerin Kudüs'ü ele geçirmesinin ardından, Dürzilerin yaşadığı bölge, İngilizler, Şerif ve Osmanlılar arasında sınır haline gelince, Dürzi toplumu ile iyi ilişkilerin sürdürülmesi, Suriye'de Osmanlı politikasının en önemli hedeflerinden biri haline geldi. Savaşta her taraf, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çıkabilecek bir Dürzi isyanının Filistin Cephesi'ndeki olayların gidişatında belirleyici bir etkisi olacağının farkındaydı.²⁷

25 BOA, DH.ŞFR 557/92, Tahsin'den Talat'a, Beyrut, 22 Haziran 1333 (22 Haziran 1917).

26 PA-AA, Türki 165, Bd. 41, Waldburg'dan Dışişleri'ne (aktaran Şam Konso-
losu), İstanbul, 20 Temmuz 1917.

27 HHStA, PA 38/371, Ranzî'den Burian'a, Şam, 6 Haziran 1918.

Şerif'in adamları, düzenli olarak Dürzi şeyhlerine yaptıkları teklifleri tekrar etmeye devam etti. Ancak teklifleri sürekli olarak reddedildi. Haziran 1918'de Şerif Hüseyin'in büyük oğlu Ali, destekleri karşılığında büyük miktarda İngiliz altını teklif eden Şamlı eşraf Nesib el-Bekri üzerinden Dürzileri davalarına katmaya çalıştı. Teklifi, Dürzi lideri Selim el-Atrash tarafından, Dürzilerin Sultan-Halife'ye sadakatini belirten ve Şerif'in düşman olduğunu ilan eden bir mektupla reddedildi. Sonuç olarak, el-Atrash, yüksek derecede bir Osmanlı madalyası ve Alman Demir Haçı ile onurlandırıldı.²⁸

Suriye'deki savaşın sonuna doğru yaklaşıırken, bazı Dürzi Şeyhleri, İngilizlerin kontrolü altındaki semtlerle ve Şerif Ali ile ticaret yapmaya başlamış ve İngilizlerin yiyecek talebini, tahıl fiyatlarındaki artışın arkasındaki faktörlerden biri olarak göstermiştir. Benzer şekilde, iki bölge arasındaki kervan ticareti, Dürzi bölgesi üzerinden devam etti. Ancak, Dürzi şeyhleri Osmanlı hükûmetine olan tutumlarını değiştirmedir.²⁹

19 Eylül'de Şam'a son İngiliz saldırısının başlamasıyla birlikte, Osmanlı cephesi ciddi şekilde hasar gördü. Bu nedenle hükûmet, Dürzilerin taraf değiştireceğinden korkuyordu.³⁰ Şam'a karşı İngiliz ilerleyişinin başlamasının ardından, Dürzi şeyhleri şehre gelerek Osmanlı hükûmetine sadakatlerini tekrarlamışlardı. Osmanlı birlikleri Şam'a doğru geri çekilirken de, Dürzi şeyhleri Liman von Sanders'a giderek kendisine bağlılıklarını ilan edip silah ve mühimmat sağlanması halinde İngiliz kuvvetlerine karşı savaşa katılmayı teklif etmişlerdir. Ancak, ordunun karşılaştığı maddî kıtlık nedeniyle -ve Dürziler'e güvenmediğinden dolayı-, Liman bu talebi yerine getirememiştir.³¹ Sonuç olarak, Dürziler

28 HHStA, PA 38/371, Ranzî'den Burian'a, Şam, 6 Haziran 1918.

29 ATASE Arşivi, Kls. 3215, Ds. 19, Fih. 1, Cemal'den (Mersinli) Cemal'e, 27 Kanun-ı Evvel 1333 (27 Aralık 1917); PA-AA, Türkiye 177, Bd. 18, Brode'dan Bernstoff'a, Şam, 22 Ağustos 1918.

30 BOA, DH.ŞFR 596/3, İsmail Hakkı'dan Dâhiliye Nezaretî'ne, Beyrut, 21 Eylül 1334 (21 Eylül 1918).

31 Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, (Berlin: Verlag von August Sherl, 1920), s. 363.

Suriye'deki Osmanlı idaresinin sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kaldılar.³²

Dürzilerin Osmanlı hükûmetine sağladığı siyasi desteğin karşılığında Cemal Paşa, onlara önemli bir idari ve mali özerklik verdi. Suriye vilayetlerinde orduya yönelik vergi ve talepler hesaplanırken, Dürzi bölgesinin hasadı, kendilerine sağlanan muafiyetler nedeniyle beklenen miktarın dışında bırakıldı. Ancak, bu Dürzilerin ordunun tedarik işlerine hiçbir katkıda bulunmadıkları anlamına gelmemekteydi. Savaş döneminde, mevcut ulaşım yetersizliğine rağmen, kritik bir zamanda Suriye'deki birliklere önemli miktarda tahıl sağladılar. Daha da önemlisi, Dürzi çiftçileri, Şam'ın gıda ihtiyacının karşılanmasında çok önemli bir rol oynadı. Savaş sırasında her hasat döneminin başı yaklaştığında, bu kritik zamanlardan en iyi şekilde yararlanmak için spekülâtörler gibi fiyatları yükseltmiş olsalar da, Dürzi bölgesindeki hububat rezervleri şehirdeki kıtlığın ağırlaşmasını engelledi. Hükûmet, tahıl alımını kolaylaştırmak için bunlara karşı sert önlemler almaktan kaçınmış ve bu da gıda arzı açısından tatmin edici sonuçlar vermişti.³³

Askerlik ve istimvalden muaf olmaları, Dürzilerin savaş sırasında diğer Suriyeli çiftçilerin muzdarip oldukları çalışma isteksizliğini engelledi. Aşağıda gösterileceği gibi, askere alım ve hayvanların ulaşım için talep edilmesi sonucu tarımsal iş gücü ve hayvanların bulunmamasından dolayı, Suriye'de tarımsal üretim büyük ölçüde zarar gördü. Bu iki zorunluluktan muafiyet, Dürzilerin savaşın her yılında tarımsal artı ürün elde etmelerini sağladı.³⁴ Ayrıca, Dürzi çiftçilerin ürün fazlası, açlıktan ve yoksulluktan kaçan Suriyelilerin yanı sıra istimvallerden kaçmak isteyen çiftçileri ve asker kaçaklarını da çekti. İngilizlerin Dürzilerle ilgili verdiği bir rapora göre,

32 BOA, DH.ŞFR 596/47, Rıfat'tan Dâhiliye Nezareti'ne, Şam, 24 Eylül 1334 (24 Eylül 1918); BOA, DH.ŞFR 597/9; Tahsin'den Dâhiliye Nezareti'ne, Halep, 1 Teşrin-i Evvel 1334 (1 Ekim 1918).

33 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Ziemke'den Hertling'e, Şam, 17 Mayıs 1918.

34 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 16, Oppenheim'den Goppert'e, 12 Aralık 1917; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Ziemke'den Hertling'e, Şam, 17 Mayıs 1918.

Cebel-i Dürüz 10.000 mülteciye ev sahipliği yapmıştı.³⁵ Dürziler bunları beslemekte tereddüt etmemiş ve yaşam koşullarını iyileştirmek için çabalamışlardı. Böylece, Suriye toplumunun ihtiyaçlarının tedarikine ve savaş travmalarının azaltılmasına dolaylı olarak da olsa katkıda bulundular.³⁶

Mali özerkliklerinin yanı sıra, Dürzi bölgesi, büyük ölçüde, Osmanlı bürokratik hiyerarşisinin tahakkümünden de muaf kalmıştır. Şam Konsolosluğu'nda çalışan bir Alman'ın sözlerine göre, Osmanlı hükûmetinin Dürzi bölgelerinde neredeyse hiç otoritesi yoktu. Bu bölge idari olarak Havran'a eklenmişti ve orada da bir kaymakam bulunmaktaydı. Alman yetkili, bu kaymakamın rolünün bölgedeki Osmanlı hükûmetinin diplomatik bir temsilcisi veya danışmanından daha fazla olmadığını ifade etmekteydi. Çoğunlukla Dürzi nüfusun bulunduğu Sueyda'da, sadece 20 kişilik bir jandarma grubu olup gerçek bir devlet otoritesi bulunmamaktaydı.³⁷

Bütün bu politikalara dayanarak, Cemal Paşa'nın Dürzilere yaklaşımının, savaş koşullarında geniş özerklik sağlayarak sadakatlerini güvence altına almayı amaçladığı sonucuna varmak mümkündür. Dürzileri başka bir şekilde kontrol etmeyi imkânsız kılan zorlukların bir sonucu olarak, Cemal maksimum hareket serbesisine dayanan bir politika uyguladı. Savaşın ortasında başka bir yöntem uygulamak da zaten neredeyse imkânsızdı. Bu özgürlük politikası, Osmanlı hükûmetine Büyük Britanya ve Şerif ile mücadelelerinde Dürzilerin desteğini elde etmek noktasında önemli bir avantaj sağladı. Aksi takdirde Cemal, Dürzilerle askerî olarak mücadele etmek zorunda kalacak, bu da Sina Cephesi'nde Büyük Britanya'ya karşı savaşında önemli bir dezavantaj yaratacak ve Dürzilerin İngilizlere sempati duymasına sebep olacaktı.

Bir sonraki başlıkta izah edileceği üzere Suriye ve Arabistan'daki Bedevi kabilelerine yönelik olarak da benzer bir politika uygulanmış ve benzer neticeler alınmıştı.

35 Hogarth ve Bell, *Note on Druses*, s. 19.

36 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Ziemke'den Hertling'e, Şam, 17 Mayıs 1918.

37 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Ziemke'den Hertling'e, Şam, 17 Mayıs 1918.

Bedeviler: Halife'nin Sancağı Altında İttifak

Cemal'in Bedevi kabilelerine yönelik politikası, esasen, Dürzilere yönelik politikasına oldukça benziyordu ve görev süresi boyunca Bedevi kabilelerini "Osmanlılaştırmak" için herhangi bir girişimde bulunmadı. Bununla birlikte, hükûmet, Şerif Hüseyin İsyanı'nın patlak vermesine kadar, özellikle Osmanlı idari bölgelerine yakın olan bazı Bedevi kabilelerine karşı muamelesinde daha serbest davranmışsa da, genel olarak Dürzi toplulukları kadar özerk değildiler. Mesela, göçebe kabileler ordu tarafından uygulanan istimvallerin yanı sıra ekstra vergilere tâbi tutulmaktaydı. Cemal'in kent nüfusuna yönelik tavrında görülen değişime benzer şekilde, Şerif'in İngiliz desteğiyle Suriye'ye doğru ilerlemeye başlaması, aşiret politikasında da daha fazla yumuşamaya yol açmış ve kabileler için hükûmet kontrolünden daha fazla özgürlük, hükûmet için ise bazı ekstra maliyetler doğurmuştur.

Şerif İsyanı'nın Başlamasına Kadar Bedevi Kabileleri ve Osmanlı Hükûmeti

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre önce, Suriye, Filistin ve Arabistan'daki nüfusun önemli bir kısmı irili ufaklı Bedevi kabilelerinden oluşmaktaydı. Yüzyıllar boyunca, göçebe yaşam tarzları nedeniyle bu toplulukları idari kontrol altına almak bölgeyi yöneten devletler için en zor meselelerden biriydi. Özgürlüklerine düşkünlerdi ve bu konudaki herhangi bir kısıtlama isyana yol açabiliyordu. Bu nedenle, savaş koşulları altında, bu kabilelerin idaresi Cemal Paşa için önemli bir mesele arz etmekteydi.

Savaş öncesi, bu kabilelerin iskânında bir miktar ilerleme kaydedilmiş olsa da bunun bir hayat tarzı dönüşümüne yol açtığını iddia etmek mümkün değildir.³⁸ Savaş başladığında, aşağıda gösterileceği üzere, hükûmet kontrolüne karşı koymak

38 Bu kabile gruplarının kontrolü ve iskânı amaçlı Osmanlı faaliyetlerinin bir analizi için bkz. Rogan, *Frontiers of the State*.

veya askerî faaliyetleri desteklemek için hâlâ yeterli özerkliğe ve insan gücüne sahiptiler. Seferberliğin başlangıcında hükûmet, bu kabilelerin askerî ve siyasi olarak Osmanlı Devleti'ne destek olmasını istedi. Suriye'deki küçük ve büyük kabilelerin hemen hepsi Halife'nin bayrağının altında toplanma çağrısını kabul etti.³⁹ Ancak Cemal Paşa, düzensiz oldukları ve bu nedenle düzenli ordulara karşı etkisiz kaldıkları gerekçesiyle, Bedevi kuvvetlerinin Mısır'a düzenlenen askerî harekâta kullanılmasını istemedi.⁴⁰ Bunun yerine, bazı Bedevi ve Dürzi gönüllüleri siyasi mülahazalarla, bazen rehine olarak bazense onurlandırmak için orduda istihdam edildi.⁴¹ Cemal Paşa için Bedevilerin siyasi desteğinin kazanılması ve böylece taraf değiştirerek Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmelerinin önlenmesi askerî katkıdan daha önemliydi. Ek olarak, kabile desteği, yük hayvanı temini ve ordunun gıda tedariki için büyük önemi haizdi.

Cemal Paşa, Kudüs'ün düşmesinden sonra Lübnan'da yaptığı bir konuşmada ve hatıratında, Mısır Seferi başarısızlığını kabile şefleri ve Şerif Hüseyin'in desteğinin eksikliğine bağlamaktaydı. Bir başka deyişle, eğer bu liderler onu destekleseydiler, Mısır'ı "İngiliz boyunduruğu"ndan kurtaracaktı.⁴² Benzer şekilde, Türk

39 TNA, FO 371/2777, McMahon'dan Dışişleri'ne (aktaran Suriye'den dönen bir muhbir), Kahire, 20 Mayıs 1916.

40 HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Berchtold'a, Şam, 6 Şubat 1915; Arslan, *Siretu Zatiyya*, ss. 140-141.

41 Şerif Hüseyin'in, oğlu Faysal'ın komutası altında Kanal Seferi'ne katılmak üzere bir bölük göndermesine dair Cemal Paşa'nın ısrarlı talepleri, Şerif'in sadakatini güvence altına almak için Faysal'ı Şam'da rehin tutma niyetinden kaynaklanmaktaydı: HHStA, PA 38/369; Ranzî'den Burian'a, Şam, 10 Haziran 1916. Benzer şekilde, Şerif İsyanı'nın patlak vermesinden sonra, Cemal, Nuri eş-Şalan'dan Şerif Hüseyin'e katılmalarını engellemek için 300 kişilik bir tugayı hükûmetin hizmetine göndermesini istedi; HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 7 Ağustos 1916. Ordudaki Dürzi tugayı, Dürzileri onurlandırmak ve sadakatlerini artırmak amacıyla istihdam edildi; HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 6 Şubat 1915.

42 PA-AA, Türki 177, Bd. 17, Mutius'tan Hertling'e, Beyrut, 20 Aralık 1917.

resmi tarihi, Suriye'deki Osmanlı yenilgisi için şehirli ve bedevi Araplarını suçlar.⁴³ Cemal'in kabile şeyhleriyle arasındaki ilişkiyi tahlil etmek, bu tür iddiaları değerlendirmede de yardımcı olacaktır. Bu bölüm hem Cemal'in iddialarını hem de resmi Türk tarihinin Araplara dair "ihanet" tezlerine, Cemal Paşa'nın kabilelere yönelik politikasını ve aşiretlerin mütekabil davranışlarını incelemek suretiyle ışık tutacaktır.

Savaş boyunca Cemal Paşa ve selefleri, Güney Filistin ile Basra Körfezi arasında dağılmış Bedevilerin sadakati ve desteği için Büyük Britanya ile rekabet etti. Avrupa'daki savaşın başlamasından hemen öncesinde ve sonrasında Osmanlı makamları, Suriye ve Arabistan'daki tüm önde gelen Bedevi şeyhlerini ziyaret ederek İslâm Halifesi ile diğer herhangi bir yabancı güç arasında bir düşmanlık ortaya çıktığında destek güvencesi talep ettiler.⁴⁴ Sadakatlerini teşvik etmek maksadıyla, Bedevi şeyhlere hatırı sayılır hediyeler ve rütbeler verildi.⁴⁵ Ayrıca, çoğuna Cemal Paşa tarafından yüksek maaşlar bağlandı.⁴⁶ Bazı örneklerde, aktif yardımlarının sağlanamaması durumunda, Osmanlılar, tarafsızlıkları için Bedevi liderleriyle bir anlaşma yaptılar.

43 Şerif İsyanı'nın Türk tarafında nasıl algılandığına dair bir analiz için bkz. M. Talha Çiçek, "Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk-Ulus Kimliği İnşası ve 'Arap İhaneti'," *Divan*, C. 17, No. 32, 2012, ss. 169-188.

44 ATASE Arşivi, Kls. 159, Ds. 705/23, Zeki'den Başkumandanlık Nezareti'ne, Şam, 1 Eylül 1330 (14 Eylül 1914); ATASE Arşivi, Kls. 159, Ds. 705, Fih. 23, Zeki'den Başkumandanlık Nezareti'ne, Şam, 1 Eylül 1330 (14 Eylül 1914); MAEE, Guerre 1914-1918, 868/Turquie, Syrie et Palestine, Maucops'tan Dışişleri'ne, 28 Eylül 1914.

45 HHStA, PA 38/363, Ranzî'den Berchtold'a, Şam, 10 Eylül 1914.

46 Örneğin, Kuzeybatı Arabistan'daki Hicaz Demiryolu boyunca yerleşmiş olan kabilelere –Huveytat, Beni Atiye ve Fukara– sadakatları karşılığında 10.000 lira altın olarak ödenmiştir. Ayrıntılar için bkz. HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 7 Ağustos 1916; Benzer şekilde, Kuzey Suriye'deki en büyük kabilelerden birinin lideri olan Nuri eş-Şalan'a senelik 3.000 lira altın olarak ödenmekteydi; BOA, DH.EUM 2.Şb 32/27, Enver'den Dâhiliye'ye, 30 Kanun-ı Sani 1332; HHStA, PA 38/371, Ranzî'den Burian'a, Şam, 13 Eylül 1918.

Bedevi desteği genel bir Pan-İslâmist politika çerçevesinde talep edilmekteydi.⁴⁷

Öte yandan İngilizler, Bedevi liderlerini uzlaştırmayı ve Arap Halifeliği konusunu vurgulayarak desteklerini almayı planlıyordu. Bu, Osmanlı tarafının Pan-İslâm politikalarına karşı, anti-propaganda olacaktı. Ancak, Arap nüfusunun Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir Arap halife çevresinde Arap İsyanı örgütlenmesi hususunda, bunun bir İngiliz entrikası olarak düşünüleceği ve Arapların Osmanlı Devleti'ne sempatisini artıracak gerekçesiyle fazla istekli davranmadılar. Aksine, Arap toplumunun iç dinamikleriyle zaten var olan "Türk karşıtı" duyguları geliştirmeyi planlıyorlardı. Bölgedeki birçok İngiliz uzmanın, Mekke Şerifi'nin Arap Halifeliği görevine uygunluğunu kabul ettiğini belirtmekte fayda vardır.⁴⁸

Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf güçlerinin sadakatlerini kazanmak için rekabet ettiği, Mezopotamya, Suriye'nin güneyi ve iç Arabistan arasında dağılmış üç aşiret konfederasyonu bulunuyordu. Bu aşiretler Hail'de İbn Reşid, Ceyf'te Nuri Şalaan ve Necd'de İbn Suud riyasetinde bulunuyordu. İngiliz yetkili Wingate'e göre, İbn Reşid, 25 yaşından büyük, şahsiyeti pek güçlü olmayan genç bir adamdı. Nuri Şalaan 70 yaşında yaşlı bir adamdı, ancak 40 yaşında, enerjik ve yetenekli, Nevvaf isminde bir oğlu vardı. Son olarak, İbn Suud, yaklaşık 43 yaşında, büyük hırsları olan iyi bir Arap'tı ve kaynaklarını ve saygınlığını elindeki her türlü yolla artırmak konusunda bariz bir şekilde istekliydi.⁴⁹

Savaşın başlangıcında aşiretlerin Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere'ye karşı tutumlarına bakıldığında, durum Osmanlı lehine görünüyordu ve aşağıda da belirtildiği gibi savaşın sonuna kadar da bu şekilde kaldı. Bu şeyhler arasında imparatorluk için en belirsiz kişi İbn Suud idi. 1914 Mayıs'ında imzalanan ve

47 TNA, FO 371/2140, Chatham'dan Grey'e, Kahire, 6 Eylül 1914.

48 TNA, FO 371/2480, McMahon'dan Dışişleri'ne, Paris, 31 Aralık 1914; TNA, FO 371/2480, Holderness'tan FO'ya, Londra, 15 Ocak 1915.

49 TNA, FO 371/3389, Wingate'ten FO'ya, Kahire, 17 Ocak 1918.

Necd bölgesindeki özerkliğini tanıyıp onu Necd'in Osmanlı vali ve kumandanı olarak atayan bir antlaşma ile iki taraf arasındaki problemler çözülmüştü.⁵⁰ Savaş ilan edildikten sonra, hükûmet İbn Suud'la olan antlaşmasını yenileyerek kendisini Necd Vali ve Kumandanı olarak ilan etti.⁵¹ Ancak, iki taraf arasındaki tarihsel düşmanlık ve mezhepsel farklılıkların da etkisiyle,⁵² İbn Suud, Osmanlı hükûmetinden her zaman şüphe duymuş⁵³ ve savaş boyunca İngiltere ile olan bağlantısını sürdürmüştü. İbn Reşid'e gelince, başından beri Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık bir destekçisi olmasına rağmen, İbn Suud'un politikalarından çok da farklı bir politika izlememiştir. Savaşın ilk günlerinde, ölümcül düşmanı İbn Suud'u Osmanlı İmparatorluğu'nun yardımıyla ortadan kaldırmak istemiş ve bu nedenle kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun temsilcisi olarak tarif ederek İbn Suud'la mücadelesini, İngiltere'ye karşı genel *Cihad* politikası

50 Bu belge, Basra'yı işgal eden İngiliz güçlerinin eline geçmiştir. Anlaşmanın İngilizce bir çevirisi şurada mevcuttur: TNA, FO 371/2769, Holderness'tan FO'ya, Basra, 22 Kasım 1916; Bölgedeki Osmanlı yetkilileri ile İbn Suud arasındaki görüşmelerin ayrıntıları ve anlaşmanın Arapça versiyonu için bkz. ATASE Arşivi, Kls. 1714, Ds. 36, Fih. 1-72, Ömer Fevzi'den Harbiye Nezaret'i'ne, Basra, 22 Nisan 1330 (5 Mayıs 1914); ATASE Arşivi, Kls. 1714, Ds. 36, Fih. 1-134, Refik'ten (Medain Salih'te bir mühendis) Binbaşı Aziz Bey'e, Medain Salih, 11 Mayıs 1330 (24 Mayıs 1914); ATASE Arşivi, Kls. 1714, Ds. 36, Fih. 1-103, Binbaşı Aziz Bey'den Harbiye Nezaret'i'ne, Medain Salih, 30 Nisan 1330 (13 Mayıs 1914); ATASE Arşivi, Kls. 1714, Ds. 36, Fih. 1-72; Ömer Fevzi'den Harbiye Nezaret'i'ne, Basra, 26 Kanun-ı Sani 1329 (8 Şubat 1914).

51 ATASE Arşivi, Kls. 6, Ds. 32, Fih. 4-20, Dördüncü Ordu'dan Enver'e, 5 Şubat 1330 (18 Şubat 1915).

52 İbn Suud, dinî metinlerin gerçek anlamıyla yorumlanmasını ve Hz. Muhammed'in sahabe arkadaşlarının geleneğine (selef) dönüşü vurgulayan bir mezhebi ve pek çok Osmanlı dinî pratiğini peygamberin ölümünden sonra gayrimeşru olarak dine eklenmiş bid'atler olarak gören bir dinî anlayışı savunuyordu. Bu nedenle, hükûmet ile arasında gerilim vardı. Daha fazla ayrıntı için bkz. Madawi Al-Rasheed, *Contesting the Saudi State: New Voices from a New Generation*, (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2007), ss. 2-3.

53 TNA, FO 371/2140, Ryan'dan Mallet'a, Kahire, 22 Eylül 1914.

çerçevesine oturtmuştur.⁵⁴ Benzer şekilde, Nuri Şalaan, hükûmetin seferberliği destekleme çağrısına olumlu yönde cevap vermiş ve 2.000 adamıyla her an hizmete hazır olduğunu bildirmiştir.⁵⁵ 1911'deki Dürzi isyanındaki Dürzi yanlısı tutumu nedeniyle, Nuri hükûmet tarafından güvenilmez olarak telakki edilmekteydi.⁵⁶ Neredeyse Suriye'deki savaşın sonuna dek kesin olarak taraf değiştirmemiş olsa da, savaş süresince hareketleri Osmanlı hükûmeti tarafından yakından takip edildi.⁵⁷

Bu kabileler arasındaki ilişkilere gelince, koşullar Osmanlı İmparatorluğu'nun İttihâd-ı İslâm politikası için uygun olmaktan çok uzaktı. İbn Suud ile İbn Reşid arasında ve İbn Reşid ile Nuri eş-Şalan arasında hükûmetin Pan-İslâmizm politikasının uygulanmasını engelleyen husumetler mevcuttu. Bu nedenle hem Cemal Paşa hem de Osmanlı merkezî hükûmeti, bu aşiret konfederasyonları arasındaki meseleleri çözmek için çaba sarf etti. Osmanlı Devleti zaviyesinden bu şeyhlerin barışması hem Osmanlı Cihadı'na hep birlikte destek vermeleri hem de kendi aralarındaki husumetten kaynaklı İngiltere'yle iş birliği ihtimalinin ortadan kalkması için gerekliydi.⁵⁸

54 Bir örneği için bkz. ATASE Arşivi, Kls. 6, Ds. 32, Fih. 4-39,4-40, İbn Reşid'den Cemal'e, 15 Rebiülahir 1333 (2 Mart 1915); Enver Paşa'ya gönderilen bir başka mektupta İbn Reşid "kendisi ve kendisinin malları devlete aittir" yazmıştır: ATASE Arşivi, Kls. 6, Ds. 32, Fih. 8, İbn Reşid'den Enver'e, 25 Eylül 1330 (8 Ekim 1914).

55 ATASE Arşivi, Kls. 159, Ds. 703, Fih. 4-1, Zeki'den Enver'e, Şam, 10 Ağustos 1330 (24 Ağustos 1914).

56 HHStA, PA 38/366; Ranzî'den Burian'a, Şam, 26 Temmuz 1915.

57 1917'nin sonlarına doğru Şerif Faysal'a yaklaşmaya başlamıştır. Ayrıntılar için bkz. TNA, WO 158/634, Kahire, 1 Ekim 1917; ATASE Arşivi, Kls. 3208, Ds. 18, Fih. 28, Yıldırım'dan Enver'e, 22 Ağustos 1333 (22 Ağustos 1333). Savaşın bitmesinden yaklaşık bir ay önce Nuri eş-Şalan, Faysal'ın tarafına geçmiştir; HHStA, PA 38/371, Ranzî'den Burian'a, Şam, 13 Eylül 1918.

58 ATASE Arşivi, Kls. 6, Ds. 32, Fih. 3-8, Harbiye Nezareti'nden Dördüncü Ordu'ya, 12 Teşrin-i Evvel 1330 (25 Ekim 1914); ATASE Arşivi, Kls. 6, Ds. 32, Fih. 1-13, Binbaşı Aziz Bey'den Harbiye Nezareti'ne, Medain Salih, 25 Eylül 1330 (8 Ekim 1914).

Cihad ilanından sonra Osmanlı hükûmetini aşiret hanedanlarına ilişkin bekleyen ilk mesele, incelemekte olduğumuz dönemden çok öncelere, Reşidîlerin doğuşuna kadar geri giden, İbn Suud ve İbn Reşid arasındaki tarihî düşmanlık oldu. Wingate'in verdiği bilgilere göre, Hail merkezli Reşidî hanedanı, 19. yüzyılın ortalarına doğru Suudi hanedanının vekilleri olarak ortaya çıkmışlardı. Mısırlı Mehmed Ali'nin oğlu Tosun Paşa, Hicaz'ı istila edip İbn Suud'u Kuveyt'e sığınmaya zorladığında, Hail'de bulunan Reşidî ailesi şeyhlerinden bağımsız hale gelerek 1870'li ve 1880'li yıllar boyunca gittikçe güçlenmiş ve en sonunda Suudilerin merkezi olan Riyad'ı işgal etmişti. Bu, İbn Suud'un Necd'den fiili olarak çıkması ve yeniden Kuveyt'e iltica etmesiyle sonuçlanacaktı. 1902'de İbn Suud yeniden güç kazanarak Reşidî Valisi'ni Riyad'dan kovarak anayurduna geri döndü. O yıl İbn Suud kuzeybatı yönünde Kasim'e geçmiş, ancak İbn Reşid ile iş birliği yapmak üzere gönderilen bir Türk kuvveti marifetiyle çekilmeye zorlanmıştı. Bununla birlikte, 1906 yılında Kasim'e dönmüş ve sonrasında bölgeyi vergiye bağlamıştı. Bundan sonra, İbn Suud, Mehmed Ali Paşa'nın harekâtından önce kendi hâkimiyeti altında olması dolayısıyla Suudi toprağı olduğunu iddia ettiği Hail'i yeniden ele geçirmeye çalışmıştı.⁵⁹

Reşidîler de Suudi toprakları üzerindeki emellerinden vazgeçmiş değillerdi. 1915'in başlarında İbn Reşid, İbn Suud topraklarına, Riyad'ın kuzeybatısına doğru ilerlemeye başladı. İki taraf arasında İbn Reşid'in çarpıcı bir zafer kazandığı bir savaş cereyan etmişti. Suriye Valisi Hulusi Bey, çatışmanın sebebinin, İbn Reşid'in veziri İbn Subhan ile İbn Suud'a sığınan Reşidî ailesi üyeleri arasındaki rekabet olduğunu iddia eder.⁶⁰ Fakat –her ne

59 TNA, FO 371/3389, Wingate'ten FO'ya, Kahire, 17 Ocak 1918.

60 Valinin gözünde, İbn Reşid, Reşidî ailesini yönetmek için fazla gençti, bu sebeple tüm idari işler kendisinin veziri İbn Subhan tarafından yürütülüyordu. Vezir, İbn Reşid'in kabile üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmak için potansiyel rakiplerini öldürtmeye başlamıştı. Bu yüzden, ailenin bazı üyeleri kendilerini kurtarmak için İbn Suud'a sığınmışlardı. Bu kavganın sebebi, İbn Subhan'ın otoritesini güvence altına alma mücadelesiydi. Daha fazla ayrıntı için bkz. BOA, DH. ŞFR 461/55, Hulusi'den Talar'a, 1 Şubat 1330 (14 Şubat 1915).

kadar Reşidî hanedanının etkili bir figürü olarak İbn Subhan çatışmanın alevlenmesinde etkili olsa da— asıl sebebin, iki taraf arasında kökleri çok eskiye giden husumet olduğu kuşkusuzdur. Söz konusu savaşta, İbn Suud önemli sayıda askerini kaybetmişti: 1.500 kişi ölmüş, 1.200 kişi yaralanmıştı. İbn Suud'un İngiliz temsilcisi Shakespeare, İbn Reşid tarafından diğer üç İngiliz yetkiliyle birlikte ölü olarak ele geçirilmişti. Üstelik Kudüs'teki bir Alman yetkili olan Dr. Prüfer'e göre, İbn Suud'un iki oğlu ve üç akrabası öldürülmüştü.⁶¹ İbn Reşid, Şam'daki bir meydanda İngiliz ölülerin başlarını sergilemek istemiş; İmparatorluk ile İbn Suud arasındaki antlaşma sebebiyle, bu teklif hükûmet tarafından reddedilmişti.⁶² Bu savaşın sonunda, İbn Reşid iki taraf arasında tartışma konusu olan Kasim bölgesini yeniden ele geçirmiş⁶³ ve oradaki bütün köyleri yağmalamıştı.⁶⁴ İngiliz kaynakları, Türklerin İbn Reşid'i teşvik ettiğini iddia etmektedir.⁶⁵ Ancak İbn Reşid, İbn Suud'un Osmanlı hükûmetine karşı işbirliği öneren mektuplarını sunmasına rağmen, Osmanlı kayıtları, Osmanlıların kısmen sadık müttefikleri olan İbn Reşid'in yenilgisinden korktukları kısmen de uzlaştırıcı Pan-İslâm politikasının bir sonucu olarak⁶⁶ bu savaşı önlemek için her türlü önlemi aldıklarını göstermektedir.⁶⁷

61 PA-AA, Türki 165, Bd. 37, Prüfer'den Bethmann-Hollweg'e, Kudüs, 24 Şubat 1915.

62 ATASE Arşivi, Kls. 6, Ds. 32, Fih. 4-20, Dördüncü Ordu'dan Enver'e, 5 Şubat 1330 (18 Şubat 1915).

63 BOA, DH.ŞFR 489/29, Basri'den Talat'a, Medine, 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915).

64 BOA, DH.ŞFR, Basri'den Talat'a, Medine, 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915).

65 TNA, FO 371/3389; Wingate'ten FO'ya, Kahire, 17 Ocak 1918; TNA, FO 371/3047, Basra Körfezi Siyasi Temsilcisi'nden FO'ya, Basra, 27 Kasım 1916; TNA, FO 371/2479, Mısır, Basra, 20 Aralık 1915.

66 ATASE Arşivi, Kls. 6, Ds. 32, Fih. 3-8, Harbiye Nezareti'nden Dördüncü Ordu'ya, 12 Teşrin-i Evvel 1330 (25 Ekim 1914); ATASE Arşivi, Kls. 6, Ds. 32, Fih.4-5, Dördüncü Ordu'dan Enver'e, 13 Teşrin-i Evvel 1330 (26 Ekim 1914).

67 PA-AA, Türki 165, Bd. 37, Ranzi'den AA'ya, 10 Nisan 1915: Avusturya'nın Şam Konsolosu Dr. Ranzi bu raporu Alman Dışişleri Bakanlığı'na göndermiştir. Ranzi Osmanlı hükûmetinin, bu iki şeyhin Mezopotamya bölgesindeki

İngiliz iddialarının aksine, savaştan kısa bir süre sonra Osmanlı hükûmeti iki kabile arasında barışın yeniden tesisi için çağrıda bulundu. Bununla birlikte, İbn Reşid'in görüşmelere katılma konusundaki isteksizliği,⁶⁸ Osmanlı hükûmetinin, Cemal Paşa'ya da danışarak, İbn Suud'un talebi üzerine çatışmalara son verilmesi için bir sulh heyeti kurulmasını gerekli kıldı.⁶⁹ Sulh heyeti, Şerif Faysal ve Salih Şerif es-Senûsi de dahil olmak üzere önde gelen Arap şahsiyetlerden oluşmaktaydı. Avusturya Şam Konsolosu'na göre, bu barış, özellikle halifelüğün meşruiyetine karşı olan Vehhabi duygularıyla tanınan İbn Suud olmak üzere tüm Müslüman liderlerin halifelığe bağlılıklarını temin etmeyi hedefliyordu. Dahası, Osmanlı hükûmeti Mezopotamya cephe-lerinde bu iki şefin desteğini almayı planlamıştı.⁷⁰

Osmanlı hükûmeti ve Cemal Paşa'nın baskısı sonucunda, Temmuz 1915'te İbn Reşid, İbn Suud ile barışmayı kabul etti. İbn Reşid, bölgede barışın tesisini engelleyerek Osmanlı Halifeliği'ne olan sadakatini gölgelemek istememişti. Zira Osmanlı ile ittifak hem ticari olarak hem de siyasi olarak Reşidîler ve Şemmer aşireti için oldukça kazançlıydı. Hem kervan ticaretinden hem Hac kervanının lojistiğini sağlamaktan hem de Osmanlı ordusu için hayvan tedarikinden yüklü miktarda kazançlar elde etmekteydiler. Antlaşmada iki şeyh, çatışma öncesi duruma dönmeyi kabul etti. Osmanlı hükûmetinin barışı sağlamadaki başarısı, bu kabilelere karşı hem prestijini hem de otoritesini arttırdı ve sorun Cemal Paşa'nın aşiret politikası çerçevesinde çözüldü.⁷¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtilafı çözmek için adım atması kararının arkasındaki bir

cephelerde İngilizlere karşı Osmanlı Devleti'ne desteğini garantilemek için aralarındaki husumetleri sonlandırmak istediğini rapor etmektedir: HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 5 Haziran 1915.

68 BOA, DH.ŞFR 459/43, Basri'den Talat'a, 14 Kanun-ı Sani 1330 (27 Şubat 1915).

69 ATASE Arşivi, Kls. 6, Ds. 32, Fih. 4-38, Enver'den Cemal'e, 4 Mart 1331 (17 Mart 1915).

70 HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 5 Haziran 1915.

71 HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 21 Temmuz 1915.

diğer sebep de Mekke'nin şerifi ile ilgili kaygılarıdır. Şerif Abdullah'ın bir askerî birlik eşliğinde Taif'ten Kasim ve Necd'e hareketi, kendisi hakkında şüphelere yol açmıştı. Hükûmetin, Abdullah'ın şeyhler arasında barışı tesis etmesi ve böylece bölgedeki saygınlığını arttırması konusunda endişe duymuş olması muhtemeldir.⁷²

Kabile şefleri arasındaki bir başka ihtilaf ise, Jevf bölgesinin mülkiyetine dair, Ruvalé Aşireti lideri Nuri eş-Şalan ile İbn Reşid arasındaydı. Hükûmet, İbn Reşid ve İbn Suud arasında barışı sağlamaya çalışırken, Nuri eş-Şalan ile İbn Reşid arasında daha fazla düşmanlığın başlamasının önüne geçmek için Cemal Paşa, yaklaşık dokuz ay boyunca Nuri eş-Şalan'ı oğlu Nevvaf ve kırk adamı ile birlikte Şam'da misafiri olarak ağırladı. Nuri, yetkililer tarafından büyük bir onur ile karşılandı. Nuri, Avusturya Konsolosu'na, topraklarından ve halkından İbn Reşid'in Şemmar kabilesi ile kendi kabilesi arasındaki Jevf'in mülkiyeti ile ilgili düşmanlık yüzünden ayrıldığını ifade etmişti. Ayrıca, sulh teklifinin İbn Reşid tarafından kabul edilmediğine de dikkat çekmekteydi.⁷³ Avusturya Konsolosu'na göre, Nuri'nin Şam'a gelmesinden altı ay sonra yapılan açıklamalara göre, İbn Suud ile İbn Reşid arasında barış sağlandığı zaman, Ruvalé Aşireti şeyhine dönüş için izin verilecekti.⁷⁴

Kasim topraklarının İbn Suud'a iade edilmesi hükûmetin sadık destekçisi İbn Reşid'in zararlarının başka topraklarla telafi edilmesini zorunlu kılmaktaydı. Bu nedenle, hükûmetin izni ve onayı ile Nuri ve Nevvaf'ın yokluğunda Jevf'i kolayca işgal etti. Bu kararlar hükûmet, bölgedeki hedefleri için sorun yaratabilecek bir gelişme olarak Ruvalé Aşiretini karşısına aldı.⁷⁵

Bu arada İbn Reşid, Kasim'i ikinci kez işgal ederek barıştan sadece iki ay sonra İbn Suud ile yeniden savaşa girdi. Daha sonra geri çekilmesine rağmen, eylem hem bölgedeki barışa hem de

72 BOA, DH.ŞFR 489/29, Basri'den Talat'a, Medine, 3 Eylül 1915 (15 Eylül 1915).

73 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Berchtold'a, Şam, 6 Şubat 1915.

74 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Damascus, 21 Temmuz 1915.

75 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 26 Temmuz 1915.

hükûmetin otoritesine zarar verdi. Ayrıca Kasım'da İbn Reşid, Osmanlı ordusu için mal temin eden Tevfık Siuffi'ye ait 900 develik bir kervanı da yağmaladı. Hükûmetin tazminat talebini karşılamada gecikince de çeşitli bahanelere başvurdu. Bütün bu olaylar, Osmanlı hükûmetinin İbn Reşid'e karşı öfkesini artırırken, Nuri eş-Şalan ile hükûmet arasındaki ilişkilerin yeniden düzelmesini de sağladı. Bunun üzerine, hükûmet Nevvaf'ın geri dönüp Jevf'i tekrar ele geçirmesine izin verdi. Ayrıca, Nuri Jevf Kaymakamı olarak atanarak bölge üzerindeki hâkimiyeti resmiyet de kazandı. Avusturya'nın Şam Konsolosu'na göre, bu atama ile Osmanlı yönetiminin kapsamı, o zamana kadar pratikte bağımsız olan Jevf'e kadar uzanmış ve Osmanlı İmparatorluğu Orta Arabistan'da güçlü bir destek noktası kazanmıştı.⁷⁶

İbn Reşid ve Nuri eş-Şalan arasındaki anlaşmazlıkların çözümüyle kabile liderleri, Haziran 1916'da Mekke'de Şerif İsyani'nın başlamasına kadar genellikle Osmanlı hükûmetini en üstün güç olarak kabul eden bir barış dönemine girdiler.⁷⁷ Aşiret şeyhlerinin bu dönemdeki duruşlarını özetlemek gerekirse; İbn Suud, Osmanlı otoritesini tanımaya devam ederken, İngiliz ve Osmanlı tarafları arasında bir denge kurmaya çalıştı. İngiliz tarafına bölgedeki Osmanlı hâkimiyetine karşı mücadele ettiği ve onlara karşı nefret dolu olduğu izlenimini verdi.⁷⁸ Öte yandan, Osmanlı

76 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 29 Ekim 1915; Jevf Kaymakamı olarak Nuri'ye yapılan bir atf için bkz. BOA, İ. DÜİT 66/48, 22 Ağustos 1332 (4 Eylül 1916).

77 İbn Suud ile Büyük Britanya arasında bazı küçük işbirliği örnekleri yer alsa da, bunlar hiçbir zaman Osmanlı hükûmetine karşı açık bir düşmanlık veya isyana dönüşmemiştir. İbn Suud'un şüpheli eylemleri ortaya çıktığında, Osmanlı makamları sadık kalmasını sağlamak için ona para ve nişanlar göndermiştir: PA-AA, Türki 165, Hesse'den Bethmann-Hollweg'e, Bağdat, 21 Haziran 1916.

78 TNA, FO 371/2140, Ryan'dan Mallet'a, Kahire 22 Eylül 1914. İbn Suud'un Osmanlılarla ilişkilerine dair İngiliz raporları incelediğinde, kendisinin bölgedeki İngiliz politikalarının sadık bir destekçisi ve Osmanlı otoritesine karşı büyük bir nefretle dolu olduğu söylenebilir. Ancak, Osmanlı belgeleri incelendiğinde, resim değişmekte ve İngiliz yetkililere yönelik davranışlarının, iki

yetkililerine de, kendi bölgesine çok yakın olduklarından, Osmanlı hükûmetiyle olan işbirliğinde İngiliz politikasını da dikkate alması gerektiğini söyledi. Fakat gerçekte iki tarafa da koşulsuz bir sadakati olmadı ve bölgedeki İngiliz üstünlüğü tezahür edene kadar tarafını belli etmedi.⁷⁹ İbn Reşid'in ise Osmanlı davasının sadık bir destekçisi olduğu ve savaşın sonuna kadar tutumunu değiştirmedeği bilinmektedir. Diğer iki şeyhin aksine, Osmanlılara Irak Cephesi'ndeki mücadelelerinde ve daha sonra bir sonraki bölümde anlatılacağı üzere Mekke Şerifi Hüseyin'le mücadelesinde aktif olarak yardımcı oldu.⁸⁰ Öte yandan Nuri Şalaan, savaşın sonuna doğru tarafını İngilizlerin lehine değiştirmiştir.

Bu üç şefin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu ayrıca Yemen'de İmam Yahya, Şeyh Ahmet Şerif es-Senûsi, Asir'de İdrisi ve Kuveyt'de Mübarek'i Halife'nin bayrağının arkasında toplanmaya davet etmiş ve Cemal Paşa bu liderlerle imparatorluk arasındaki ilişkilerde aktif bir rol oynamıştır.⁸¹ İdrisi ve Mübarek, İngilizlerle bağlarını korurken, savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu ile ciddi bir çatışmaya girmeyerek tarafsız kalmışlardır.⁸² Senûsi ve

taraf arasında bir denge sağlama girişiminin bir parçası olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu belgelere bir örnek için bkz. TNA, FO 371/3047, Basra Körfezi Siyasi Temsilcisi'nden Dışişleri'ne, Basra, 27 Kasım 1916; Osmanlı hükûmetine yaklaşma çabalarının bir örneği için bkz. ATASE Arşivi, Kls. 3215, Ds. 42, Fih. 3, Abdülhamid'den Cemal'e, 9 Aralık 1917.

79 Kudüs'ün kaybedilmesinden sonra bile, İbn Reşid'e yenilme korkusuyla İbn Suud, hükûmete, gıda ürünlerinin Şam'a el-Usaym üzerinden nakledilmesi izni vermesi için öneride bulunmayı planlamıştır. Bkz. ATASE Arşivi, Kls. 3215, Ds. 42, Fih. 3, Abdülhamid'den Cemal'e, 9 Aralık 1917.

80 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam. 11 Aralık 1916.

81 ATASE Arşivi, Kls. 159, Ds. 705, Fih. 7-2, Enver'den Yemen Valiliği'ne, 7 Ağustos 1330 (20 Ağustos 1914); ATASE Arşivi, Kls. 1 793, Ds. 287, Fih. 1-47, Enver Paşa'dan İdrisi'ye, tarihsiz; ATASE Arşivi, Kls. 1793, Ds. 287, Fih. 1-47, Enver Paşa'dan İdrisi'ye, tarihsiz.

82 Mübarek es-Sabah, muhtemelen Osmanlı merkezileştirme politikalarının kabile yapıları üzerindeki yıkıcı etkisinden korkarak, İngiliz hükûmetinin korumasını bir derece arzuluyordu: TNA, FO 371/2483, Grey'den Basra Körfezi Siyasi Temsilcisi'ne, 6 Ocak 1915.

imam, İngilizlerle mücadelesinde Osmanlı İmparatorluğu ile aktif olarak işbirliği yaptı.⁸³ Büyük kabile hanedanlarının yanı sıra, Suriye, Arabistan ve Yemen'deki birçok küçük kabile savaş boyunca Osmanlı yanlısı olarak kaldı.⁸⁴ Son bir açıklama olarak, tüm bu politika ve müzakerelerin Cemal Paşa ile istişare halinde uygulandığını ve kendisinin tavsiyelerinin İstanbul'daki politika üreticiler tarafından daima dikkate alındığını belirtmekte fayda vardır.

Mekke ve etrafındaki kabilelerin desteğiyle Şerif'in Halife'ye isyan etmesi, Osmanlı politikasında Bedevi kabilelerine karşı bir değişimin de habercisiydi. Ancak Şerif'in isyan ilanı, bu kabilelerin Osmanlı otoritesine karşı tutumlarında önemli bir değişime neden olmamıştır. Büyük kabile hanedanlarının tutumu, savaşın son aylarına kadar temelde değişmeden kalırken, bazı küçük kabilelerin İngiliz altını ile savaşın sonuna doğru ikna edildiği görülür. Ancak bunların da çoğunluğu, Osmanlı hükûmetine sadık kalmışlardır.

Şerif İsyanı'ndan Sonra Kabile Politikasının Dönüşümü

Şerif Hüseyin İsyanı'nın Mekke'de başlaması, Suriye ve Arabistan'daki Osmanlı aşiret politikasında yeni bir döneme işaret etmekteydi. Ayrıca İngilizlere, kabileler arasındaki nüfuzunu artırmak için yeni bir meşrulaştırma aracı verdi. Öte yandan, aşağıda ayrıntılı olarak açıklanacağı gibi, Cemal Paşa'nın irili ufaklı kabilelerin desteğini sürdürmek için para ve tahıl sarfını arttırmasıyla sonuçlandı. Mevcut literatürde, Arap kabilelerinin desteğini sağlamayı amaçlayan İngiliz-Şerif politikası ayrıntılı

83 TNA, FO 371/2486, 8 Kasım 1915.

84 ATASE Aşivi, Kls. 159, Ds. 705, Fih. 30-35, Veled-i Ali kabilesi şeyhinden Dâhiliye Nezareti'ne, 10 Zilkade 1330 (30 Eylül 1914). Akabe ve Mekke arasındaki kabilelerin çoğu imparatorluk otoritesine sadıktı: PA-AA, Türkiye 165, Bd. 37, Moritz'ten Dışişleri'ne, Şam, 16 Ocak 1915. Savaşın başında, Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey, Osmanlı davası için pek çok kabilenin desteğini kazanmış olup tüm Yemen'i hükûmete sadık kılacak paranın yokluğundan şikâyet etmekteydi: BOA, DH. ŞFR 462/27, Mahmud Nedim'den Talat'a, 7 Şubat 1330 (20 Şubat 1915).

olarak incelenmiştir.⁸⁵ Ancak, Cemal Paşa'nın bu taraflarla olan rekabetinin hakkıyla incelendiğini iddia etmek güçtür. Tüm arşiv ve arşiv dışı malzemenin nihai kaynağının kabilelerin kendileri olmasından ve bunların da abartıya eğilimli olmalarından dolayı, bu çalışma mümkün olduğunca mevcut kaynakları karşılaştırarak bir hükme varmaya çalışacaktır.

Şerif İsyanı'nın Suriye ve Arabistan'a yayılmasını önlemek için alınan askerî önlemlerin yanı sıra, İngiltere'nin tüm Arap liderlerini Şerif'in halifeliği altına alma tehdidine karşı bir önlem olarak Cemal Paşa, irili ufaklı kabilelerin sadakatini güçlendirmeye çalıştı.⁸⁶ Buna ek olarak, kabilelerin çoğuna, bağlılıkları karşılığında Cemal Paşa tarafından önemli miktarda tahıl sağlandı. Bu politika Suriye'deki travmatik gıda kıtlığının en önemli nedenlerinden biri oldu.⁸⁷ Ayrıca, savaşın geri kalanında Cemal Paşa, Suriye ve Kuzey Arabistan'daki kabile liderlerinin çoğuna; taraflarını değiştirmemeleri ya da tarafsızlıklarını bırakmamaları için madalya ve nişanlar da dağıttı.⁸⁸

Kuzey ve iç Arabistan'ın kabile hanedanlarına gelince, İbn Reşid'in, Osmanlı'nın Şerif Hüseyin'e karşı mücadelesinin en

85 Şerif'in kabilelerle ittifak kurma çabalarının bir analizi için bkz. Teitelbaum, *Rise and Fall*, ss. 76-115; Kostiner, Joseph, "The Hashemite 'Tribal Confederacy' of the Arab Revolt, 1916-17," Edward Ingram (ed.), *National and International Politics in the Middle East: Essays in Honor of Elie Kedourie* içinde, (Londra: Frank Cass, 1986), ss. 126-143.

86 Bu yöndeki İngiliz teşebbüslerine dair daha fazla bilgi için bkz. TNA, FO 371/2480, Clayton'dan Grey'e, Kahire, 3 Ocak 1915; Arap Halifeliği meselesine dair İngiliz yetkililerin tartışmaları için bkz. TNA, FO 371/2482, Grey'den McMahon'a, Londra, 14 Nisan 1915; TNA, FO 371/2480, Holde-mess'tan Dışişleri'ne, Londra, 15 Ocak 1915.

87 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 25 Eylül 1916; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Grobba'dan Dışişleri'ne, Kudüs, 23 Temmuz 1917; HHStA, PA 38/3 70, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 22 Ağustos 1917.

88 BOA, DH. ŞFR. 559/86, Tahsin'den Talat'a, Şam, 16 Temmuz 1333 (16 Temmuz 1917); BOA, DH. ŞFR. 565/88, Azmi'den Talat'a, 16 Eylül 1333 (16 Eylül 1917); BOA, DH.EUM 4. Şb 7/39, Azmi'den Talat'a, 20 Temmuz 1332 (2 Ağustos 1916).

sadık destekçisi olarak öne çıktığını söylemek abartı olmaz. Osmanlı hükûmeti, Şammar kabilesini, İbn Reşid'e bol miktarda altın sağlayarak Şerif'e karşı kışkırtmayı amaçlamaktaydı.⁸⁹ Bu dönemde, belgelerden Osmanlı hükûmetinin İbn Reşid'e top da gönderdiği anlaşılmaktadır.⁹⁰ Avusturya Şam Konsolosu'na göre İbn Reşid, bölgedeki Büyük Britanya ve diğer yerel güçlerin düşmanlıklarını davet etmek istemediği için projeye mesafeli durmaktaydı. Öte yandan, Konsolos, Osmanlı idaresinin bölgedeki nihai amacının yerel şeyhlere otoritesini kabul ettirmek olduğu noktasını ihmal etmemektedir. Bu nedenle, Enver Paşa, "bir emiri ortadan kaldırmaya çalışırken başka birini şımartmayı" tercih etmediğinden, bu eylemi onaylamak konusunda isteksizdi.⁹¹ Osmanlıların Hicaz'a karşı bir operasyon fikrinden vazgeçmesi ile bu seçenek de gündemden düşmüştür.

İngilizlerin Bağdat'ı ele geçirmesi İbn Reşid için zor zamanların başlangıcı anlamına gelmekteydi. Şammar kabilesi tüm ihtiyaçlarını Bağdat'tan karşılamakta olduğundan bu bağlantının engellenmesi Hail'de açlığa yol açtı.⁹² Kasaba halkı ve aşiret üyeleri kendilerine hiçbir fayda sağlamadığı için, İbn Reşid'in Osmanlı yanlısı politikasından şikâyet etmeye başladılar.⁹³ Cemal Paşa'nın Suriye'de hüküm süren kıtlık nedeniyle yiyecek göndermesi de zorlaşmaktaydı. İbn Reşid'in halkı arasındaki otoritesi bunun bir

89 HHStA, PA 38/369, Ranzi'den Burian'a, Şam, 11 Aralık 1916; Enver, İbn Reşid'e altın olarak 20.000 lira gönderdi. Ancak belgede bu paranın Şerif'e yönelik bir operasyon için gönderilip gönderilmediği izah edilmemektedir. Paranın İbn Reşid'in sadakati karşılığı gönderilmiş olması da aynı derecede mümkündür: TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 11/149, Enver'den Cemal'e, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916).

90 Ancak belge topların neden gönderildiğini açıklamaz. Bu, İbn Reşid'in müdafası için olabilir; TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 12/143, Enver'den Cemal'e, 18 Haziran 1332 (1 Temmuz 1916).

91 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 11/132, Enver'den Cemal'e, 30 Mayıs 1332 (11 Haziran 1916); HHStA, PA 38/369, Ranzi'den Burian'a, Şam, 11 Aralık 1916.

92 PA-AA, Türki 165, Bd. 42, Greenberg'den Michaelis'e, Şam, 20 Ekim 1917.

93 TNA, FO 371/3057, Cox'tan Dışişleri'ne, Basra, 13 Haziran 1917.

sonucu olarak zarar görmeye başladı.⁹⁴ Üstüne üstlük, Şammar kabilesi, kervanlarını Kuveyt'ten zorla kovan İngiliz hükûmeti tarafından blokaja tâbi tutuldu.⁹⁵ Yine de İngiliz yetkililer İbn Reşid'i kendi taraflarına çekmekte başarısız oldu.

Şerif'in Medine civarında bulunan Hicaz Demiryolu hattı üzerindeki kabileler arasında etkisinin artması, Osmanlı'nın İbn Reşid ile yeni bir işbirliği içerisine girmesini zorunlu kıldı. Şerif'in eylemlerine karşı bir önlem olarak, Osmanlı merkezî hükûmeti, Cemal Paşa ile istişare ederek, İbn Reşid'i Medine'nin 350 kilometre kuzeyindeki Medain Salih'te bulunan Hicaz Demiryolu istasyonu çevresinde yerleşmeye ikna etti. Bunun iki amacı vardı; hükûmete sadık olmayan kabileleri korkutmak ve sadık olanlar arasındaki bağlılık duygusunu güçlendirmek. Avusturya Konsolosu'na göre, bu eylemin bir sonucu olarak, Fukara kabilesi Hicaz Demiryolu'na saldırılarını bırakmış ve Beni Atiye ve Beni Sahr kabilelerinin bazı kolları demiryolunu korumaya ikna edilmişti. Cemal Paşa, Talat'a, Medain Salih'teki hizmeti karşılığında İbn Reşid'in Rumeli Beylerbeyliği unvanı ile ödüllendirilmesi önerisinde bulunmuş, ancak, Talat ve Enver, rakibi İbn Suud'un vezir unvanı almış olması nedeniyle bu teklife karşı çıkarak İbn Reşid'e de aynı unvanı vermeyi teklif etmişlerdir. Buna ek olarak, hükûmet İbn Reşid'in buradaki eylemlerine olan takdirini ifade etmek için Medain Salih'e bir heyet gönderdi.⁹⁶

Ancak Medain Salih'te yerleşmek, İbn Reşid ile kabilesi arasındaki sorunları da artırdı. Hail ve Medain Salih arasındaki uzun mesafe nedeniyle halkıyla olan bağlantısı koptu. Tedarik güçlüğü ve mesafe sorunu bir araya gelince, şehir halkı üzerindeki otoritesi zayıfladı. İbn Reşid, bu sorunları o zamanlar bölgedeki kabile

94 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 42, Greenberg'den Michaelis'e, Şam, 20 Ekim 1917.

95 TNA, FO 371/3059, Fahd er-Reşid'den Bağdat Siyasi Büro Şefi'ne, Bağdat, 23 Haziran 1917.

96 HHStA, PA 38/370, Ranzi'den Czernin'e, Şam, 9 Ekim 1917; BOA, DH. KMS 44-1/20, Cemal'den Talat'a, tarihsiz; Talat'tan Cemal'e, 5 Eylül 1333 (5 Eylül 1917).

memnuniyetsizliğinin tek çözümü olan Osmanlı altınlarıyla çözecekti.⁹⁷ Bu sorunların bir kısmının Osmanlı Devleti'nden alınan maddî desteği artırmak için abartılmış olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

1918'in ortasında, İbn Reşid, Hail'e döndü. Avusturya Şam Konsolosu'na göre, İbn Reşid, Şerif Hüseyin'in yanında yer alan kabilelere karşı mücadele etmesi için Medain Salih'e gönderilmiş, ancak bir süre sonra Osmanlı hükûmeti İbn Reşid ile İngiltere arasındaki bir ittifaktan şüphelenmeye başlamıştı. Bu nedenle, hükûmet İbn Reşid'in mücadelesine devam edebilmesi için gerekli olmasına rağmen Medain Salih'e silah ve mühimmat göndermedi. Medain Salih'te kalmakta ısrar ettiğinde, hükûmetin gözünde daha da şüpheli hale geldi. Şam'daki Osmanlı görevlileri, kendisini Hail'e dönmeye zorlamak için sert önlemler alarak gıda maddelerinin kendisine aktarılmasını engelleyerek onu Medain Salih'te aç bıraktı. Sonuç olarak, İbn Reşid Hail'e geri dönmek zorunda kaldı.⁹⁸

Osmanlı hükûmeti ile arasının kötüleştiği sırada, İbn Reşid, Osmanlı İmparatorluğu ile bağlarını sürdürmesine rağmen Almanlara yaklaştı. Haziran 1918'de, Suriye'deki Alman yetkililere, Osmanlı makamlarının arkasından Hail'de bir telsiz istasyonu kurmasında yardım edip edemeyeceklerini sordu. Bu talebi, Osmanlı sansürünü atlatarak, savaşla ilgili Alman kaynaklarından daha güvenilir bilgi edinme ümidiyle yapmaktaydı.⁹⁹ Alman yerel yetkilileri, bölgedeki olaylardan haberdar olmalarına da yardımcı olacak bu talebe sıcak baktılar. Ayrıca, İbn Reşid üzerinde

97 PA-AA, Türkiye 165. Bd. 42, Greenberg'den Hertling'e, Şam, 31 Ocak 1918.

98 HHStA, PA 38/371, Ranzî'den Burian'a, Şam, 16 Temmuz 1918. Bağdat İngilizlerin eline düşünce, aşiretin bazı gruplarının İngiliz tarafına meylettikleri rapor edilmiştir: BOA, DH. ŞFR 74/280, Talat'tan Halil'e, 28 Mart 1333 (28 Mart 1917). İbn Reşid, Medain Salih'e vardığında, Medineli Ali Haydar vasıtasıyla Enver, Talat ve Cemal'e telgraf çekti. Aldığı cevap ise oyalama teşebbüsü oldu: BOA, DH.ŞFR 79/227, Ali Haydar'dan Talat'a, 22 Ağustos 1333 (22 Ağustos 1917).

99 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 42, Schroder'den Dışişleri'ne, 14 Haziran 1918.

bir Alman nüfuzunun kurulması, Almanların İngilizlere yönelik mücadelesine de önemli katkılarda bulunacaktı.¹⁰⁰ Bununla birlikte, Alman merkezî hükûmeti Suriye'deki Alman yetkililerin önerisini "saçma" bularak iki imparatorluk arasında onarılamaz gerilimlere neden olacağı gerekçesiyle reddettiler.¹⁰¹

Aynı şekilde, İbn Reşid, temsilcisi Reşid Paşa aracılığıyla, Şam Mekteb-i Sultanisi'nde okul müdürü olarak çalışan Emile Sprotte'yi, oğullarına ve Hail'deki aşiret eşrafının çocuklarına Avrupa bilimini öğretmek için hizmetine girmeye davet etti. Emile Sprotte, potansiyel öğrencileri Alman dilini öğrenerek ve Almanya ile tanışarak Alman nüfuzunu yaymaya katkı yapacaklarından, bu teklifi kabul etmeye meyilliydi. Benzer şekilde, İbn Reşid, Şam tramvay işletmesinde teknik eleman olarak çalışan bir başka Alman (Fritz Gorner)'ı, Hail'de elektrikli aydınlatma ekipmanı kurmakla görevlendirerek hizmetine aldı. Osmanlı makamları projenin farkında olsalar da bir Alman tarafından kolaylaştırıldığını bilmiyordu.¹⁰²

Berlin, Emile Sprotte'nin İbn Reşid ve bölgedeki kabileler hakkında doğrudan bilgi veren bir Alman ajanı olarak işlev gösterebileceği için eğitim projesine karşı olumlu bir tutum sergiledi.¹⁰³ Ancak, yerel Alman yetkililer, merkezî hükûmet yetkililerine Emile Sprotte'nin bu çalışmaya uygun olmadığı konusunda uyarıda bulundular. Sprotte'nin karakteri nedeniyle bölge hakkında kesin bilgi veren raporlar gönderemeyeceği izah edildi. Böylece, bu proje de terk edilmiştir.¹⁰⁴ Zaman kıtlığı, başka bir projenin tasarlanmasını da imkânsız hale getirdi. Sonuç olarak,

100 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 42, Neufeld'den Dışişleri'ne, Şam, 15 Haziran 1918.

101 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 42, Genel Kurmay Başkanlığı Siyasi Birimi'nden İstanbul büyükelçisine, Berlin, 15 Temmuz 1918.

102 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 42, Schroder'den Dışişleri'ne, 14 Haziran 1918.

103 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 42, Berlin Genel Kurmay Başkanlığı siyasi biriminden İstanbul büyükelçisine, Berlin, 15 Temmuz 1918.

104 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 43, Prüfer'den Pera Alman büyükelçisine, İstanbul, 15 Temmuz 1918.

İbn Reşid savaşın sonuna kadar sonunda düşüşüne sebep olacak şekilde Osmanlı hükûmetine sadık kaldı.¹⁰⁵

Şerif Hüseyin İsyanı'nın hemen ardından, Nuri eş-Şalan ve oğlunun isyancıların safında oldukları söylentilerini duyduktan sonra, Ruvalle Aşiretinin lideri Cemal Paşa'ya bir mektup göndererek, Halife'ye sadakat yeminini yenileyerek Şerif'i düşman olarak ilan etti.¹⁰⁶ Bundan sonra, Cemal'in isteği üzerine Nuri, oğlu ile birlikte Şam'da Cemal Paşa'yı ziyaret ederek Şerif Hüseyin'in kendisine gönderdiği, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadeleye katılmaya davet eden mektubu teslim etti. Buna cevaben, Cemal Paşa, Nuri ve Nevvaf'ı altın ve madalyalarla ödüllendirerek¹⁰⁷ emrindeki 300 savaşçıdan müteşekkil bir birliğin veya oğlunun hükûmetin hizmetinde görev almasını istedi. Bu şekilde, Ruvalle Aşiretinin sadakatini güvence altına almayı ve liderini veya oğlunu Şam'da "esir" tutmayı amaçlamaktaydı. Bu amaç doğrultusunda Nuri'nin kendisi de –kâğıt üzerinde de olsa– bir Osmanlı subayı olarak atandı.¹⁰⁸

Aşireti arasına döndükten sonra, zaman zaman şerifçiler ve İngilizlerle temas kurmasına rağmen,¹⁰⁹ Nuri, Osmanlı yanlısı tutumunda devam etti. Şam'da kaldığı süre boyunca, Cemal Paşa, Şerif yanlısı Bedevilerin Medine'yle olan demiryolu bağlantısını kesen ve giderek artan saldırılarının bir sonucu olarak oğlu Nevvaf'a, Maan'ın güneyindeki Hicaz Demiryolu'nu koruma ve temizleme görevi verdi. Bu görevi sürdürmesi durumunda, hem

105 Kendisinin şehri olan Hail, İngilizlerin izni ile İbn Suud tarafından 1921 yılında işgal edilecekti. Ayrıntılar için bkz. Madawi Al-Rasheed, *Politics in an Arabian Oasis: The Rashidis of Saudia Arabia*, (Londra: I.B. Tauris, 1991).

106 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 39, Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e (aktaran Şam Konsolosu), İstanbul, 2 Ağustos 1916.

107 Oğlu ile birlikte Dördüncü Rütbe Osmânî nişanıyla ödüllendirilmiştir: BOA, DH. KMS 41/43, Talat'tan Said Halim'e, 18 Ağustos 1332 (31 Ağustos 1916).

108 HHStA, PA 38/369, Ranzi'den Burian'a, Şam, 7 Ağustos 1916; BOA, DH. ŞFR 557/38, Tahsin'den Talat'a, 16 Haziran 1333 (16 Haziran 1917).

109 BOA, DH. ŞFR 557/92, Tahsin'den Talat'a, 22 Haziran 1333 (22 Haziran 1917).

kendisinin hem de oğlunun paşa unvanı ile onurlandırılacağı konusunda da kendisine söz verildi.¹¹⁰

Şam'ın düşmesinden yaklaşık iki hafta önce, kendisine aktif bir destek vermemiş olmasına rağmen, Nuri eş-Şalan'ın taraf değiştirdiği ve Şerif'le aynı kaderi paylaştığı, Osmanlı hükûmeti tarafından anlaşıldı. Taraf değiştirmesinin arkasındaki sebep öncelikle ekonomikti. Avusturya Şam Konsolosu'na göre, 1917'nin sonuna doğru Osmanlı hükûmetinden 10.000 çift (350.000 kg.) tahıl gönderilmesini istemiş ve ödeneğinin 3.000'den¹¹¹ 6.000 liraya çıkarılmasını talep etmişti. Hükûmet bu taleplere kulak asmayınca İngiltere'den yardım istedi. Müzakereler sürecinde İngilizler, Nuri'ye 70.000 sterlin altın ve 3.000 tüfeklik bir ödeme yaparak Ceyf'te bağımsızlığını tanıdılar. Buna karşılık Nuri, İngiliz tarafına geçmiştir.¹¹² Filistin ve Irak'taki Osmanlı askerî mücadelesinin kötüleşen durumu, Nuri'nin tutum değişikliğinin arkasındaki bir başka faktör olarak eklenmelidir. Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra, Ruvalé Aşiretinin, kervanları için Mezopotamya hattını kullanarak gıda tedarik etmesi

110 HHStA, PA 38/370, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 23 Haziran 1917; BOA, DH. ŞFR 557/38, Tahsin'den Talat'a, 2 Temmuz 1333 (2 Temmuz 1917). Cemal Paşa, Enver'e 20 Kasım'da, Hicaz Demiryolu'nun korunması görevine Nevvaf eş-Şalan'ı atadığını yazmıştır. Buradan, Nevvaf'ın görevinin bu dönemde yenilendiği çıkarılabilir. TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 7/26, Cemal'den Enver'e, 20 Teşrin-i Sani 1333 (20 Kasım 1917).

111 1917 yılı için 3.000 liralık maaş ödemesine dair bkz. BOA, DH. EUM 2.Şb 32/27, Enver'den Dâhiliye'ye, 30 Kanun-ı Sani 1332 (13 Şubat 1917); Savaşın başında Nuri'ye maaş ödenmesi yönünde alınan karar için bkz. BOA, DH-İ. UM 6/E-5, Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Valisi'ne, 15 Teşrin-i Sani 1330 (28 Kasım 1914).

112 HHStA, PA 38/371, Ranzî'den Burian'a, Şam, 13 Eylül 1918. Şubat 1918'de maaşı Osmanlı hükûmeti tarafından ödenmiştir; BOA, DH. ŞFR 84/104, Harbiye Nezareti'nden Suriye Valisi'ne, 19 Şubat 1334 (19 Şubat 1918). 2 Temmuz 1918'de Osmanlı hükûmeti Nuri'ye 1.000 lira ödemiştir. Bu da kendisinin bu tarihe kadar Osmanlılara sadık kalmış olduğuna işaret eder; BOA, DH. ŞFR 89/18, Harbiye Nezareti'nden Suriye Valisi'ne, 2 Temmuz 1334 (2 Temmuz 1918).

zorlaşmış ve Filistin'in düşmesi de muhtemelen Nuri'yi daha da zor duruma düşürmüştü.¹¹³

Arabistan'daki bir başka kritik figür de İbn Suud'du. Halifeliğin kaldırılması üzerine yapılan yakın tarihli bir araştırmada, İbn Suud'un İngiltere'nin "en büyük müttefiki" olduğu iddia edilir.¹¹⁴ Bununla birlikte, Osmanlı belgeleri ile İngiliz belgeleri karşılaştırıldığında, İbn Suud'un İngiliz politikalarının sadık bir destekçisi olmak yerine Osmanlılar ve İngilizler arasında bir denge politikası güttüğü açıkça görülecektir. Şerif İsyanı'nın ardından İbn Suud tarafsız tavrını sürdürdü. Kendisinin Şerif'e olan düşmanlığı da zaten bu isyanı desteklemesini ve Osmanlı Devleti'ne bayrak açmasını engelleyen önemli bir faktördü. Bu bağlamda, Şerif İsyanı'nın patlamasından hemen sonra sadakatini ilan etmek için akrabalarından birini Cemal Paşa'ya gönderdi.¹¹⁵ Bunu takiben, İngiliz raporlarına göre, elçilerini tutuklayarak ve satın aldığı 700'den fazla deveyi bir İngiliz ajanına teslim ederek Osmanlı İmparatorluğu'na görünür bir düşmanlık gösterisinde bulunmuştu.¹¹⁶ Bu olaydan hemen sonra İbn Suud, yakın akrabalarından biri olan Şeyh Abbas (el-Felaci)'ı, liderinin İngiltere ile anlaşmaya girmediklerini ve müttefik olma niyetinde olmadıkları konusunda Cemal Paşa'ya teminat vermek için Şam'a gönderdi.¹¹⁷ İngiliz yetkililere göre ise, kervanların alıkonulma haberi nedeniyle bu kişi Şam'dan kaçmak zorunda kalmıştı.¹¹⁸ Bu arada Şam'daki Alman ve Avusturya konsolosları Cemal Paşa'nın Şeyh Abbas'ı büyük onurla uğurladığını rapor etmektedirler.¹¹⁹ İbn Suud bu vesileyle, Osmanlı yetkilileri-

113 TNA, WO 158/634, Kahire, 1 Ekim 1917.

114 Ardiç, *İslam*, s. 200.

115 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 11 Aralık 1916.

116 TNA, FO 371/3047, Basra Körfezi Siyasi Temsilcisi'nden FO'ya, Basra, 16 Kasım 1916.

117 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 11 Aralık 1916; PA-AA, Türkiye 165, Bd. 41, Loytved'den Bethmann-Hollweg'e, Şam, 5 Ocak 1917.

118 TNA, FO 371/3055, Cox'tan Dışişleri'ne, Basra, [?] Mart 1917.

119 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 11 Aralık 1916; PA-AA, Türkiye 165, Bd. 41, Loytved'den Bethmann-Hollweg'e, Şam, 5 Ocak 1917.

ne, bu tür olayların kabilesinin bazı üyelerinin yanlış davranışı ve İngiliz yetkililerin provokasyonu sonucu meydana geldiğini anlatmış, böylece Osmanlı hükûmetiyle arasındaki güveni yeniden sağlamıştı.¹²⁰ Şerif Hüseyin, Büyük Britanya ve İbn Suud arasındaki müzakereler göz önüne alındığında, eylemin kendisi muhtemelen İngiliz hükûmetini İbn Suud'un savaşta kendi yanlarında yer aldığı konusunda ikna etmek amaçlıydı. Böylece bölgede Şerif'in çıkarına olup İbn Suud için dezavantaj oluşturacak herhangi bir İngiliz teşebbüsünün önüne geçilmiş olacaktı. Benzer şekilde, İbn Reşid'e, İbn Suud ile mücadelesinde her türlü desteği sağlayan bir Osmanlı politikası, Necd hâkimini Hail hâkimiyle mücadelesinde zor bir duruma sokacaktı. Bu sebeple Osmanlı kervanlarının geçişini de kolaylaştırdı ve Osmanlı idarecileriyle köprüleri son ana kadar atmadı.¹²¹ İngiliz yetkililerin açıklamaları, İbn Suud'un sadakatinden şüpheli olduklarını da gösterir. Bölgedeki İngiliz yetkililer, İbn Suud'un, İbn Reşid'i taraf değiştirmeye ikna ettiğini iddia ettiği ve aralarında barışın yeniden sağlandığına ilişkin yazışmalara dair söylediklerini biraz şüpheyle rapor etmişlerdir.¹²²

Reşidîler de dahil olmak üzere tüm kabile hanedanlarını Osmanlı hilafetine karşı Şerif Hüseyin'in etrafında toplamak amacı taşıyan İngiliz projesinin başarısızlığa uğramasından sonra,¹²³ İngiliz hükûmeti, İbn Suud'u, Şerif'in askerlerine karşı bir operasyon için Medine'ye doğru harekete geçtiğinden dolayı İbn Reşid'in başkenti Hail'e saldırmaya ikna etmek için çaba

120 PA-AA, Türki 165, Bd. 38, Hesse'den Bethmann-Hollweg'e, Bağdat, 21 Haziran 1916.

121 ATASE Arşivi, Kls. 3215, Ds. 42, Fih. 3, Abdülhamid'den Cemal'e, 9 Aralık 1917.

122 TNA, FO 371/3055, Cox'tan Dışişleri'ne, Basra, [?] Mart 1917; Üç ay sonra, Basra'daki İngiliz temsilcisi Sir Percy Cox, Arap liderlerin çelişkili raporlarından şikâyet ediyordu: TNA, FO 371/3057, Cox'tan Dışişleri'ne, Basra, 5 Haziran 1917.

123 Önerilere dair ayrıntılar için bkz. TNA, FO 371/3057, Basra, 9 Temmuz 1916; İki reis arasındaki anlaşmazlığın sebeplerine dair daha fazla ayrıntı için bkz. TNA, FO 371/3057, Cox'tan Dışişleri'ne, Basra, 5 Haziran 1917.

sarf etti.¹²⁴ Bu amaçla, Ekim 1917'de, İngiliz yetkili Ronald Storrs, askerî görev önerisi ile birlikte İbn Suud'a gönderildi.¹²⁵

Bu konuda, İbn Suud, İngiliz desteğini kaybetmek veya Şerif'in vasalı olma tehlikesiyle¹²⁶ savaş boyunca her zaman kaçındığı Osmanlı hükûmetine karşı aktif saldırganlık arasında bir ikilemle karşı karşıya kaldı. Bu riskleri de göz önünde bulunduran İbn Suud, "şehrin bir kısmının Türkler tarafından takviye edilip asker konuşlandırıldığı için, İbn Reşid ne kadar zayıf olursa olsun ani bir saldırı ile Hail'i ele geçirmenin" mümkün olmadığını iddia ederek İngilizlerin teklifini reddetti.¹²⁷ Daha sonra, İngiliz yetkililer, Hail'de Türk askeri bulunmadığı konusunda kendisini bilgilendirdi.¹²⁸ Ancak İbn Suud'un şansı burada da yaver gitti, İngiliz hükûmeti Arabistan'daki İbn Suud ve Şerif Hüseyin'in arasındaki güç dengesi uğruna, Hail'i ele geçirme projesinden vazgeçti.¹²⁹

İbn Suud, savaşın sonuna doğru dahi Osmanlı hükûmeti ile olan ilişkilerini tamamen kesmedi. Kudüs'ün düşmesinden hemen sonra, 16 Aralık 1917'de Suriye Valisi Tahsin Bey, İbn Suud'un Osmanlı İmparatorluğu'na olan bağlılığını koruduğunu bildirmekteydi.¹³⁰ Benzer şekilde, Mayıs 1918'de hükûmet, San'a ile Medine arasında Necd aracılığıyla iletişim kurulması ve İstanbul'dan büyük meblağların aktarılması için bir kanal kurulması konularında İbn Suud ile bir anlaşmaya vardı. Osmanlı hükûmeti de anlaşmayı onayladı.¹³¹ Bundan sonra, İbn Suud'un ustaca sergilediği denge politikasının bir sonucu olarak Necd Valisi ile Osmanlı hükûmeti arasında gözle görülür bir düşmanlık ortaya

124 TNA, FO 371/3383, Cox'tan FO'ya, Basra, 28 Aralık 1917.

125 TNA, FO 371/3061, Wingate'ten Dışişleri'ne, Kahire, 2 Kasım 1917.

126 TNA, FO 371/3061, Cox'tan Dışişleri'ne, Bağdat, 15 Aralık 1917.

127 TNA, FO 371/3057, Cox'tan Dışişleri'ne, Basra, 12 Kasım 1917.

128 TNA, FO 371/3383, Basset'ten Arbur'a, Cidde, 4 Şubat 1918.

129 TNA, FO 371/3 3 89, FO'dan Sömürge Valisi'ne, 14 Ocak 1918; TNA, FO 371/3389, Wingate'ten Dışişleri'ne, Kahire, 7 Ocak 1918.

130 BOA, DH.ŞFR 573/117, Tahsin'den Dâhiliye Nezareti'ne, Şam, 16 Kanun-ı Evvel 1333 (16 Aralık 1917).

131 TNA, FO 371/3389, Aden, 21 Mayıs 1918.

çıkmadı. Böylece, Arabistan'daki Osmanlı dönemi, Osmanlı İmparatorluğu ile "Necd Vali ve Kumandanı" arasında ciddi bir düşmanlık olmadan sona erdi.

Bedevi kabileleri arasında bir diğer stratejik grup ise Hicaz Demiryolları boyunca dağılmış olanlar ve Havran Bedevileri idi. Bu bağlamda Cemal Paşa, Osmanlı hükûmetinin maaşa bağladığı Huveytat, Beni Atiye ve Fukara aşiretleri şeyhlerini Şam'a çağırarak, kendilerine bağlılık ilanlarını yenilemeleri karşılığında hediye ve altın vermiştir. Ayrıca, bu isimlere demiryollarının korunması görevi de verildi.¹³²

Faysal'ın birliklerinin kuzeye doğru ilerlemesiyle, 1917'nin ortasında bu kabilelerin tutumu Osmanlı makamları için "kaygı verici" bir hale dönüştü.¹³³ Bu bölgelerdeki Huveytat ve Bili aşiretleri, Osmanlı hükûmeti ile Şerif birlikleri arasındaki savaşta kendi aralarında bölündüler. Bunlardan ilkinin şefi Ebu Taye, Şerif'i desteklerken, kabile içindeki rakibi İbn Cazi, hükûmete sadık kaldı. Benzer şekilde, Bili kabilesinin lideri Süleyman Paşa, Osmanlı tarafına sadık kalırken, oğlu kabilenin çoğunluğunun yanında yer aldı.¹³⁴ Diğer yandan, Beni Sahr ve Beni Sarviye kabileleri, Osmanlı tarafında kaldılar.¹³⁵

Şerif Nasır ve Huveytat kabilesi lideri Avde Ebu Taye'nin propaganda faaliyetlerinin artması, Osmanlı hükûmetini, Şerif'in

132 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 7 Ağustos 1916. İngiliz raporları ayrıca bu kabilelerin Osmanlı hükûmetine sadakatlerini teyit etmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. TNA, WO 158/626, Clayton'dan Dışişleri'ne, 11 Kasım 1916; TNA, WO 158/626, Graves'ten Savaş Bakanlığı'na, 21 Kasım 1916; Kabile reislerine verilen madalyalar için bkz. BOA, DH.KMS 41/46, Talat'tan Said Halim'e, 27 Eylül 1916 (10 Ekim 1916). Mayıs 1917'de, bazı kabile reisleri de, Osmanlı hükûmetine olan tâbiyetleri ve aktif destekleri sebebiyle çeşitli madalyalarla ödüllendirilmişlerdir: BOA, DH.KMS. 44-2/19; Talat'tan Said Halim'e, 12 Mayıs 1333 (12 Mayıs 1917).

133 BOA, DH.ŞFR 557/92, Tahsin'den Talat'a, 22 Haziran 1333 (22 Haziran 1917).

134 HHStA, PA 38/370, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 2 Ağustos 1917.

135 BOA, DH.ŞFR 557/92, Tahsin'den Talat'a, 22 Haziran 1333 (22 Haziran 1917).

adamlarının daha fazla nüfuz etmelerini engellemek için askerî önlemler almaya zorladı. Bu bağlamda, Osmanlı makamları, Amman'da bir ester süvar bölüğü (katırlı birlik) bulundurmaya başladı. Ayrıca Havran'ın merkezine asker gönderip bölgede hizmet veren Çerkes gönüllülerinin sayısını da artırdı.¹³⁶ Bununla birlikte, bu önlemler Şerif'in Bedeviler üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için yeterli olmadı. Şerif'in yanında yer alan kabileler, Osmanlı'nın Medine ile olan bağlantısını kesmek için Hicaz Demiryolu'na sürekli saldırılar organize etmekteydi. Sonuç olarak, Sekizinci Ordu komutanı Mehmed Cemal Paşa'ya bu kabilelerle mücadele etmesi talimatı verildi.¹³⁷ Bölgedeki Osmanlı yanlısı kabileler arasında demiryolu koruma taburları oluşturulacaktı. Ayrıca, Suriye'deki pozisyonunu tahkim etmek için Cemal Paşa, Enver Paşa'dan daha fazla asker istedi.¹³⁸

Cemal Paşa, Şerif'in birliklerine karşı başarılı bir askerî mücadele başlatmış olsa da hem Osmanlı ekonomisinin Suriye'deki açlık nedeniyle kötüleşen durumu hem de İngiliz birliklerinin Sina ve Irak'taki ilerleyişi, resmi bir dereceye kadar Osmanlı tarafının zararına değiştirmiştir. Üstelik, daha büyük Bedevi kabileleri, hükûmetin askere alım ve istimval politikasından kaçınabilseler de, küçük olanlar bu politikalardan daha çok zarar görmüşlerdir. Zira tarımla uğraştıklarından büyük aşiretler kadar hareket kabiliyetleri yoktu.¹³⁹ Yine de, son ana kadar birçok küçük kabile Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kalmış, Osmanlı birliklerinin

136 BOA, DH.ŞFR 557/92, Tahsin'den Talat'a, 22 Haziran 1333 (22 Haziran 1917).

137 Eylül ve Ekim arasındaki dört hafta içerisinde, İngiliz yanlısı Bedeviler bu saldırılarla en iyi üç Osmanlı lokomotifini imha etmeyi başarmışlardır: PAA, Türki 165, Bd. 42, Greenberg'den Michaelis'e, Şam, 20 Ekim 1917. Bir keresinde, Sekizinci Ordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşa'nın trenini raydan çıkarmışlardır. Ayrıntılar için bkz. BOA, DH.ŞFR 572/70, Tahsin'den Talat'a, Şam, 29 Teşrin-i Sani 1333 (29 Kasım 1917).

138 BOA, DH.ŞFR 558/48, Tahsin'den Talat'a, Şam, 2 Temmuz 1333 (2 Temmuz 1917).

139 TNA, FO 371/2777, McMahon'dan Dışişleri'ne (aktaran Suriye'den dönen bir muhbir), Kahire, 20 Mayıs 1916.

yanında aktif olarak savaşmıştır.¹⁴⁰ 1918 Eylül'üne gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesinin akabinde, Ölü Deniz'in güneyi ve doğusundaki küçük kabilelerin birçoğu İngiltere'nin askerî ve maddî yardımı ile Şerif'in tarafına geçmiştir.¹⁴¹ Tüm bunlara baktığımızda, İngiliz ve Osmanlı birlikleri arasındaki Filistin'in güneyindeki çatışmalarda kabilelerin iki taraf arasında bölündüğü sonucuna varmak mantıklıdır. İngilizlere verilen destek askerî başarılarına paralel olarak artarken, Osmanlı idaresine olan sadakatten son ana kadar vazgeçilmemiştir. Aşiretlerin büyük çoğunluğu Osmanlı hâkimiyeti sona erdikten sonra Şerif ve İngilizleri üst otorite olarak tanımışlardır.

140 Rogan, *Frontiers of the State*, ss. 238-240.

141 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 7/49, Fahreddin'den Enver'e, 29 Ağustos 1334 (29 Ağustos 1918); HHStA, PA 38/371, Ranzi'den Burian'a, Şam, 13 Eylül 1918.

YEDİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ, KITLIK VE
SALGIN HASTALIK

Kıtlık, Suriye halkının Birinci Dünya Savaşı'nda karşı karşıya kaldığı en çileli problemdi. Kıtlığın doğrudan sonucu olarak ya da salgın hastalıklar, enflasyon ve paranın devalüasyonu gibi kıtlıkla bağlantılı diğer toplumsal felaketler sebebiyle yüz binlerce kişi hayatını kaybetti. Ne Cemal Paşa'nın korku rejimi ne de Sina Cephesi'ndeki savaşlar, Suriyelilerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı tutumunu değiştirmesinde kıtlık ve sonuçları kadar etkili olabildi. Cemal'in Suriye'deki Osmanlı otoritesini artırma ve Suriyelilerin İttihatçı anlamda "Osmanlı birliği" idealine uygun davranmalarını sağlama planlarında yaşanan başarısızlıkta da kıtlıktan daha belirleyici bir etken olmamıştır. Açlığın etkisi o kadar yıkıcı olmuştur ki, savaşın sonunda hem açlıktan hem de salgın hastalıklardan kaynaklanan toplam ölüm 500.000'e ulaşmıştır.¹ Kıtlık, Suriye toprakları ve halkı üzerinde devlet kontrolü oluşturmak için kullanılan modern araçların etkisizliğini anlamak için de önemlidir. Aşağıda ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere, bu olay bize, modern devlet mekanizmaları ya da Cemal ve bürokratlarının kontrol edemediği bir tarafını göstermektedir. Devleti güçlü göstermek için zaafalarını ortadan kaldırma çabalarının kontrol edilemeyen tarafı bu felaketlerdir.

Birçok Arap milliyetçisi gibi, George Antonius da Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı üzerine yaptığı çalışmada, Osmanlıları

1 Schilcher, "The Famine of 1915-18," s. 229.

karaborsada yüksek fiyatlarla tahıl satışı yapmakla suçlamaktaydı. Antonius'un bakış açısına göre, Lübnanlılar Fransa'ya duydukları sempati nedeniyle kasten aç bırakılmışlardır.² Linda Schatkowski Schilcher ise İtilaf güçlerinin Suriyelilerin yaşadığı sefaletteki sorumluluğunun devletin organizasyon konusundaki kabiliyetsizliği kadar fazla olduğunu göstermiştir. Osmanlı yetkililerinin savaş koşullarının kötüye kullanılmasını önlemedeki yetersizliğinin ve bazen bu koşullardan fayda sağlamalarının yanında, haklı olarak, İtilaf Devletleri'nin deniz ablukasının Suriye'deki açlığın yol açtığı ölümlerdeki rolünü de incelemiştir. Bu çalışma, öncelikle Osmanlı, Avusturya ve Alman belgelerine dayanan Schilcher'in analizini genişletmeyi ve kıtlığı örnek olay olarak değerlendirip Cemal Paşa'nın başında bulunduğu Suriye'deki Osmanlı idaresinin dönüşümünü incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bölüm, kıtlığa karşı mücadelenin ve sonuçlarının Suriyelilerin ideal Osmanlılara dönüşme sürecini nasıl etkilediğini göstermeye çalışacaktır. Benzer şekilde, kıtlığın yıkıcı etkisi ve salgın hastalıklar gibi sonuçlarına karşı mücadele süreci de, hükûmetin Suriye halkının bedenleri üzerindeki kontrolünün pekiştirilmesinin önünü açmıştır. Sonuç olarak, Suriye halkları üzerindeki yıkıcı etkisinin dışında, kıtlık, savaşın başlangıcıyla Suriye'de kurulan yeni idarenin doğasını ve bu rejimin düzeni sağlama konusundaki yetersizliğini gözlemlemek için ideal bir vaka çalışmasıdır.

Kıtlığın Ardındaki Sebepler

Savaş döneminde Suriye'de hüküm süren açlığın arkasındaki nedenler ve dolaylı olarak, bu kadar çok insanın ölümünden kimin sorumlu olduğu sorusu mevcut literatürde hâlâ tartışma konusudur. Cemal Paşa hatıratında, Şerif Hüseyin İsyanı'nı Suriye'nin gıda tedarikini engelleyen ana etken olarak belirtir. Cemal, 1915'teki çekirge istilasının hasat üzerindeki yıkıcı etkisine

2 Antonius, *Arab Awakening*, s. 241.

rağmen, isyanın patlak vermesinden önce Suriye illeri için gerekli gıda miktarını sağladığını iddia etmektedir. Ancak, isyanın başlamasıyla birlikte, Cemal, imparatorluğun otoritesine olan bağlılıklarını güvence altına almak için Suriye'nin tahıllarını Bedevi kabilelerine göndermek zorunda kaldığını, bu nedenle, Suriye gündelik hayatında kıtlık felaketinin ortaya çıktığını iddia etmektedir. Cemal ayrıca, İtilaf ablukasını da kıtlığın ardındaki bir başka faktör olarak belirtir.³ Öte yandan, İtilaf Devletleri ve bazı akademik çalışmalar, Cemal Paşa'yı Lübnan örneğinde olduğu gibi, Suriye toplumunun İtilaf yanlısı bileşenlerini açlık yoluyla cezalandırmakla suçlamıştır. Cemal Paşa'nın, nüfus içinde yükselen Fransız yanlısı eğilimler nedeniyle Lübnan'ı kasıtlı olarak aç bıraktığını iddia etmişlerdir.⁴

Ancak Schilcher'in çalışması, her bir tarafın –İtilaf, Osmanlı ve Şerif tarafları– Suriye'de yaşanan kıtlıktaki ortak sorumluluğunu ikna edici bir şekilde göstermektedir. Schilcher, gerek İtilaf ablukasının gerekse Osmanlı makamlarının konuyla ilgili başarısızlıklarının etkisini detaylı olarak analiz etmiştir. Bu nedenle, bu kısım yalnızca genel resmi tamamlayacak şekilde kıtlığın arkasındaki nedenlerin bir özetini sunacak ve özellikle Osmanlı makamlarının kıtlıkla baş etme konusundaki tutumlarının ardındaki nedenlerle ilgili olarak Schilcher'in çalışmasında ihmal edilen bazı faktörlere dikkat çekecektir.

Mısır'a sefer hazırlığı olarak tarım ürünlerine ve yük hayvanlarına gelen ardı arkası kesilmeyen el koymalar, Suriye'deki gıda maddesi kıtlığının arkasındaki ilk sebep olarak gösterilebilir. Savaş

3 Cemal Paşa, *Hatırat*, ss. 216, 219.

4 Aynı iddiada bulunan bir arşiv belgesi için bkz. TNA, FO 371/2779, Sykes'tan FO'ya, Kahire, 15 Temmuz 1916. Cemal haberi alınca, Lübnan'a tahıl satın alınması için 20.000 lira gönderecek ve bu yardımın basında haber yapılmasını talep edecekti: BOA, DH.ŞFR 532/57, Cemal'den Talar'a, Kudüs, 5 Temmuz 1312 (18 Temmuz 1916); Lübnan'ın Cemal Paşa tarafından kasıtlı olarak aç bırakıldığına dair iddiaların akademik bir değerlendirmesi için bkz. Kevorkian, *Armenian Genocide*, s. 681.

öncesi yıllarda, öşür tahsil etme hakkı sözleşmeyle mültezimlere verilmiş olup savaş döneminde bu çalışma doğrudan ordu tarafından üstlenilmiştir. Mültezimler muhtemeldir ki sivil nüfusun ihtiyaçları ile devletin ihtiyaçları arasında bir miktar denge sağlamışlardır. Mevcut kaynaklara dayanarak, ordu için böyle bir iddiada bulunmak ise pek mümkün değildir. Ek olarak ordu, bazen köylüleri kâğıt para kabul etmeye zorlayarak bazen de peşin para önererek onaylarını almak suretiyle, pazardan ihtiyacından daha da fazla alım yapmıştır. Tüm bu faktörler, savaşın ikinci yılında Suriye’de derin bir gıda kıtlığının başlamasına neden olmuştur.⁵

Schilcher bu faktörleri incelikle analiz etmekte fakat Mısır Seferi’ni ihmal etmektedir. Bahsi geçen gelişigüzel el koymalar, büyük ölçüde savaşın başlangıcında Mısır Seferi’nin Cemal için taşıdığı önemden kaynaklanıyordu. Osmanlı merkezî hükûmeti ve onun Suriye’deki genel valisi mesabesindeki Cemal Paşa, Mısır’ın fethine hayati bir önem atfetmiş ve dolayısıyla Suriye’deki tüm insan ve maddî kaynaklar, savaşın başlaması ile birlikte bu hedefin gerçekleştirilmesi için seferber edilmişti. İkinci olarak, Osmanlı makamları, savaşın, kısa bir süre içinde İttifak Güçlerinin zaferiyle sona ereceğini düşünüyordu. Bu nedenle, seferberlik öyle düşüncesiz bir şekilde gerçekleştirilmişti ki, Halep İngiliz Konsolosu’nun sözleriyle:

Ülke, atlardan, katırlardan, arabalardan ve büyük ölçüde yiyecek dükkanlarından arındırıldı ve yanlış idare, acımasız ve despotik el koymalara damgasını vurdu. Beslenebilecek olandan daha fazla ata el konuldu, toplanan büyük miktardaki gıda malzemelerinin de redifler bir yana, düzenli birliklerin herhangi bir süre ihtiyaçları için yeterli olacak şekilde idare edilme olasılığı görünmüyor. Halep’teki redifler kendi başlarına yiyecek bulmaya bırakıldı. Ülke, insan ve tahıldan o kadar arındırılmış durumda ki, bu sonbaharda toprağın ekilmesi ihtimali pek yok denebilir.⁶

5 HHSStA, PA 38/366, Ranzî’den Burian’a, Şam, 15 Aralık 1915.

6 TNA, FO 195/2460, Halep Konsolosu’ndan Louis Mallet’a, Halep, 31 Ağustos 1914; Amerikan Başkonsolosu’nun benzer bir raporu için bkz. USNA,

Suriye'nin diğer şehirlerinde de durum farklı değildi. Seferberliğin başlangıcında, Safed ve Taberiye Amerikan temsilcisi, Suriye'nin güney bölgelerine dair şu bilgileri vermektedir: "Hükûmet tüm atlara el konulmasını emretti, sonra da arpa, buğday, pirinç vb. stoklarına". Yetkili makamlar ayrıca, develerine el koymanın yanı sıra insanlardan para da talep etti. Dahası, ürünleri tüccarlardan zorla istimval edildi. Son bir söz olarak, konsolos "yerli ve yabancıların bu tiranlık ve sefalet durumundan muzdarip olduklarını" yazmaktadır.⁷ Mayıs 1915'te Almanya'nın Beyrut Konsolosu, Suriye'de daha sert istimvallere maruz kalan bir bölge olmadığını bildirir, hükûmetin, Suriye'nin iç şehirlerinin hububatlarını da istimval ettiğini ekleyerek.⁸ Osmanlı hükûmeti, aynı kuralları yabancı devlet vatandaşlarına da uygulamıştır. Dâhiliye Nezareti, Kudüs Mutasarrıfı'na yabancıların hayvanlarına el koymadan önce, ilgili konsolosun süreci gözlemlemek için davet edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Konsül, 24 saat içinde gelmezse, devlet yetkilileri yük hayvanlarına el koyma yetkisine sahipti. Yük hayvanlarının dışarıda görülmesi durumunda, devlet memurlarına, cinsini kayıt altına alarak hayvanları yakalama yetkisi verildi.⁹

Bu politikalara tepki olarak, seferberliğin başlangıcında insanlar, istimval riskinde olan mülklerini o sıralar hükûmetin etkin kontrol alanının dışında olan Cebel-i Lübnan'a taşıdılar. Bu, Lübnan'ın özerkliğinin sona ermesinin başlangıcını işaret etmekteydi. Suriye ve Beyrut valilerinin durumla ilgili tekrar tekrar

RG 59, 867.00/708, Amerikan Başkonsolosu'ndan Morgenthau'ya, 23 Ekim 1914; Durum diğer Suriye şehirlerinde de benzerdi. Mayıs 1915'te, Beyrut Alman Konsolosu, Suriye'deki başka hiçbir şehirde bu kadar sert el koyma uygulamaları olmadığını rapor ediyor ve hükûmetin Suriye'nin iç şehirlerindeki tahıllara da el koyduğunu ekliyordu: PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 1 Mayıs 1915.

7 USNA, 867.00/7 14, Sabbagh'dan Başkonsolos'a, Tiberya, 27 Ağustos 1914.

8 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 1 Mayıs 1915.

9 BOA, DH.ŞFR 44/97, Dâhiliye Nezareti'nden Kudüs Valisi'ne, 13 Ağustos 1330 (26 Ağustos 1914).

gönderdikleri telgraflara karşılık, merkezî hükûmet Lübnan'ın statüsünü değiştirmeyi düşünmeye başladı.¹⁰ Mısır'ın fethi, savaşın ilk yılında Cemal'in gündeminde birinci öncelik olarak yerini koruduğundan, bu resim, sivil nüfusun ihtiyaçlarının arka planında tutulduğu 1915 yılı süresince çoğu zaman değişmeden kaldı. Askerlere yiyecek sağlamak için tüm trenler ordunun kontrolüne verilerek sivil nüfusun ihtiyaçları yeterince hesaba katılmaksızın, tahılların çoğu ordu depolarına gönderildi. Hatta bazı şehirlerin valileri köylülerden hasadı alabilmek için ek jandarma talep ettiler.¹¹ Beyrut'ta istimval o kadar şiddetliydi ki, 1915'in ilk çeyreğinde, kent sakinleri günlerce ekmeksiz kaldı.¹² Benzer şekilde, bazı illerde 1916 yılı için tohumluk bile bırakılmamıştı.¹³ Halbuki çekirge istilasının tahıllara zarar verdiği Filistin hariç, 1915'te çoğu ilde yaşanan verimli hasatlar, hükûmetin organizasyon yeteneği eksikliğinden kaynaklanan bir felaketi büyük ölçüde önleyecekti.¹⁴

Savaşın ilerleyen yıllarında, çekirge istilaları ve doğu rüzgarları gibi doğal afetlerin etkisinin bir sonucu olarak tedarik durumunun kötüleşmesi ve tahıl spekülasyonunun yayılması, Cemal'in köylülere demir yumruğunu indirip ürünlerine askerî kullanım için el koymasına ve tahıllarını kâğıt parayla satmaya zorlamasına sebep oldu. Bu politikaların, nihayetinde tahıllarını serbest piyasada satamayacaklarını bilen köylüler üzerinde derin bir moral bozucu etkisi oldu.¹⁵

10 Bazı örnekler için bkz. BOA, DH.EU M 4.Şb 1/2, 28 Ağustos 1330 (10 Eylül 1914).

11 BOA, DH.ŞFR 487/10, Bekir Sami'den Talat'a, Beyrut, 21 Ağustos 1331 (3 Eylül 1915).

12 PA-AA, Türki 177, Bd. 11, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 1 Mayıs 1915.

13 Kudüs Valisi'nin tohum isteği için bkz. BOA, DH.ŞFR 501/123, Midhat'tan Talat'a, Kudüs, 6 Kanun-ı Evvel 1331 (19 Aralık 1915); Suriye Valisi'nin talebi için bkz. BOA, DH.ŞFR 502/91, Azmi'den Talat'a, Şam, 13 Kanun-ı Evvel 1915 (26 Aralık 1915).

14 HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Burian'a, Şam, 15 Aralık 1915; BOA, DH.ŞFR 469/45, Celal'den Talat'a, Halep, 19 Nisan 1331 (2 Mayıs 1915).

15 TNA, F0371/2783, WO'dan FO'ya, 3 Kasım 1916; PA-AA, Türki 177, Bd. 13, Storzinger'dan Dışişleri'ne, 17 Kasım 1916.

Buna ek olarak, Suriye'nin tarım işçiliğini oluşturan, tarımsal iş gücünün askere alınması ve yük hayvanlarına el konulması, üretimin azalmasına katkıda bulunmuştur. Bu iş gücü azlığının etkisi o kadar zayıflatıcı olmuştur ki, 1915 Eylül ayında, Osmanlı hükûmeti, valiliklere köylerde tarım işleriyle uğraşmak için amele taburları oluşturmalarını isteyen bir telgraf göndermek zorunda kalmıştır.¹⁶ Cemal Paşa bu önlemi derhal uygulamıştır. Avusturya'nın Halep Konsolosu'na göre, bu taburlar nadas alanlarını tarıma açmaya yardımcı olmuşlardır.¹⁷ Ancak, bu Suriye için hatta takip eden yıllarda ordu için bile yeterli tahıl üretmeye kâfi gelmeyecekti.

Ayrıca, çiftçi yetiştirmek için kasabalara atanan tarım öğretmenlerinin çoğu, "vatandaşlık görevlerini" yerine getirmek üzere orduda işe alındı. Askere alımların tarımsal üretim üzerindeki olumsuz etkisinin kısa bir açıklamasını yaptıktan sonra, Suriye Vilayeti Ziraat Müdürü, 1916'nın sonunda, askere alımlar yüzünden tarımın gelişmesi için istihdam etmek üzere Ziraat Fakültesi mezunu bulmanın imkânsız olduğunu rapor etmekteydi.¹⁸ Sonuç olarak, tarım üreticilerinin çoğu, topraklarını işlemekten vazgeçmek zorunda kaldı.¹⁹ Tek istisna, hükûmetin tüm baskılayıcı tedbirlerinden muaf olan Havran Dürzileriydi.²⁰ Ayrıca, Bedevilerin askere alınma korkusu da, tarımsal üretimde tutarlı bir düşüşe neden olmuştu. Seferberlik ilanının ardından, tarımla uğraşan küçük kabileler çöllerde erişilmez noktalara kaçmış ve tarım alanlarını ekilmemiş halde bırakmışlardır.²¹

16 BOA, DH-İ.UM.EK 95/59, Talat'tan Valiliklere, 10 Eylül 1331 (23 Eylül 1915).

17 HHStA, PA 38/370, Dandini'den Czernin'e, Halep, 16 Şubat 1917.

18 BOA, DH.UMVM 137/22, Şam, 22 Kanun-ı Evvel 1332 (5 Aralık 1916).

19 TNA, F0371 /2783, WO'dan FO'ya, 3 Kasım 1916; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Storzinger'dan Dışişleri'ne, 17 Kasım 1916; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Ruppın'dan Abraham Elkus'a, İstanbul, 13 Aralık 1916. Benzer şikâyetler, Suriye Valisi'nin raporlarında bulunabilir. Vali olarak atanmasının hemen ardından, kendisi köylülerden gıda toplanması işleminde uygulanan sınırsız şiddetten şikâyet etmiştir. Ayrıntılar için bkz. BOA, DH.ŞFR 533/63, Tahsin'den Talat'a, Şam, 13 Eylül 1332 (26 Eylül 1916).

20 Dürzilerin ayrıcalıklarına dair ayrıntılar için Altıncı Bölüm'e bakınız.

21 BOA, DH. ŞFR 568/10, Abdülkadir'den Talat'a, Zor, 8 Teşrin-i Sani 1333 (8 Kasım 1917).

İstimval ve doğal afetlerin tarımsal üretim üzerindeki artan etkisine, gıda dağıtımının etkin bir şekilde organize edilmesini önleyen ulaşım yetersizliği de eşlik etti. Birincisi, ordunun kullanımı için deve, at, katır ve öküz gibi her çeşit yük hayvanının istimval edilmesi, tahılların tarımsal olarak verimli topraklarından yoksul bölgelere taşınmasını neredeyse imkânsız kıldı. İkincisi, kömür kıtlığından kaynaklanan demiryolu taşımacılığı sorunları, vilayetler arasında gıda transferini engelledi.²² Savaştan önce, Suriye’de trenler ithal kömürle çalışmaktaydı. Savaşın başlamasının ardından, İtilaf Cephesi’nin deniz ablukası kömür ihtalatını engellediğinden Suriye’deki kömür rezervleri kısa sürede tükendi. Sonuç olarak, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra, daha önce günde iki kez çalışan tren, her hafta sadece iki kez çalışabildi.²³ Lübnan’da bazı bölgelerden kömür çıkarma girişimleri de başarısız oldu.²⁴ Kömür kıtlığı, Haziran 1915’te demiryolu taşımacılığının Suriye’de bir aylığına durdurulmasını gerektirdi. Ardından trenler için yakıt olarak odun kullanılmaya başlandı.²⁵ Ancak, odun kömür kadar yüksek enerji üretmediğinden hizmetlerin sayısı ve trenlerin taşıma kapasitesi önemli ölçüde

22 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 10, Warburg ve Jakobson’dan Dışişleri’ne, 3 Kasım 1916. Avusturya Şam Konsolosu’na göre, açlığın tek sebebi kıtlık değildi; nakliye ve organizasyon sorunları da bunda rol oynuyordu: HHStA, PA 38/366, Ranzi’dan Burian’a, Şam, 22 Haziran 1915. Ayrıca, Osmanlı belgeleri de bu değerlendirmeleri teyit eder; Halep Valisi 1914 hasatına dair bir raporunda, hasatın bolluğundan, son 23 yılda bu verim düzeyinin nadiren görüldüğünden bahseder. Halep’te ve civarında bulunan tahıl miktarı o kadar çoktur ki, kendi ihtiyaçları yanında, Dördüncü Ordu’nun ihtiyaçlarını karşılamaya yetmektedir ve buna ek olarak, İstanbul’a da önemli miktarda hububat gönderilmiştir. Ancak, vali gıdanın Suriye’nin Beyrut ve Lübnan’a ulaştırılma araçlarının yokluğundan şikâyet etmektedir: BOA, DH. ŞFR 469/45, Celal’dan Talat’a, Halep, 19 Nisan 1331 (2 Mayıs 1915).

23 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Mutius’tan Bethmann-Hollweg’e, Beyrut, 1 Mayıs 1915.

24 HHStA, PA 38/366, Ranzi’dan Burian’a, Şam, 22 Haziran 1915.

25 Şam ile Bi’rüsebi arasındaki trenler günlük 150 ton odun tüketiyordu: TNA, FO 371/2783, WO’dan FO’ya, 3 Kasım 1916.

düştü. Mevcut trenler de ayrıca ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kullanıldığından²⁶ savaş dönemi boyunca açlık çeken nüfusa yiyecek sağlamak, hükûmet için aşılmaz bir sorun haline geldi.²⁷ Sonuç tahıl spekülasyonu için ideal koşulların oluşması ve dolaşısıyla Suriye'de gıda fiyatlarında muazzam bir artış oldu.

İstimvallerin yanı sıra, Nisan 1915'te Filistin ve Havran platosundaki bir çekirge istilası, Suriye'deki gıda arzını daha da daralttı. Bu felaket sonucunda bu bölgelerdeki çok miktarda tahıl ve meyve yok oldu.²⁸ Von Kress'in sözleriyle çekirgeler bir yağmur gibi inmiş, gökyüzünü karartmıştı. Etkileri o kadar korkunçtur ki, ağaçlarda yaprak bile kalmamıştı. Çekirge istilası, yeşil bir ülkeyi birkaç saat içinde çöle çevirmişti.²⁹ Cemal Paşa'ya göre, 1915 hasatı önceki yıllardaki hasadın yarısına zar zor ulaşmıştı.³⁰

1916 sonuna doğru, Suriye başka bir doğal felaketten daha etkilendi. Doğu rüzgarları, Suriye'nin tahıl ambarı olan Havran'ın hasatına ciddi zarar verdi. Rüzgarlar buradaki tahılların dörtte birini yok etti. Sonuç olarak, Avusturya Konsolosu'na göre, kalan tahıl ordunun ihtiyaçlarını bile karşılayamadı. Dahası, Cemal'in haklı olarak ifade ettiği gibi, o sene Şerif Hüseyin İsyanı'nın başlaması Suriye'deki tahıl arzı üzerinde ciddi bir etkiye sahip oldu. Cemal Paşa, sadakatlerini güvence altına almak için bölgedeki kabilelere büyük miktarda yiyecek vermek zorunda kaldı. Hepsinden kötüsü, hükûmet 20.000 ton tahıl kaybı anlamına gelen Dürzi hasadının normal yollardan pazara arzını sağlayamadı. Dürziler daha sonra mahsullerini yüksek fiyatlarla sattılar. Ayrıca, istimvaller köylülere ekecek tohum bile bırakmadığından, köylüler hasatlarını gizleme yoluna başvurdular.³¹

26 HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 31 Temmuz 1915.

27 BOA, DH.ŞFR, Abdülhalık'tan Dâhiliye Nezaretî'ne, Halep, 4 Teshrin-i Evvel 1334 (4 Ekim 1918).

28 PA-AA, Türki 177, Bd. 11, Löytvet'ten Bethmann-Hollweg'e, Hayfa, 14 Nisan 1915.

29 Von Kressenstein, *Mit dem Türken*, ss. 119-120.

30 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 214.

31 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 25 Eylül 1916.

Kıtlığın Osmanlı hükûmetinden kaynaklanan sebeplerinden son fakat hayli önemli bir sebebi de kâğıt paranın belirsiz durumuymdu. Kâğıt para Suriye’de savaş başladıktan sonra yaygın kullanıma sokulmuştu. Önceki yıllarda, Osmanlı hükûmeti Suriye pazarında çoğunlukla nikel madeni para ve altın kullanmaktaydı. Osmanlı Bankası tarafından basılan ve imparatorluğun diğer bölgelerinde memnuniyetle kabul edilen banknotlar savaştan önce Suriye’de nadir görülüyordu.³²

Pratik kullanımının yanı sıra kâğıt para, vatandaşları arasında bir devletin prestijini de temsil eder. Devletin kâğıt parasının bir değişim aracı olarak kabul edilmemesi nüfusun devlete güvenmediği anlamına gelir. Osmanlı Devleti’nin Suriye üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmak için durmaksızın çalışan bir idareci olarak Cemal, kâğıt paranın yaygın olarak kullanılmasını sağlamak için sert önlemlere başvurmakta tereddüt etmedi. Yerel halkın tereddütleri, devlete güvensizliğinden kaynaklanmasa da, Cemal’in kâğıt para dolaşımını teşvik etme çabaları, devletin Suriye’deki otoritesini güçlendirmeye yönelik faaliyetlerinin bir parçası olarak görülmelidir.

Savaşın başlamasıyla, Osmanlı hükûmeti bölge ekonomisi için çok hayati bir karar vermiş ve kâğıt parayı gündelik kullanıma sokarak Almanya ile bir garanti sözleşmesi imzalamıştı. Bununla birlikte, aşağıda ele alınacak olduğu üzere, Cemal Paşa tarafından alınan şiddetli önlemlere rağmen, bu para birimi kâğıt paraya alışkın olmayan yerel halk tarafından hüsnükabul görmedi. Paranın dolaşıma girmesinin ikinci yılında bile, satıcılar ya kâğıt para ile ödeme kabul etmedi ya da onunla satın alınan ürünlerin fiyatını artırdı.³³ Kâğıt para fiyaskosu, bölgenin ihtiyaçlarının önemli bir kısmını temin eden Bedeviler ile Havran’daki Dürziler arasında daha da çarpıcı bir şekilde ortaya çıktı. Bunlar, altın dışında herhangi

32 HHStA, PA 38/370, Kiatkowski’dan Czernin’e, Beyrut, 4 Mayıs 1917; PA-AA, Türkei 177, Bd. 13, Yafa, 4 Mart 1916.

33 Örneğin, bir müşteri 23 kilogramlık buğday için kâğıt para vermek istiyorsa, altın olarak 50 lira ödemek yerine 120 lira ödemek zorunda kalıyordu: PA-AA, Türkei 177, Bd. 13, Kudüs, 13 Ekim 1916.

bir araçla yapılacak ödemeyi reddettiler.³⁴ Bu dönemde tedavüldeki paralar arasında da farklılıklar vardı; 1916'da çıkarılan sikkelere çürük denilmiş ve içerdikleri gümüş oranının az olması nedeniyle değerleri düşürülmüştü.³⁵ Devletin kendi memurları bile, vergilerin yarısını madeni para ile toplayarak kâğıt para kullanımının başarısız olmasına katkıda bulunmuştu.³⁶ Dolayısıyla, kâğıt para savaş boyunca değer kaybetmeye devam etti.

Binlerce insanın açlıktan ölümünde İtilaf Cephesi'nin payına düşen sorumluluğa gelince, İtilaf Devletleri'nin Suriye kıyıları boyunca savaşın başlangıcından itibaren uyguladığı abluka kısıtlıkta çok önemli bir rol oynadı. Kıyı kentleri, özellikle de Lübnanlılar, limanları başlıca geçim kaynağı olduğu için ablukadan derinden etkilendi. Bu şehirler büyük ölçüde ipek böceği yetiştiriciliği ve uluslararası özellikle de Avrupa ile ticaretle geçinmekteydi.³⁷ Ayrıca, imparatorluk merkezinden bu şehirlere yapılan tüm ulaşım da deniz yolu ile yapılmaktaydı. Ancak, savaş ilanından hemen sonra İtilaf Devletleri'nin ablukasının başlatılması, bu şehirlerde ticareti durdurmuş ve deniz yoluyla yiyeceğe herhangi bir erişimi engellemişti.³⁸ İngilizler ve Fransızlar kıtlığı kasıtlı olarak bir savaş silahı olarak kullandı. İngiliz ve Fransız arşivlerini temel alan Elizabeth Thompson bu konuda şunları anlatmaktadır:

34 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Beyrut, 29 Nisan 1916.

35 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Weber'den Hertling'e, İstanbul, 26 Haziran 1918; İmparatorluğun diğer bölgelerinde –Anadolu ve İstanbul'da– Osmanlı kâğıt parası genellikle kabul ediliyor ve kâğıt para ile erzak satın alınabiliyordu: TNA, FO 371/3050, William Yale'den İngiltere büyükelçisine, Washington, 13 Temmuz 1917.

36 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Stotzingen'dan Dışişleri'ne, 17 Nisan 1916.

37 Hans von Kiesling, *Rund um den Libanon: Friedliche Wanderungen während des Weltkrieges*, (Leipzig: Dieterichsche Verlagbuchhandlung, 1920), s. 30.

38 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 11, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, Beyrut, 1 Mayıs 1915; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Ruppin'den Abraham Elkus'a, İstanbul, 13 Aralık 1916. Lübnan'a dair bir İngiliz raporunda, Beyrut ipek ticaretindeki kayıpların yıllık 800.000 poundu bulduğu ifade edilmektedir: TNA, F0371 /2783, WO'dan FO'ya, 3 Kasım 1916; Von Kressenstein, *Mit dem Türken*, s. 30.

Mayıs 1916'da, Maruni Başpiskoposu Joseph Darien, kıtlığın politik amaçlarla kullanılmasını protesto ediyor ve hayatların kurtarılması için Fransız Kahire Konsolosu'ndan acil bir İtilaf işgali talep ediyordu. Fransızlar o ana dek 800.000 kadar ölümün haberini almış olsalar da, Dışişleri Bakanı Aristid Briand, yalnızca genel bir katliamı tetikleyeceğini savunarak konsolosun istila ricalarını geri çeviriyordu. Konsolos, daha sonra Fransa'nın ablukayı kırmasını ve Lübnan'a yiyecek göndermesini istemişti. Ancak Dışişleri Bakanlığı'na giden 2 Haziran tarihli bir İngiliz bildirisi, açlıktan ölmek üzere olan sivilleri besleme önerisini açıkça reddetmekteydi: "Majesteleri Dışişleri Bakanı, Fransız hükûmetinin bu tür bir planı teşvik etmeyeceği konusundaki umudunu dile getiriyor... Temel amacı erzak kıtlığı oluşturmak olan ablukanın kaldırılması için İtilaf Kuvvetleri'ne yapılan bir şantajdan ibarettir." İngilizler [ise] "kıtlığı, Arapları isyan etmeye yönlendirecek bir aktör olarak görmektedirler."³⁹

1916 yılının sonuna doğru, Lübnan'daki durum o kadar şiddetlidir ki, Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey'in yaptığı hesaplara göre, hükûmetin o yıl Lübnan'a verdiği gıda desteği, kişi başına aylık 4 kilogram tahıla denk gelmektedir. Kendisi yıl sonunda, durumun devam etmesi halinde nüfusun yarısının açlıktan öleceğini tahmin etmekteydi.⁴⁰ Sorunu bir dereceye kadar gidermek için Osmanlı hükûmeti, Lübnanlıların ipek böcekleri yerine bahçelerinde tahıl yetiştirmelerini önermiş, ancak, Lübnanlılar bu tavsiyeyi kabul etmemişti. Dahası, kömür yokluğundan dolayı Lübnan ile demiryolu bağlantılarının kesilmesi, coğrafyanın dağlık doğası ile birlikte düşünüldüğünde, Lübnan'daki açlığa herhangi bir devlet müdahalesini önledi. Hükûmet, Lübnan'a tahıl tedarik etmek için bazı girişimlerde bulundu, ancak bu çabalar da spekülasyonun

39 Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights Paternal Privilege and Gender in French Syria and Lebanon*, (New York: Columbia University Press, 1999), s. 22.

40 BOA, DH. ŞFR 540/105, Ali Münif'ten Talar'a, Beyrut, 7 Kanun-ı Evvel 1332 (20 Aralık 1916).

etkisiyle başarısız oldu. Halk astronomik fiyatlarla tahıl satın almak zorunda kaldı.⁴¹ Dahası, 1915-1916 kışında, “şiddetli kar yağışı Cebel-i Lübnan’a giden yolu kapamıştır.”⁴²

Deniz ablukalarına ek olarak, İngiltere savaşın sonuna doğru, Suriye’nin iç kesimlerini kapatarak, Mart 1917’de Bağdat’ın düşüşünü takiben, Bağdat ve Basra Körfezi’nden tahıl akışını da engelledi. Bağdat’ın ele geçirilmesinden önce, Bağdat’la Şam arasında çölden geçen bir ticaret rotası bulunmaktaydı, ancak İngiliz işgalinden kısa bir süre sonra bu rota da kapatıldı. Tüccarlar daha sonra Kuveyt’ten mal almak için Kuveyt Şeyhiyle bir anlaşma yaptılar. Ancak, İngiliz yetkililerin bu ticaret hakkında bilgilendirilmeleri durumunda verebilecekleri muhtemel tepkileri düşünen şeyh, bu yolu kapatmak zorunda kaldı. Anadolu ile ticaret yapma olasılığı ise savaşın başlamasıyla çoktan ortadan kalkmıştı. Böylece, Suriye ile dış dünya arasındaki ticaret yollarının neredeyse tamamı, işgal öncesinde İngiltere tarafından kesilmiştir.⁴³

Suriye’de konuşlanmış olan Alman ve Avusturyalı memurlar ile Şerif’in sorumluluklarına dair ise, Schilcher ikna edici bir şekilde şunları savunur:

Suriye’deki Alman ve Avusturyalı subaylar da, en azından kısmen sorumlu oldukları bir durumu telafi etmede etkisiz kaldıkları için suçludur. Çok geç tepki vermiş, siyasi müdahalenin yanlış yorumlanabileceği ihtimali üzerinden ucuz mazeretlerle, gerekli fonları sağlamayı reddetmiş ve başlatıcısı olmakla suçlanmaktan korktukları kötülüğü sürdürmüşlerdir. Arap isyancıların kendileri de en azından dolaylı olarak sorumlulukların bir kısmını paylaşmaktadırlar. Haşimiler, gıda arzı üzerinden aşiret bağlılıklarını manipüle etmiş ve hâlâ Suriye’nin Osmanlı kontrolünde olan bölgelerindeki İtilaf ablukasını görmezden

41 HHStA, PA 38/369, Nedwed’dan Burian’a, Beyrut, 26 Ekim 1916; Benzer bir bilgi şurada bulunabilir: PA-AA, Türki 177, Bd. 13, Ruppin’dan Abraham Elkus’a, İstanbul, 13 Aralık 1916.

42 Thompson, *Colonial Citizens*, s. 19.

43 HHStA, PA 38/371, Ranzi’dan Czernin’e, Şam, 26 Ocak 1918.

gelmiştir. 1917 ve 1918'deki enflasyona ve kıtlığa sebep olan şey tahılların güneye doğru saptırılması ve İngiliz altının isyancılar arasında yayılmasıdır.⁴⁴

Osmanlı İdaresinin Kıtlığa Karşı Aldığı Önlemler

Önceki bölümlerde vurgulandığı gibi, Osmanlı Devleti'nin prestijini artırmak, Cemal Paşa'nın Suriye'deki en önemli kaygılarından biriydi. Aşağıda, Suriye'de Cemal rejiminin Osmanlı yetkililerinin sözleriyle anlatılacağı gibi, Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşlarını besleyememesi, devletin Suriye Osmanlılarının gözündeki prestiji için önemli bir tehdit oluşturmaktaydı. Cemal Paşa ve bürokratları, bu tehdidi ortadan kaldırmak için mümkün olan bütün önlemleri alarak devletin kıtlığın etkisini azaltmak için yaptığı düzenlemelere uymayanlara ağır cezalar getirdi. 1916'nın başında Cemal Paşa, Suriye'deki gıda arzının endişe verici durumunu ele almak için bir dizi önleme başvurdu. Birincisi, tahıllar için üst fiyat ve ordu kaynaklarından vilayet başkentlerine, trenle ya da başka yollarla, hangi koşullar altında olursa olsun ulaştırılmasını emrettiği günlük tahıl miktarı belirledi. Üst fiyat limilerini aşan veya istifçilik yapanlara ise ağır cezalar vermeye karar verdi. Ayrıca, Beyrut, Halep, Lübnan, Kudüs ve Şam vali ve mutasarrıflarını kıtlığı tartışmak için buluşmaya davet etti. Avusturya'nın Şam Konsolosu'na göre, Cemal Paşa'nın enerjik müdahalesinin yerel halk üzerinde sakinleştirici bir etkisi olmuştu.⁴⁵

Daha önce de belirtildiği gibi, ulaşım problemleri ve kâğıt paraların devalüasyonu, Suriye'nin ekonomik hayatındaki düzensizliği daha da artıran tahıl spekülasyonuna yol açtı. 1915 yılının sonunda, Cemal Paşa, spekülasyonu ve tahılın Doğu Akdeniz'deki İtilaf filosuna ulaştırılması ihtimalini durdurmak amacıyla konulan, vilayetler arasındaki tahıl ticaretine ilişkin yasağı kaldırdı. Bu karar aynı yılın başında yürürlüğe girmişti.

44 Schilcher, "The Famine of 1915-18," s. 254.

45 HHSStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 11 Ocak 1916.

Bu, Osmanlı makamları tarafından kriz zamanlarında spekülasyonları durdurmak için başvurulmuş yaygın bir tedbirdir.⁴⁶ Ancak, savaş sırasında bu önlem aslında tahıl fazlası olan bölgelerden kıtlık bölgelerine gıda transferini engelleyen spekülasyonculara katkıda bulundu.⁴⁷ Böylece, Cemal Paşa, tahılların ihracatını yasaklayan kararını geri çekmek ve serbest ticarete izin vermek zorunda kaldı. Bu hakkı ise özel girişimcilere verip demiryolu ordu için kullanıldığından, tahılları kendi araçlarıyla aktarmalarını istedi.⁴⁸ Ancak, tahıl ticaretinin serbest kalmasıyla birlikte, Şam halkı günlerce ekmeksiz kaldı. Sonuç olarak, Cemal bu kararından vazgeçip başka bir çözüme yöneldi. Tahıl ticaretinin sorumluluğunu bu kez hükûmet tarafından seçilen belirli kişilere devretti. Böylece, tahılların şehirlere akışını düzenleyebilecekti. Ayrıca ekmeğin karne ile dağıtılması ile ekmeğin tüketimini sınırlandı ve tahıl israfına neden olduğu gerekçesiyle pasta vs. için kullanılan kaliteli un üretimini yasakladı.⁴⁹

Aynı yıl, spekülasyonu önlemek için, hükûmet ilk olarak tahıl satışını kontrol altına almaya çalışarak tahılların doğrudan üreticilerden satın alınmasını yasakladı. Bu iş için bazı seçilmiş kişiler atandı. Bunlar tahılları satın alıp hükûmete devredecek, yüzde 6-10 arası bir kâr elde edeceklerdi.⁵⁰ Köylülerin ürünlerini başkalarına satması yasaklandı. Ancak, bu iyi niyetli önlem tamamen başarısız olarak daha fazla spekülasyona yol açmış olduğundan, birkaç ay sonra yasaklar kaldırılmak zorunda kalındı. Tahılların satışıyla ilgili taşımayla ilgili olanlar hariç tüm kısıtlamalar da kaldırıldı. Tüccarlar mallarını kendileri taşımak zorunda kaldı. Tüccarlar köylülerden tahıl alarak madeni parası olan

46 Schilcher, "The Famine of 1915-18," s. 236.

47 HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 15 Aralık 1915.

48 Örneğin, Beyrut ve Lübnan'daki nispeten yüksek tahıl fiyatları, bu şehirlere Havran'dan yapılan nakliyatı artırmıştır. Tüccarlar tahıl fiyatlarının yüksek olduğu şehirlere aktarmaya başlamıştır: HHStA, PA 38/366, Ranzî'den Burian'a, Şam, 15 Aralık 1915.

49 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 3 Mart 1916.

50 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 25 Eylül 1916.

insanlara satmış, bu da tüketicilerin kâğıt paralarını madeni para ile takas etmelerini gerektirmişti. Sonuç olarak kâğıt paranın değeri düşerken, madeni para kıtlığı ortaya çıktı.⁵¹ Ardından hükûmet yine ilk uygulamasına geri dönmek zorunda kaldı. Bu sistem değişikliği, tahılların fiyatında yüzde 50'lik bir artışa yol açmış olup istimval sisteminin devam etmesi, köylülerin üretimlerini durdurmalarına neden oldu.⁵²

Tahıl spekülasyonunu ve kâğıt paranın devalüasyonunu önleme ve ekonomiyi tekrar düzene koymak için aldığı önlemler yetersiz kalan Cemal, bu konuda en radikal tedbirleri almaya karar verdi. 24 Nisan 1917'de Suriye vilayetlerinin valileri ile yapılan görüşmeden sonra Cemal, *eş-Şark* gazetesine, 15 Mayıs 1917'den itibaren kâğıt paranın değerinin, altın para değerine eşit olacağını ve metal para ile kâğıt para arasındaki değer farkı sorununun giderileceğini belirtti.⁵³ Kur farkı devam ederse, Cemal Paşa, Osmanlı ve Deutsche Bank yöneticileri, büyük tüccarlar, yerel eşraf ve döviz alışverişinde bulunanlar arasından onda birini seçip Anadolu'da sürgüne gönderecekti. Cemal para birimi istikrar kazanana kadar her altıncı haftanın sonunda bu prosedürü tekrarlamakla tehdit etmekteydi. Duyuruda, bu önlemin fakirleri koruma amaçlı olduğu vurgulandı.⁵⁴

51 Büyük madeni para kıtlığına yanıt olarak, Şam belediyesi, *el-Muktebes* gazetesinde aşağıdaki bildiriye yayınlamıştır: Bozuk para alan tüm küçük satıcı, fırıncı, kasap, hamamcı, sebze satıcısı, yemek dükkanı, kafeterya, berber, bakkal vb. aldıkları paranın yarısını belediyeye getirerek karşılığında kâğıt para almaları gerekmektedir. TNA, FO 371/2768, Şam'ın *el-Muktebes* gazetesinden alıntı, "Perakendeciler ve bozuk para," tarihsiz.

52 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 20 Ekim 1916. Suriye vali yardımcısı, hem tahıl fiyatını artıracak hem de fiyatlardaki artış sebebiyle sahip oldukları tüm tahılı satacakları için köylüleri açlık sınırına sürükleyeceği gerekçesiyle tahılın serbest ticaretine karşı çıkmıştı: BOA, DH.ŞFR 517/47, Ahmed'den Talar'a, Şam, 10 Nisan 1332 (23 Nisan 1916).

53 HHStA, PA 38/370, Kiatkowski'den Czernin'e, Beyrut, 4 Mayıs 1917.

54 Duyurunun Almanca çevirisi için bkz. HHStA, PA 38/370, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 24 Nisan 1917.

Cemal'in uyarısına rağmen, kâğıt para biriminin değeri düşmeye devam etti ve beyanında ifade ettiği gibi, 21 eşraf ve tüccarı rastlantısal olarak seçerek sürgüne gönderdi. Yedi Müslüman, yedi Hristiyan ve yedi Yahudi olmak üzere, her dinden eşit sayıda tüccar seçerek⁵⁵ Adana'ya sürgüne gönderdi. Ancak, bu önlem kâğıt paranın değerinde herhangi bir artışa yol açmadı. Altı ay sonra, bu politika terk edilerek kâğıt para meselesi nedeniyle sürgün edilmiş olanların memleketlerine geri dönmesine izin verildi.⁵⁶ Cemal'in kararının yerel bürokratlar arasında eleştirildiğini de belirtmek gerekir. Kudüs Alman Konsolosu'nun bir raporuna göre, Suriye Valisi ve özel kalemi "bu çılgın sürgün politikası" ile ilişkilendirilmemek için aniden tatile çıktılar. Benzer şekilde, polis müdürü "sayısız çelişkili sürgün kararı" konusunda endişelenmeye başlamıştı.⁵⁷ Beyrut Valisi Azmi Bey de söz konusu karara itirazını Sadrazam Talat Paşa'ya bildirdi.⁵⁸

Gıda tedarikini iyileştirmeye yönelik bir başka girişimde de Cemal Paşa, orduda hizmetten muafiyet için *bedel-i askeri*

55 Tüccarların isimleri ve işleri şu şekildeydi: Müslümanlar: Said Kabbani, Tevfik Nevleti ve Selim Neclavi (hepsi koloni mahsulünde başlıca tüccarlar), Abdulvehhab Smadi ve Şefik Haşim (imalatçılar), Muhammed Nadar (değirmenci), Lütfi Hafız (eczacı); Hristiyanlar: Halil Kahla (önemli bir giysi tüccarı), Halil Verde (kumaş tüccarı), İskender Kabavat (merserize ürün tüccarı), Halil Karduss ve Corc İstifan (yerli ürün tüccarları), Halil Maatuk ve Corc Maatuk (pirinç tüccarları); Yahudiler: Tevfik Legnado ve Arslan Totah (bankacılar), Hamn Yedid (komisyoncu), Josef Abade ve Natan Katran (giysi tüccarı), Ezra Esetek ve Benjamin Şamaya (sarraf): HHStA, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 1 Haziran 1917. Alman rakamları bundan farklıydı; büyükelçi gelişigüzel bir şekilde dokuz Yahudi, altı Hristiyan ve üç Müslümanın seçildiğini rapor ediyordu: PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Kühlmann'dan Bethmann Hollweg'e, İstanbul, 23 Mayıs 1917.

56 HHStA, PA 38/370, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 24 Ekim 1917; BOA, DH. ŞFR 572/52, Cemal'den Talat'a, Şam, 27 Teşrin-i Sani 1333 (27 Kasım 1917).

57 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Kühlmann'dan Bethmann Hollweg'e, İstanbul, 23 Mayıs 1917.

58 BOA, DH.ŞFR 557/56, Azmi'den Talat'a, Beyrut, 18 Haziran 1333 (18 Haziran 1917).

ödeyenlerden para yerine gıda maddeleri talep etti.⁵⁹ Bu tür bireylerden 4.000 kilogram buğday veya 4.250 kilogram arpa veya belirli miktarda patates, mısır, mercimek, bezelye veya darı olarak ödemeleri istendi.⁶⁰ Ayrıca askerlikten muaf olmak isteyenler bu ürünleri önceden belirlenmiş alanlara taşımak zorundaydı. Bu politika, bu tarımsal ürünlere olan talebin hızla artmasına neden olmuş ve sonuç olarak, bu ürünlerin fiyatları çarpıcı bir şekilde artırmıştı; örneğin, bir çift (33 kilogram) buğday, haftada 105 kuruştan 140 kuruşa yükselerek ekmeğin fiyatı fakirler için çok pahalı bir seviyeye –okka (1.2 kg'a eşittir) başına 20 kuruştan 32 kuruşa kadar– çıkmıştır. Bununla birlikte, bu önlemle, bölgenin gıda ihtiyacı bir ay boyunca güvence altına alındı.⁶¹

Gıda tedarik sisteminin bozulması, hükûmeti ilerleyen zamanlarda tedbirlerini daha da radikallemeye zorladı. Şam'daki fırınların un kıtlığı nedeniyle kapanmasının ardından, Osmanlı makamları şehri kısmen tahliye etmeye karar verdi. Bu amaçla, hükûmetin günlük yardımlarıyla beslenen askerî ve sivil yetkililer ailelerini şehirden göndermeye başladı. Bu sürece önderlik etmek için Suriye Valisi ailesini şehir dışına gönderdi. Ondan sonra birçok yetkili ailelerini, İstanbul ilk tercih olmak üzere, Anadolu'daki farklı yerlere gönderdiler. Hükûmet ayrıca 60.000 kişi olan yerli olmayan halkın tamamını da gıda krizini hafifletmek için Şam dışına göndermeyi planladı. Son çare olarak, ordunun ihtiyaçları için Anadolu'dan getirilen tahılların dağıtılmasına karar verildi.⁶²

59 Osmanlı İmparatorluğu'nda, askerlik hizmeti yükümlülüğü olanlar, bir miktar para ödemek suretiyle bu hizmetten muaf olabiliyordu.

60 HHStA, PA 38/370, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 2 Mart 1917.

Hükûmetin *Journale de Beyrouth*'taki duyurusu şu şekildeydi:

Muafiyet vergisi ödemesiyle askerlik hizmetinden muaf tutulanlar, bu tarihten itibaren bir ay içinde askerî yetkililere, şunlardan herhangi birini getirdikleri takdirde, askerlik hizmetinden bir yıl daha muaf tutulabilirler: 4.000 kilo buğday, 4.550 kg. arpa, 4.000 kg. patates, 5.150 kg. mercimek, 3.200 kg. kuru bezelye, 3.320 kg. bulgur, 4.300 kg. karabuğday, 8.000 kg. bersi: PA-AA, Türkiye 177, Bd. 15, The Near East, Kahire, 18 Mayıs 1917.

61 HHStA, PA 38/370, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 2 Mart 1917.

62 HHStA, PA 38/371, Ranzî'den Czernin'e, Şam, 16 Nisan 1918.

Hükûmet ayrıca Şam'daki yoksullara yardım etmek için kent-
tin varlıklı sakinlerine "Gönüllü Yoksulluk Vergisi" (*freiwillige
armensteuer*) adı verilen bir vergi de getirdi. Bu uygulama, mev-
cut yasalara aykırı olmasına rağmen, parlamento onayı olmadan
uygulamaya konuldu. Şam Alman Konsolosu'na göre, bu vergi-
lerin toplanmasında ise kayırmacılık önemli bir sorun olarak gö-
zükmekteydi. Suriye'deki en zengin birey, Mebus Abdurrahman
el-Yusuf Paşa 3.500 lira öderken, Almanya'nın fahri dragomanı
olarak çalışan Hristiyan tüccar 5.000 lira ödemek zorunda kaldı.
Bu uygulamalar, modern Türk tarihinin Cumhuriyet döneminde
getirilen sözde Varlık Vergisi'nin eşitsizliklerini akla getirmektedir.⁶³ Bu vergiyi ödemekle yükümlü olanlar, bu keyfi istisnaları
hükûmetin korkusundan kabullenmek zorunda kaldılar.⁶⁴ Ben-
zer şekilde, hükûmet Şam, Beyrut ve Halep'teki yoksullara yiye-
cek sağlamak için hisse senedi de satmaktaydı.⁶⁵

Birinci Dünya Savaşı'ndaki en ilginç olaylardan biri, Lübnan'da açlık çekenlere deniz yoluyla yapılan dış yardım süreci olmuştur. Lübnan'daki durumun bozulmasına karşılık olarak Papa-
lık⁶⁶ ve Amerikan hükûmeti Lübnanlılara yardım etmek için
Osmanlı hükûmetine başvurdu. Yardım kuruluşları bu yardımla-
rın dağıtılmasını kendileri organize etmek istiyorlardı. Bölgedeki
Osmanlı makamlarının ve Cemal Paşa'nın Lübnan'a dış yardım
konusundaki değerlendirmeleri, güçlü devlet tasavvurunun zi-
hinlerindeki merkezîyetini açıkça ortaya koymaktadır. Başlangıç-
ta, Osmanlı hükûmeti, Amerikan hükûmetinin, insani yardımı
organize etmesinin Amerikan misyonerlerinin Osmanlı toprak-
larına yeniden girmesini sağlayacağı ve aynı zamanda Amerikan
propagandasına yol açacağı gerekçesiyle Amerikan hükûmetinin

63 Varlık Vergisi'ne dair bir çalışma için bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türk-
leştirme Politikaları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000).

64 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Ziemke'den Hertling'e, Şam, 12 Nisan 1918.

65 BOA, DH. ŞFR 580/51, Tahsin'den Talat'a, Şam, 21 Mart 1334 (21 Mart 1918).

66 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 14, Bernstoff'tan Bethmann-Hollweg'e, 15 Şubat 1917.

yardım teklifini reddetmiş olsa da⁶⁷ daha sonra, Lübnan'daki durumun ciddiyeti onları bu teklifi kabul etmeye zorladı.

Bundan sonra, Osmanlı belgelerine göre, bölgedeki bütün Osmanlı yetkilileri, Lübnanlıları aklıktan kurtarmak için Amerikan yardımını destekledi.⁶⁸ Ancak gıda dağıtımının organizasyonu meselesi, Osmanlı yetkilileri arasında anlaşmazlıklara neden olmaya devam etti. Cemal'in yönetimi altındaki yetkililer, Amerikan'ın yardımının savaşın başlamasından sonra büyük ölçüde kontrol altında tutulmuş olan Amerikan misyonerleri için bir propaganda fırsatına dönüştürülmesinden endişe duymaktaydı. Bu bağlamda hem Beyrut Valisi Azmi Bey hem de Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey, Osmanlı hükûmetinin, Amerikan hükûmetinin gönderdiği tahılı satın alması gerektiğinde ve böylece tahılların Osmanlı tarafından dağıtılmış olarak görüleceğinde mutabıktılar. Gerekirse, tahılı dağıtma süreci Türklerden ve Amerikalılardan oluşan bir ortak komisyon tarafından denetlenebilirdi.⁶⁹ Eğer Amerikalılar Türk yetkililerin katılımını kabul etmezlerse, Azmi Bey'e göre bu, Lübnan'daki nüfuzlarının yeniden inşasını amaçladıklarını göstermekte olup bu nedenle taleplerinin reddedilmesi gerektiği anlamına gelmekteydi.⁷⁰ Ali Münif Bey de bu konuda onunla hemfikir; Amerikan propagandası korkusuyla Amerikan yardımının reddedilmesini tavsiye etmekteydi.⁷¹ Başka bir raporda Azmi Bey, Amerikalılara Lübnan'da yiyecek

67 BOA, DH. ŞFR 540/105, Ali Münif'ten Talat'a, Beyrut, 7 Kanun-ı Evvel 1332 (20 Aralık 1916).

68 Osmanlı otoritelerinin meseleye dair görüşlerinin bir özeti için bkz. BOA, DH.ŞFR 538/29, Azmi'den Talat'a, Nasıra, 10 Teşrin-i Sani 1332 (24 Kasım 1916).

69 BOA, DH. ŞFR 538/29, Azmi'den Talat'a, Dera, 5 Teşrin-i Sani 1332 (19 Kasım 1916); BOA, DH.ŞFR 540/105, Ali Münif'ten Talat'a, Beyrut, 7 Kanun-ı Evvel 1332 (20 Aralık 1916).

70 BOA, DH. ŞFR 538/29, Azmi'den Talat'a, Der'a, 5 Teşrin-i Sani 1332 (19 Kasım 1916).

71 BOA, DH. ŞFR 540/105, Ali Münif'ten Talat'a, Beyrut, 7 Kanun-ı Evvel 1332 (20 Aralık 1916); BOA, DH.ŞFR 542/3, Azmi'den Talat'a, Beyrut, 20 Kanun-ı Evvel 1332 (2 Ocak 1917).

dağıtma izni vermeye, Lübnanlılara Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşlarının ihtiyaçlarını karşılama konusunda beceriksiz olduğunu hissettireceği ve aynı zamanda halk arasında Amerikan etkisini artıracak gerekçeyle şiddetle karşı çıkmaktaydı. Bu nedenle, Amerikan yardımının hiçbir koşulda kabul edilmemesi gerektiğini ve Lübnan için gıda tedariki meselesinin Hama'dan daha fazla tahıl alımı ile çözülmesi gerektiğini savunmaktaydı.⁷²

Ancak tüm bu çekincelere rağmen, hatıratında açıkladığı üzere, Cemal Paşa, Enver Paşa aracılığıyla İstanbul Amerikan büyükelçisine, Amerikan yardımını koşulsuz olarak kabul etmeye hazır olduğunu belirten bir mektup gönderdi.⁷³ Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin belgelerinden anlaşıldığı üzere, ABD'den yola çıkan hayvan yüklü Ceasar adlı bir gemi de Beyrut'a yolculuğa başladı.⁷⁴ Tahılların Suriye'nin yoksullarına "bila tefriku cins u mezheb" [mezheb ve etnisite ayırt etmeksizin] dağıtılması için Hilal-i Ahmer ve Amerikan Kızıl Haçı üyelerinden oluşan ortak bir komisyon kuruldu.⁷⁵ Ancak, Suriye kıyılarındaki İtilaf filosundan güvenli geçiş hakkının alınamaması bu çabaların sonuçsuz kalmasına neden oldu.⁷⁶

Kıtlığın Suriye'deki Toplumsal Etkisi ve Halkın Tepkisi

... Her gittiğim yerde bana mutlak sefalet manzaralarını gösterip ağlıyorlar. Şam'da beni bir saat eski dar sokaklarda dolaştırdıktan

72 BOA, DH. ŞFR 542/3, Azmi'den Talar'a, Beyrut, 20 Kanun-ı Evvel 1332 (2 Ocak 1917).

73 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 219.

74 Kızılay Arşivi, 94/129, Hariciye Nezareti müsteşarından Hilal-i Ahmer Cemiyeti başkan vekiline, 27 Kanun-ı Evvel 1332 (9 Ocak 1917).

75 Kızılay Arşivi, 94/127, Hariciye Nezareti müsteşarından Hilal-i Ahmer Cemiyeti başkan yardımcısına, 22 Kanun-ı Evvel 1332 (4 Ocak 1917).

76 Bunun ardından Lübnan Osmanlı Hilal-i Ahmer Müdürü'ne, Suriye'nin diğer şehirlerinden tahıl alıp Lübnan'a nakletme görevi verildi; Kızılay Arşivi, 71/78, Hilal-i Ahmer Cemiyeti merkez ofisine imzasız, 6 Mart 1333 (6 Mart 1917). Ancak, Osmanlı hükûmetinin önceki girişimleri gibi, nakliye sürecinde yaşanan problemler sebebiyle, Lübnanlılar kıtlıktan korunamamıştır.

sonra götürdükleri bir yerde kadın, erkek söylediler, söylediler ve birdenbire çok metin görünen bir erkek başını kollarının arasına alarak yüksek sesle ağlamaya başladı. Bu hep böyle!...⁷⁷

Suriye'deki kıtlığın toplumsal etkisi, Suriyelilerin Osmanlı idaresinin sonuna doğru hükûmete karşı değişen tutumlarının arkasındaki nedenleri ortaya koymaktadır. Öte yandan, Cemal'in demir yumruğuyla uygulanan yeni idarenin niteliği ve toplumsal etkileri de kıtlığın doğrudan sonuçları ile salgın hastalıklar ve enflasyon gibi neden olduğu diğer sorunlarla birlikte analiz edildiğinde daha iyi gözlenebilir. Bu bölüm ilk kent nüfusunun kıtlığa tepkisi üzerine yoğunlaşacaktır. Daha sonra tarımsal üreticilerin durumu ve bunların Cemal Paşa'nın baskılarına tepkileri analiz edilecektir. Bir sonraki başlıkta ise, kıtlığın en önemli sonucu olan salgın hastalıklar incelenecektir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, kıtlığın etkileri 1916'nın başında kritik bir hale geldi. Bu noktada açlık, Şam'da çocuklu kadınların, Suriye'deki en korkutucu adam olan Cemal Paşa'nın karargâhı önünde "bize ekmek verin, açlıktan ölüyoruz" diye bağırarak gösteri düzenlemelerine varacak kadar şiddetli bir seviyeye ulaştı. Avusturya Konsolosluğu, açlığın sorumluluğunu, Şamlı kadınların gösterilerinden hemen sonra Cemal Paşa tarafından derhal görevden alınan belediye başkanının tahıl spekülasyonu yapmasına bağlamaktadır.⁷⁸ Durum diğer illerde de benzerdi. Mart 1916'da, savaşın başında tarımsal üretim bakımından en verimli bölge olan Halep'te Vali Mustafa Abdülhalık Bey, vilayetin bütün kazalarının açlıktan feryat ettiklerinden şikâyet ederek gıda tedariki yetersiz kalırsa, açlıktan ölmemeleri için âşardan toplanan kaynakları nüfusa dağıtmak zorunda kalacağını eklemekteydi.⁷⁹

77 Halide Edib'den Cavid Bey'e, Beyrut, 1 Mart 1917, Murat Bardakçı (ed.), *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* içinde, s. 151.

78 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 11 Ocak 1916.

79 BOA, DH.ŞFR 514/80, Mustafa'dan Talar'a, Halep, 13 Mart 1332 (26 Mart 1916).

Temmuz 1916'da, Beyrut Amerikan Konsolosu şehrin sokaklarının “açlıktan ölmek üzere olan kadın ve çocuklarla dolu” olduğunu rapor ederek “ilk akşam yürüyüşlerimde sık sık çukurlarda uzanmış halde ölümler görüyordum” der. Şam “Belediye başkanı, savaşın başından beri, şehir nüfusunun dörtte birinin yok olduğunu iddia ederken,” emniyet müdürü, Minneapolis'ten Protestan bir papaza, 1916-1917 kışında, her gün 70 ölüm haberi aldığını söylemekteydi. Benzer şekilde, Şam Amerikan Konsolosu, “açlık ve kıtlığın her yerde” olduğunu; “erkeklerin ya askerî hizmet altında ya da gizlenmekte, kadın ve çocukların ise dilencililiğe düştüklerini” bildiriyordu.⁸⁰

Nüfusun içinde bulunduğu koşullar savaşın sonuna doğru muazzam bir şekilde kötüleşti. Suriye'deki bir Alman askerî yetkilisi olan Humann'a göre, Suriye sokaklarındaki durum o kadar perişandı ki, Şam, Trablus, Beyrut ve Halep'teki çocuk ve dilenci cesetlerinin görülmesi gündelik bir olay halini almıştı.⁸¹ Bir Alman raporuna göre, 1918'in ilk çeyreğinde korkunç açlığın bir sonucu olarak, insanlar yamyamlığa başvurmaya başladı. Aynı yılın şubat ayında, Suriye Trablus'ta, 5-8 yaş arası bazı çocuklar kaybolmaya başlamış, aileleri onları bulmakta başarısız olmuştu. Kayıp bir çocuğun ceketi başka bir çocukta keşfedildikten sonra, polis kayıp çocukların gizemini çözmeyi başardı. Pişirilmiş kemikleri ve kafaları, Lübnanlı iki Maruni kadının evindeki bir kuyuda bulunmuştu. Kadınlar açlık sebebiyle çocukları öldürmüş, pişirmiş ve yemişti. Kadınlar yakalandığında bir çocuğun başı hala mutfaktaydı.⁸²

Çocukların cesetlerini kendi gözleriyle gören Trablusşam'daki bir Alman yetkilisi olan Hoffman'a göre, kadınlar, polise, açlıktan kaçınmak için çocukları yediklerini açıkladı. Fiziksel görünüşleri de iddialarını doğrulamaktaydı. Açlık dereceleri öylesine korkunçtu ki, insanlar ölü sokak köpeklerini de yemeye başladı. İddiaya göre, Trablus'a 4 kilometre uzaklıktaki Kalmoun adlı bir

80 Thompson, *Colonial Citizens*, s. 20.

81 BA-MA, RM 5/2323, Halep, 22 Nisan 1918.

82 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, AA'dan İstanbul Alman büyükelçisine, 2 Mart 1918.

köyde bir kadın ölü çocuklarını pişirip yemişti.⁸³ Bundan sonra Beyrut Valisi Azmi Bey, Trablus'taki aç nüfusa dağıtılmak üzere 5.000 lira gönderdi.⁸⁴ Benzer şekilde, Alman hükûmeti, propaganda fonundan açlıktan ölmek üzere olan insanlar için harcanması amacıyla 10.000 mark tahsis etti.⁸⁵

Yoksulluktaki artış, Suriye kentlerinde fuhuşta artışa da yol açtı. Filistin'de bir Osmanlı askeri olan İhsan Tercüman'ın sözlerine göre, hayat kadınlarının çoğu hayatta kalmak için fuhuş yapmak zorunda kalıp eğer maddî bir zorunluluk olmasa bu tür işlerde yer almayacaklardı.⁸⁶

Osmanlı otoritelerinin ordu için tahıla el koyma yöntemindeki acımasızlık, kent sakinlerinin ve Bedevi kabilelerinin hükûmete karşı tutumlarını da olumsuz yönde etkilemekteydi. Avusturya Kudüs Konsolosu'na göre, savaşın ilk aylarında bile Osmanlı hükûmetinin istimval politikası yalnızca yerel halk arasında prestijinin zayıflamasına katkıda bulunmuştu.⁸⁷ Savaşın izleyen ayları hükûmet ve Araplar arasında ilişkilerin iyileşmesine vesile olmadı. Eylül 1916'da Vali Tahsin Bey, tahıl ve diğer istimvaller için icra edilen gaddarlıkların, Suriye kamuoyunu tamamen Osmanlı hükûmetinin aleyhine döndürdüğünü belirtmektedir.⁸⁸ Savaşın sonuna doğru, köylüler tahıllarını hükûmet yetkililerinden saklamaya başladı. Buna karşılık, hükûmet tarım ürünlerindeki vergileri artırarak istimvaldeki keyfiliklerin artmasına katkıda bulundu.⁸⁹

83 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Humann'dan Beyrut Alman Konsolosluğu'na, Trablusşam, 19 Şubat 1918. Halep'teki bir başka Alman yetkili olan Humann, Hoffman'ın raporunu doğrulayan benzer ifadelerde bulunmuştur. Ayrıntılar için bkz. BA-MA, RM 5/23 23, Humann'dan Bahriye Kuvvetleri Şefi'ne, Halep, 22 Nisan 1918.

84 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, Mutius'tan Hertling'e, Beyrut, 1 Mart 1918.

85 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 17, AA'dan İstanbul Alman büyükelçisine, 2 Mart 1918.

86 Tamari, *Year of the Locust*, 29 Nisan 1915, s. 114.

87 HHStA, PA 1 2/209, Pallavicini'den Burian'a, İstanbul, 15 Temmuz 1915.

88 BOA, DH. ŞFR 533/36, Tahsin'den Talar'a, Şam, 12 Eylül 1332 (25 Eylül 1916).

89 BOA, DH. ŞFR 570/103, Bedri'den Talar'a, Halep, 7 Teşrin-i Sani 1333 (7 Kasım 1917).

Bu anlamda, tahıl piyasasında kâğıt para dolaşımındaki ısrar ve jandarmanın acımasızlığı ve yasadışı yöntemleri yerel halk arasında, özellikle Bedevi tahıl üreticileri arasında büyük rahatsızlık yarattı.⁹⁰ Ekim 1916'da, hükûmetin tahıllarına kâğıt parayla ödeme yapması ve üstleniciler adına bu bedevilerin tahıllarını toplayan bazı disiplinsiz jandarma birliklerinin saldırıları üzerine, Havran Bedevileri hükûmete isyan ettiler. Hicaz Demiryolu istasyonlarına saldırıp orada güvenliği sağlayan jandarmaları öldürerek tahıl dükkanlarını yağmalayarak telgraf hatlarını kestiler. İsyancılar, Ruvala, Huveytat ve Beni Sahr kabilelerinin üyeleri, Havran'daki beş köyün sakinleri ve aralarında yaşayan ordu firarleriydi.⁹¹

Vali Tahsin Bey'in sözlerine göre, hareketin siyasi bir güdüsü yoktu,⁹² ancak Cemal Paşa isyanın Şerif Hüseyin'in Suriye'deki destekçileri tarafından Şerif hareketini yaymaya çalışırlarken kışkırtıldığını iddia etmekteydi. Hatıratında, Tahsin Bey'i bölgenin gerçeklerinden habersiz olduğu ve bu nedenle de olayların arkasındaki nedenleri yanlış anlayarak sorumluları ülke içinde aradığı için kınamaktadır.⁹³ Avusturya ve Almanya konsolosları da Tah-

90 Mayıs 1918'de, Lübnan Jandarma alayı kumandan vekili Şevket Efendi, ordu stoklarından 8.000 kilogramlık tahıl satmış olduğu için askerî mahkemeye çıkarılmıştır: BOA, DH-ŞFR 584/79, İsmail Hakkı'dan Dâhiliye Nezareti'ne, Beyrut, 16 Mayıs 1918.

91 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 9 Ekim 1916; HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 1 Kasım 1916; BOA, DH.ŞFR 533/84, Tahsin'den Talat'a, Şam; 17 Eylül 1332 (30 Eylül 1916); BOA, DH.ŞFR 533/163, Tahsin'den Talat'a, Şam, 13 Eylül 1332 (26 Eylül 1916).

92 Vali Tahsin Bey, jandarmaların Bedevilere karşı zulümleri ve düşük-rütbeli yetkililerin isyan eden halkın hasadından alınan verginin hesaplanmasına dair kuralları göz ardı etmeleri ile ilgili pek çok haber aldığını rapor ediyordu. Kendisi, sorumlu jandarma ve yetkililerin cezalandırılması ve huzurun kalıcı olarak tesis edilebilmesi için Havran'a güçlü bir mutasarrıfın atanması emrini vermişti: BOA, DH.EUM 4.Şb 7/73, Tahsin'den Talat'a, 29 Eylül 1916 (11 Ekim 1916); BOA, DH.ŞFR 533/102, Tahsin'den Talat'a, Şam, 17 Eylül 1332 (30 Eylül 1916); BOA, DH.ŞFR 533/63, Tahsin'den Talat'a, Şam, 13 Eylül 1332 (26 Eylül 1916).

93 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 217.

sin Bey'inkine benzer düşüncelere sahiptir.⁹⁴ Bu açıdan, büyük ölçüde hükûmetin kontrolü dışında yer alan Dürzilerin, tarım ürünlerini serbestçe satmalarına izin veren ayrıcalıklarından dolayı bu isyana katılmadıklarından bahsetmek yerinde olur.⁹⁵

Cakim, Tuy ve Enhal köylerinin yakınında İsyancı Bedeviler ile hükûmet birlikleri arasında vuku bulan küçük çaplı bir çatışmanın ardından isyan bastırılmış ve bölge sükûnete kavuşmuştur.⁹⁶ Bu sırada, Vali Tahsin Bey'in ifadesiyle, köylülere karşı suç işlemiş olan bazı disiplinsiz jandarma birlikleri, Bedevilerin intikam almalarından korkarak görevlerini bırakıp kaçmışlardı.⁹⁷ Ardından ordu birlikleri tarafından yakalanarak yargılanmak için Şam'a gönderildiler. Ayrıca, isyandaki sorumlulukları nedeniyle, Havran'daki üç nahiyenin idarecileri de aynı amaçla Şam'a getirildi. Sorumlu jandarmalar Divan-ı Harb'e verildi.⁹⁸ Asi gruplara gelince, bedevilerin çöle kaçması nedeniyle hükûmet yalnızca bazı köylülere tutuklamayı başarabildi. Bunlardan bazıları idam cezasına çarptırılırken, bazılarının ise hapis cezası verildi.⁹⁹ Olaydan sonra, isyancı kabilelerin şeyhleri arasında bulunan 50-60 kişi, barış için Suriye Valisi'ne gelerek toplantıda, isyanın tahıl satın alımlarında kâğıt para ödenmesinden dolayı patlak verdiğini açıkladılar.¹⁰⁰ Olayın meydana geldiği yer Medine'nin kuzeyine doğru yayılma potansiyeli taşıması ve bu mevkinin Medine ile

94 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 9 Ekim 1916; PA-AA, Türkiye 165, Bd. 40, Löytvet'ten Bethmann-Hollweg'e, Şam, 12 Ekim 1916.

95 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 1 Kasım 1916; BOA, DH. ŞFR 533/84, Tahsin'den Talat'a, Şam, 13 Eylül 1332 (26 Eylül 1916).

96 BOA, DH. ŞFR 533/19, Tahsin'den Talat'a, Şam, 24 Eylül 1332 (7 Ekim 1916). Bu çatışmalarda 140 isyancı öldürülmüş, 50'den fazlası ise yaralanmıştır: BOA, DH.ŞFR 534/74, Tahsin'den Talat'a, Dera, 24 Eylül 1332 (7 Ekim 1916).

97 BOA, DH. ŞFR 533/102, Tahsin'den Talat'a, Şam, 17 Eylül 1332 (30 Eylül 1916).

98 BOA, DH. ŞFR 533/19, Tahsin'den Talat'a, Şam, 24 Eylül 1332 (7 Ekim 1916).

99 HHStA, PA 38/369, Ranzî'den Burian'a, Şam, 1 Kasım 1916.

100 BOA, DH.EUM 4.Şb 7/73, Tahsin'den Talat'a, 29 Eylül 1916 (11 Ekim 1916).

Şam arasındaki bağlantıyı kesmek suretiyle Şerif'in hareketine katkıda bulunma ihtimali olmasından dolayı, isyanın bastırılması, Osmanlı hükûmeti için hayati bir öneme sahipti.¹⁰¹

Kıtlık, Salgın Hastalıklar ve Bunlarla Mücadele

Salgın hastalıkların yayılmasındaki büyük artış, kıtlığın travmatik toplumsal etkisini artırmıştır. Savaş boyunca Suriye'deki çeşitli ilçelerde tifüs, kolera, tifo ve sıtma gibi çeşitli hastalıklar ortaya çıkmış ve yetersiz beslenme sebebiyle yayılmaları kolaylaşmıştı. Açlığa ek olarak, hastalara bakabilecek hekim ve hemşirelerin sayısındaki azalma, bu hastalıkların yayılmasının bir başka sebebiydi. Savaştan önce Suriye'de yaşayan tıbbî hizmet sağlayıcıların çoğu, İtilaf Devletleri'nin vatandaşlarıydı ve bu nedenle savaşın başında sınır dışı edilmişlerdi. Ek olarak, Osmanlı hekimlerinin çoğu da askerlik görevine çağırılmıştı. Diğerlerinin ise büyük çoğunluğu 1915 tifüs salgınına yenik düşmüşlerdi. Bu nedenle, sivil nüfusa bakabilecek hekim sayısı o kadar çarpıcı bir şekilde azalmıştı ki, Yafa'da 40.000 kent sakini için sadece dört doktor, Kudüs'te ise 80.000 insan için 6-8 kişi vardı. Savaştan önce ise her kasabaya 20 ilâ 30 arasında sivil doktor düşmekteydi.¹⁰² Bu doktor eksikliği sebebiyle, 1916 yılında, salgınlarla başa çıkmaya yardımcı olmaları için 45 yaşından büyük 14 doktor askere alınmıştı.¹⁰³

İlk salgın, 1915 Nisan'ında Şam'da yaşanan bir tifüs salgını olmuştur. Tifüsün yayılmasına katkıda bulunan, askerler arasında yaşanan bit istilası, bu salgına eşlik etti. Suriye kentlerindeki

101 HHStA, PA 38/369, Ranzi'den Burian'a, Şam, 9 Ekim 1916.

102 PA-AA, Türki 195, Bd. 10, Ruppin'den AA'ya, 3 Kasım 1916.

103 ATASE Arşivi, Kls. 3253, Ds. 7, Fih. 8, 8-2, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde. Osmanlı Hilal-i Ahmer belgeleri, savaşın patlak vermesiyle başlayan, ciddi bir hemşire kıtlığına işaret etmektedir. Şubat 1917'de, Dördüncü Ordu Kumandanlığı, Kuzey Suriye'deki hastaneler için işçi bulmak amacıyla Hilal-i Ahmer'den gazetelere iş ilanı koymasını istemiştir: Kızılay Arşivi, 714/67, Cemal'den Hilal-i Ahmer Cemiyeti başkan yardımcısına, 2 Şubat 1332 (15 Şubat 1917).

birlikler arasında tifüs ve bit yayılmasından korkan Cemal Paşa, salgına karşı savaşmak için Alman profesörü Mühlens'i¹⁰⁴ görevlendirdi.¹⁰⁵ Mühlens, Suriye'nin şehir ve kasabalarında hijyeni iyileştirmek için bazı talimatlar hazırlayarak, salgının ortaya çıkmasını ve yayılmasını önlemek için bataklık alanların kurumasını tavsiye etti. Aynı şekilde, Alman profesör, şehirlere su tesisatı yapılmasını tavsiye etmekteydi. Salgınlara karşı sunduğu en radikal tedbir, bir kolera salgınının kaynağı olan Afule kasabasını yakma önerisiydi.¹⁰⁶ Halep'te, 1915 Haziran'ının sonunda, yerel halkın faydalanması amacıyla, bulaşıcı hastalıklar için bir klinik oluşturularak salgının seyrini yakından takip etmek için haftada iki kez buluşacak bir sağlık komisyonu görevlendirildi.¹⁰⁷ Bütün bu talimatlara titizlikle uyularak sokaklar ve su kanalları temizlenerek sokak satıcıları tarafından satılan gıda maddeleri için önemli sağlık düzenlemeleri getirildi. Bazı kasabalarda, hayvan kesimi için mezbahalar kuruldu. Ayrıca tüm garnizonlarda acil sağlık hizmetleri birimi kurularak, tüm şehir hastanelerinde, bitlerin giderilmesi için özel odalar oluşturuldu.¹⁰⁸ Hayfa'daki Alman kolonisinden bir mühendis olan Dr. Gottlieb Schumacher tarafından, Ayintel'deki su kaynağı kullanılarak Hayfa'da Dördüncü Ordu bütçesinden 15 bin liraya mal olan bir su şebekesi inşa edildi.¹⁰⁹ Cemal Paşa'nın emriyle Afule'nin yakılması işlemi

104 Prof. Mühlens Dördüncü Ordu'nun salgınlarla mücadelesi için sağlık danışmanı olarak atanmıştı: Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 141.

105 BA-MA, RM 40/678, 16 Nisan 1916; HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Berchtold'a, Şam, 23 Mayıs 1915.

106 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 141.

107 ATASE Arşivi, Kls. 3243, Ds. 2, Fih. 1, Ali Galib'den (Dördüncü Ordu Sağlık Müdürü) Osmanlı Karargâhına, 29 Haziran 1915, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

108 BA-MA, RM 40/678, 16 Nisan 1916; HHStA, PA 38/366, Ranzi'den Berchtold'a, Şam, 23 Mayıs 1915.

109 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 235; Kayah, "Wartime Regional and Imperial Integration," s. 301; Watzinger, *Theodor Wiegand: ein Deutscher Archaeologe 1864-1936*, (Münih: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1944), s. 289.

gerçekleştirildi.¹¹⁰ 1915 Haziran ayı sonunda halk arasında tifüs vakalarının artması üzerine Kudüs'te belediye hastanesi boşaltılarak salgın hastalıkların tedavisi için tahsis edildi. Kudüs şehri dokuz bölgeye ayrılarak ordu tarafından her bölgeye iki doktor atandı. Kudüs'teki tüm insanlar tıbbî muayeneden geçti, her bir ev incelenerek kükürtle dezenfekte edildi. Enfekte kişiler için 11 gün boyunca karantina uygulandı. Bu önlemler sonucunda hastalık kontrol altına alınabildi.¹¹¹

Anadolu'dan Ermeni mültecilerin gelmesi üzerine Cemal, salgın hastalıkların yayılmasını önlemek için sıkı önlemler aldı. 2 Eylül 1915'te Halep'teki Lojistik Destek Ordu Komutanlığı'na, mültecilerin ve diğer yolcuların -asker ve sivil- nihai varış yerlerine devam etmelerine izin vermeden önce tren istasyonlarında incelenmelerini ve hasta bulunanların tedavi edilmelerini talep eden bir emir gönderdi.¹¹² Bu işe iki Ermeni doktor, Hachik Bogosyan ve Toros Ovacıkyan atandı.¹¹³ Aralık 1915'te, Kuzey Suriye'de bir tifüs salgını ortaya çıktı,¹¹⁴ Aralık ayı boyunca, Halep'te her gün yaklaşık 500 kişi tifüsten öldü.¹¹⁵ Bu hastalık, hem askerleri hem de sivil nüfusu derinden etkiledi. Hastalığın daha fazla yayılmasını önlemek için, Cemal, hastalıkla mücadele, karantina ve sivil ve askerlerin tedavisi için -biri İngiliz Konsolosluğu'ndan ele geçirilmiş,

110 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 141; Halep Komiserliği'ne gönderilen bir telgrafta, Cemal kendilerini salgınlara karşı alınan önlemleri sıkı bir şekilde uygulamaları konusunda uyarıyordu. Ayrıntılar için bkz. ATASE Arşivi, Kls. 3253, Ds. SA, Fib. 1-5, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

111 ATASE Arşivi, Kls. 3253, Ds. 2, Fih. 1-1 29 Haziran 1915, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

112 ATASE Arşivi, Kls. 3253, Ds. 2, Fih. 7; Ds. SA, Fih. 1-6; Ds. 6, Fih. 7-1, 2 Eylül 1915, Tetik, *a.g.e.*

113 ATASE Arşivi, Kls. 3253, Ds. 6, Fih. 7a, 2 Eylül 1915, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

114 Ekim 1915'te, Halep Alman Konsolosu ile yazışmasında, von Kress, bir mülteci akını sebebiyle askerler arasında tifüs salgınının yayılma olasılığından duyduğu endişeyi dile getiriyordu. Ayrıntılar için bkz. BA-MA, RM 40/678, 28 Ekim 1916.

115 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 10, Ruppin'den Dışişleri'ne, 3 Kasım 1916.

diğeri bir Fransız kurumu tarafından savaşın başlangıcında yapım aşamasında iken terk edilmiş- iki binada sağlık merkezleri kurdu.¹¹⁶ Halep'te el konulan Fransız Hastanesi boşaltılarak Ermeni hastalara tahsis edildi.¹¹⁷ Ayrıca 200 yatak kapasiteli bir izolasyon odası ve seyyar buhar ekipleri bulunan buhar evleri de kuruldu.¹¹⁸

Eş zamanlı olarak, Halep'teki yerel nüfusu enfeksiyondan korunmanın yolları hakkında bilgilendiren bir kampanya başlatıldı. Cemal, insanlara kendilerini enfeksiyondan nasıl koruyacaklarını öğreten Arapça ve Türkçe olarak hazırlanmış broşürler hazırlattı. Broşürler her eve dağıtılırken posterler kalabalık caddelere asıldı. Ayrıca camilerde, sinagoglarda ve kiliselerde broşürlerde ele alınan konular hakkında bilgi verildi. Doktorlar da dahil olmak üzere bu emirlere uymayanlar ağır şekilde cezalandırılacaklardı. Okullar bir sonraki duyuruya kadar kapatılacaktı. Hastalar "Fransız Hastanesi"nde ücretsiz tedavi görebilmekteydi. Doktor Altunyan'ın hastanesinde 3 mecdiye; 1 askerî hastanede 1 mecdiye ve belediye hastanesinde 10 kuruşa tedavi olabilmekteydiler.¹¹⁹

Cemal salgın hastalıklarla başa çıkabilmek için genel koordinatör olarak yine başka bir Alman doktor olan Dr. Karl Vayland'ı (?) atadı. Halep Valiliği tarafından kendisine 500 lira tahsis edilen Vayland, Halep şehrinin temizlik ve dezenfekte edilmesi işlemini organize ederek yukarıda belirtilen broşürlerde açıklanan hususların uygulanmasını denetliyordu. Ayrıca gerektiğinde zorlayıcı tedbirler kullanması ve hastaların şehir ve hastaneler arasında ulaşımını düzenlemesi de sorumlulukları arasındaydı. Kudüs gibi Halep şehri de bölgelere bölünmüş, altı bölgenin her

116 BOA, DH.ŞFR 501/106, Fuad'dan Talat'a, Halep, 4 Kanun-ı Evvel 1331 (17 Aralık 1915).

117 ATASE Arşivi, Kls. 3254, Ds. 1, Fih. 1-13, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

118 ATASE Arşivi, Kls. 2451, Ds. 219, Fih. 3-4, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde

119 ATASE Arşivi, Kls. 3254, Ds. 1, Fih. 1-13, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

birinde bir doktor ve komutan görevlendirilmişti. Ölüler sıhhi kurallara göre gömülecekti. Cemal'in kendisi de kurallara uyulup uyulmadığını görmek için mutfakları, yemek salonlarını ve kritik yatılı hastaları zaman zaman denetliyordu.¹²⁰

1916, Suriye vilayetleri için salgın yılı olarak kabul edilebilir. Dördüncü Ordu'nun istatistiklerine göre, o yıl salgın hastalıklar sebebiyle hastaneye yatırılan asker sayısı 15.130 olarak hesaplandı.¹²¹ Ocak 1916'da 685 ordu personeli bu tür hastalıklardan ölmüştü.¹²² Mart 1916'da, 2.417 tifo vakasının 532'si; 381 dizanteri olgusunun 230'u; ve 1.535 tekrarlayan ateş vakasının 150'si ölümle sonuçlandı.¹²³ Nisan ayında, 3.060 tekrarlayan ateş vakasından toplam ölüm sayısı 748 olarak hesaplandı.¹²⁴ Bölgeler açısından daha spesifik olmak gerekirse, yılın başında bir tifüs salgını Kudüs'te büyük hasara neden oldu.¹²⁵ Kudüs İspanyol Konsolosu'na göre, 16 Mayıs 1916'da, "bir günde 97 vaka" mevcuttu.¹²⁶ Kritik bir safhaya ulaşan yiyecek kıtlığı ile birlikte salgın hastalıklar da yayılmaya başlamıştır. Aynı yılın yazında, günlük 20 ilâ 30 kişi kolera kurbanı olmuş ve El-Halil'de 700 kişi bu hastalıktan ölmüştü. İspanyol Konsolosu'na göre, 14 Haziran'da Birüsebi'de birçok kolera vakası vardı. Aynı gün Asluc'da

120 ATASE Arşivi, Kls. 3254, Ds. 1, Fih. 1-13, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde. Dördüncü Ordu Sıhhiye Şubesi tarafından, Suriye'deki sağlık yetkilileri için benzer emirler çıkarılmıştır. Nisan 1916'dan bir örnek olarak bkz. Kızılay Arşivi, 394/22, Dördüncü Ordu Sıhhiye Departmanı Başkanlığı'ndan, 15 Nisan 1332 (15 Nisan 1916).

121 ATASE Arşivi, Kls. 2 184, Ds. 14, Fih. 14-12, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

122 ATASE Arşivi, Kls. 2 184, Ds. 14, Fih. 14-14, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

123 ATASE Arşivi, Kls. 2 184, Ds. 14, Fih. 14-1, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

124 ATASE Arşivi, Kls. 2 184, Ds. 14, Fih. 14-1a, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

125 BA-MA, RM 40/678, 7 Şubat 1916.

126 Ballobar, *Jerusalem*, s. 96.

bir kolera vakası ortaya çıkmıştı.¹²⁷ Ancak konsolos, Kudüs'te 1916 itibarıyla, tifüs vakalarının günde beşe düştüğünü, ancak bu sayının Şam'da 60 olduğunu rapor etmekteydi.¹²⁸ Suriye'nin her yerinde tifo endemik hale gelmiş ve ortaya çıkan ölüm oranı şaşırtıcı oranlara ulaşmıştı.¹²⁹ Theodor Wiegand ile konuşan Dördüncü Ordu hijyenisti Schilling'e göre, salgın hastalıkların yayılmasının nedenleri şunlardı: belediyenin su filtreleme eksikliği, hastanelerde gerçekleştirilen dezenfeksiyonun usulüne uygun yapılmamasından dolayı etkisizliği, iyi arıtılamamış su tankları, su kanallarının sık sık tıkanması ve gıda maddesi yetersizliği.¹³⁰

Aynı dönemde, ülkenin kuzey illeri de koleradan muzdaripti. Amerikan Presbiteryen Misyon Kurulu Beyrut şubesi sekreterinin ifadesine göre, İslahiye'deki askerler arasında ölüm sayısı günde 30 civarındaydı. Hasta askerler karantinaya alınmakta ve mümkün olduğunca çabuk Halep'e gönderilmekteydi.¹³¹ Aynı zamanda, İngiliz ordusu tarafından Katya muharebesinde ele geçirilen Osmanlı esirlerinin günlüklerine göre, çok sayıda Ermeni mülteci kolera kurbanı olmuştu.¹³² Hastalığın yayılmasının önlenmesi için Almanlar, Kudüs'teki bakteriyoloji laboratuvarına 300.000 anti-kolera enjeksiyon dozu göndermiş ve hastalığın kontrolde tutulmasına yardımcı olmuşlardı.¹³³ 1917 yılı ortalarında mevcut laboratuvarların yetersizliği nedeniyle, salgınlarla başa çıkabilmek için İstanbul'dan üç mobil bakteriyoloji laboratuvarı gönderilmişti.¹³⁴ Benzer şekilde, Şubat 1916'da Halep'te

127 Ballobar, *a.g.e.*, s. 101.

128 Ballobar, *a.g.e.*, s. 99.

129 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 10, Ruppin'den Dışişleri'ne, 3 Kasım 1916.

130 Theodor Wiegand'dan eşine, 23 Ekim 1916, *Jerusalem*, Wiegand *Halbmond* içinde, s. 193.

131 TNA, FO 371/2779, Franklin Hoskins'ten Dışişleri'ne, 26 Ağustos 1916.

132 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 13, Yakın Doğu, Kahire, 8 Ağustos 1916.

133 TNA, FO 371/2783, WO'dan FO'ya, Bir Athlit Sakininin Raporu, Karmil Dağı, 3 Kasım 1916.

134 Kızılay Arşivi, 104/4, Sıhhiye Genel Müdürü'nden Hilal-i Ahmer Cemiyeti başkan yardımcısına, 25 Temmuz 1332 (25 Temmuz 1917).

1000 yatak kapasiteli bir vatan hastanesi açılmış, Cemal 1000 yataklı bir başka hastanenin inşaatının emrini vermişti.¹³⁵ Dördüncü Ordu emrindeki salgın hastalıklarla mücadele müdürü Dr. Neşet Ömer tarafından Beyrut'ta, Cemal'in 748 bin kuruş vaat ettiği bir hastane kurulması planlanmıştı.¹³⁶ Mayıs 1917'de Şam'da 2.000 yataklı bir hastanenin inşaatı başladı.¹³⁷ Amerika'daki Siyonist topluluklar, Yahudi halkı arasında salgınların yayılmasını durdurmak için Filistin'e bir doktor heyeti göndermeyi planladılar.¹³⁸ Suriye kıyılarındaki İtilaf Devletleri'nin ablukasını geçmek için izin almış olsalar da,¹³⁹ yolculukları Siyonist hareketin propaganda çıkarlarına hizmet edeceği gerekçesiyle Cemal Paşa tarafından Suriye'ye girişten men edildiler.¹⁴⁰

Askerlerin tekrar askerlik hizmetine hazırlanmalarına yardımcı olmak için, iyileşmekte olanlara nekahethânelerde, özel tedavi uygulanmaktaydı. Yaz aylarında, bu nekahethânelerdeki günlük program aşağıdaki gibiydi:

Saat 07.00'de sütlü çay, sütlü çikolata veya sütlü kahve, bir rafadan yumurta ve yeterli ekmekle sabah kahvaltısı; saat 09.00'dan 11.00'e kadar hastaları yormayacak şekilde silahsız eğitim ve sihi jimnastik oyunları, beden hareketleri; saat 12.00'de öğle

135 ATASE Arşivi, Kls. 3254, Ds. 1, Fih. 1-20; 1-20a, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

136 ATASE Arşivi, Kls. 3244, Ds. 9, Fih. 2-2, Tetik, *a.g.e.* içinde. Ağustos 1916'da, Cemal, ordu mıntıkası dahilinde bulunan şehirlerin tüm sağlık hizmetlerini Dr. Neşet Ömer'in başkanlığı altında topladı: Kızılay Arşivi, 44/166, Sıhhiye Genel Müdürü'nden Hilal-i Ahmer Cemiyeti başkan yardımcısına, 25 Temmuz 1332 (7 Ağustos 1916).

137 ATASE Arşivi, Kls. 3244, Ds. 9, Fih. 3, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

138 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 9, Warburg ve Jacobson'dan Dışişleri'ne, Berlin, 22 Ekim 1916.

139 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 10, Warburg ve Jacobson'dan Dışişleri'ne, Berlin, 30 Kasım 1916.

140 PA-AA, Türkiye 195, Bd. 10, Goppert'ten Dışişleri'ne (aktaran Lichtheim), İstanbul, 12 Aralık 1916.

yemeği, saat 16.00'dan 18.00'e kadar ders, saat 18.00'de akşam yemeği, 20.00'den 21.00'e kadar haftada iki kez nekahethâne doktoru tarafından askerî sağlık ve iki kez de nekahethâne subayı tarafından teorik askerî eğitim ve öğretim dersleri ve saat 21.00'de yat borusu.¹⁴¹

Salgın hastalıklar sadece alt sınıfları ve askerleri etkilemiyordu. Toplumun üst sınıfları ve Türk yetkililer de çeşitli salgınlardan ciddi şekilde etkilenmekteydi. Benzer şekilde, birçok Alman da bunlardan kaçınmamıştı. İçmeden önce suyu kaynatma gibi önlemler almak konusunda dikkatli olmalarına rağmen, çoğu kişi hayatını kaybetti. Şam Alman Konsolosu Loytved, tifüs nedeniyle hayatını kaybedenler arasındaydı. Cemal Paşa'nın inşaat işleri sorumlusu Maximilian Zürcher de aynı hastalığa yakalanmıştı.¹⁴² Eylül 1916'da, Avusturya hastanesinin müdürünün karısı Bayan Schrötter, salgın hastalıktan dolayı ölmüştü.¹⁴³ Bir İngiliz istihbarat raporu, Suriye nüfusunun yüzde 20'sinin salgınlardan etkilendiğini tahmin etmektedir.¹⁴⁴

Salgın tehdidini önlemek için alınan önlemler neticesinde Cemal, tüm Suriye illerinde etkili bir sağlık sistemi oluşturdu. Aralık 1917 itibarıyla, Dördüncü Ordu'nun temizlik sistemi, demiryolu ve şose yolları boyunca Pozantı'dan Sina Çölü'ne kadar etkili bir şekilde çalışmaktaydı. Halep, Şam ve Kudüs'te hıfzıssıhha kuruluşları incelenmiş, bakteriyolojik muayeneler yapıp hastalık taşıdığı düşünülen asker ve siviller aşılanmıştı. Kudüs'te çiçek hastalığı aşısı hazırlayan bir laboratuvar ve kuduz aşısı için tıbbî bir servis bulunmaktaydı. Halep, Beyrut, Şam ve Kudüs'ün asker alım ofislerinde yalnızca ordu personeline hizmet veren hijyen istasyonları bulunmaktaydı. Savaş sırasında hastaneler

141 ATASE Arşivi, Kls. 3254, Ds. 1, Fih. 1-37, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde.

142 PA-AA, Türki 177, Bd. 15, Maximilian Zürcher'den Arnhold'a, Jerusalem, 2 Haziran 1917; TNA, FO 371/2783, WO'dan FO'ya, 3 Kasım 1916.

143 Ballobar, *Jerusalem*, s. 110.

144 TNA, FO 371/2783, WO'dan FO'ya, 3 Kasım 1916.

yeniden düzenlenerek, Adana, Halep, Şam, Nasıra ve Kudüs'te vatan hastaneleri açılmıştı.¹⁴⁵

Sonuç olarak, Suriye'de Osmanlı yönetiminde kıtlığa yardımcı olan koşullar, genel olarak hükûmetin nüfus üzerindeki kontrolünün artmasından kaynaklanıyordu. İtilaf Cephesi'nin bu felaketteki sorumluluğu, özellikle kıyı bölgeleri için büyüktü. Cemal Paşa'nın aldığı önlemlere gelince, bunlar Suriye'deki sosyal hayatta düzeni yeniden sağlamak için gerekliydi ve kıtlığa karşı çabalarının ve tedbirlerinin çoğu bu hedefe ulaşmayı amaçlıyordu. Cemal, Suriye'de devletin kendileri üzerinde tam kontrol kurabilmesi için vatandaşların hayatlarını sürdürebilmelerini sağlamak istedi. Öte yandan, Suriye topraklarındaki kıtlığın olağanüstü sonuçlarının bir sonucu olarak, halkın hükûmete karşı tutumunda olumsuz yönde güçlü bir değişim yaşanmıştı. Ancak, bu değişimin politik bir boyutu olmadığını not düşmekte fayda vardır. Değişimin asıl sebebi, kötüleşen yaşam koşullarından kaynaklanan memnuniyetsizliktir. İhsan Tercüman'ın günlüklerindeki şu açıklamalar, Osmanlı karşıtı duygunun tamamen siyaset harici olduğuna işaret etmektedir:

Alman birliklerinin Fransa'daki mücadeleden geri çekildiklerini belirten ajans haberleri ulaştı bugün. Bu, Avusturyalılar ve Almanlar için yenilginin başlangıcı demek olabilir. Allah'a şükür. Hepimizin bu savaşın sona ermesine ihtiyacımız var. Kimin kazanıp kimin kaybettiği umurumda değil. Bu bize düzgün davranan makul bir hükûmet olsaydı; o zaman hayatım ve arkadaşlarımla hayatı millete adanırdı. Ancak, şu haliyle, bir damla kanım (ve bacağımıdaki bir kıl) Osmanlı padişahlarının tahtları kıymetinde.¹⁴⁶

145 ATASE Arşivi, Kls. 3244, Ds. 10, Fih. 3-1, Tetik, "Salgın Hastalıklarla Mücadele" içinde; 1917 sonuna doğru, Cemal, Dördüncü Ordu'nun doktorlarından Arif Atıf Bey'i, Suriye'de daha iyi bir sağlık sistemi için gereken araçları tedarik etmek için Avrupa'ya göndermiştir. Ayrıntılar için bkz. Kızılay Arşivi, 94/129, Fuad'dan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne, 24 Eylül 1333 (24 Eylül 1917).

146 Tamari, *Year of the Locust*, s. 30, Eylül 1915 tarihli girdi, s. 138.

Benzer bir şekilde, Wasıf Cevheriye günlükleri, halkın bazı kesimlerinin, “Osmanlı boyunduruğundan” kurtulmaktan ziyade, savaşın getirdiği zorlukların sona ermesinden daha fazla memnun olduğunu göstermektedir. Wasıf, günlüklerinde duygularını şu şekilde özetler:

Doğrusu, tüm ailemiz için neşeli bir bayramdı, çünkü İngilizler gelmiş ve Araplar, zalim Türklerin kabusundan kurtulmuştu. Özellikle savaş, kıtlık ve hastalıktan, hususiyle de tüm ülkeye yayılmış olan tifüsten sonra, hepimizin daha iyi bir gelecek için ümidi vardı. Gençlerimizi lanet olası askerlik hizmetinden kurtardığı için Allah’a şükürler olsun.¹⁴⁷

147 Jawhariyeh, “My Last Days,” s. 33.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

CEMAL PAŞA'NIN
SURIYE'DEKİ SONU

1916'nın sonlarına doğru, Süveyş Kanalı'ndaki İngiliz müdafaa stratejisi, hücum stratejisine dönüştü. Bu bağlamda Mısır'daki İngiliz Karargâhı, Filistin'e doğru hareket etmek üzere Kanal'ın doğu yakasını işgal etmeye karar verdi. Uzun savaşlar ve ağır kayıpların ardından, İngiliz birlikleri Sina Çölü'nü ele geçirip tahkim etti ve Kudüs'e açılan kapı olarak kabul edilen Gazze'ye yaklaştılar. Ağır kayıplarla iki kez yenilerek geri çekilmek zorunda kalmışlar, ancak, vazgeçmeyerek Gazze'ye üçüncü bir saldırı için hazırlıklara başlamışlardı.

Cemal Paşa komutasındaki Suriye'deki Osmanlı ordusu, ilk iki İngiliz saldırısı sırasında Gazze Cephesi'ni başarıyla savunmayı başardı. Ancak, Gazze'de üçüncü bir savaş için hazırlıklar sürerken, Filistin Cephesi'nin durumu temelde Rusya'da devrimin patlak vermesi ve 11 Mart 1917'de İngiliz ordusunun Bağdat'ı ele geçirmesiyle kökünden değişti. Rusya'daki değişim ve Selanik'teki İngiliz birliklerinin Mısır'a kaydırılması, Anadolu'daki doğu ve batı cephelerindeki Osmanlı birliklerine serbestlik vermiş ve Osmanlı karargâhının bu birliklerini diğer cephelerde kullanmasını sağlamıştı. Sonuç olarak, Osmanlı topraklarında savaşların devam ettiği tek cephe Suriye ve Irak'tı. Tüm bu gelişmeler, Enver Paşa'nın ilgisini Bağdat'ın yeniden ele geçirilmesine yöneltti ve zaman kaybetmeden şehrin yeniden alınması için hazırlıklara başladı.¹ De-

1 Bağdat'ın yeniden alınması kararının ardındaki süreç için bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi VIII*, (Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1986), ss. 69-74.

miryolu taşımacılığı ve telgraf ağındaki sorunlar nedeniyle, merkez ile bu bölgelerdeki ordu komutanlıkları arasındaki iletişimde bazı zorluklar yaşanmaktaydı. Bu nedenle Yıldırım Orduları'nın kurularak Bağdat'ı geri alma fikrine varmadan önce Enver, bu cephelerle iletişimi geliştirmek için karargâhını Halep'e taşımaya dahi düşündü.² Kendisi, Kudüs'ün İngiliz birlikleri tarafından ele geçirilmesi arifesine dek, Yıldırım Ordusu kurulduktan sonra bile bu fikirde olmayı sürdürdü. 1917 yılı Kasım ayı ortalarında Talat'a gönderdiği telgraflarından birinde, 15-20 gün içinde Osmanlı ordularının genel karargâhını Halep'e taşıma planından bahsetmekteydi.³

Enver Paşa'nın Bağdat'ı fethetme planı Alman karargâhı tarafından hazırlık sürecine aktif olarak müdahale edecek derecede desteklendi. Suriye ve Irak'taki tüm birliklerin bir Alman komutanın emri altına yerleştirecek bir plan hazırlandı. Bu, Almanların müttefiklerine yardım etme isteğinden değil, bunu, Arap bölgelerindeki Alman nüfuzunu artırma fırsatı görmeleri sebebiyledir. Bu nedenle, bu projeye çok büyük miktarda para ayırdılar. Sonuç olarak, 2 Temmuz 1917'de Bağdat'ı ele geçirmek için İstanbul'da Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'nı kurdular. Kurmay subayların çoğu Alman olup, eski Alman ordusu Genel Kurmay Başkanı General Falkenhayn, Yıldırım'ın komutanı olarak atandı. Rus Cephesi'nin çökmesi ve İngilizler'in Selanik'i boşaltmasıyla Batı Anadolu ve doğu Anadolu cephelerinde açığa çıkan kuvvetler, bu ordular grubunun omurgasını oluşturmaktaydı.⁴

2 Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), *Yıldırım*, (Ankara: ATASE Yayınları, 2002), s. 2; A. P. Wavell, *The Palestine Campaigns*, (Londra: 1928), s. 82, 90.

3 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 1/7, Enver'den Talat'a, Şam, 16 Teşrin-i Sani 1333 (16 Kasım 1917); PA-AA, Türki 177, Bd. 16; Bernstoff'tan Dışişleri'ne, İstanbul, 24 Kasım 1917.

4 *Yıldırım*, s. 13; Amerikan Konsolosu'nun Bağdat Seferi hazırlıklarına dair Şam'daki gözlemleri için bkz. TNA, FO 371/3058, Grahame'den FO'ya, Paris, 10 Haziran 1917. Yıldırım birliklerinin kuruluş süreci için bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi VIII*, ss. 83-88.

Bu ordu grupları Alman karargâhı tarafından yaratılmış ve görünüşe bakılırsa sadece Türklerin duygularını göz ardı etmemiş, aynı zamanda yerel koşulları dikkate almayı da ihmal etmişlerdir. Liman von Sanders'a göre, Irak ve Suriye ordu yapısının dönüşümüyle ilgili olarak Türkiye'de üç buçuk yıllık deneyim avantajına sahip olan heyetine danışılmamış ve personelinin yararlanılmamıştır. Yıldırım'ın merkez personeli 65 Alman subayı ve dokuz Türk'ten oluşmaktaydı. Türkler, esas olarak irtibat amaçlı kullanılan alt kademe subaylardı.⁵

Acilen Alman yardımına ihtiyaçları olduğu için, Osmanlı karargâhı bu plana herhangi bir itirazda bulunamadı. Almanya karargâhı ise plan için 5 milyon altın lira ayırdı ve askerlerin ihtiyaçlarını temin edip batarya sağlayacağı sözünü verdi. Kablo istasyonlar kuracak ve havacı müfrezelerini getireceklerdi. Özetle, bu sefer için tüm ihtiyaçları karşılayacaklardı. Dahası, Romanya'da mücadele eden Osmanlı birliklerinin bu teşebbüs için geri getirilmesi emredildi.⁶ Halep Amerikan Konsolosu'nun ifadeleri, Bağdat'ın yeniden ele geçirilmesi konusunda duyulan coşkuyu göstermektedir:

Mayıs'ın son haftası Halep'ten giderken birçok birlik, mühimmat ve büyük miktarda ağır top yüklü trenle karşılaştım. Bu mesele hakkında, yoğun bir ağır top sevkiyatının sürdüğünü doğrulayan bir Avusturya subayıyla konuştum. Gördüğüm kadarıyla bu silahların bazıları "8 veya 9"luk silahlardı... Bağdat'a bir saldırı fikrinin kesin olduğunu iletmek isterim. Bilgi aynı zamanda seyahat hattım boyunca da doğrulandı. Güneye doğru çok sayıda havacının gittiği görülebiliyordu.

29 Mayıs'tan 19 Temmuz'a kadar İstanbul'da bulunduğum sırada, bu yöne binlerce askerî birliğin gönderilmesi, Bağdat'ı ne

5 Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, s. 219; PA-AA, Türkei 177, Bd. 16, Bernstofftan Dışişleri Bakanlığı'na (aktaran Graf Schdenburg, Şam), İstanbul, 21 Kasım 1917.

6 TNA, FO 371/3058, Grahame'den FO'ya, Paris, 10 Haziran 1917.

pahasına olursa olsun yeniden almak için bir çaba sarf edileceğini kanıtlıyor.⁷

Birliklerin Irak'a sevkياتının yanı sıra, Bağdat Demiryolu'nun Musul'a uzatılması ve Fırat boyunca Bağdat'a doğru gidecek şahtur botlarının üretimi için planlar hazırlandı. Bu planlardan bazıları, özellikle tekne üretimiyle ilgili olanlar yürürlüğe konuldu.⁸

Öte yandan, Sina Cephesi'ndeki İngiliz birlikleri Filistin'in ele geçirilmesi için hazırlıklarını yoğunlaştırmış ve bu süreç Bağdat'ın yeniden ele geçirilmesi için planan harekât için Osmanlı hazırlıkları ile aynı zamana denk gelmişti. Hem Osmanlı havacılarının keşif uçuşları hem de Bedevi istihbarat raporları, Gazze'ye üçüncü ve daha büyük bir saldırının yaklaştığını açıkça ortaya koymaktaydı. Kararlılığı ve cesareti ile ünlü olan General Allenby'nin geniş yetkilerle Mısır Seferi Kuvvetleri'nin başkomutanı olarak atanması, İngiliz tarafının Filistin'in işgalini ciddi olarak düşündüğünü açıkça ortaya koymaktaydı.⁹

Sina Cephesi'ndeki durumun aksine, Osmanlı Devleti vilayet başkentini kaybetmiş olmasına rağmen, Irak Cephesi'ndeki durumda bir aciliyet yoktu. Bağdat'taki zaferlerini takiben, İngiliz birlikleri mevcut demiryollarını tamir etmeye ve yenilerini inşa etmeye başlamıştı. Bu nedenle de Türk komutanların gözünde, Irak'taki İngiliz Harekâtı şu an için doğal sınırlarına ulaşmıştı ve yakın gelecekte bu cephede bir İngiliz ilerlemesi beklenmemektedir.¹⁰

Dahası, Halep'teki, Bağdat'ı yeniden ele geçirmek için ayrılmış olan Osmanlı Yedinci Ordusu birliklerinin durumu da pek parlak değildi ve Osmanlı ordusunun elindeki imkânlar, Bağdat projesini fiziksel olarak imkânsız hale getirmektedir. Yedinci Ordu Komutanı Mustafa Kemal'in (Atatürk) sözleri ile:

7 TNA, FO 371/3058, İngiltere Washington büyükelçisinden FO'ya, Washington, 30 Ağustos 1917.

8 *Yıldırım*, ss. 20-23.

9 Von Kress'ten Cemal'e, 10 Ağustos 1917, *Yıldırım* içinde, s. 52.

10 *Yıldırım*, s. 37.

Bu macerayı icra edecek birliklerin etkisi zayıf ve kıymeti düşüktür. İki ay yürüyüşün ardından –biraz mübalağalı olarak ifade etmek gerekirse– ayak takımından daha fazlası olmayacaklar. Bizim şahturlarımız ve develerimiz, Bağdat'a [ulaşmak] için düşmanın demiryolları ve gemileriyle karşılaştırılmaz. Son olarak, planın anlamsızlığının en kesin göstergelerinden birisi iki günlük yürüyüşün ardından alaylarımızın eriyip kaybolmasıdır.¹¹

Dahası, Sina Cephesi'ndeki birliklerin ciddi takviye ihtiyacı vardı. Von Kress'e göre, salgın ve firarlar ordunun etkinliğini büyük ölçüde zayıflatmıştı. Asker eksikliğini telafi etmek için Gazze'ye gönderilen birlikler görev yerlerine “acınacak bir halde” ulaşmışlardı.¹² Anadolu'dan gönderilen takviyelerin yüzde 25'i nihai menzillerine ulaşmadan önce firar etmekteydiler.¹³ Ayrıca, İngiliz ve Osmanlı tarafları arasındaki asker sayısı farkı, İkinci Gazze Muharebesi'nden sonraki beş ay içinde üçe katlanmıştı. Bu nedenle von Kress, Cemal'den, Enver'in Halep'teki yeni birlikleri Bağdat'a karşı bir saldırı yerine Sina Cephesi'ne göndermesi konusunda ısrar etmesini istemişti.¹⁴

Tüm bu düşüncelere rağmen, Enver başlangıçta Bağdat girişimini terk etmekte son derece isteksizdi. Onu Gazze'nin takviye edilmesi gerektiğine ikna etmek ve Osmanlı ordusunun Sina Cephesi'ni güçlü bir İngiliz saldırısına tepki vermeye hazırlamak paha biçilemez bir beş aya mal oldu.¹⁵ Bu süre zarfında, İngiliz

11 TNA, FO 370/215, Mustafa Kemal'den Enver Paşa'ya, 30 Eylül 1917; Bu raporun Türkçe versiyonu şurada mevcuttur: *Yıldırım*, s. 73. Ancak belgenin tarihi 20 Eylül olarak yazılıdır. Dördüncü Ordu'nun lağvedilip Falkenhayn'ın Suriye'de kumandan olarak atandığı –26 Eylül– tarihini düşündüğümüzde 20 Eylül'ün bu belge için daha makul bir tarih olması gerektir.

12 Von Kress'ten Cemal'e, 10 Ağustos 1917, *Yıldırım* içinde, s. 53; BA-MA, RM 5/2322, Humann'dan Bahriye Şefi'ne, İstanbul, 16 Eylül 1917.

13 TNA, FO 371/3050, Sykes'tan Dışişleri'ne, Kahire, 6 Temmuz 1917.

14 Von Kress'ten Cemal'e, 10 Ağustos 1917, *Yıldırım* içinde, s. 53; BA-MA, RM 5/2322, Humann'dan Bahriye Şefi'ne, İstanbul, 16 Eylül 1917.

15 Enver, gerçekten de Falkenhayn'ı Gazze'ye gönderirken dahi Bağdat'ı ele geçirme fikrinden vazgeçmemiştir. Yalnızca bu planı Gazze'nin artan takviye

tarafı ise Gazze'ye üçüncü bir saldırı için hazırlıkları neredeyse tamamlamıştı. Sonunda Enver, oldukça geç bir tarihte, Sina Cephesi'nin kritik durumunu anlamış ve bir yenilginin "Bağdat'ı işgal etme çabasını felç edeceğine" karar vererek Yedinci Ordu'yu Sina Cephesi'ne göndermeye ikna olmuştu.¹⁶

Enver'in Sina Cephesi'ni tahkim etmenin gerekliliği ikna edilmesinden sonra, Falkenhayn'ın konumu, Enver, Cemal ve Falkenhayn arasında sorunlara yol açan başka bir konu oldu. Onu Almanya'ya geri göndermek, Filistin'de orduyu güçlendirmek için büyük ölçüde ihtiyaç duyulan ve daha sonra Bağdat'ı yeniden ele geçirmek için gerekli olacak olan Almanya'nın askerî ve parasal yardımından vazgeçmek anlamına gelmekteydi. Bu nedenle, her iki cephe için de Alman yardımı almak için Falkenhayn sorununun mümkün olduğunca erken çözülmesi gerekmekteydi. İlk seçenek onu Cemal Paşa komutasına koymak olmuş, ancak Falkenhayn bu teklifi kabul etmemiştir.¹⁷ Öte yandan, Cemal, Suriye'deki otoritesinin kaldırılması anlamına geleceğinden Suriye'deki Osmanlı kuvvetlerini Falkenhayn'ın emri altında bırakmaya şiddetle karşı çıkmaktaydı.¹⁸ Ayrıca, Cemal, Enver ve Falkenhayn'ın Sina Cephesi'nde uygulamak istedikleri stratejiye karşı çıkmaktaydı. İkili Gazze Cephesi'ndeki İngiliz kuvvetlerine, çölde etraflarını sararak saldırmayı planlamaktaydı, Cemal ise, Filistin'i Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en kritik cephe kabul ederek diğer cephelerden getirilen birlikler ile mümkün olduğu kadar takviye edilmesini önermekteydi.¹⁹ Cemal,

ihtiyacı sonucu ertelemiştir. Bu konudaki düşüncelerini Cemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 3164, Enver'den Cemal'e, 3 Eylül 1333 (3 Eylül 1917).

16 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 3/62, Enver'den Cemal'e, 1 Eylül 1333 (1 Eylül 1333).

17 *Yıldırım*, ss. 48-58.

18 TNA, FO 371/3058, Rumbold'tan FO'ya, Bern, 4 Eylül 1917; BA-MA, RM 5/2322, Humann'dan Bahriye Şefi'ne, İstanbul, 16 Eylül 1917; PA-AA, Türkiye 177, Bd. 16, Bernstoff'tan Dışişleri'ne, İstanbul, 24 Kasım 1917.

19 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 5/54, Cemal'den von Kress'e, 5 Eylül 1917; Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 14; TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 5/46, Cemal'den Enver'e, 29 Temmuz 1333 (29 Temmuz 1917).

Kudüs'ün düşmesinden üç ay önce Enver'e gönderdiği telgrafında, kendisinin planlarına karşı olduğunu çok güçlü bir dille ifade etmekteydi:

... Şurasını şimdiden tasrih etmek isterim ki, Almanlara bir Verdun çivisi çakmış olan Falkenhayn'a bize de bir Sina çivisi çakması için kendi ordumun mıntıkasında bir emr ve fermanla ben Dördüncü Ordu kumandanı bulunduğum müddetçe razı olamam... Tabii emr-i samileri gibi selamet-i vatan için mahz-ı felaket olduğuna iman ettiğim bir hareket için müsaadekar davranmağı en kavi vatansızlıklardan addederim. İltifatınıza teşekkür eder ve gözlerinizden öperim.²⁰

Dolayısıyla, tek çözüm Cemal Paşa'yı İstanbul'a çağırmaktı. Nitekim, Sina'daki askerî durumun Şubat 1917'nin başından itibaren İngilizler lehine değişmesiyle birlikte İstanbul'da Cemal'in yerine bir başkasının atanması düşünülmüştü. Merkezî hükûmet, böyle kritik bir zamanda Arapları kazanmak için Cemal'in görevden alınmasının elzem olduğuna karar vermişti. Ayrıca, devletin Arap politikasında gerçekleşecek herhangi bir ılımlılaşma ve Araplarla olabilecek herhangi bir uzlaşma da yine Cemal'in Suriye'den uzaklaştırılmasını gerektirmektedir.²¹ Bununla birlikte, böyle bir eylem iki nedenden dolayı sakıncalı bulundu: Birincisi hem Alman hem de Türk yetkililer, Cemal'in Suriye ve Filistin'deki "demir yumruğunun" bu bölgelerde "kamu düzeni"ni sürdürmek için gerekli olduğuna inanmaktaydı. Bu nedenle –idam ve sürgünlerin ardından– görevden alınması Suriye'de bir ayaklanmayı cesaretlendirme riski taşımaktaydı. İkincisi, Suriye'den ayrılması, bölgedeki ordu birliklerinin ihtiyaçlarının tedarikinde sorunlara neden olabilirdi.²²

20 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 5/54, Cemal'den Enver'e, 5 Eylül 1917.

21 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 41, Kuhlmann'dan Bethmann-Hollweg'e (aktaran von Kress, Kudüs), İstanbul, 23 Şubat 1917.

22 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 3/62, Enver'den Cemal'e, 1 Eylül 1333 (1 Eylül 1917); PA-AA, Türkiye 177, Bd. 16, Bernstoff'tan Dışişleri Bakanlığı'na (aktaran Graf Schdenburg, Şam), İstanbul, 21 Kasım 1917.

Diğer bir husus, ordunun başına Hristiyan bir komutanının atanmasıyla olası bir Türk-Alman çatışmasının ortaya çıkmasıydı. Suriye ve Irak'taki bütün orduları bir Alman komutanın emrine sokmanın Osmanlı ve Alman askerleri arasındaki gerginliği artıracak neredeyse kesindi. Bu nedenle, hemen hemen tüm Türk komutanları, özellikle Cemal Paşa ve Mustafa Kemal, bu iki bölgedeki orduları gayrimüslim bir komutan altında birleştirme fikrine karşı çıkmış ve Falkenhayn'ı bir Müslüman general komutasına koymakta ısrar etmişlerdi.²³ Tahmin edilebileceği üzere, Suriye'de Osmanlı'ya sempati besleyen çoğu insan, Yıldırım'ın ortaya çıkmasına olumsuz yaklaşmış ve Türkiye'nin refahı ve gücü için zararlı bir girişim olarak görmüştü.²⁴

Bununla birlikte, Falkenhayn'ın atanması hem Alman yardımını garanti altına alacak hem de Sina Cephesi'ndeki birliklerin Enver'in taarruz planına uyacak şekilde yeniden düzenlenmesini sağlayacaktı. Cemal'e gönderdiği telgrafında, Yedinci Ordu'yu Halep'ten Gazze'ye, oradaki İngiliz kuvvetlerine büyük bir darbe vurması ve onları Sina Yarımadası'ndan atması için gönderdiğini söylemekteydi.²⁵ Alman karargâhıyla anlaşılan Enver, Falkenhayn'ı Üçüncü Gazze Muharebesi'nin başlamasından sadece bir ay önce, 26 Eylül'de Irak ve Suriye orduları komutanı olarak atamaya karar verdi. Bu kararı vermeden önce, Almanya'da iken Cemal'e uzun bir telgraf göndererek onu Filistin'i İngiliz işgalinden korumanın ancak Bağdat'ın yeniden ele geçirilmesi için ayrılan kaynaklar buraya aktarılırsa mümkün olacağına ikna etti. Ayrıca,

23 PA-AA, Türkei 177, Bd. 16, Bernstoff'tan Dışişleri Bakanlığı'na (aktaran Graf Schdenburg), Şam, İstanbul, 21 Kasım 1917; TNA, FO 370/215, Mustafa Kemal'den Enver Paşa'ya, 30 Eylül 1917; *Yıldırım*, ss. 75-76.

24 BA-MA, RM 5/2322, Humann'dan Bahriye Şefi'ne, İstanbul, 16 Eylül 1917.

25 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 3/62, Enver'den Cemal'e, 1 Eylül 1333 (1 Eylül 1333). Eylül'ün ortasında bile, Alman askeri misyonunun bir üyesi olan Humann, Enver'den aynı ifadeleri aktarmıştır. Enver Paşa, İngiliz kuvvetlerini, Filistin'e karşı yeterli saldırı hazırlığı yapmadan, Sina'dan önleyici bir saldırı ile püskürtmeyi arzu etmektedir. BA-MA, RM 5/2322, Humann'dan Bahriye Şefi'ne, İstanbul, 16 Eylül 1917.

bu birliklerin Falkenhayn'ın komutasında bulunması gerektiği imasında bulunmaktaydı. Yani, Alman yardımı, Falkenhayn'ın Sina Cephesi'ne atanmasına bağlıydı. Enver ayrıca, Cemal'in varlığının Suriye'de kamu düzeninin sürdürülmesi için kesinlikle gerekli olduğunu vurgulamaktaydı.²⁶ Sonuç olarak, Cemal Paşa'nın kumandanı olduğu Dördüncü Ordu lağvedilerek lekelelen onurunu okşamak adına Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı adında yeni bir komutanlık kuruldu. Ordunun genel merkezi Şam'da tesis edilecek ve Cemal'in tek askerî görevi Yıldırım gruplarının lojistiğini sağlamak olacaktı.²⁷

İngiliz birlikleri, bu kararın hemen ardından, 5 Ekim'de Gazze'yi ele geçirmeyi başarmış ve ardından 9 Aralık'ta, Kudüs'e doğru harekete geçmişlerdir. Kudüs'ün İngilizlerin eline düşeceği ortaya çıktıktan sonra, Cemal, Enver'den İstanbul'a dönmesine izin vermesini talep etti. 20 Kasım'da Enver'e gönderdiği telgrafında, Yıldırım karargâhının Nasıra'ya taşınmasından sonra "Suriye'de kalmasına imkân vermeyen bir konuma geldiğini" ifade etti. Akka ve Kerek'in Yıldırım'ın kontrol bölgesine dahil olduğunu ve yakında Şam'ın da onlara ekleneceğini belirterek bu gerçekleştiğinde, varlığının hem gereksiz hem de zararlı olacağını not etti. Bu nedenle, Enver'e tüm ahlaki düşünceleri bir kenara bırakarak, aşağıdaki önerileri kabul etmesini tavsiye etti: Birincisi, Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı'nı feshetmek ve Dördüncü Ordu'yu Mersinli Cemal Paşa kumandasında yeniden kurmak ve doğrudan merkez karargâha bağlanacak olan Araplarla ilgili hususların organizasyonunu bu orduya bırakmak. İkinci olarak, Cemal, Yıldırım Ordusu Grupları'nın, Dördüncü Ordu'ya askerlerin tedariki ve nakliyesi konularında emir verme yetkisine sahip

26 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 3/62, Enver'den Cemal'e, 1 Eylül 1333 (1 Eylül 1333); Aynı telgrafın Almanca versiyonu için bkz. TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 3/63.

27 ATASE Arşivi, Kls, 77, Ds. 393, Fih. 30-31, Enver'den Dördüncü Ordu ve Yıldırım'a, 26 Eylül 1333 (26 Eylül 1917); Aynı belge şurada da mevcuttur: TTK Arşivi, EP Koleksiyonu, 4/55; TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 3/30.

olmasını önermekteydi. Almanların Suriye üzerindeki nüfuzlarını artırmalarını önlemek için Arap işlerinin organizasyonunun Mersinli Cemal Paşa'ya emanet edilmesi gerektiğini de özellikle vurgulamaktaydı.²⁸ Mersinli Cemal, Arapçayı çok iyi bilmekte ve bölgede uzun süredir çalışmaktaydı. Bu nedenle, bölgedeki Araplar ve kabilelerin de ona büyük saygısı vardı.²⁹

Üç gün sonra gönderdiği ek bir telgrafta Cemal, görevinden nasıl ayrılacağını açıklamaktaydı: Sağlık sorunları nedeniyle beş ay boyunca izinli olacaktı. Aynı telgrafta, gerekirse, Suriye'deki görevine geri dönmeye her zaman hazır olacağının da altını çizmekteydi.³⁰ Aynı gün Enver telgrafını cevaplamış ve bütün önerilerini kabul etmiştir.³¹ Cemal, ayrılışından Falkenhayn'ı da haberdar etti. Alman komutan bu gelişmeden memnun kalarak birlikte çalışmanın bir yolunu bulamadığı için üzüntülerini dile getirdi.³² Bundan sonra Cemal evini toplayıp eşyalarını İstanbul'a gönderdi.³³ 13 Aralık'ta İstanbul'a gitmek üzere Şam'ı terk etmiş,³⁴ böylece Suriye tarihinde önemli bir dönem nihayet bulmuştur.

28 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 7/126, Cemal'den Enver'e, 20 Teşrin-i Sani 1333 (20 Kasım 1917).

29 Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, s. 269.

30 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 8/142, Cemal'den Enver'e, 23 Teşrin-i Sani 1333 (23 Kasım 1917).

31 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 8/148, Enver'den Cemal'e, 23 Teşrin-i Sani 1333 (23 Kasım 1917).

32 TTK Arşivi, KO Koleksiyonu 8/148, Falkenhayn'dan Cemal'e, 30 Kanun-ı Evvel 1333 (30 Aralık 1917).

33 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 16, Bernstoff'tan AA'ya (aktaran Graf Schdenburg, Şam), İstanbul; 21 Kasım 1917.

34 PA-AA, Türkiye 177, Bd. 16, İmzasızdan AA'ya, 15 Aralık 1917.

SONUÇ

Cemal Paşa, Suriye'ye gitmek üzere İstanbul Haydar Paşa istasyonundan ayrıldığında sadece Mısır'ı yeniden ele geçirmeye kararlı değildi. Ayrıca, yabancı devletlerin on yıllardır çeşitli yollarla kurdukları nüfuz sonucunda, kendi bakış açısına göre "işgal" altında olan Suriye'de devletin "yeniden inşası" için de büyük planları vardı.

Avrupa'da modern merkezî devletin "ahenkli" bir yapı yaratmadaki başarısı ve Osmanlı hükûmetinin geçen yıllar boyunca imparatorluğun toprak kaybetmesini engelleyememesi, bu modeli İTC'nin en büyük ideali haline getirmişti. İTC'nin, imparatorluğun "çözülemeyen" sorunlarını çözmek için güçlü bir devletin merkezî konumuna olan sarsılmaz inancı, Cemal'in Suriye'deki acımasız yönetiminin temel meşruiyet gerekçesini oluşturmaktaydı. Bu bakımdan Cemal, Suriye'ye geldikten hemen sonra burada devleti "yeniden biçimlendirmek" veya Şam Alman Konsolosu'nun ifadesi ile, Suriye'yi yabancı nüfuzdan ve tüm yerel aracı kurumlardan otoriter yoluyla temizleyerek "tekrar fethetmek" için uğraşmıştı. Her şeyden önce, Suriye'deki valiliği boyunca, bölgedeki Osmanlı egemenliğinin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sona ermesi ihtimalini düşünerek hareket etmediğini bilmekte ve Cemal Paşa'nın icraatlarını buna göre değerlendirmekte yarar vardır. Tam tersine, bu çalışma boyunca tahlil edilen icraatlarının tamamı, Cemal'in Osmanlı yönetimini

Suriye’de kalıcı kılmak niyetinde olduğunu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla, genel Osmanlı savaş propagandası iddialarının aksine, Cemal’in Suriye’deki valiliği, Osmanlı hâkimiyetini korumak için verilen bir ölüm kalım mücadelesi değildir. Aksine, Cemal, modern ulus-devleti bir model olarak kullanarak Suriye’deki Osmanlı Devleti’ni savaş sonrası dönem için “yeniden inşa etme” faaliyetine girişmiştir. Bu bağlamda, Cemal’in Suriye’deki faaliyetlerinin yönü ve bölgeye vardığında Suriye’nin kentli ve Bedevi topluluklarının içinde bulunduğu koşullar da, önceki dönemlerde yaşanan merkezîleşme süreçlerinin sonuçlarını tartışmaya açmaktadır. Savaştan önce, savaş öncesi dönemlerin reform hareketlerinin yerel gerçekleri göz önüne alan karakteri ve Büyük Güçlerle olan rekabet nedeniyle, yerel çıkar grupları ve bazı özerk yapılar, Suriye’nin yerel siyasetinde önemli faktörler olarak var olmaya devam etti. Ancak Cemal, toplumsal açıdan etkili olan bu grupları, devletin Suriye’deki vatandaşları üzerinde doğrudan kontrolüne bir engel olarak görüyordu. Bu nedenle, iktidardaki İTC’nin en önemli liderlerinden biri ve kabinenin önemli bir üyesi olarak bunları ortadan kaldırmak ve –büyük ihtimalle otoriter– bir yapı inşa etmek Suriye’deki başlıca hedeflerindendi.

Bu açıdan, Cemal ilk olarak, dikkatini Osmanlı siyasetindeki Arapçılık meselesine çevirdi. Ona göre, Arapçılık Suriye’de nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan Müslümanların duygularını gelecekte Osmanlı Devleti’ne karşı harekete geçirebilecek bir potansiyele sahipti. İTC çevrelerinde yabancı devletlerle bazı bağları bulunan Arapçı hareket, uzun bir süredir Osmanlıların birliği için bir tehdit olarak görülüyordu. İttihatçılar, 1913’te Paris’te düzenlenen ilk Arap Kongresi sonrası Arapçılarla uzlaşmak için bir yol aramış olsalar da özel rapor ve hatıratlarından Arapçıları ciddi reformcular olarak değil, daha çok kendi şahsi çıkarlarının peşindeki benciller olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Bu yanlış algılamalar Cumhuriyet Türkiye’si’nin, Arapları imparatorluk bünyesindeki “hainler” olarak görme konusundaki

ön yargılarına da kaynaklık etmektedir. Ne var ki, İTC döneminde, bu ön yargı Arapçılarla sınırlıyken, Cumhuriyetçi Kemalist ideoloji bunu tüm Arapları kapsayacak şekilde genellemiştir. İttihatçıların Arap muhalefetin amaçlarına dair yanlış bakış açısı ve İTC'nin genel olarak muhalif hareketlere ve özellikle de Arapçı muhalefete dair, Büyük Güçler'in planlarını kolaylaştıran örgütlenmeler algısı hem bu coğrafyada iktidar-muhalefet ilişkisini şekillendirmiş hem de uzun vadede siyaset yoluyla iktidar değişimini bir imkân olmaktan çıkarmıştır. Zira siyaseten muhalefet etmekle ihanet etmek arasındaki çizgi bütün Orta Doğu'da kaybolmuştur. İTC bünyesinde bu şekilde düşünen en azından bir güçlü grup bulunduğunu iddia etmek abartı olmaz.¹

Çoğunlukla Arap seçkinlerinden oluşan Arapçı muhalefetin, savaşın başlamasından önce bile, devletin Suriye topraklarına nüfuzunu engelleyen toplumsal bir “engel” olduğu düşünülüyordu. Bu nedenle Cemal'in, Arapları Suriye'deki isyan hazırlıkları nedeniyle cezalandırdığı iddiası hayli şüpheli görünmektedir. Cemal, daha çok, devlet otoritesinin Suriye'ye doğrudan empoze edilmesine potansiyel bir engel teşkil ettiklerinden, idam yahut sürgün yoluyla Suriye'nin Arapçı seçkinlerinin etkisini ortadan kaldırmak istemişti. Her ne kadar Cemal'in acımasızlığı Suriye'de Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir antipati yaratsa da Suriye'deki uzun vadeli devleti “yeniden inşa etme” politikası göz önüne alındığında, gelecekte Osmanlı yönetimine sadık ve herhangi bir dış etkiye karşı olan ideal Suriyeli-Osmanlılar yaratmak için Suriyelilerin hoşnutsuzluğunu göze aldığı sonucuna

1 Önde gelen İTC üyelerinin Arapçıları idamdan kurtarabilmek için giriştiği bazı teşebbüsler, Cemal'in Arapçılara karşı eylemlerine İTC bünyesi içinde bir muhalefet olduğuna işaret etmektedir. Beyrut Valisi Azmi Bey bu meseleye müdahale ederek Rıza es-Sulh'u ölümden kurtarmıştır: Arslan, *Siretu Zatiyya*, s. 139. Benzer şekilde, Talat Paşa da Abdülhamid ez-Zehravi'yi kurtarmak için defalarca çabalamış (Birgen, *İttihad ve Terakki'de On Sene*, s. 272) ve Abdülvahab el-İnglizi'ye yurtdışına kaçmak için yardımcı olma teklifinde bulunmuştur: Kürd Ali, *Müzekkirat*, ss. 152-153.

varmak makuldür. Ayrıca, Cemal, Arapçı hareketi imha ederek savaş sonrası barış görüşmelerinde özerklik veya bağımsızlık talebini de önleyecekti. Bu arada, Cemal'in Arapçılara verdiği cezanın Arap kültürünü ortadan kaldırmayı ve bunu Türk kültürüyle ikame etmeyi amaçlamadığını belirtmekte fayda vardır. Suriyelilere imparatorluğun resmi dili olan Türkçeyi öğretme konusundaki ısrarı, Suriyelilerle Osmanlı Devleti arasında doğrudan iletişim kurma konusundaki arzusundan kaynaklanıyordu. Ancak Arap kültürünü silecek hiçbir şey yapmadı. Aksine, Emevîler tarafından inşa edilen anıtların restorasyonu gibi Suriye'nin Arap mirasını korumak için bazı girişimlerde dahi bulundu. Arapçılıkla mücadelesinde Cemal, Suriyelilerin desteğini kazanmak için Osmanlıcı-İslâmcı bir söylem kullandı. Bu fikirleri yaymak için Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi adında yeni bir üniversite açmanın yanında *eş-Şark* adlı bir de gazete çıkardı.

Cemal'in Arap hareketine sert müdahalesi ve hareketin üyelerinin idam edilmesi, Osmanlı sonrası dönemde Suriye siyaseti üzerinde kalıcı bir etkiye sahip olmuş gibi gözükmektedir. Önde gelen entelektüellerin ve sivil siyasi liderlerin yok edilmesinin Suriye siyasi hayatını etkilediği, ardından gelen askerî veya otoriter rejimler için en azından ilham kaynağı olduğu düşünülebilir. Cemal Paşa'nın bu infazlarla Suriye ve -Türkiye'nin de içinde olduğu- Orta Doğu siyasetinin çağdaş koşullarının oluşmasında bir rol oynadığı söylenebilir.

Her ne kadar sebepleri çok farklı olsa da Mekke'de Şerif Hüseyin İsyanı'nın patlak vermesi, Suriye'nin mutlak hâkimi için rüzgârı tersine çevirerek merkezî hükûmette Cemal'in Suriye'deki faaliyetlerinin bu isyanı tetiklediği kanısını oluşturdu. İsyanı bastırma olasılığı ortadan kalktığında, merkezî hükûmet, Suriyelilerin Şerif'e sempati duymaları korkusu yüzünden Arap politikasını ılımlılaştırmanın bir yolunu bulmaya çalıştı. Başlangıçta Cemal'i Suriye'den dönmeye ikna etmeyi planladılar. Ancak, Sina Cephesi'ndeki kritik askerî durum nedeniyle, Suriye ordusunda

komuta değişikliği fikri terk edildi. Bununla birlikte, devletin Arap politikasında Cemal Paşa'ya rağmen bir miktar yumuşama yaşandı. Suriye'deki görev süresinin sonlarına doğru Cemal, Şerif ile görüşmeler başlattı. 1917 yılının sonunda görevinden alınmasının ardından, sert politikalarının pek çoğundan vazgeçildi. Bu bağlamda, Anadolu'daki sürgünlerin çoğunun Suriye'ye dönmesine izin verildi. Benzer şekilde, bir barış anlaşması için Şerif ile müzakerelere devam edildi. Ancak hükûmetin Şerif'e kesin teminatlar ve bir miktar idari özerklik verme konusundaki isteksizliği, bu müzakerelerin hızlı bir şekilde sonuçlanmasını engelledi. Süreç devam ederken, İngiliz kuvvetlerinin Suriye'yi işgal etmesi sürecin yarım kalması neticesini doğurdu.

Cemal, benzer nedenlerle, Suriye'deki halklar üzerinde nüfuzu olan diğer özerk organlara da "demir yumruğu" ile müdahale etti. Bu amaçla, Suriye toplumunun potansiyel olarak sadakatsiz bileşenleri olarak görülen Yahudiler, Hristiyanlar ve Lübnanlılar üzerindeki etkilerini sınırlandırmak için, Siyonistler, Hristiyan din adamları ve müstakil Cebel-i Lübnan hükûmeti ile devlet arasındaki ilişkileri yeniden inşa etmeye girişti. Almanya'nın ve İstanbul'daki bazı çevrelerin direnişine rağmen, Cemal'in güçlü kişiliğinden dolayı, Siyonist hareketi kontrol etmek için bazı ciddi adımlar atıldı: İlk olarak, Osmanlı olmayan tüm Yahudiler vatandaşlığa geçmeye zorlanarak doğrudan devlet otoritesine alındı. Osmanlı vatandaşlığını kabul etmeyenler sınır dışı edildi. İkinci olarak, Siyonist örgütün önde gelen liderleri sürgüne gönderildi. Cemal'in eylemlerinin antisemit bir motivasyonla Yahudilerin imhasına yönelik olmadığını vurgulamakta fayda vardır. Yahudileri sürgüne göndermek suretiyle Filistin'i Türkleştirmeye çalışmak gibi bir amacı da olmamıştır. Yafa'nın tahliyesi bunu açıkça ortaya koymaktadır. Cemal, başlangıçta Yafa'nın tahliyesini Siyonist hareketi zayıflatmak için bir fırsat olarak görmesine rağmen, bu plan daha sonra terk edilerek Yahudiler, askerî nedenlerle Filistin'in çeşitli bölgelerine dağıtılmıştır.

Hristiyan din adamlarının dokunulmazlığı, Cemal'in ele aldığı bir diğer konuydu. Din adamları, özellikle de Maruniler, Fransız nüfuzunun Suriye'deki aktörleri olduğundan, Cemal'in bunları devlet kontrolü altına sokması önemliydi. Bu amaçla, Cemal yönetiminde, Maruni Patrikliği, Osmanlı padişahının fermanı ile atanmaya başlandı. İlk defa, diğer Hristiyan mezheplerinin din adamlarına boyun eğdirmek için benzer eylemlerde bulunuldu. Böylece, Suriye'nin "taçsız kralı" Hristiyan topluluklara Suriye'de güvenebilecekleri tek gücün Osmanlı hükûmeti olduğu mesajı veriyordu. Böylece devlet ile vatandaşları arasındaki bir başka aracı da kontrol altına alındı. Hristiyanlara yönelik bu politikalarla Cemal, imparatorluğun gayrimüslimleri için *millet* sisteminin geleneklerini ortadan kaldırmaya çalıştı.

Lübnan hükûmeti de benzer bir dönüşüme maruz kaldı. Cemal Paşa'nın müdahalesiyle, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın tarihinde ilk kez, Müslüman bir Türk, Ali Münif Bey mutasarrıf olarak atandı. Önde gelen bir İttihatçı olan Ali Münif Bey, Lübnan'ın Osmanlı idari sistemine entegrasyonunu ve Lübnan'ın imparatorluğun sıradan bir vilayetine dönüştürülmesi vazifesini üstlendi.

Cemal'in Ermeni sürgünlere muamelesi de benzer şekilde değerlendirilebilir. Daha önce de belirtildiği gibi, Talat Paşa'nın Ermenilere yönelik umursamaz tutumunun aksine Cemal, İTC'nin "Ermeni yanlısı" grubunun bir parçasıydı ve onları Suriye'nin çeşitli bölgelerine dağıtmak suretiyle Suriye toplumuna siyaseten zararsız bir azınlık (*cüziyet*) olarak entegre etmek istedi. Ancak bunun Ermenilerin Türkleşmesini amaçlayan bir tür etnik mühendislik olmadığını belirtmek gerekir. Bununla daha çok, onları İTC'nin hedefleri doğrultusunda siyasi sorunlara yol açamayacak hale getirilmeleri amaçlanmıştır.

Mevcut literatürdeki iddiaların tam tersine Cemal, süreci mümkün olduğu kadar iyileştirmek için Ermenilerin hem tehci-rine hem iskânına elinden geldiğince müdahale etti. Bu süre zarfında, Talat liderliğindeki merkezî hükûmetin müdahaleleriyle

mücadele etti ve İTC çevreleri arasındaki güçlü nüfuzunun ve Suriye'deki mutlak otoritesinin bir sonucu olarak, birçok Ermeni'yi feci bir sondan kurtarmayı başardı. Cemal, tehcir edilenlerin kötü muamele görmesinin, devletin vatandaşlarının gözünde zayıf görünmesine sebep olacak bir tehdit olarak görüyordu. Bu bölgeye yönelik planlarıyla tamamen çeliştiğinden, tehcir ve iskân sürecine müdahale etmesi için bir başka gerekçe ortaya çıkarmıştı. Ayrıca Ermenileri İslâm'a döndürme konusunda ciddi bir politika da izlemedi. Yetimhaneleri, orada korunan Ermeni çocuklarının İslâmlaştırılmasını hedeflemiyordu. Aksine, İslâmlaştırma sadece, onları "Ermeni karşıtı" grubun müdahalelerinden korumak için bir bahaneydi.

Aracıları Suriye'nin toplumsal alanından uzaklaştırmaya çalışırken, Cemal ayrıca yabancı nüfuzuna karşı mücadelede de önemli çabalar sarf etmiştir. Kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklar nedeniyle yabancı devletler yıllarca, devletin ülke üzerindeki kontrolünün önünde bir bariyer oluşturuyor ve Suriyelilerin sempati ve sadakatleri için Osmanlı hükûmeti ile rekabet ediyorlardı. Bu bağlamda Cemal, ilk olarak, doğrudan veya dolaylı olarak Fransa tarafından kurulan tüm kurumlara el koyarak ve papaz ve hemşireler gibi Fransız nüfuzunu yayanları sınır dışı ederek Suriye'deki Fransız etkisini tamamen silmek için çaba sarf etti. Zira Fransa, Suriye'de en güçlü nüfuza sahipti. Benzer şekilde, Fransa'nın yerini Almanya veya Avusturya gibi Osmanlı müttefiklerinin almasını önlemek için elinden geleni yaptı. Almanya veya başka bir devlet temsilcisi tarafından yapılan herhangi bir müdahale Cemal tarafından şiddetle engellendi. İdare dönemi boyunca, Paşa, Suriye'deki devlet otoritesinin kurulmasının önünde bir tehdit olarak kabul ettiğinden, Almanya ve Avusturya'dan gelen herhangi bir kültürel propagandayı da büyük ölçüde engelledi. Cemal, Osmanlı birliğinin iç ve dış "düşmanlarına" karşı mücadelesinde yalnızca İttihatçı Türklere güvendiği için, bütün bu girişimler, öncelikle İTC üyesi olan Türk bürokratları tarafından gerçekleştirildi. Cemal'in

Türkleri tercih etmesi, Arapları imparatorluğun ikinci sınıf vatandaşları olarak görmesi nedeniyle değildi. Arap bürokratlarının birçoğunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Anadolu illerine atanması, Cemal'in hükûmet politikalarında etnik kökene olan ilgisizliğinin en açık kanıtıdır.

Cemal Paşa, Suriyelilerin bedenlerinin ve zihinlerinin şekillenmesinde devlet etkisini artırmak için gerekli araçları ve kurumları oluşturmak için de çalıştı. Bu anlamda, Mısır Seferi için askerî seferberlikle başlayan askere alım süreci, Cemal'e Suriyeli erkeklerin, modern bir devlet olmanın anlamının önemli bir kısmını oluşturan, bedenlerini kontrol ve disipline etmek fırsatı sundu. Savaşın başlangıcında, Suriyelilerin birçoğu Mısır Seferi konusunda coşkulu olarak ve isteyerek askerlik hizmetine girmişti. Ancak, ilk teşebbüsün başarısızlığı Arap askerleri arasında motivasyon kaybına neden oldu. Buna ek olarak, askerî hayatın zorlukları, ikinci seferin organizasyonunda yaşanan sürekli gecikmeler ve Cemal'in demir yumruğunun Suriye üzerindeki etkisinin artması, askerî hayatı Arap askerleri için bir kabusla çevirdi. Dahası, bazıları amele taburlarında kullanılıyordu. Cemal'in Suriye'de yürüttüğü inşaat çalışmalarının çoğu, askere alınan Suriyelilerin amele taburları vasıtasıyla gerçekleştirilmişti. Daha önce hiç bu ölçekte askerî disiplin görmemiş olan Araplar, askerlik hizmetini zor buluyordu. Sonuç olarak, ordudaki firarlar önemli ölçüde arttı. Cemal, savaş boyunca eşkıyalığı bastırmak için büyük çaba harcadı. Cemal'in, gayrimüslimlere askerlik konusunda güvenmediğini ve Müslümanların aksine, esas olarak amele taburlarında ve diğer yardımcı hizmetlerde istihdam ettiğinden de söz etmek gerekir.

Ayrıca, Cemal, Suriye halkının zihinlerini Osmanlılaştırmak için önde gelen kadın entelektüel Halide Edib'in denetiminde yeni eğitim kurumları açmıştı. Ancak bu Osmanlılaşma, Arapların kültürel bir dönüşüm ile Türklüğe inkılap etmesi değildi. Daha ziyade, Suriyeliler arasında Büyük Güçler'e karşı bir düşmanlıktan beslenen bir Osmanlılık duygusunu geliştirmeyi

amaçlıyordu. Cemal, hem Türkçe hem de Arapça eğitim veren okullar açtı. Suriye'yi Büyük Güçlerinkilerden ziyade Osmanlı kurumlarıyla modernize etmeyi amaçlıyordu ve ona göre bu, Arapların Osmanlı Devleti'ne olan duygularını değiştirecekti. Cemal ayrıca devletin görünürlüğünü, kentsel alanlara nüfuz etme kabiliyetini ve Suriyelilerin gözündeki prestijini artırmak için Suriye'nin şehirlerini de dönüştürmeye çalıştı. Bu bağlamda, mevcut olanları genişletmenin yanı sıra yeni yollar açtı. Dahası, çıkmaz sokaklar serbest geçişe izin verecek şekilde dönüştürüldü. Tüm bu inşaat ve eğitim girişimlerinin bir amacı da Suriye'yi –İngiliz işgali sonrası Suriyelilerin gözünde ideal gelişmişlikte bir bölgeye dönüşen– Mısır kadar gelişmiş bir bölge haline getirmektir. Son olarak, inşaat çalışmaları bağlamında, kendisinin emriyle bazı tarihî anıtların restorasyonu gerçekleştirildi. Bu tür projelerde, yalnızca Osmanlı ve Bizans yapılarını değil, aynı zamanda Araplar tarafından inşa edilen İslâm'ın ilk dönemlerine ait anıtları da restore etmeye çalıştı.

Cemal'in, Suriye'deki Bedevi ve Dürzi topluluklarına yönelik politikası yukarıda tarif edilenlerden oldukça farklıydı. Suriye'deki diğer Osmanlı idarecilerinin kabileleri devlet kontrolü altına alma ve yerleştirme tavsiyelerinin tersine, Cemal, savaş koşullarından dolayı bu topluluklara hareket özgürlüğü verme politikasını sürdürmüştü. İngiltere'nin, Bedevi ve Dürzi kabileleri arasında bir isyanı kışkırtmasından korkuyordu. Burada hükûmet, Şerif Hüseyin İsyanı patlak verene kadar kendini rakipsiz hissediyordu. Bu ayaklanma, hükûmeti aşiret ve göçebe toplumların sadakatlerini güvence altına almak için daha fazla yatırım yapmaya zorladı. Bu topluluklara sunulan İngiliz altınına rağmen, İbn Reşid, Nuri eş-Şalanlan ve İbn Suud gibi şeflerin önderlik ettiği kabile hanedanlarının da dahil olduğu aşiretlerin neredeyse tamamı, savaşın sonuna kadar Osmanlılara açık bir düşmanlık göstermedi. Faysal'ın savaşın son anlarına kadar kuzeyde Akabe'nin ötesine geçememiş olması bu gerçeği daha da netleştirmektedir.

Bu toplumsal ve siyasal konuların yanı sıra, Cemal, Suriye planlarına en ağır darbeyi vuran kıtlık ve salgın hastalık felaketleri ile mücadele etmek zorunda kaldı. Ne Arapçılıkla ilgili ne de diğer konulardaki politikaları, Osmanlı hükûmetinin kıtlığın toplumsal etkisi kadar antipati kazanmasına neden olmadı. Suriye'nin tarımsal iş gücündeki silahlı saldırılara alımlar nedeniyle tahıl miktarındaki düşüş, köylüleri devlete karşı kıskırtan istimvallelerin etkisini artırdı. Kentlerde ihtiyaçların tedariki konusundaki sorunlar, kent toplumları arasında da benzer tepkiler doğurdu. Ancak, kıtlığın tek nedeni Cemal'in idaresi değildi; İtilaf Devletleri kıtlığı, Arapları Osmanlı otoritesine karşı ayaklanmaya zorlamak için bir silah olarak kullandılar. Benzer bir blokaj da karadan savaşın sonuna doğru Şerif Hüseyin kuvvetleri tarafından Suriye'nin güney kesimlerinde yapıldı. Aynı zamanda, yetersiz beslenmenin sonucu olarak, bazı salgın hastalıklar çok sayıda insanın ölümüne neden oldu. Osmanlı'nın bu salgınlara karşı mücadelesi, devlete vatandaşlarının bedenleri üzerinde modern anlamda kontrol imkânı da sağladı.

Suriye'de "demir yumruk" ile hayata geçirilen tüm bu projeler, bölge halkları arasında büyük memnuniyetsizlik yarattı. Ancak, bugünkü es-Seffah (kan dökücü) Cemal Paşa imajının, Cemal'in acımasızlıklarının bir sonucu olarak ortaya çıkmadığından bahsetmekte fayda vardır. Bu daha çok, sonraki uluslaşma süreçlerinin sonucudur. Osmanlı egemenliğinin sona ermesini takiben Suriye toplumunda nüfuz kazanan Arap milliyetçileri, Cemal Paşa'nın gaddarlıklarını Osmanlı dönemini ötekileştirmede² kullanmışlardır. Böylece, Cemal Paşa'nın imajı, Osmanlı yönetiminin sona ermesinin ardından Suriye toplumunun millileşme sürecinde es-Seffah'a dönüşür.

2 Arap milliyetçilerin Osmanlı sonrası Suriye'deki etkilerine dair bir çalışma için bkz. Philip S. Khoury, "The Paradoxical in the Arab Nationalism: Interwar Syria Revisited," James Jankowski ve Israel Gershoni (ed.) içinde, *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, (New York: Columbia University Press, 1997), ss. 273-287.

Cemal'in valiliği sırasında merkezî hükûmetle olan ilişkilerine gelince, hükûmetin, kendisinin politikalarına aykırı eylemlerinden kaynaklanan bazı sorunlara rağmen, Cemal birçok konuda merkezî hükûmetle büyük bir uyum içinde hareket etti ve faaliyetleri için merkez bürokrasisinin onayını aldı. Osmanlı merkeziyle en önemli çatışması Ermeni sürgünler meselesiydi. Cemal hükûmetin politikalarına karşı çıkarak Ermenilere karşı koruyucu bir tutum benimsemişti. Öte yandan, Arap infazları konusunda merkezî hükûmet daha yumuşak davranmış ve bunların uygulanmasını önlemek için bazı girişimlerde bulunmuştu. Bunların dışında, kabinenin bir üyesi olarak Cemal, merkezî hükûmetle uyum içindeydi ve uyguladığı tüm politikalarda İstanbul'daki arkadaşlarının onayını aldı.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İstanbul

1. Dâhiliye Nezareti Şifre Kalem-i (DH.ŞFR.)
2. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)
3. Hariciye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasi Evrakı (HR. SYS)
4. Dâhiliye Nezareti Kalem-i Umumi (DH.EUM.KLU)
5. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Şubesi Emniyet Kalem-i (DH.EUM. EMN)
6. Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa Müdüriyeti (DH.KMS)
7. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)
8. Dosya Usulü İrade Tasnifi (İ.DUİT)
9. Dâhiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Evrakı (DH-İ.UM)
10. Maarif Nezareti, Mektubi Kalem-i (MF.MKT)
11. Mümtaze Kalem-i, Cebel-i Lübnan (A.MTZ.CL)
12. Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti (DH. UMVM)
13. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4. Şubesi (DH. EUM 4.Şb)
14. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şubesi (DH. EUM. 5.Şb)

Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi (ATASE), Ankara

1. Birinci Dünya Harbi (World War I)

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK), Ankara

1. Kazım Orbay (KO) Tasnifi
2. Enver Paşa (EP) Tasnifi

The National Archives (TNA), Londra

1. FO 195: Correspondence between the British Embassy and the British Consulates of Adana, Aleppo, Baghdad, Beirut, Damascus, Jerusalem, (1908-1914)

2. FO 371: Correspondence between Foreign Office and British Embassy in İstanbul and Correspondences on the Ottoman Empire (1914-1918)

Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA), Viyana, Politisches Archiv (PA)

1. Turkei PA 12 (XII)
2. Turkei PA 38 (XXXVIII)

Politisches Archiv-Auswärtiges Amt (PA-AA), Berlin

1. Turkei 134, 152, 165, 177, 195

Bundesarchiv Militäerarchiv (BA-MA), Freiburg

1. RM 5/2320
2. RM 5/2321
3. RM 5/2322
4. RM 5/2323
5. RM 40/678

Archives du Ministère des Affaires Etrangères et Europeennes (MAEE), Paris

1. Guerre 1914-1918

Service Historique de la Défence (SHD), Vincennes/Paris.

1. GR 7 N 2136
2. GR 6 N 33
3. GR 7 N 1282
4. GR 16 N 2946
5. GR 7 N 2135

B. BASILI KAYNAKLAR

1. Birincil Kaynaklar

Aaronsohn, *With Turks in Palestine*, Cambridge: the Riverside Press, 1916.

Adivar, Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Özgür Yayınları, 2000.

_____, *Memoires of Halide Edib*, London: Gorgias Press, 2005.

Ahmed Cernal Paşa, "İfade-i Meram", Teşrin-i Evvel 1333; "Vorwort", October 1917, *Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidat-ı Atıkası / Alte Denkmäler aus Syrien, Palastina und Westarabien*, Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1918 içinde.

Ahmet Şerif, "Türk-Arab", Damascus, 12 December 1910, *Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'de Tanin*, Ankara: TTK Yayını, 1999.

el-Hekim, Yusuf, *Beyrut ve Lübnan fî Ahdi'l-Osmani*, Beyrut: Daru'n-Nehar li'n-Neşr, 1980.

el-Huri, Faris, *Evraku Faris el-Huri*, Şam: Talas, 1989.

El-Mu'temerü'l-Arabiyyeti'l-Evvel, Kahire: 1331-1913.

- et-Temimi, Refik and Muhammed Behcet, *Beyrut Vilayeti*, Beyrut: Vilayet Matbaası, 1333 [1916].
- Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Tetkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat*, Tanin Matbaası, Dersaadet: 1332 [1916].
- Arslan, Şekib, *Siretu Zatiyya*, Beirut: Daru'l-Tali'a, 1969 [Türkçe tercümesi için bkz. Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005].
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri I-IIIIV*, Ankara: ATASE Yayınları, 2007.
- Atay, Faliş Rıfki, *Zeytinadağı*, İstanbul: Ölkü Yayınevi, 1943.
- Ayaşlı, Münevver, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990.
- Balakian, Grigoris, *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*, New York: Alfred A Knopf, 2009.
- Bardakçı, Murat, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, İstanbul: Everest Yayınları, 2009.
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Bluett, Anthony, *With Our Army in Palestine*, London: Andrew Melrose Ltd., 1919.
- Brandenburg E., *Bericht über Eine Reise in Syrien und Palaestina*, Berlin: Gesellschaft für Palaestina-Forschung, 1914.
- Cemal Paşa, *Hatırat 1913-1922*, Dersaadet, 1922.
- Çerkes Hasan Bey, "İttihatçıların İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı", *Alemdar*, 20 Haziran 1335 [20 Haziran 1919].
- _____, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı", *Alemdar*, 23 Haziran 1335 [23 Haziran 1919].
- _____, "Tehcirin İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı", *Alemdar*, 19 Haziran 1335 [19 Haziran 1919].
- Conde de Ballobar, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, Eduardo Manzano Moreno and Roberto Mazza, London: I.B. Tauris, 2011.
- Derveze, İzzet, *Müzekkiratu Muhammed İzzet Derveze*, Beirut: Daru'l Ğarbi'l-İslami, 1993 [Türkçe Tercümesi için bkz. İzzet Derveze, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007].
- Djermal Pasha, *Memoires of A Turkish Statesman, 1913-1919*, Newyork: George H. Doran Company, 1922.
- Dukakinzade Feridun, *Filistin Cebhesi*, Ankara: Askerî Akademiler Kumandanlığı Matbaası, 1927.
- Ekdal, Müfid, *Eski Bir İhtilalciden Dinlediklerim*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Erden, Ali Fuat, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2006.
- Erkin, Behiç, *Hatırat 1876-1958*, Ankara: TTK Yayınları, 2010.

- Exposé sur la Fondation d'une Bibliothèque Orientale Générale a Damas* par son excellence Ahmed Djemal Pacha, Commandant de la IV. Armée et Ministre de la Marine, Şam, Mayıs 1333.
- Freiherr von Kress, "Ahmed Djemal Pascha", *Zwischen Kaukasus and Sinai, Band 3, Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer*, Deutsche Orientbuchhandlung Mulzer&Cleimann, 1923.
- Hartmann, Martin, *Reisebriefe aus Syrien*, Berlin: Reimer Publication, 1913.
- Herzl, Theodor, *The Jewish State*, Boston: Wildside Press, 2008.
- Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin: Verlag Otto Schegel, 1938.
- Hogarth, D.G. and Gertrude L. Bell, *Note on Druses*, Cairo: Government Press, 1918.
- Hüseyin Hüsnü, Emir (Erkilet), *Yıldırım*, Ankara: ATASE Yayınları, 2002.
- Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, [ed.] İsmail Kara, İstanbul: Dergah Yayınları, 2000.
- Kadri, Ahmed, *Müzekkiri an Sevr-i'l-Arabiyyet-i'l-Kübra*, Şam: Menşuratu Vizaret-i'l-Sekafe, 1993.
- Killermann S., *Die Blumen des heiligen Landes: Botanische Auslese einer Frühlingsfahrt durch Syrien und Palaestina*, Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig: 1917.
- Liman von Sander, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin: Verlag von August Scherl, 1920.
- MacMunn, George and Cyrril Falls, *Military Operations Egypt and Palestine: From the Outbreak of the War to June 1917*, London: His Majesty's Stationery Office, 1928.
- Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür*, Ali Birinci (ed.), İstanbul: İSİS Press, 2001.
- Mecelletü'l-Menar*, Cilt: 16/8, 2 Ağustos 1913.
- Kandemir, Feridun, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 2009.
- Karabekir, Kazım, *I. Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Ankara*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Muhammed Ferid, *Evraku Muhammed Ferid: Müzekkirati Bâde'l-Hicra-Mücelledü'l-Evvel*, Cairo: al-Hay'at al-Mısıriyyeti al-Ammati li al-Kitab, 1978. [Türkçe tercümesi için bkz. Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarındır*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007].
- Muhammed Kürd Ali, *Müzekkiras*, Damascus, Matbaatu't-Terakki, 1948 [Türkçe tercümesi için bkz. Muhammed Kürd Ali, *Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006].
- Nuri Conker, *Zabit ve Kumandan*, İstanbul, 1913.
- Oadian, Yervant, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, London: Gomidas Institute, 2009.

- Roloff, Max, *Arabien und Seine Bedeutung für die Erstarkung des Osmanenreiches*, Leipzig: Veit, 1915.
- Ruppin, Arthur, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, Kolonial-Wirtschaftliches Komitee Verlag, Berlin: 1917.
- Said, Emin, *Es-Sevretü'l-Arabiyyeti'l-Kübra: Tarihi mufasssal cami' lil-Kadiyyeti'l-Arabiyye fi rub' kurni*, Cilt: 1, Kahire: Mektebetu'l-Medbuli, Tarihsiz.
- Selam, Selim Ali, *Müzekkiratu Selim Ali Selam*, Hassan Ali Hallak (ed.), Beyrut: ed-Daru'l-Cem'iyye, 1982 [Türkçe tercümesi için bkz. Selim Ali Selam, Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918), İstanbul: Klasik Yayınları, 2005].
- Sarafian, Ara, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, London: Gomidas Institute, 2004.
- Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Abidat-ı Atikası / Alte Denkmäler aus Syrien, Palastina und Westarabien*, Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1918.
- Tamari, Salim, "Jerusalem's Ottoman Modernity: The Times and Lives of Wasif Jawhariyyeh", *Jerusalem Quarterly*, 2000/9.
- _____, *Year of the Locust*, Berkeley: California University Press, 2011.
- Tanin*, 29 Teşrin-i Sani 1326 [12 Aralık 1910].
- Toros, Taha, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İstanbul: İSİS Yayınevi, 1996.
- Von Kiesling, Hans, *Damascus Altes und Neues aus Syrien*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1919.
- _____, *Rund um den Libanon: Friedliche Wanderungen während des Weltkrieges*, Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1920.
- Wavell, Colonel A.P., *The Palestine Campaigns*, London, 1928.
- Wiegand, Kressenstein, Schubart, Watzinger, Werth and Wulzinger, *Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutsch-Türkischen Denkmalschutz-kommandos*, Walter de Gruyter&Co., Berlin and Leibzig: 1920.
- Wiegand, Theodor, *Halbmond im Letzten Viertel: Archaeologische Reiseberichte*, Bruckmann München, München: 1970.
- With the R.A.M.C. in Egypt*, Newyork: Cassell and Company, Ltd., 1918.
- Zimmermann Emil, *Kann uns Mesopotamien eigene kolonien ersetzen?*, Berlin: Kolonial-Wirtschaftliches Komitee Verlag, 1917.
- Ziya Şakir, *Paşalar: Enver Talat Cemal*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2010.

2. İkinci Kaynaklar

- Abu-Izzeddin, Nejla M., *The Druzes: A New Study of Their History, Faith and Society*, Leiden: Brill, 1984.
- Akarlı, Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, California: University of California Press, 1993.
- Akçam, Taner, *A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, trans. Paul Bessemer, New York: Metropolitan Books, 2006.

- _____, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- _____, *The Young Turks' Crime against Humanity*, New Jersey: Princeton University Press, 2012.
- Aksakal, Mustafa, *Ottoman Road to War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008 [Türkçe tercümesi için bkz. Mustafa Aksakal, *Harb-i Umuminin Eşiğinde*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010].
- Aktar, Ayhan and Abdülhamit Kırmızı, "Bon pour l'Orient: Fuat Dündar'ın kitabını deşifre ederken...", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 2009:8, ss. 157-186 içinde.
- Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Al-Azmeh, Aziz, "Nationalism and the Arabs", Derek Hopwood (ed.), *Arab Nation Arab Nationalism*, London: Macmillan Press, 2000 içinde.
- Al-Rasheed, Madawi, *Contesting the Saudi State: New Voices from a New Generation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- _____, *Politics in an Arabian Oasis: The Rashidis of Saudia Arabia*, London: 1991, I.B. Tauris.
- Antonius, George, *The Arab Awakening: the story of the Arab national movement*, Harbor: Simon Publications, 2001.
- Ardıç, Nurullah, *Islam and the Politics of Secularism*, London: Routledge, 2012.
- Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara: TTK Yayınları, 2008.
- Aryeh Shumuelevitz ve Asher Susser, *Hashemites in the Modern Arab World*, London: Routledge, 1996.
- Baktıaya, Adil, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu*, İstanbul: Bengi Kitabevi, 2009.
- Bar-Tal, Daniel and Yona Teichmann, *Stereotypes and Prejudices in Conflict*, New York, Cambridge University Press, 2005.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III/1, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Braude, Benjamin and Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Volume II: The Arabic-Speaking Lands*, Newyork: Holmes & Meier Publishers, 1982.
- Burns, Ross, *Damascus A History*, London and Newyork: Routledge, 2005.
- _____, *The Monuments of Syria: A Guide*, London and Newyork: I.B. Tauris, 2009.
- Buzpınar, Tufan, "The Question of Caliphate under the Ottoman Sultans", *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, Itzhak Weismann and Fruma Zachs (eds.), London: I.B. Tauris, 2005 içinde.
- Çiçek, M. Talha, "Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk-Ulus Kimliği İnşası ve 'Arap İhaneti'", *Divan*, 2012/1, cilt: 17, sayı: 32, ss. 169-188.

- _____, "Osmanlı Hakimiyetinin Sonu ve Türk-Arap İlişkilerinde Değişim ve Süreklilik Unsurları", İstanbul: Yedirenk, 2010, ss. 139-161.
- _____, "Şerif Hüseyin İsyanı'nın Türk ve Arap Kimlik İnşa Süreçlerine Etkisinin Analizi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2007.
- Çolak, Mustafa, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008.
- Daşcıoğlu, Kemal, *Osmanlı'da Sürgün*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.
- Dawn, Ernst, *From Ottomanism to Arabism; Essays on the Origin of the Arab Nationalism*, Urbana: University of Illinois Press, 1973.
- Deringil, Selim, "'They live in a state of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 45, No. 2 (Apr., 2003).
- Dinçer, Serdar, *Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, CD Eki, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Fawaz, Leila Tarazi, *An Occasion for War*, Berkeley: University of California Press, 1994.
- _____, "Foreign Presence and the Perception of the Ottoman Rule in Beirut", Hanssen Jens, Thomas Philipp, Stefan Weber (eds.), *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, Beirut: Orient-Institut der DMG Beirut, 2002 içinde.
- Feldestein, Ariel L., *Ben-Gurion, Zionism and American Jewry, 1948-1963*, Newyork: Routledge, 2006.
- Fortna, Benjamin C., *Imperial Classroom: Islam, the state and education in the late Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 2003.
- Foucault, Michel, *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*, London: Penguin Books, 1991.
- Friedmann, Isaiah, *Germany, Turkey, Zionism, 1897-1918*, London: Tansaction Publishers, 1998.
- _____, *The Question of Palestine, 1914-1918*, London: Routledge, 1973.
- Gans, Chaim, *A Just Zionism: on the Morality of the Jewish State*, New York: Oxford University Press, 2008.
- Hagen, Gottfried, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1990.
- Halpern, Ben and Jehuda Reinhartz, *Zionism and the Creation of a New Society*, New York: Oxford University Press, 1998.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- _____, "Cemal Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 305-309.

- Hassen, Jens, "Practices of Integration-Center-Periphery Relations in the Ottoman Empire", Hanssen Jens, Thomas Philipp, Stefan Weber (eds.), *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, Beirut: Orient-Institut der DMG Beirut, 2002 içinde.
- Heinzelmann, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğunda Genel Askerlik Yükümlülüğü, 1826-1856*, İstanbul: Kitap Yayınları, 2009.
- Heller, Joseph, *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, London: Frank Cass, 1983.
- Hermann, Rainer, *Kulturkrise und konservative Erneuerung: Muhammad Kurd Ali (1876-1953) und das geistige Leben in Damaskus zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1989.
- Herzog, Christoph, *Abd al-Hamid az-Zahrawi und das Problem des Osmanismus, 1908-1916*, Basılmamış Yüksek Lisans Tesi, Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg.
- Hopwood, Derek (ed.), *Arab Nation Arab Nationalism*, London: Macmillan Press, 2000.
- Jankowski James and Israel Gershoni (eds.), *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, New York: Columbia University Press, 1997.
- Jawhariyyeh, Wasif, "My Last Days as an Ottoman Subject: Selections from Wasif Jawhariyyeh's Memoirs", *Jerusalem Quarterly*, Summer 2000/9.
- Kaiser, Hilmar, "Regional resistance to central government policies: Ahmed Djemal Pasha, the Governors of Aleppo and Armenian Deportees in the spring and summer of 1915", *Journal of Genocide Research* (2010), 12 (3-4), September-December 2010.
- Kal'acı, Kadri, *Es-Sevretü'l-Arabiyyeti'l-Kübra*, Beyrut: Şeriketu'l-Matbuatu li't-Tevzi' ve'n-Neşr, 1994.
- Kark Ruth and Nadav Solomonovich, "The Young Turk Revolution of 1908 as reflected in the media of the Jewish community in Palestine", *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*, Ben-Bassat, Yuval and Eyal Ginio, London: I.B. Tauris, 2011 içinde.
- Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire*, Berkeley: California University Press, 1997.
- , "Wartime Regional and Imperial Integration of Greater Syria during World War I", Thomas Philipp and Birgit Schaebler (eds.): *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart: 1998 içinde.
- Kayapınar, M. Akif, "Ussama Makdisi ve Osmanlı Oryantalizmi", *Divan* 20 (2006/1).
- Kedouire, Elie and Sylvia G. Haim (eds.), *Zionism and Arabism in Palestine and Israel*, London: Frank Cass, 2005.

- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.
- Khalidi, Rashid, *British Policy towards Syria and Palestine*, Oxford: Middle East Center for St. Antonius's College, 1980.
- Khalidi, Rashid, Lisa Anderson, Muhammad Muslih and Reeva S. Simon (eds.), *The Origins of the Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1991.
- Khoury, Philip S., "The Paradoxical in the Arab Nationalism: Interwar Syria Revisited", James Jankowski and Israel Gershoni (eds.), *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, New York: Columbia University Press, 1997, ss. 273-287 içinde.
- Kırmızı, Abdülhamid, *Abdülhamid'in Valileri*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Kostiner, Joseph, "The Hashemite 'Tribal Confederacy' of the Arab Revolt, 1916-1917", Evdard Ingram (ed.), *National and International Politics in the Middle East: Essays in Honor of Elie Kedouire*, London: Cass, 1986, ss. 126-143 içinde.
- Külünk, Muhammet Emin, *Kapitülasyonların Kaldırılması*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.
- Luz Nimrod, "The Re-making of Beersheba: Winds of Modernization in the Late Ottoman Sultanate", *Ottoman Reform and the Muslim Regeneration: Studies in Honor of Butrus Abu-Manneh*, Itzhak Weissmann and Fruma Zachs (eds.), London: I.B. Tauris, 2005 içinde.
- Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861*, Oxford: Oxford University Press, 1968.
- Makdisi, Ussama, "Ottoman Orientalism", *American Historical Review*, 107/3, (June 2002).
- Makovsky, Michael, *Churchill's Promised Land: Zionism and Statecraft*, New Haven: Yale University Press, 2007.
- Manna, Adel, "Between Jerusalem and Damascus: The End of Ottoman Rule as Seen by a Palestinian Modernist", *Jerusalem Quarterly*, Fall and Winter 2005/22-23.
- McKale, Donald M., *War by Revolution: Germany and Great Britain in the Middle East in the era of World War I*, Kent: The Kent State University Press, 1998.
- Musa, Süleyman, *Hüseyin bin Ali ve es-Sevretü'l-Arabiyyeti'l-Kübra*, Amman: Lecnetü Tarihi'l-Ürdün, 1992.
- _____, *es-Sevretü'l-Arabiyyeti'l-Kübra*, Amman: Dairetü's-Sakafe ve'l-Fünun, 1966.
- Oberhaus, Salvador, "Zum wilden Aufstande entflammen": *Die deutsche Propagandastrategie für den Orient im Ersten Weltkrieg am Beispiel Ägypten*, Saarbrücken: VDM Verlag, 2007.
- Ortak, Şaban, *Osmanlı'nın Son Manevralarından Suriye ve Garbi Arabistan Tehciri*, Ankara: Pegem Akademi, 2011.

- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul: İletişim, 2000.
- Özcan, Azmi, *Panislamism: the Ottomans and Britain (1877-1924)*, Leiden: Brill, 1997.
- Özdemir, Hikmet, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler: 4. Ordunun İnsani Yardım Faaliyetleri*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Özyüksel, Murat, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Philipp, Thomas, "Acre, The First Instance of Changing Times", Hanssen Jens, Thomas Philipp, Stefan Weber (eds.), *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, Beirut: Orient-Institut der DMG Beirut, 2002 içinde.
- Pick, Walter P., "Meissner Pasha and the Construction of Railways in Palestine and Neighbouring Countries", *Ottoman Palestine, 1800-1914*, (ed. Gad Gilbar et al), Leiden: Brill.
- Rogan, Eugene L., "Aşiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *IJMES* 28/1, February, 1996, ss. 83-107.
- , *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire, 1850-1921*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Rose, John, *The Myths of Zionism*, London: Pluto Press, 2004.
- Rotenstreich, Nathan, *Zionism: Past and Present*, Albany: State University of New York Press, 2007.
- Schlicher, Schatkowski L., "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria", *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honor of Albert Hourani*, John Spangolo (Ed.), Oxford: Ithaca Press, 1992 içinde.
- Scott, James C., *Seeing Like a State*, London: Yale University Press, 1998.
- Shorrock, William I., *French Imperialism in the Middle East, 1900-1914*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1976.
- Somel, S. Akşin, *The Modernization of public education in the Ottoman Empire: 1839-1908, Islamization, autocracy and discipline*, Leiden: Brill, 2001.
- Stoddard, Philip H., *Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arma Yayınları.
- Strohmeier, Martin, *Al-Kulliya as-Salahiya in Jerusalem: Arabismus, Osmanismus und Panislamismus im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart: Kommissionsverlag Franz Steiner, 1991.
- Talas, Mustafa, *es-Secretu'l-Arabiyyetil-Kübra*, Şam: Talas Liddiraset ve't-Tercume ve'n-Neşr, 1987.
- Tauber, Eliezer, *The Emergence of the Arab Movement*, London: Frank Cass, 1993
- Teitelbaum, Joshua, *The Rise and Fall of the Hashemite Kingdom of Arabia*, London: C. Hurst&Co., 2001.
- , "Sharif Husayn Ibn Ali, Mustafa Kemal and the Ottoman Caliphate", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol: 40, Issue 3, (November 2000).
- Tetik, Ahmet, "4. Ordu Bölgesi'nde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2008/30, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergilcerik&IcerikNo=>

- Thompson, Elisabeth, "Ottoman Political Reform in the Provinces: Damascus Advisory Council in 1844-1845", *IJMES* 25 (1993), ss. 457-475.
- _____, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege and Gender in French Syria and Lebanon*, Newyork: Columbia University Press, 1999.
- Tibawi, A.L., *Anglo-Arab Relations and the Question of Palestine*, London: Luzac & Co.ltd., 1977.
- Tilman, Lüdke, *Jihad made in Germany*, Münster: LIT Verlag, 2005.
- Umar, Ömer Osman, "Cemal Paşa'nın Suriye'de Arap Milliyetçilerine Karşı Neşrettiği El-İslam Gazetesi ve Programı", *Askeri Tarih Bülteni*, 2000/49.
- Üzen, İsmet, "Sina Cephesinde Strateji ve Taktik", *Eski Çağdan Modern Çağ'a Ordular*, Feridun M. Emecen (ed.), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- _____, *Osmanlı'nın Çöl Yürüyüşü: Kanal Seferleri*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2011.
- Vahakn N. Dadrian, "The comparative aspects of the Armenian and Jewish cases of genocide: a sociohistorical perspective', Alan S. Rosenbaum (ed), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Boulder: Westview Press: 1996 içinde.
- _____, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence and Oxford: Berghahn Books, 1995.
- Van den Boogert, Maurits H., *The Capitulations in the Ottoman Legal System*, Leiden: Brill, 2005.
- Woodward, David R., *Hell in the Holy Land: World War I in the Middle East*, Lexington: The University Press of Kentucky, 2006.
- Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.

İNDEKS

1908 Devrimi 23, 48, 49, 101
II. Abdülhamid 108, 135, 320, 333
II. Mahmud 45, 101, 107, 276, 278, 299
II. Sahak 186, 216, 226
II. Selim 327
II. Wilhelm 253

A

Aaronsohn, Alexandr 135, 139, 142,
156, 281, 282, 283, 284, 285, 287,
288, 289, 297, 298
Abdulgani el-Ureysi 82, 85, 94
Abduh, [Muhammed] 32, 302
Abdulaziz Çaviş 111, 302
Abdulgani Refii 116
Abdulkadir el-Cezairi [Meclis-i Meb'u-
san eski reis-i sanisi Emir Ali Paşa
el-Jezairi'nin oğlu] 123
Abdulkadir Kivan 116
Abdulkerim el-Halil 84, 85, 88, 91, 93
Abdulvahhab el-İnglizi 94
Abdurrahman Paşa el-Yusuf 256
Abdurrahman Şehbender 85, 88, 90, 91
Abdülhamid ez-Zehravi 86, 87, 92, 423
Abdülkadir el-Esad Bey 296
Abdülhamid [Bey, Kapancızade] 22, 29,
32, 38, 39, 46, 47, 86, 87, 92, 108,
116, 119, 135, 320, 333, 356, 366,
423

Adana 24, 25, 26, 27, 28, 35, 160,
184, 186, 188, 194, 197, 204, 206,
211, 244, 269, 310, 389, 407
Adem-i Merkezîyetçiler/Adem-i Mer-
kezîyetçilik 43, 52, 54, 55, 63, 65,
77, 81, 89, 102, 118, 304, 312
Adil Arslan 174
Afgani 32
Afganistan 305
Afrika 41, 125, 305
Afule 400
Ajans-Havas 154
Ahmed Rasim 56
Ahmed Rıza 46, 48
Ahmet Faik Bey [Suriye Valisi] 58
Ahmet Şerif 356
Akabe 357, 429
Akarlı, Engin Deniz 11, 163, 164
Akçam, Taner 179, 205, 206, 213, 225,
275
Akka 38, 119, 160, 294, 419
Ali Fuad Bey [Erden] 95
Aligarh Koleji 303
Ali Haydar [Paşa, Mekke Emiri] 127,
361
Ali Kemal Bey 223
Ali Münif Bey [Yegenal] 67, 169, 170,
171, 172, 173, 174, 249, 384, 392,
426

- Ali Paşa el-Cezairi [Meclis-i Meb'usan eski reis-i sanisi] 123, 337
- Aliye 90, 95, 96
- Allenby, Edmund 414
- Alman askerleri 234, 258, 284, 418
- Almanca 61, 269, 270, 305, 313, 315, 388, 419
- Alman Filistin Bankası 321
- Alman hükûmeti 144, 147, 148, 257, 396
- Alman imajı 106
- Alman kolonizasyonu 253
- Almanlar 111, 127, 170, 192, 254, 255, 256, 258, 266, 267, 268, 269, 270, 289, 314, 316, 404, 407
- Alman müdahalesi 149
- Alman nüfuzu 63, 234, 253, 254, 261, 267, 268, 270, 362, 412
- Alman propagandası 267
- Alman vatandaşları 148, 154
- Almanya 17, 18, 19, 58, 60, 68, 96, 102, 110, 113, 114, 127, 133, 134, 149, 150, 152, 156, 166, 167, 170, 171, 234, 235, 251, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 262, 267, 268, 287, 330, 362, 377, 382, 391, 397, 413, 416, 418, 425, 427
- Alman yardımı 416, 419
- Alman yetkililer/görevliler/otoriteler 191, 254, 255, 256, 362
- Amanos 206
- Amele taburu 210, 285
- Amerikan Kızıl Haçı 220, 393
- Amerikan Presbiteryen Misyon Kurulu 404
- Amman 76, 369
- Anadolu 21, 23, 43, 52, 53, 54, 67, 76, 89, 95, 97, 98, 99, 103, 107, 122, 147, 148, 174, 177, 178, 179, 182, 183, 186, 187, 193, 203, 205, 228, 241, 242, 243, 244, 269, 283, 297, 304, 305, 383, 385, 388, 390, 401, 411, 412, 415, 425, 428
- Anıt Koruma Komutanlığı 325, 326
- Ankara 15, 20, 22, 23, 41, 56, 68, 76, 83, 107, 186, 242, 243, 306, 411, 412
- Antebi [Albert] 147
- Antep 204
- Arabistan 20, 76, 81, 90, 127, 325, 337, 344, 345, 347, 348, 355, 357, 358, 365, 367, 368, 419
- Arapça 30, 50, 61, 79, 80, 90, 100, 101, 112, 172, 173, 278, 284, 302, 305, 309, 313, 349, 402, 429
- Arapça Tedrisat Komisyonu 79
- Arapçılar/Arapçı aydınlar/Arapçı ayan 21, 39, 49, 55, 63, 66, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 87, 94, 97, 102, 111, 125, 128, 304
- Arapçılık/Arapçı hareket/Arapçı muhalefet 5, 83, 109, 114, 132, 244, 422
- Arapçılık meselesi 83, 244, 422
- Arap Halife/Arap Hilafeti 108, 348, 358
- Arap Kongresi [1913'te Paris'te düzenlenen] 78, 86, 90, 422
- Araplık 53, 104, 109, 112, 311
- Arap milliyetçiliği/milliyetçileri 76, 310
- Arap subaylar 298
- Arif Şihab 94
- Arnavutluk 49
- Aronotiz [Aronowitz, Yitzhak] 147
- Aseli Ailesi 97, 98, 295
- Asir 279, 356
- Asluc 403
- Astrahan 305
- Asuri/Asuriler 25
- Atası ailesi 98
- Avde Ebu Taye [Huveytat Aşireti Şeyhi] 369

Avrupa 17, 18, 31, 37, 38, 60, 89, 90,
95, 96, 104, 131, 155, 157, 233,
283, 312, 316, 326, 347, 362, 383,
407, 421

Avrupa devletleri 38, 95

Avrupalılar 30, 306

Avrupa nüfuzu 157

Avrupa sömürgeciliği 31-32

Avusturya/Avusturyalılar 56, 59, 60, 68,
70, 86, 93, 96, 99, 100, 104, 105,
110, 111, 115, 118, 119, 120, 123,
127, 149, 158, 159, 171, 200, 203,
204, 207, 210, 212, 213, 219, 224,
240, 241, 251, 252, 253, 254, 256,
258, 260, 261, 262, 267, 269, 270,
279, 280, 296, 308, 309, 313, 314,
315, 316, 318, 319, 329, 337, 339,
340, 352, 353, 354, 355, 359, 360,
361, 364, 365, 374, 379, 380, 381,
386, 394, 396, 397, 406, 413, 427

Avusturya Orient Misyonu 314

Ayintel 400

Ayntura 229

Aziziye Camii 327

Azmi Bey [Beyrut Valisi] 57, 58, 59, 304,
321, 389, 392, 396, 423

Azmi Bey [Şam Valisi] 57

B

Baalbek 97, 98, 161, 204, 295, 296,
304

Bab 33, 122, 195, 196, 227, 229

Bab-ı Ali 33, 122, 227, 229

Bab-ı Ali Baskını 33

Babülmeşihat 338

Bach Paşa 255

Bağdat 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35,
71, 314, 355, 359, 360, 361, 364,
366, 367, 385, 411, 412, 413, 414,
415, 416, 418

Bağdat Demiryolu 29, 414

Bahâeddin [Yafa Kaymakamı] 141, 142,
184, 185

Balkan Savaşları 33

Basel Kongresi 134

Basra 28, 29, 116, 189, 341, 347, 349,
352, 356, 359, 365, 366, 367, 385

Basra Körfezi 347, 352, 356, 365, 385

Batı Afrika 125

Batı Arabistan 20

Bekaa 165, 295, 313, 324

Bekir Sami [Bey, Beyrut ve Halep Va-
lisi] 56, 164, 165, 194, 195, 205,
228, 241, 335, 378

Belçika 18

Belucistan 305

Beni Atiye 347, 360, 368

Beni Sahr 360, 368, 397

Beni Sarviye 368

Berlin 62, 134, 135, 141, 145, 147,
148, 149, 150, 155, 220, 253, 255,
256, 260, 261, 266, 292, 293, 302,
316, 325, 326, 342, 362, 405

Beyrut 37, 38, 56, 57, 58, 63, 64, 75,
76, 79, 80, 82, 83, 86, 92, 94, 96,
97, 99, 100, 104, 105, 114, 118,
119, 120, 127, 143, 158, 159, 160,
161, 163, 164, 165, 166, 167, 169,
170, 171, 172, 173, 174, 204, 221,
224, 233, 234, 235, 236, 237, 238,
239, 240, 241, 242, 243, 244, 245,
246, 247, 248, 249, 250, 251, 255,
258, 260, 261, 266, 267, 279, 280,
281, 283, 294, 296, 304, 306, 308,
309, 310, 314, 315, 320, 321, 322,
329, 335, 341, 342, 346, 377, 378,
380, 382, 383, 384, 385, 386, 387,
388, 389, 391, 392, 393, 394, 395,
396, 397, 404, 405, 407, 423

Beyt Cala 286

- Beytullahım 286
 Bikau'l-Aziz 295
 Bili aşiretleri 368
 Bingazi 173, 305
 Birinci Dünya Savaşı 17, 20, 29, 34, 38, 40, 60, 77, 93, 108, 109, 132, 134, 136, 157, 158, 163, 165, 183, 234, 236, 256, 278, 300, 333, 334, 345, 373, 391, 421
 Birinci Gazze Muharebesi 151, 152
 Birüssebi 51
 Bizans 69, 324, 326, 329, 429
 Bloxham, Donald 181
 Bogratoschof 147
 Briand, Aristide 384
 Buhara 305
 Bulos Auvad [Kıbrıs Piskoposu] 159
 Butros Şebli [Maruni Beyrut Piskoposu] 159
 Büyük Britanya/Britanya/İngiltere 90, 109, 110, 124, 235, 288, 299, 300, 302, 305, 330, 335, 340, 344, 347, 355, 359, 366
 Büyük Cemal 324
 Büyük Güçler 17, 18, 44, 46, 48, 49, 52, 53, 81, 82, 90, 101, 103, 128, 131, 132, 157, 185, 233, 234, 236, 261, 299, 306, 312, 423, 428
- C-Ç**
 Cakım [Bedevi köyü] 398
 Cava 305
 Cavid Bey [Maliye Nazırı] 23, 308, 394
 Cebel-i Dürüz 211, 334, 336, 344
 Celal Bey [Halep Valisi] 56
 Celile 147, 285
 Cemal Paşa Bulvarı 320, 323
 Cemal Paşa Caddesi 323
 Cemal Paşa İnas Mektebi 309
 Cemal Paşa Parkı 320
 Cemiyet-i Muhammedi 93
 Cemiyetü'l-İslahiyye 304
 Cenin 294
 Cerablus 324
 Cevf 348, 364
 Cezairi ailesi 242, 337
 Cezayir 242, 302, 305
 Cezayirli [Suriye'de göçmen olarak bulunanlar] 110, 242
 Cihad 18, 109, 267, 349, 351
 Cizre 294
 Cizvit/Cizvitler 246, 251
 Conde de Ballobar 47, 57, 65
 Cubeyl 249
 Çekirge istilası 65, 381
 Çerkes Hasan Bey 205, 221, 223, 224
 Çerkez Ahmed ve arkadaşı Halil 201
 Çin 305
- D**
 Dadrian, Vahram 179, 200, 205, 209, 211, 217, 218, 230
 Darien, Joseph (Maruni Başpiskoposu) 384
 Darülfunun 79
 Darülmuaallimin 300
 Davut Kulesi 328
 Denkmaelschutzkommando 325
 Deraa 294, 337
Der Nahe Orient 104
 Deutsche Bank 388
 Deyr-i Zor 188, 196, 215
 Diyarbakır 196, 201
 Doğu Anadolu 23, 95, 203, 205
 Doğu Asya 125
 Doğu Ürdün/Ürdün 203

- Doktor Altunyan 402
Dördüncü Ordu 19, 20, 35, 39, 59,
60, 93, 95, 106, 141, 142, 162, 189,
192, 197, 198, 199, 201, 202, 203,
207, 208, 211, 215, 224, 238, 271,
281, 291, 309, 349, 350, 352, 380,
399, 400, 403, 404, 405, 406, 407,
415, 417, 419
Dört Yol 186
Dr. Jehlin 317
Dr. Prüfer 352
Duma 204
Dürzi/Dürziler 70, 123, 172, 173, 174,
293, 333, 335, 336, 337, 338, 339,
340, 341, 342, 343, 344, 345, 346,
350, 381, 429
E
Ebu Hanife 29
Edirne 283
El-Bekri ailesi 116
El-Cezairi ailesi 93, 124, 242, 337
El-Ezher 302
El-Fetât 78, 304
El-Halil 334, 337, 403
El-İslâm 113
El-Lamerkeziyye 78, 107
El-Muntedi el-Edebi 92
Emanuelidis [Efendi, Aydın mebusu]
189, 190
Emevî Camii [Şam] 116, 327
Emeviler 424
Emin Arslan 174, 244
Emin Fuad Arslan 243
Emin Tefvîk Arslan 243
Emir Abdullah [el-Cezairi] 93
Emir Haris Şebab 174
Emir Said [el-Cezairi] 123, 124
Enhal 398
En-Neşâşibi ailesi 304
Enver Paşa 15, 18, 20, 60, 87, 107,
121, 123, 189, 191, 201, 241, 266,
270, 301, 302, 303, 305, 350, 356,
359, 369, 393, 411, 412, 415, 418
Ermeni/Ermeniler 6, 25, 26, 57, 62,
67, 68, 101, 107, 142, 158, 162,
169, 177, 178, 180, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 187, 188, 189, 192,
193, 194, 195, 196, 197, 198, 199,
200, 201, 202, 203, 204, 205, 206,
207, 208, 209, 210, 211, 212, 213,
214, 215, 216, 217, 219, 220, 222,
223, 224, 225, 226, 228, 229, 230,
275, 279, 309, 320, 323, 401, 402,
404, 426, 427, 431
Ermeni iskânı 214
Ermeni kafileleri 188, 189
Ermeni katliamları 25
Ermeni kolonisi 188
Ermeni meselesi 192
Ermeni sürgünler 182, 209, 431
Ermeni tehciri 178, 181, 188, 196
Ermeni yetimler/yetimhaneler 68, 225,
229
Erzurum 57, 229
Esad eş-Şukayri 79, 93
Eş-Şark 113, 314
Etiyopya 305
Evkaf Nezareti 237, 256, 326, 327
F
Faik (Faiz?) Şihab 58, 243
Faliş Rıfku [Atay] 62, 63, 87, 184, 185,
201, 307
Falkenhayn [General Erik von] 71, 153,
412, 415, 416, 417, 418, 419, 420
Faris el-Huri 64, 116, 117
Fas 305

Faysal [bin Hüseyin, Suriye ve Irak Krallığı], Fein [Avrom ?] 64, 66, 115, 116, 117, 123, 124, 125, 126, 127, 340, 346, 350, 353, 368, 429
 Felizitas Taux 250
 Feruzan Bey [Hama kaymakamı] 219
 Fırat/Fırat Nehri 32, 414
 Filistin 20, 50, 57, 62, 66, 67, 85, 119, 120, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 164, 169, 234, 247, 253, 260, 261, 264, 302, 305, 306, 321, 325, 334, 341, 345, 347, 364, 365, 370, 378, 381, 396, 405, 411, 414, 416, 417, 418, 425
 Foucault 44, 45, 276, 319
 Frankfurter Zeitung 155
 Frankofon 95
 Fransa 41, 42, 68, 70, 75, 90, 96, 105, 158, 160, 165, 166, 233, 234, 235, 236, 237, 240, 242, 245, 247, 252, 253, 255, 267, 287, 299, 306, 312, 339, 374, 384, 407, 427
 Fransız/Fransızca 4, 6, 12, 28, 45, 60, 68, 75, 78, 86, 89, 90, 94, 95, 96, 109, 110, 149, 154, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 174, 191, 192, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 259, 269, 270, 301, 306, 307, 308, 309, 312, 327, 339, 375, 383, 384, 402, 426, 427
 Fransız hükümeti 78, 149, 167, 191, 384
 Fransız kolonisi [Beyrut] 237
 Fransız kurumları 247
 Fransız kültürü 236, 237, 238, 240, 245, 248, 259

Fransız nüfuzu 164
 Fransız okulları/egitim kurumları 248, 249, 308
 Fransız yetimhanesi 250
 Freres des Ecoles Chretiennes 248
 Fritz Gerner 362
 Fukara aşireti 368

G

Gazze 71, 117, 122, 150, 151, 152, 153, 154, 300, 340, 411, 414, 415, 416, 418, 419
 Gelibolu 291
 Gottlieb Schumacher 400
 Governmentality 44, 45
 Grasowsky [Jehuda] 147
 Gregoryan 227
 Grigoris Balakian 186
 Güney Afrika 305

H

Habib Paşa Saad 167, 174, 243, 244
 Haçik Bogosyan 199
 Haçin 186
 Haçlı/Haçlılar 111, 248, 301
 Hail, Hakkı Bey [Adana Valisi] 348, 351, 359, 360, 361, 362, 363, 366, 367
 Halep 56, 59, 114, 119, 140, 163, 180, 182, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 211, 212, 213, 220, 221, 223, 226, 227, 228, 236, 241, 246, 247, 248, 252, 255, 257, 258, 261, 262, 267, 268, 290, 291, 306, 309, 315, 322, 329, 343, 376, 378, 379, 380, 381, 386, 391, 394, 395, 396, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 412, 413, 414, 415, 418

- Halide Edib [Adıvar] 34, 184, 215, 216, 220, 226, 229, 291, 292, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 394, 428
- Halife/Hilafet 88, 108, 109, 111, 118, 120, 301, 342, 345, 346, 356, 357, 363
- Halil Sakakini 286, 287
- Halilürrahman 300
- Hama 93, 97, 98, 119, 204, 209, 210, 213, 215, 218, 222, 225, 229, 237, 393
- Hanauer 228
- Harbiye 22, 59, 205, 206, 243, 279, 294, 304, 330, 349, 350, 352, 364
- Harbiye Nezareti 59, 206, 243, 279, 294, 330, 349, 350, 352, 364
- Hareket Ordusu 23
- Haron Şıracıyan 227
- Hartmann, Martin 86, 135
- Haşimiler 385
- Havran 27, 52, 93, 118, 123, 164, 203, 204, 208, 209, 211, 217, 221, 224, 293, 294, 337, 338, 339, 340, 344, 368, 369, 379, 381, 382, 387, 397, 398
- Haydar ailesi 97, 98, 304
- Hayri Efendi 257
- Herzl, Theodor 134
- Heyet-i İslahiye 23
- Heyet-i Mahsusa 6, 220, 223
- Hicaz 21, 114, 116, 120, 237, 245, 255, 256, 257, 268, 271, 279, 323, 327, 347, 351, 359, 360, 363, 364, 368, 369, 397
- Hicaz Demiryolu 237, 255, 256, 257, 271, 323, 347, 360, 363, 364, 369, 397
- Hicaz Demiryolu Mısır Şubesi 271
- Hindistan 41, 42, 108, 303, 305
- Hiva 305
- Hourani, Albert 36, 70
- Hristiyan aileleri 97, 98, 243
- Hristiyan cemaatleri/toplulukları/grupları 131, 162
- Hristiyan çocuklar 250
- Hristiyan dünyası 239
- Hristiyanlar 49, 105, 111, 131, 162, 163, 184, 279, 290, 328, 389, 425
- Hristiyan mezhepleri 235
- Hristiyan ruhban/din adamları/liderler 44, 46, 67, 102
- Hristiyan tüccarlar 243
- Hulusi Bey [Suriye Valisi] 56, 57, 208, 268, 319, 337, 339, 351
- Humus 97, 98, 223, 224, 225, 229, 295, 334
- Huveyyat 347, 368, 369, 397
- Hürriyet ve İtilaf Fırkası 31, 33, 90
- Hüseyin Kazım 220, 221, 222, 223
- Hüseyin Vassaf 327
- İ-İ**
- Irak 28, 32, 71, 116, 356, 364, 369, 411, 412, 413, 414, 418
- İslahiye 23
- İttihâd-ı Osmânî 87, 117, 304
- İbn Reşid 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 359, 360, 361, 362, 363, 366, 367, 429
- İbn Subhan 351, 352
- İbn Suud 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 360, 363, 365, 366, 367, 368, 429
- İbrahim es-Suad Bey 174
- İbrahim Bey [Şura-yı Devlet Reisi] 120, 322
- İbranice 147

- İdrisi [Seyyid, Asir emiri] 356
İhsan Tercüman 65, 285, 286, 289, 292, 298, 396, 407
İmam Yahya 77, 356
İngiliz hükümeti/yetkilileri/otoriteleri 108, 244, 261, 286, 355, 356, 358, 360, 365, 366, 367, 385
İngiliz nüfuzu 29
İngiliz ordusu/askerleri 404
İngiliz propagandası 109, 335
İran 127, 305
İrbit Müftisi 217
İskenderiye 109, 236, 238, 240, 247, 302
İskenderun 204, 239, 324
İslam 49, 109, 113
İsmail Canbulat 207
İspanya/İspanyol Konsolosu [Kudüs] 47, 57, 65, 70, 100, 117, 153, 216
İstanbul 17, 18, 20, 22, 23, 24, 33, 34, 35, 37, 38, 46, 47, 48, 50, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 65, 79, 81, 86, 92, 93, 100, 101, 105, 106, 107, 109, 110, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 126, 127, 131, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 160, 163, 166, 169, 170, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 191, 194, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 207, 211, 213, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 227, 228, 229, 234, 236, 237, 238, 241, 243, 252, 253, 254, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 266, 267, 268, 269, 270, 277, 278, 291, 292, 295, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 310, 322, 327, 340, 341, 357, 362, 363, 368, 379, 380, 383, 385, 389, 390, 391, 393, 395, 396, 405, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 425
İTC (İttihat ve Terakki Cemiyeti) 16, 18, 22, 31, 33, 35, 38, 39, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 63, 68, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 93, 101, 102, 103, 115, 118, 126, 127, 133, 137, 144, 151, 154, 178, 179, 184, 220, 221, 223, 275, 298, 421, 422, 423, 426, 427
İttihatçı/İttihatçılar/İttihatçılık 5, 17, 18, 19, 20, 23, 31, 44, 47, 48, 49, 58, 59, 63, 67, 78, 80, 82, 83, 84, 103, 127, 136, 137, 170, 221, 224, 276, 283, 311, 373, 426, 427
İzzet el-Cüdi 97, 298
İzzet Paşa el-Abid 97

J
Jerassimos Messara [Rum Ortodoks Başpiskoposu] 161
Joseph Dumani [Trablus Rum-Ortodoks piskoposu] 161
Journal de Beyrouth 96, 160
Journal de Geneve 327
Jön Türk/Jön Türkler 25, 39, 46, 47, 48, 95, 112, 135, 318

K
Kaf 341
Kafkasya 201, 284
Kahire 64, 78, 105, 108, 135, 151, 163, 164, 167, 168, 209, 238, 244, 249, 259, 279, 281, 283, 287, 289, 334, 336, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 355, 358, 365, 367, 370, 375, 384, 390, 404, 415
Kaiser II. Wilhelm 253
Kamil el-Esad Bey 296
Kânun-ı Esasi 171
Kapitülasyonlar 17, 95, 131, 136, 157, 233, 234, 235, 245, 253, 260, 261, 262, 270, 427

Karadağ 18
 Karahisar 201
 Karl Vayland 402
 Kasım 351, 352, 354, 355
 Kastamonu 186
 Kazan 305
 Kazımiye 31
 Kemal Bey 223, 228
 Kerek 51, 93, 203, 204, 208, 224, 419
 Kerbela 30
 Kıpti 57
 Kırım 305
 Kırkkilise 22
 Kıtlık 70, 71, 373, 399
 Kilikya 186
 Kobab [köyü] 300
 Kolera 33
 Konya 33, 186, 188, 241, 269
 Kraliçe Viktorya 298
 Kudret Bey 250, 251
 Kudüs 21, 29, 47, 51, 56, 57, 59, 65,
 71, 93, 99, 100, 101, 111, 119, 120,
 122, 133, 139, 140, 142, 143, 144,
 145, 146, 147, 151, 152, 153, 154,
 155, 156, 157, 158, 159, 162, 170,
 173, 189, 216, 223, 237, 239, 240,
 241, 245, 246, 247, 248, 249, 254,
 255, 256, 258, 260, 261, 263, 264,
 265, 269, 279, 290, 292, 297, 300,
 301, 302, 303, 306, 315, 321, 323,
 324, 328, 341, 346, 352, 356, 358,
 367, 375, 377, 378, 382, 386, 389,
 396, 399, 401, 403, 404, 406, 407,
 411, 412, 417, 419
 Kuleli Askeri İdadisi 22
 Kunaytra 204
 Kuveyt 351, 356, 360, 385
 Kürdistan 27
 Kürt
 çeteleri 202
 kabileleri 225
 Ktesiphon 32

L

Latin patriği 265
 Lazkiye 236, 281
 Leca 293
Le Matin 159
Le Temps 191
 Liman von Sanders 127, 342, 413, 420
 Lübnan/Cebel-i Lübnan 6, 15, 20, 21,
 50, 56, 57, 67, 70, 75, 79, 102, 120,
 132, 158, 159, 163, 164, 165, 166,
 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173,
 174, 202, 206, 228, 243, 244, 247,
 249, 257, 279, 281, 291, 293, 296,
 308, 309, 334, 335, 338, 346, 375,
 377, 378, 380, 383, 384, 385, 386,
 387, 391, 392, 393, 397, 425, 426
 Lübnanlılar 167, 172, 374, 383, 384,
 393, 425

M

Maan 204, 337, 363
 Ma'arre 195
 Macid Bey [Kudüs mutasarrıfı] 56, 57
 Mahmud Nedim Bey [Yemen Valisi] 80,
 81, 357
 Makdisi, Ussama 40, 41, 42, 43, 44,
 53, 62, 311, 312
 Makedonya 95
 Manastır 22, 23
 Mandestam 192
 Maraş 188, 204
 Maruniler 21, 159, 164, 174, 426
 Maruni patriği/patrikliği/ruhban 159,
 160, 167, 244
 Meclis-i Mebusan 31, 123, 173, 256
 Medain Salih 349, 350, 360, 361
 Medine 114, 173, 268, 306, 314, 352,
 354, 360, 363, 367, 369, 398
 Medrese-i Külliye 306

Mehmed Ali Paşa 351
 Mehmed Nesib Bey 22
 Mehmet Nihat [Nigisberk] 306, 319, 326
 Meissner Pasha 271
 Mekke 114, 115, 120, 124, 127, 242, 339, 348, 354, 355, 356, 357, 424
 Mekke Emiri 114
 Mekteb-i Harbiye-i Şahane 22
 Mekteb-i Sultani 247, 268
 Merc-i Uyun 92
 Mersinli Cemal Paşa 122, 125, 127, 211, 337, 369, 419, 420
 Mescid-i Aksa 328
 Metn 172, 243
 Metternich 115, 186, 188, 191, 202, 207, 229, 254, 257, 271, 363
 Mezopotamya 28, 178, 185, 348, 352, 353, 365
 Mısır/Mısırlılar 18, 19, 20, 21, 40, 48, 49, 56, 60, 62, 69, 79, 83, 86, 92, 96, 97, 98, 102, 109, 110, 112, 113, 114, 116, 118, 120, 126, 144, 145, 147, 148, 160, 161, 167, 210, 268, 271, 278, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 300, 301, 302, 303, 305, 318, 319, 320, 325, 327, 329, 330, 339, 346, 352, 375, 376, 378, 411, 414, 421, 428, 429
 Mısır Kanal Harekatı 61, 62, 301
 Mısır Milli Marşı 126
 Michel İbrahim Sursock 161
 Midhat Şükrü [Bleda] 78, 122
 Midilli 22
 Minneapolis 395
 Mirliva Ruza Bey 168
 Mizancı Murad 46
 Morgenthau 140, 149, 161, 192, 205, 235, 236, 246, 260, 377
 Mossinsohn [Ben-Zion] 147

Muhammed Kamil Bey 31
 Muhammed Kürd Ali 56, 63, 85, 89
 Muhammed Nahhas Efendi 290
 Muhittin Birgen 20, 87
 Muhtar Beyhum 82
 Muhtarlar 31
 Muhyiddin İbn Arabi 327
 Mustafa Abdülhalık [Renda] 228, 394
 Mustafa Kemal [Atatürk] 34, 108, 320, 414, 415, 418
 Musul 28, 188, 414
 Mutevali 295
 Mutran ailesi 97
 Mübarek [es-Sabah] 356
 Mühlens [Alman Profesörü] 106, 121, 258, 400
 Münir Bey [Kudüs mutasarrıfı] 263
 Müslimiye 196
 Müslümanlar 18, 24, 25, 66, 108, 109, 112, 118, 162, 172, 235, 281, 283, 290, 302, 314, 328, 389

N

Nahle Paşa [Mutran] 161
 Napolyon [Bonapart] 325
 Nasıra 392, 407, 419
 Nazım Paşa 30
 Nebk 204
 Necd 348, 349, 351, 354, 366, 367, 368
 Necef 30, 341
 Necib [Bey] 23
 Nersesian Efendi 219
 Neşet Bey 223
 Neşet Ömer 405
 Nevvaf eş-Şalan 364
 Nihad Bey 290, 326
 Nuri eş-Şalan 346, 347, 350, 354, 355, 363, 364
 Nusret Bey [İslahiye Kaymakamı] 196, 197

O-Ö

Ohannes Kuyumcuyan 167
 Oppenheim [Max von] 90, 111, 127, 203, 336, 343
 Ormanian, [Malachia, Ermeni Patriği] 216
 Osmanlıcılık 47, 77, 128, 318
 Osmanlı Halifesi/Hilafeti 109, 118, 267, 301, 303
 Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 393
 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 22
 Osmanlı kabinesi 160, 180, 247, 333
 Osmanlı kimliği 47, 299, 300
 Osmanlılaştırma/Osmanlılaştırmak 157, 252, 314, 345
 Osmanlılık 44, 47, 52, 59, 114, 160, 233, 275, 276, 311, 428
 Osmanlı Millet sistemi 131
 Osmanlı ordusu 19, 264, 271, 353, 355, 411
 Osmanlı vatandaşlığı 139, 143, 144, 238, 249
 Ölü Deniz 324, 370
 Ömer Refii 116

P

Pan-İslâm 348, 352
 Pan-İslâmist 107, 109, 111, 114, 268, 298, 302, 303, 348
 Pan-İslâmizm 107, 109, 111, 114, 268, 298, 302, 303, 348, 350, 352
 Papalık 239, 247, 391
 Polonya 305
 Pozantı 206, 207, 406
 Protestanlar 219

R

Rahmi Bey 23
 Rakka 188
 Rayak 295

Refik el-Azm 82
 Refik et-Temimi 304
 Re'sû'l-ayn 188
 Reşidi hanedanı 351
 Reşid Rami 174
 Rıza es-Sulh 85, 91, 92, 423
 Ridnik 147
 Riyad 351
 Rodos 339
 Rohner, Beatrice 226, 227, 228
 Romanya 413
 Rumeli 22, 318, 360
 Rumeli Beylerbeyliği 360
 Rum-Ortodoks/Rum-Ortodoks Patrikliği/cemaati/topluluğu 67, 172, 174, 234, 249
 Ruppın, Arthur 134, 145, 148, 149, 150, 156, 253, 260, 261, 262, 320, 322, 379, 383, 385, 399, 401, 404
 Rusya 158, 161, 164, 185, 234, 235, 263, 287, 299, 411
 Ruşen Bey 290
 Ruvalé Aşireti 354, 363, 364, 397

S

Safed 285, 377
 Said Bey al-Bustani 243
 Said, Edward 43, 44
 Said Mehmed Me'mun 268
 Said Süleyman Paşa 97, 98
 Salgın/Salgın hastalıklar 65, 183, 199, 200, 399, 400, 401, 402, 403, 405, 406, 407
 Salih Şerifes-Senûsi 115, 353
 Salt 51, 127, 203, 204
 Sao Paolo 167
 Sayda 85, 91, 92
 Schabinger [Yafa Alman Dragomanı] 263, 264
 Schiefer, Karl 254

- Seferberlik 166, 278, 379
 Selahaddin 29, 101, 110, 111, 248, 301, 303, 424
 Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi 29, 101, 248, 301, 303, 424
 Selanik 22, 23, 49, 140, 221, 411, 412
 Seleuca 32
 Selim Ali Selam 56, 79, 90
 Selim el-Atrash 341, 342
 Selimiye Camii 326, 327
 Selman-ı Pak 32
 Semerkant 305
 Shakespeare [İbn Suud nezdindeki İngiliz temsilci] 352
 Sırbistan 18
 Sıtma 399
 Sina 20, 56, 120, 211, 323, 344, 369, 373, 406, 411, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 424
 Sinaniye Camii ve Tekkesi 326
 Sirkeci 33
 Siyon Dağı 323
 Siyonist hareket 134, 135, 146, 163
 Siyonistler 21, 55, 67, 102, 132, 133, 143, 144, 147, 192, 262, 425
 Siyonizm 6, 44, 61, 67, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 156, 177
 Sosyal Darwinist 47
 Sprutte, Emile 362
 St. Anna Kilisesi 248, 301
 Stuhlmann, Franz 314
 Subhi Bey el-Hadra 304
 Sudan 305
 Sueyda 344
 Sultan Hamam 33
 Sultan naibi 20
 Sur 85, 91, 92, 296
 Suriye halkları 19, 137, 374
 Suriye toplumu 40, 70, 104, 106, 107, 199, 203, 230, 244, 333, 334, 344, 375, 425, 426, 430
 Suudi hanedanı 351
 Süleyman el-Bustani 243
 Süleymaniye İmarethanesi 327
 Süleyman Paşa (Bili kabilesi şeyhi) 97, 98, 368
 Süveyş Kanalı 284, 411
 Ş
 Şahtur 415
 Şefik el-Müeyyed 87
 Şekib Arslan 58, 63, 79, 87, 88, 99, 110, 111, 113, 121, 122
 Şem'izadeler 98
 Şemmer aşireti 353
 Şerif Abdullah (Ürdün Emiri ve Kralı) 354
 Şerif Ali 342
 Şerif Faysal 350, 353
 Şerif Hüseyin 5, 53, 64, 66, 70, 100, 103, 108, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 122, 123, 124, 125, 128, 268, 297, 304, 306, 342, 345, 346, 357, 359, 361, 363, 366, 367, 374, 381, 397, 424, 429, 430
 Şerif Nasır 369
 Şeyh Abbas (el-Felaci) 365
 Şeyh Bedreddin/Şeyh Kitani [Bedreddin el-Kitani] 125
 Şuf 172, 243, 334
 Şuray-ı Devlet 120, 322
 Şükrü Bey [Kaya] 78, 95, 122, 197, 198, 207
 Şükrü el-Aseli 97
 Şükrü Paşa el-Eyyubi 116, 124, 127

T

- Taberiye 294, 377
 Tahir el-Cezairi 123
 Tahsin Bey [Suriye Valisi] 57, 117, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 219, 223, 295, 341, 367, 396, 397, 398
 Talat Bey/Paşa 51, 80, 81, 86, 190
 Tanail 313
 Tanin 20, 83, 87, 96, 221
 Tanzimat 36, 37, 101, 333
 Tarık bin Ziyad 285
 Tarsus 204, 291
 Taşkent 305
 Terakkiyat-ı Nafia-yı Umraniye [Şirketi] 322
 Tevfik el-Bisat 94
 Thon [Thomas] 149, 150, 154, 155
 Tiberya 285, 377
 Tifo 399, 403, 404
 Tifüs 399, 400, 401, 403, 404, 406, 408
 Tilly, Charles 21, 45
 Toros [Dağları] 169, 199, 206, 401
 Toros Ovacıkyan 199, 401
 Tosun Paşa 351
 Trablus 119, 161, 249, 257, 287, 305, 395, 396
 Tunus 305
 Türk-Fransız dostluk cemiyeti 95
 Türkistan 305
 Türkiye 22, 23, 27, 29, 30, 48, 53, 61, 134, 135, 136, 137, 140, 151, 163, 174, 179, 182, 188, 190, 192, 202, 203, 213, 244, 255, 271, 275, 283, 287, 310, 311, 314, 317, 320, 321, 335, 336, 390, 413, 418, 424
 Türkler 38, 42, 44, 47, 54, 55, 63, 76, 77, 83, 104, 116, 120, 133, 179, 185, 191, 212, 259, 367, 413

- Türkleştirme 52, 54, 55, 100, 275, 317, 391
 Türklük 53, 104, 109

U-Ü

- Urfa 161, 215, 241
 Ürdün Vadisi 324
 Üsküdar 23, 189

V

- Vâdiyul-Acem 204
 Vahram Dadrian 200
 Van 180, 196
 Vartkes [Efendi] 201
 Vasıf Cevheriye 297
 Vatandaş Silah Başına! 277
 Verdun 417
 Veritas Mason Locası 23
 Vilayet Meclisi 322
 Viyana 115, 116, 134, 257
 Von Kiesling 313, 323, 326, 327
 Von Kress 121, 191, 199, 325, 381, 414, 415

W

- Weltpolitik 234, 267
 Wiegand, Theodor 271, 317, 325, 326, 327, 400, 404
 Wingate 348, 351, 352, 367
 Wolff-Metternich 188
 Wulzinger 323, 326

Y

- Yafa 57, 80, 134, 138, 141, 142, 145, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 237, 261, 262, 263, 264, 265, 278, 287, 289, 296, 300, 320, 321, 324, 382, 399, 425

- Yafalılar 155
- Yahudi/Yahudiler 49, 67, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 151, 152, 154, 155, 156, 178, 193, 217, 242, 263, 265, 285, 286, 389, 405
- Yahudi devleti 137
- Yahudi kolonisi/kolonileri 67, 139, 141, 147, 156
- Yahudi pogromu 263
- Yahudi ruhban/din adamları 265
- Yahudi toplumu 148, 156
- Yahudi yerleşimcileri 134, 156
- Yahya el-Atrash 337, 339
- Yellin, David 150
- Yemen 27, 77, 80, 110, 279, 314, 356, 357
- Yervant Odian 193, 194, 198, 209, 218
- Yıldırım [Ordular Grubu] 153, 350, 412, 413, 414, 415, 416, 418, 419
- Yunanistan 161
- Yusuf el-Hekim 75, 164
- Z**
- Zeki Bey [Kudüs Kumandanı] 57
- Zeki Paşa [el-Halebi] 238, 281, 337
- Zevra 30
- Zeytun 180, 181, 186
- Ziya Gökalp 127
- Zohrab [Efendi] 201
- Zürcher, Maximilian 47, 271, 322, 326, 330, 406

1. Cemal Paşa ve ailesi. (Kronik Kitap Arşivi)

2. Cemal Paşa Ölü Deniz kıyısında at sırtında. Cemal Paşa'nın Suriye'de kurmaya çalıştığı otoriter devlet biçimini en iyi temsil eden fotoğraflardan birisidir.

3. 2-3 Şubat 1915 tarihinde icra edilen Birinci Mısır Seferi esnasında Süveyş Kanalı'na yürüyen hecinsüvar Osmanlı birlikleri. Fotoğrafa görülen Cemal Paşa'nın korumalarından birisidir.

4. Enver ve Cemal Paşalar ve onları koruyan Osmanlı askerleri.
Büyük ihtimalle Enver Paşa 1916 yılı Şubat ayında
Sina Cephesi'nden dönerken çekilmiş olmalı.

5. 1915 senesi başlarında eğitim faaliyetlerine başlayan
Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi'nin açılışı için Kudüs'e gelen Enver Paşa'nın
Cemal Paşa ve diğer devlet erkânıyla beraber
Hz. Ömer Camii'nden çıkarken çekilmiş bir fotoğrafı.

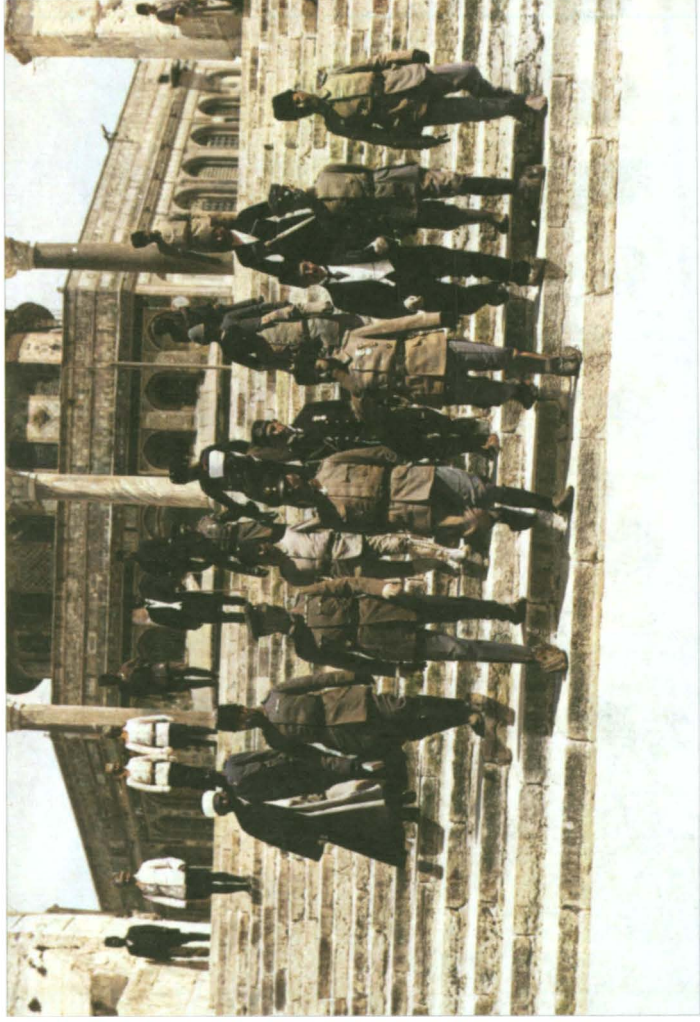
6. 1915 senesi başlarında eğitim faaliyetlerine başlayan Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi önünde Osmanlı devlet erkânı. Ön sırada sağdan sola, Cemal Paşa, Enver Paşa ve von Schellendorf.

7. Kress von Kressenstein. Mısır Seferi hazırlıkları esnasında aylarca Sina ölü'nde kalıp hazırlıkları koordine eden Alman komutan.

8. Cemal Paşa, Yıldırım Orduları Grup Komutanı General Falkenhayn ve Ali Fuad Erden Kudüste.

9. Cemal Paşa, Falkenhayn ve Alman ve Osmanlı askeri ve mülki erkânı Kudüste
Hz. Ömer Camii'nden çıkarken.

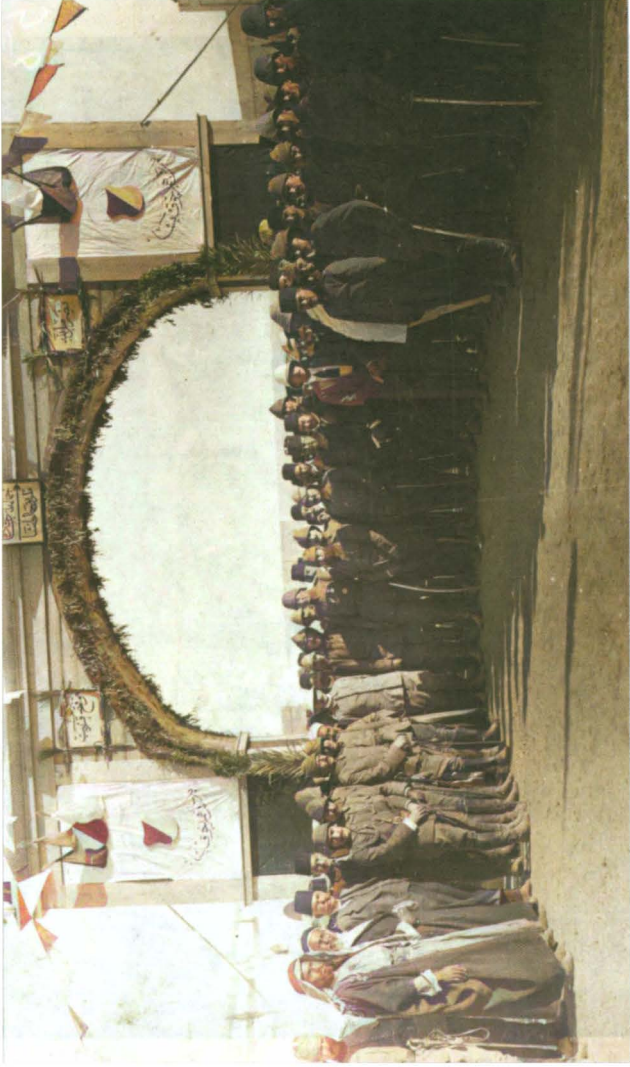
10. Cemal Paşa, Falkenhayn, Ali Fuad Erden ve diğer Osmanlı devlet erkânıyla birlikte Kudüs tren istasyonunda.

11. Cemal Paşa'nın daveti üzerine 24 Ekim-26 Aralık 1916 tarihleri arasında Suriye vilayetlerini ve Sina cephesini ziyaret eden İstanbul'dan gelen entelektüel ve mebusan oluşan heyet ile birlikte.

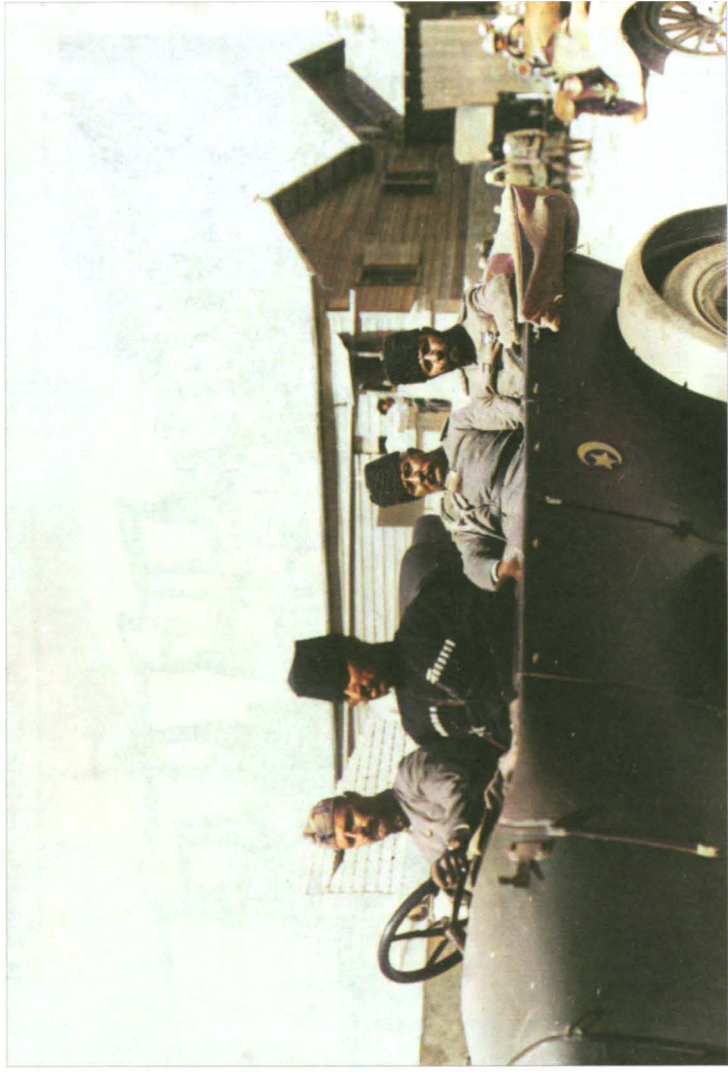
12. Von Kress (soldan ikinci), Cemal Paşa ve İstanbul heyeti Ceriho'da cephe ziyaretinde.

13. Mısır Seferi hazırlıkları bağlamında Süveyş Kanalı'na ve Mısır'a kadar uzatılması planlanan -ama malzeme eksikliğinden dolayı Birüssebi'ye kadar uzatılabilen- Hicaz Demiryolu'nun Birüssebi İstasyonu'nun açılış töreni, 30 Ekim 1915. Bu hat Mısır Seferi'nin amacına uygun olacak şekilde "Hicaz Demiryolu Mısır Şubesi" olarak adlandırılmıştır.

14. Kafkas Cephesi Kumandanı İzzet Paşa'nın Kudüs ziyareti. Kudüs Demiryolu istasyonu.

15. Cemal Paşa ve İzzet Paşa. Muhtemelen Kudüsten Sina Cephesi'ne yapılan ziyaret esnasında.

16. Şehzade Osman Fuad Efendi ve
Cemal Paşa Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi önünde.

17. Mersinli Cemal Paşa (sağda), Cemal Paşa (ortada), Suriye eşrafından Abdurrahman Paşa el-Yusuf (sağdan üçüncü).

M. TALHA ÇİÇEK

CEMAL PAŞA SURIYE'DE

**CEMAL PAŞA'NIN SURİYE'DEKİ FAALİYETLERİ:
BİR İMPARATORLUĞUN ALACAKARANLIĞI...**

Osmanlı Devlet adamları Birinci Dünya Savaşı'nı, imparatorluğu büyük güçlerin nüfuz alanından çıkarmak için bir fırsat olarak değerlendirdi. Cemal Paşa'nın ifadesiyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin amacı, "ya onurlu bir millet olarak yaşamak, ya da tarih sahnesinden şereflice çekilmek"ti. Osmanlı İmparatorluğu, İttihatçı siyasal fikirler doğrultusunda devletin "tam bağımsızlığı"nı sağlamak ve istenmeyen "unsurlardan" kurtulmak için yeni bir askerî ve siyasi seferberlik dönemine girerken birçok yeni politika da bu çerçevede uygulamaya konuldu. İttihat ve Terakki'nin en önemli liderlerinden Bahriye Nazırı Cemal Paşa, bu politikaları uygulamak maksadıyla, Suriye'ye Dördüncü Ordu Kumandanı olarak atandı. Suriye'de hem sivil hem de askerî bürokrasinin başı olarak görev yapacaktı. Dolayısıyla pratikte hem bir ordu kumandanı hem de geniş yetkileri olan bir genel valiydi. Ali Fuad Erden'in ifadesiyle Paşa, Suriye'nin "taçsız kralı"ydı.

Cemal Paşa'nın görev süresi esnasında ulaşmak için büyük çaba sarf ettiği bir başka önemli hedef "Suriye'de asayiş ve emniyet-i dâhiliyeyi te'min" idi.

Bu doğrultuda, Osmanlı modern devletinin İttihatçı dünya görüşü doğrultusunda yeniden inşa edilmesi için büyük çaba sarf etti.

Bu sayede Suriye halkları üzerinde devletin doğrudan kontrolü güçlenecek, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin nüfuzu zayıflayacak ve Osmanlı imajı düzeltilecekti. M. Talha Çiçek'in Osmanlı, İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya ve Arap kaynaklarından hareketle hazırladığı elinizdeki çalışma, Cemal Paşa'nın Suriye'deki bütün faaliyetlerini ele alırken, bir imparatorluğun alacakaranlığında neler yapmış olduğunu da ortaya sermiş oluyor.

**"Cemal Paşa Suriye'de: Birinci Dünya Savaşı Yılları",
soluk soluğa okunacak bir başucu eseri.**

Kronik

₺ 50,00
KDV'den muaf.

kronikkitap.com

kronikkitap

ISBN: 978-605-7635-62-4

9 786057 635624